

267511

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
PÉCSI ÉS VESZPRÉMI AKADÉMIAI BIZOTTSÁGÁNAK
ÉRTESÍTŐJE

A DUNÁNTUL TELEPÜLÉSTÖRTÉNETE

II/2.

1767-1848

A PÉCSI TELEPÜLÉSTÖRTÉNETI KONFERENCIA ANYAGA
/1976. augusztus 24-25./

PÉCS
1977.

MTAK

0 00002 38725 3

640707

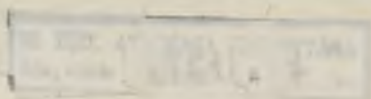
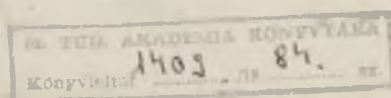
99482

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

Lektorok : Heckenast Gusztáv
Rúzsás Lajos
Vörös Károly
E számot szerkesztette : T. Mérey Klára
Technikai szerkesztő : Kovács István

Felelős kiadó : dr. Bihari Ottó
Készült : 600 példányban a Nehéz-
vegyipari Kutató Intézet
házi sokszorosító üzemé-
ben
Eng. sz. : 41648

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
III. MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI SZEKCIÓ.....	5
Kanyar József: A népiskola és a középfokú okta- tás Dél-Dunántúlon a kései feudalizmus korában /1770-1848/.....	6
KORREFERÁTUMOK.....	21
Szántó Imre: A katolikus népművelés Magyarorszá- gon, különös tekintettel a Dunántúlra /1711-1848/	21
Benda Kálmán: Az iskolázás és az írástudás a du- nántúli parasztság körében a XVIII. század máso- dik felében.....	33
Móra Magda: Népoktatás Fejér megyében /1777-1848/	41
Kotnyek István: A zalai tanítók munkája és élet- körülményei a két Ratio Educationis között.....	49
Tóth István: A felvilágosodás gondolatvilága a pécs-baranyai irodalomban.....	59
Bezerédy Győző: A községi pecsétek művelődéstör- téneti vonatkozásai.....	71
Benczéné Nagy Eszter: A nagykanizsai polgárok hagyatéki leltárainak vizsgálata a XVIII-XIX. század fordulóján.....	85
Tirnitz József: Sopron város kulturális fejlő- dése a XVIII-XIX. század fordulóján.....	93
Hegedüs Rajmund: Adalékok Esztergom művelődési viszonyainak átalakulásához a XVIII-XIX. század fordulóján.....	109
Mihály Ferenc: A magyaróvári gimnázium szerepe és jelentősége /1767-1848/.....	123
HOZZÁSZÓLÁSOK.....	135
Kelemen Elemér	135
Rajczi Péter	139
IV. GENEALÓGIAI SZEKCIÓ.....	141
Vörös Károly: Biográfiai és családtörténeti ku- tatások kérdései és helyük a regionális történe- ti kutatásokban.....	142
KORREFERÁTUMOK.....	147
Záborszky Miklós: Egy suri parasztcsalád utja a XVIII. század végén és a XIX. század elején....	147
Lóbl Árpád: A Pleitz-család kiadói tevékenysége	157
Borsy Károly: A Bittermann nyomdászcsalád szere- pe Dél-Magyarországon.....	163

	Oldal
Tompos Ernő: Egy soproni polgárcsalád /a Reischek / genealógiai és heraldikai emlékei.....	169
Balázs László: A Dobozy-család szerepe Fejér megye társadalmi életében a XIV-XIX. században.....	173
Degré Alajos: Két zalai család felemelkedése az egytelkes kurialisták közül a birtokos nemességbe..	183
Dóber Viktor: A Bezerédj család története - főleg zalai vonatkozásaiban.....	189
Szaszkó István: A Jeszenszky család jelentősége, különös tekintettel a baranyai ágra.....	207
Kállay István: A móri uradalom birtokosainak genea- lógiája 1691-1848.....	215
Nagybákay Péter: Beriszló Péter horvát bán veszpré- mi címeres sírköve.....	233
HOZZÁSZÓLÁSOK.....	243
Iharosy József.....	243
Zsolt Zsigmond.....	243
Zinner Tibor.....	244
PLENÁRIS ZÁRÓÜLÉS.....	246
Rúzsás Lajos elnök.....	246
A szekcióvezetők beszámolóí:.....	246
Wellmann Imre.....	246
Fügedi Erik.....	247
Szita László.....	248
Kanyar József.....	251
Vörös Károly.....	254
Angol nyelvű összefoglalás.....	257
Orosz nyelvű összefoglalás.....	267

III. MOVELŐDÉSTÖRTÉNETI SZEKCIÓ

Vezető : Kanyar József

Kanyar József :

A népiskola és a középfokú oktatás Dél-Dunántúlon a kései feudáliszmus korában/ 1770-1848. /

I.

A felvilágosult abszolutizmus a XVIII. század utolsó harmadában jelentős rendeleteket bocsátott ki állami és társadalmi rendjének a védelmében. E rendeletek nem elszigetelt folyamatában elsőként a földesur és a jobbágy-paraszt viszonyát szabályozó urbérrendezés látott napvilágot / 1767. /. A folyamat lezárásaként egyfelől a türelmi rendelet / 1781. / szándékolta - az állampolgárok jelentős hányadánál - az anakronisztikus vallási és politikai feszültséget megszüntetni, másfelől pedig az 1785-ös jozefinista jobbgépvédelmi rendelet képezte a zárókövet.

A két rendelet között - 10 évvel az urbérrendezés után és 5 évvel a türelmi rendelet előtt - az 1777. augusztus 22-én kibocsátott szabálykönyv-rendelet / A nevelésnek és az egész tanügynek a rendje Magyarországon és kapcsolt tartományaiban - Ratio Educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas / pedig a közoktatás állami felügyelet aláhelyezésével, a tanügyi igazgatás, a tanterv és az iskolai rendtartás szabályozásával az oktatásügy egységesítését kívánta szolgálni egy új művelődési eszmény szolgálatában.

A Ratio Educationisban összefogott új művelődéspolitikai szintre az utolsó pillanatban mérte fel a hazai művelődés egységes állami felügyelet alá helyezhetőségének a lehetőségeit akkor, amikor a vármegyék érdemben még nem is foglalkoztak ezzel a kérdéssel, csupán csak a tájékozódásukat kezdték meg az iskolák gyors egymásutání összeírásával. A Ratio évtizedében 4 megyei iskolai-összeírás is készült Somogyban 1770-ben, 1773-ban, 1774-ben, 1777-ben.

A közoktatás állami felügyeletét és irányítását kézbe vevő Mária Terézia-féle koncepció - így a rendelet kibocsátása előtt - különféle adatokat irattatott össze a vármegyékkel a népiskolákról. Somogy 1770. július 31-i nagygyűlésén tárgyalta a helytartótanács 2132. számú, Pozsonyban még ugyanezen esztendőben kiadott rendelkezését, amelyben összeíratták 1./ a falvak tanítóit, 2./ a tanítók és a gyermekek vallását, 3./ a tantárgyakat, 4./ az iskolába járó tanulók létszámát, 5./ a tanítók jövedelmét és működésük kezdő időpontját, valamint 6./ az iskolával kapcsolatos javaslatokat és észrevételeket. A jelentős művelődéstörténeti adatokat tartalmazó 1770-es összeírásokat 1771. február 3-án zárták le a megye székhelyén, s ennek adatait foglalta egybe bizonyos pontjaiban a Lexicon locorum című kiadvány.

Az iskolák statisztikai felvételét megnyitó 1770-es összeírás után a második számbavételt 1773-ban, a harmadikat 1774-ben, a negyediket pedig 1777-ben hajtották végre a megyében. Az ötödiket pedig az I. Ratio Educationis megjelenése után, az 1789. november 17-i nagygyűlés határozatai alapján irattatta össze főszolgabíráival a

megye. 1792 őszén még egy újabb hátróvatos összeírás készült a római katolikus tanítók, kántorok, orgonisták és harangozók jövedelméről.

Mindenek előtt a Lexicon locorumban is szereplő : 1770-es megyei összeírást szemügyre véve megállapítottuk, hogy a megye felsorolt 319 helységében, közte 10 mezővárosban az összes tanítók száma 146 / 45,76 % / volt, míg 174 faluban nem volt tanító a megyében. / 56,31 % /.

A megye 10 mezővárosában az összeírás időpontjában csupán egyben nem volt tanító / Sellye / és csak Szigetváron működött 2 tanító. A többi két tanítós iskola a megye falvaiban működött : Ádánd / ref./, Kőröshegy / ref./, Ságvár / ref./, Kiliti / rk. és ref./, Böhönye / rk. és ref./.

A Lexicon adataiból azt is megállapíthattuk, hogy a megye 240 magyarul beszélő falujában 108 / 45,00 %/, a 11 németül beszélő faluban 6 / 54,5 % /, a 61 horvát ajkú településben pedig 27 / 44,2 %/ tanító működött. Az adatsorok a tanítók arányát a németül beszélő falvakban mutatta legkedvezőbben. A mezővárosokban beszélt nyelvek szerint háromban volt a tanítás nyelve horvát /Babócsa, Berzence, Sárd és részben Szigetvár /, a egyben pedig : Szigetvárott három nyelvű / magyar, horvát és német./

A gyors egymásutánban készült későbbi összeírások - ugyanazon négy járás területéről - 157-185 helységet írtak össze a megyében, nagyjából ugyanazon településeket / 151-178 között volt a falvak száma és 6-9 a mezővárosoké/, amelyekben 1777-ig a tanítók száma, nyilván az iskoláké is lassan növekedett. Ha az 1770-es esztendődtől bázisévként fogjuk fel, akkor a tanítók száma 112,94 %-kal növekedett, köztük is a róm. katolikus tanítóké 111,12 %-kal, a prot. tanítóké pedig 106,25 %-kal. A vizsgált időszakban a két tanítós helységek száma duplájára emelkedett.

Mindez a népiszkolázás lassu fejlődéséről tesz tanulságot. A tanító nélküli falvak számának a csökkenéséről beszél az a tény, hogy az 1770-es esztendő 45 tanító nélküli falujának a száma 1777-ben már 30-ra csökkent. A felekezeten belüli arány tekintetben is a protestánsokra nézve volt a kedvezőbb, abszolút számokban azonban a római katolikus tanítónélküli falvak száma is jelentősen csökkent : 40-ről 27-re. Az 1770-es esztendőben az összeírt helységekben csupán csak 5 volt a protestáns tanítónélküli falvak száma, ami 3-ra csökkent a Ratio Educationis kibocsátásának esztendőjére.

Alig mondható azonban javulás a 7 esztendő alatt, sőt valamiképpel növekedett a megyében az üres, a tanítónélküli iskolák száma / 52-ről 54-re /. A felekezeten belüli arányok ezuttal is a római katolikusokra nézve voltak kedvezőtlenebbek, hisz hét év alatt 45-52 között mozgott a tanítónélküli iskolák száma, a protestánsoké csupán 1-4 között.

A tanulók iskolábajárásának iskolánkénti átlaga ugyancsak lassu növekedésről győzt meg bennünket. Míg az iskolábajárók átlaga 6,7-ről 9,63-ra növekedett a római katolikus iskolákban, addig ez a növekedés a protestáns népiszkolákban - szinte minden esztendőben ennek duplájaként 1 - 16,54-ről 18,76-ra emelkedett. Ezek az adatok egyértelműen bizonyítják a protestáns népoktatás intenzívebb vol-

tét és hatékonyságát.

Mit tanítottak a 70-es évek népiiskolájában a megyében? Az 1770-es összeírások szerint az összeírt 139 iskola közül 52 / 37,41 % / volt azoknak az iskoláknak a száma, amelyekben semmit sem tanítottak, miután egyetlen tanuló sem lépte át az iskola küszöbét. Az 52-ből 49 / 94,23 % / volt a rk. iskola és 3 / 5,76 % / a protestáns. Olvasást 85 iskolában / 61,15 %/, írást 62-ben / 44,60 %/, katekizmust, éneket és imát 64-ben / 46,04 % / tanítottak. Tantárgyak közül - mint látható - az olvasás részesedése volt a legnagyobb, ezt követte a hit elemeire való oktatás aránya, alig valamivel előzve meg a harmadik helyen álló tantárgyat : az írást. Számtant csupán 7 iskolában tanítottak a megyében / 5,03 % /; Bolháson, Felsőegesen, Igalban, Kőröshegyen, Nemesedén, Szulokben és Városhidvégen. A felsorolt helységek közül csak Igal és Városhidvég voltak mezővárosok, a többiek falvak, így még a megye mezővárosainak a nagyrészeiben sem tanítottak számtant. 5 iskolában latin nyelvű ismereteket is tanítottak / declinatio, conjugatio /. Horvát nyelven 1, német nyelven pedig 3 népiiskolában folyt az oktatás.

Az 1773-as összeírások 136 iskolájából már csak 47 volt az üres / 34,55 % /, E 47 iskolából 45 / 95,74 % / a római katolikusoké volt, a mindössze csak 2 / 4,25 % / a protestánsoké. Jóllehet kevesebb volt az összeírás esztendejében az iskolák száma, mint 1770-ben, az olvasás és az írás tanítása azonban jelentősen emelkedett falaik között, de növekedett azoknak az iskoláknak is a száma, amelyekben matematikát, latint és katekizmust tanítottak.

Az 1777-ben eszközölt összeírások tudtak a legtöbb iskoláról, számszerint 157-ről. Ebből 54 volt / 34,39 % / a tanuló nélküli, közülük is 50 / 92,59 % / a római katolikusoké és 4 / 7,40 % / a protestánsoké. Az összeírás időpontjára az olvasás tantárgya már otthont talált az iskolák 63,69 %-ában, az írás mindössze csak 42,03 %-ában. Az 1770-es esztendőhöz viszonyítottn azonban nőtt a hitoktatás aránya is, a valamivel csökkentek a matematika és a latin nyelv tanításának az óraszámai is.

A vizsgált időszakban mindvégig az olvasásnak volt a legnagyobb a részesedése a tantárgyak között, az írás tanítás már nehezebben tudott tért hódítani, a harmadik helyre szorult vissza az olvasás és a hittan tanítás mögé. Hihetetlenül kevés iskolában tanítottak matematikát a jobbágy-paraszti világ, a főképp a mezővárosi társadalom nélkülözhetetlen ismeretanyagát, sőt a vizsgált évtized végére - számban - még valamivel csökkent is a tantárgy súlya.

A járáások közül az olvasás, az írás és a matematikai oktatás terén ezuttal is az igali és a kanizsai járáások iskolái vezettek, megelőzve a kaposi és a szigetvári járáások intézményeit.

A megye népiiskoláinak nagy része - mint láttuk - a falusi 1 tantermes és 1 tanítói iskolatípus sorába tartozott, néhány 2 tanítói kisközségi, vagy mezővárosi és egyetlen megyeszékhelyi 3 tanítói iskola kivételével. Ezekben az iskolatípusokban a vallás, az olvasás, és az írás voltak a legfőbb tantárgyak, kevésbé a falusi mezőgazdasági igényekhez és háztartási alapismeretekhez - kisközségi iskolákban pedig a mezővárosi háztartási igényekhez és kismes-

területekhez igazodó szántan tanítása. A nagyvárosi népiskolákban pedig a városi kereskedelemhez és kézműiparhoz, valamint a polgári élet és háztartás alapkövetelményeit ezan előtt tartó szántan-tanításnak kellett helyet biztosítani a Ratio alapján. Ilyen iskolatípus - a század végén csak a megyeszékhelyen működött -, ság 2 tanító népiskola is kevés lévén a nagy kiterjedésű megyében - így, mint feljebb is mondtuk - jelentéktelen volt a szántan-tanítás súlya a megye népiskoláiban.

Az 1770-es összezeirt tanítók szolgálati esztendeit is figyelemmel kísérve megállapíthatjuk, hogy a tanítók 14,38 %-ának 1-10 esztendő között volt a működési ideje, 72,66 %-ának pedig 11-50 esztendő között. De igen jelentős volt az 50 év feletti szolgálatlal rendelkezők száma is.

A pályavonzás elégtelensége, a tanítóképzés alacsony szintje, közoktatásügyünk foghíjas intézménybeli hiányossága, a társadalomnak a tanítói járandóságokban is kifejezésre jutó meg nem becsülése, az iskolamesteri státus mögötti egyházi és felumindenesi szolgálat függősége és kiszolgáltatottsága mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy a megyében a néptanítók csaknem egyharmadának félszázadnyi szolgálati esztendőnél is nagyobb teher rokadozott a vállán, ami nemcsak a tanítás hatékonyságának a hiányosságait vonta maga után, de társadalmi kiszolgáltatottság és meg nem becsülés sanyaru sorát és perspektívtelenségét is.

A megyei összezeírások és a Lexicon locorum alapján szembeesítettük egymással a dunántúli és az alföldi megyék tanítóinak és népességének a számadatait is. A Lexicon locorumban összezeirt területek tanítóinak a száma az 1777-es conscriptio animarum népességszámára vetítetten Dunántúl 12 megyéjében 904,31, a tanítók száma 1436 volt. Az egy tanítóra jutó dunántúli gyermeklétszám pedig 360,86 volt.

Ez az arány a 8 alföldi megyére, valamint a Jász-kun-kerületre és a hajdu-városokra vonatkoztatva : 1097,26, a tanítók száma 837. Az egy tanítóra jutó alföldi gyermeklétszám pedig 438,21 volt, bizonyítván Dunántúl e tekintetbeli elsőbbségét és kedvezőbb népiskolai helyzetét.

A dunántúli megyék falvaiban és mezővárosaiban a tanító ellátottság aránya Fehér megyében volt a legkedvezőbb / 134,24 % /, amelyet Komárom / 109,63 % / és Veszprém megye követett az élen / 105,95 % /. Somogy megye a sorrendben csak a kilencedik helyet foglalta el / 46,05 % /, maga mögött hagyván Vas / 34,83 % /, Baranya / 32,47 % / és Zala megyéket / 30,63 % /.

A 12 dunántúli megye 2548 falujának és 145 mezővárosának tanítóellátottsági aránya 53,32 %-os volt, ez az arány azonban az aprófalvas Dunántúlon jóval kedvezőtlenebb volt, mint az Alföldön, ahol is csak 1184 volt a települések száma - a dunántúli települések 43,96 %-a -, s e nagyhatáru településeken a tanítóellátottság aránya így 70,69 %-osnak volt mondható.

Az egy tanítóra jutó lélek- és gyermekeszám tekintetében a Dunántúlon az elsőbbség Veszprém megyéé volt / 465,54; illetve 213,97/, a második hely Fejér megyéé / 785,45, illetve Győr megyéé 271,45 /, a harmadik hely pedig Győr megyéé / 849,53, illetve Fe-

jér megyéé / 276,95 /. Somogy megye az egy tanítóra jutó lélekezőszám tekintetében az ötödik / 863,68 /, az egy tanítóra jutó gyermekszám tekintetében pedig a nyolcadik helyet / 353,10 / mondhatta magának Dunántúlon, maga mögé szorítva Moson / 1054,78/, Tolna / 1063,78/, Zala / 1180,13 / és Baranya megyéket / 1254,54 /.

Jóllehet a dunántúli népiskolázás kedvezőbb helyzete a későbbi évtizedek multán is megmaradt hazánkban, alapvető meghatározó-jaként - szinte - az egy évezézáddal későbbi népiskolai állapotoknak is. Sőt ! 1864-65-ben Somogyban még mindig 1015 főre jutott egy iskola, ami - bizonyos tekintetben - talán kedvezőtlenebbnek volt mondható, mint a XVIII. század utolsó harmadában.

Egy későbbi / 1789-beli / összeírásból az iskolalátogatás felekezeti arányaira is jellemző megállapításokat tehattünk. Míg a római katolikus iskolába járó tanulók a megyében az összes iskolaköteleseknek mindössze csak 21-46 %-át tették ki, ez az arány a protestánsoknál ugyanakkor 33,79 %-os volt, arányaiban jelentősen felülmúlva a katolikus iskolákba járó tanulók számát. E számokon belül azonban - mindkét felekezeti oldalon - a jobbgyfiuk és a jobbgyleányok ténylegesen iskolába járó arányai némi eltolódással a leányok javára - nagyjából fedték egymást.

A táblázat szerint tehát az iskoláztatás mértékét illetően a protestáns iskolák viszonyai kedvezőbben alakultak a megyében, általában egységesebb és intenzívebb volt náluk az iskoláztatás. De az iskolánkénti átlag is összefüggésben állt a falvak adott felekezeteivel. A 41 statisztikailag hasznosítható római katolikus iskola iskolánkénti átlaga 17,60 volt, a 32 protestáns iskola esetében pedig ez az átlag már 21,53-at mutatott. Ha ez a különbség lényegében nem is volt egymástól jelentősen eltérő, mégis e számok már egyértelműen utalnak a protestáns népiskolázás látogatottabb voltára.

Az iskolabajárás korosztályaira figyelve - mind a protestáns, mind pedig a katolikus tanulók kapcsán - jellemzőként állapíthatjuk meg, hogy a 6 éves tanulókból mindössze csak 91 / 61 fiú, a ennek csak a fele : 30 leány / járt a statisztikailag hasznosítható adatok szerint az iskolába, a tanulók 7,55 %-a. Mindez jellemzőként mutat a 6 éves gyermekek alig iskoláztatásának a tényére. Nehezen hihető ugyanis, hogy a 6 éves gyermekek távolmaradásával ez a korosztály nélkülözhetetlen munkaerőként való visszatartása lett volna a döntő jelentőségű, hiszen a hatévesek még aligha voltak felhasználhatók a mezei munkánál, az állattörzésnél, a vízfordásnál, stb. De arra gondolhatunk, hogy az iskolából való visszatartásuknál jelentős szerepet játszhatott az a tény, hogy a szülők a kisebb gyermekek otthoni, házi felügyeleténél már számításba vették őket, főként a leánygyermekeket. Ez az arány még a hatévesekre is jellemző volt / 106:57 /.

Az iskolabajárás jelentős esztendei a 8-10 éves évfjakatok voltak. Ezek képezték az összes tanulók 63,40 %-át. A legnagyobb részesedési arány a 9 éveseké volt / 23,31 %/, utána a 8 éveseké, míg a harmadik helyen a 10 évesek tanyáztak az iskolalátogatottság tekintetében / 19,91 %/. Ezt követték a 7 évesek / 13,52 % / és a 11 évesek / 10,04 % /.

A 10 éves kornál idősebb fiúk és lányok száma már erősen apadóban volt az iskolában, fokozatosan fogytak el a szülői akarrattal elvont és távoltartott gyermekek e korban a népiskolákból. Az évjáratokon belül a jobbágy lányok iskolalátogatási arányai voltak a kedvezőtlenebbek. Az utolsó helyen a 12 évesek álltak, közülük csupán csak 3,73 % járt az iskolába.

Népiskolázásunk a XVIII. századi történetén egyfajta kettőség vonult végig. Az újakezdés nagy századában a jobbágy-paraszti árutermelés még sokáig tartó nehézségei " a kenyér, a zsír, és a husbányának " tartott országban minden használható munkás kezét elvontak az iskolától. A jobbágy-paraszti társadalom így nem is láthatta még értelmét és hasznát a gyakorlati élettől amugyis távolálló iskolai műveltségnek és az iskolabajjárásnak, hisz társadalmi és gazdasági emelkedését nem látta biztosítottnak általa. Lényegében tehát paraszti társadalmunk alacsony osztályhelyzetébe való belenyugvása, munkájától és az élettől távolálló, egzisztenciájában vajmi keveset segítő népiskola játszott a legfőbb szerepet népünk századokon keresztül tartó nagymeretű és tömeges iskolakerülésének, miután a század társadalmi a paraszti iskolás gyermekekre, mint a gazdasági megerősödés eszközeire tekintett. Tehát nem a minimális iskolai tananyag, hanem azok a viszonyok voltak elsődrenden mindezt a felelősek, amelyek még ezt a kevés ismeretanyagot sem tették felhasználhatóvá a században.

Végül is : történtek-e kardinális változások hazánkban a XIX. század első felében, amelyek lényegében megváltoztatták népünknek a népiskolához való viszonyát ? Aligha. Hisz ami a XVIII. századból : a népiskolai oktatás lassu fejlődése s befejezetlensége következtében hátramaradt a XIX. századra, az még mindig követelményként fogalmazódott meg akár Beke Kristóf 1828-ban írt kézikönyvében, akár pedig Ambrus Sándor 1841-ben " Értekezés a hittanító, az iskolaigazgató és a kerületfelügyelői hivatatról ", c. művében. A tudós Beke a falusi tanítók részére még mindig négy pontban tette szövé a népiskolák hiányosságait : a/ az iskolakerülés, a mulasztások magas arányát, b/ a tanítók - főképp pedagógiaiilag - csekély képzettségét és rossz fizetését, c/ az iskolák tanszerekkel és taneszközökkel való gyatra felszerelését, s végül d/ az iskolai épületek alkalmatlan voltát.

Ambrus Sándor pedig kilenc pontban fogalmazta meg követelményrendszerét a népiskolával kapcsolatban a II. Ratio Educationis / 1806 / után 35 évvel és a kor harmadik nagy elemi iskolai szabályzatának a megjelenése / 1845 / előtt négy esztendővel : 1/ alapítsunk minden helységben iskolát, 2/ teremtsünk jobb státust a tanítóknak, hogy azokba műveltebb pedagógusokat ültethessünk, 3/ egyenrangusítsuk a tanítókat a honoratiorokkal, 4/ válasszuk ketté a tanítói és a jegyzői hivatalt, 5/ tiltsuk el a gyermekeket - közpásztor fogadásával - a legeltetéstől, 6/ alapítsunk tőkét vagyontalan gyermekek könyvekkel és ruházattal való ellátására és jutalmazására, 7/ iktassuk törvénybe az iskolakötelezettséget, 8/ amelyet hajtson végre a megye és végezetül 9/ válják gyakorlattá hazánkban, hogy iskolai bizonyítvány nélkül senki se tudjon állást vállalni.

II.

A középiskola és a középfokú oktatás

A másfélezázados török uralom következtében, mely a déli Dunántúlt alkotó Baranya, Somogy, Tolna és Zala vármegyékben csak a XVII. század végén fejeződött be - évtizedekig nem alakultak ki nagyobb városok csak a jobbágyfalvak viszonyai közé leszorított mezővárosok. A 150 esztendőse hódoltság csaknem teljesen elpusztította e terület középkori virágzó kulturális-oktatási intézményeit. Az 1367-ben alapított pécsi egyetem még Mohács előtt domonkos rendi főiskolává hanyatlott vissza, egyetemi jellegét elvesztette. A hódoltság idejére már elnéptelenedett a XIV. században még virágzó szigetvári premontrei iskola, s Somogy még két neves mezővárosi iskolája : a kálmáncsahi és a marcali is, amelyek közül az előbbinek 1485-ös, az utóbbinak pedig 1497-es működéséről már van tudásunk szerzetesi iskolaként.

A középkor végén érkező reformáció ideológiájának a külföldi egyetemekről hazatérő tanulók voltak a legfőbb terjesztői. E tájon dolgoztak kimagasló eredménnyel a reformáció szellemi vezérének az élén a polgárosodó mezővárosi rétegek szószólójaként : Sztárai Mihály, Méliusz Juhász Péter, Kálmáncsai Sántha Márton és Skaricza Máté, s a szellemi vezérkar legjelesebbje : a kálmáncsahi középiskolát főiskolává fejlesztő Szegedi Kis István is a XVI. század folyamán. A XVI. század végi 15 éves háború pusztítása és nyomora következtében a tájunkon lévő mezővárosok lakói közül már sokan települtek át az Alföldre, vagy más országrészekre. Így menekült Kecskemétre a tolnai kálvinista főiskola is, e zárta be kapuit a kálmáncsai teológia is. De elpusztultak Baranyában és Tolnában a XVII. században még virágzó vörösmartai, laskói, decsi és nagyharsányi iskolák is. Nemcsak a régi iskolák, az egyházak nagy része is elpusztult a hódoltsági területen művelődéstörténetünk nagy kárára. Még a templomok köveit is szétezedték : várfalakba vagy vizgátakba építették be azokat a török hatóságok. Csak a felszabadulás után épültek újra e kőtemplomok helyébe a sárral tapasztott és szalmával fedett, s fatalpakon álló övényttemplomok, a borosfalu parochiák, oratóriumok és népiszkolák.

Még szinte ezt az elpusztult tájat látta - negyedszázad múltán - a hódoltság alóli felezabadulás után az 1715. július 19-én Béceből induló és oda két és fél hónap múltán visszaterülő Clemente Simon - körutján Pozsony, Székesfehérvárt, Veszprémet, Keszthelyt, Kanizsát, Varsadot, Zágrábot, Triesztet, Köszegét és Sopront érintvén - az Egerton-féle gyűjteményben található és a British Museumban őrzött utleírásában / " A journal of my travails into Lower Hungary, Sclavonia, Croatia, Friuli, Carniola, and Striria in the year 1715 " /. Kulturális intézményekkel még kevés helyen találkozott az angol utazó a csaknem 1500 km-es uton, mindössze csak az esztergomi, a varasdi, a zágrábi és a köszegi jezsuita kollégiumokat tartotta említésre méltónak. Mégcsak vendégfogadókat is alig látott a köruton, szépszerével kőből rakott épületeket is mindössze csak Vázeonyban, Köszegen és Veszprémben néhányat, annál több elpusztult várromot és " szétezóra épített és szalmával fődött " falusi házakat.

A XVIII. századra nemcsak a terület középkori kulturális-oktatási intézményei pusztultak el, de a XVI. század békésebb évtizedeiben még átmenetileg kibontakozó protestáns középiskolák is. Így mindezeket az intézményeket ujjonnan kellett megteremteni, ami nem kis nehézségekbe ütközött, mivel a régió jelentős része gazdaságilag is csak nehezen tért magához. Jellemző, hogy a lassú fejlődés következtében a régióban csak egy város Pécs tudta elnyerni a szabad királyi városi rangot, s ezt is csak utolsóként Pannóniában: Győr, Sopron és Székesfehérvár után, így a hét dunántúli civitásból mindössze csak egyetlen esett a régiónk területére.

Nem kevésbé jellemző viszont, hogy az ide 1785-ben Győrből áthelyezett királyi akadémiát / jogi főiskolát / - a kantianus filozófia tanításának mintegy megtorlásaképpen is - 1802-ben visszahelyezték a Bécstől könnyebben ellenőrizhető Győrbe. Ezzel a régió a XX. századig egyetemen nélkül maradt.

A XVIII. századi fejlődés azonban - a század második felétől már - minőségi változásokat eredményezett a középfoku oktatás terén. Ezekben az évtizedekben alapították régióinkban csaknem az összes középfoku iskolákat. E században lépett a XVIII. századi / az otthon végzett házi / magánoktatás helyébe a népiskolától elkülönülő nyilvános középiskola, amely már iskolai bizonyítványt is adott végzett tanulóinak. A társadalmi szűkegszerűség tehát felismerte, hogy bizonyos munkakörök elvégzéséhez középfoku oktatásra van szükség, még a katonai pályákra, az igazságszolgáltatási és igazgatási munkakörökbe is, de különösképp a teológiáknak, s egyéb főiskoláknak volt középfoku ismeretekre szükségük, amelyeket már csak szakosodott oktatók tudtak tanítani. Ahogyan a középfoku iskolák által biztosított műveltség társadalmi hasznossága és bizonyító ereje lemérhető volt hazánkban, úgy gimnáziumaink XVIII. századi látogatottsága szinte a duplájára növekedett.

Régióinkban az egyetlen - már a XVIII. század utolsó esztendeiben is működő középiskola - a későbbi főgimnázium csiréja - 1687 és 1691 között - esztendőnként 16-30 tanulót számlált padjaiban Pécsen. A századfordulón / 1700-ban / már 125, 1712-ben pedig 90 volt benne a tanulók száma.

1694-ben Széchenyi György esztergomi érsek 50 000 rajnai forintot adományozott az új jezsuita gimnáziumra, amelynek az alapköltétele 1716-ban történnén meg, s benne a végleges tanítás 1724-ben vette a kezdetét. Ebben az esztendőben már 300, két évvel később pedig már 400 tanuló volt az iskola falai között. E létszám 1741-ben 300-ra csökkent, amely a későbbi / 1744-ben / években sem változott / 302 /. Különösen csökkent a tanulók száma az 1739-es súlyos pestisjárvány következtében.

A protestáns iskolákban azonban nem csökkent olyan arányban a tanulók száma, mint a katolikus iskolákban. Igaz, hogy az alföldi, viszonylag gazdagabb és gyéresebb népességű protestáns vidékek iskoláinál másképp jelentkeztek a problémák, mint a népesebb Dunántúlon. A protestáns iskolákban inkább a század első felében csappant meg a tanulók száma, a türelmi rendelet lendítette tanulási kedv következtében már gyarapodás mutatkozott a század végére falai között. A tanulólétszám csökkenése művelődéstörténetünk nagy kárára éppen akkor következett be, amikor a népesség kétszeresére növekedett a mi tájunkon is.

A XIX. század kezdetétől azonban duplájára emelkedett a táj iskoláinak a száma. A szegényebb népi rétegek ekkor kezdték, különösképp a protestáns egyházak jóvoltából az iskolaalapítás útját járni. / Ceurgó, Sárszentmiklós, Mohács, Nagyszékely, Gyöngk./ Ezért mondható Somogy és Tolna megyék középfoku oktatásának az emelkedése és előrelépése csak a XVIII. és a XIX. századfordulója vívmányának. E kis gimnáziumok nemcsak a szegényebb értelmiségi rétegeknek voltak az iskolái, de padjaikból számtalan mezőgazda és iparos is kikerült. Erre utalnak az iskolai matrikulákba benevezett professzori bejegyzések az egyes tanulók nevei után, mint pl. " ad aratrum ", " ad stivam " a földmivesekre, az " ad artem patris ", az " ad molam ", az " ad crepidam " pedig az iparosokra vonatkozóan. Több bejegyzés olvasható a polgári értelmiségi pályákra induló tanulókra is, mint pl. mercator, miles, mensarius és geometra.

Az iskolaalapító és fenntartó tényezők jogi személyét tisztázandó : melyek voltak e középfoku intézmények lehetséges szervezői és fenntartói ? 1./ A római katolikus és a két protestáns egyház, 2./ a birtokos nemesség, vagy pedig 3./ a városi polgárság.

Az első iskolateremtő tényezőt szemügyre véve : régióink két római katolikus egyházmegye / a veszprémi és a pécsi /, két-két luteránus és kálvinista szuperintendencia / a dunántúli és a dunamelléki / juriszdikciója alá tartozott a legrégebbi időktől fogva. Püspök és káptalan csak Baranyában volt, püspöki, káptalani és szerzetes-rendi birtokok azonban már annál nagyobb számmal a többi megyében is. A régió keleti és nyugati felében egy-egy szerzetesi középiskola működött már Mária Terézia korától : a pécsi jezsuita / 1724 /, illetve a kanizsai piarista gimnázium / 1765 /. A pécsi iskola még a XVIII. században is a jezsuiták az 1591-es Ratio studiorum-a és az az 1735-ös Typus utasításai alapján végezte a munkáját, amelyből a történeti és a természetudományos, valamint az anyanyelvi oktatás hiányát már - a XVIII. század is - több-kevesebb joggal kifogásolta. A másik iskola pedig a Kegyes-tanítórendé volt, amely az 1753-as Methodus instituendae juventutis apud Scholas Pias és az 1766-os Norma studiorum alapján : a nemzeti és a gyakorlati életre való oktatás felkarolása tekintetében fölülte állt a jezsuita versenytársa iskolájának. Az iskola padjaiban 1792-ben 68 tanuló tanult Kanizsán.

A második iskolateremtő tényező : a földesuri is jelentősszerphez jutott a régió középiskoláinak alapításában. Kanizsától nem messze Keszthelyen így nyitotta meg kapuit a Festetics György alapította előbb ferences, majd később premontrai gimnázium még az I. Ratio Educationis előtt / 1771 /, amelyben a század utolsó évtizedének egyik esztendejében - Kanizsához hasonlóan - 68 növendék tanult. A keszthelyi gimnáziumban nem volt külön franciskánus metodus, benne a szombathelyi elegyes módszert honosították meg, a jezsuita és a piarista módszerek keverékeként. Ebben a középiskolában a barokkot megelőzően, a társadalmi osztályok közötti elmentétek feloldására törekedtek azon örködve, hogy az alacsonyabb ezármázásu ifjakból kineveljék az erkölcsök és a szokások barbár falusi megnyilvánulásait, arra törekedve, hogy pallérozott, udvariasan társalgó, káros szenvedélyektől mentes, jó polgárokat és jó hazafiakat neveljenek, akiknek a soraiban - a nagyobbakéban és a kisebbekéban, a nemesekéban és a polgárokéban egyaránt - az osztá-

lyok között harmónikus béke és " demokratizmus " uralkodik.

A XVIII. század utolsó évtizedéig a régióban már csak Somogyban és Tolnában nem volt középiskola.

Lehetett volna a somogyi birtokos nemesség középiskolai alapító tényező a megyeszékhelyen ? Igen. Először azonban " középiskolai importtal " kísérleteztek, tárgyalván a Festetics Pál alapította keszthelyi gimnáziumnak Eszterházy Miklós által Kaposvárra, Czindery Rókus által pedig Nagyatádra ezándékolt áttelepítéséről, csak utána gondoltak a saját erejük iskolateremtő felhasználására. De megelőzték őket : miután a segedi gimnáziumra még Mária Terézia idején tett alapítvány kamatai az országgyűlési követek többszöri követeléseire ellenére sem kerültek felhasználásra.

A század végén Csurgón földesuri kezdeményezéssel jött létre Somogy első gimnáziuma, a Festetics családnek, a megye nyugati részét keresztül szelő birtokain : a művelt és az áldozatkész földesur és az inspirátor jószágkormányzó : Nagyváthy János, valamint a paraszti-polgári igények egymásratalálása következtében, a fenntartás és a szervezés gondjait magára vállaló Belső-somogyi Református Egyházmegye gyámkodása alatt. Az új intézmény alapítólevele 1794-ben keletkezett, nyilvánossági jogát pedig 1798-ban kapta meg. A nagykiterjedésű Somogynak ez volt az első középiskolája - egy évtizedig az egyetlen - a Dráva határázél - Kanizsa és Pécs közötti hosszú távolság - közművelődésének egyetlen őrtornya, a későbbi Eötvös-féle tanítóképzésnek is egyik fellegvára.

Több középiskolához azonban már nem akadt fenntartó, sem a megyében, sem a régióban. Nem adtak " fundációt " a szerzetes rendek sem. Amikor a nagy kiterjedésű Somogyban a kaposvári gimnázium alapítása érdekében azokkal a szerzetes rendekkel kezdtek tárgyalásokba a megye és a város vezetői, amelyeknek jelentős birtokai voltak a megye területén, e tárgyalások csakhamar zátonyra futottak. A benedekrendiekkel megírsult tárgyalások sikertelensége után a Kegyes-tanítórind magas igénye is arról árulkodott, hogy a kanizsai gimnázium mellett a kaposvári soha nem érdekelte komolyan a piaristákat, miután a város és a megye római katolikus környezetében a Renddel ezekben alig volt támasztható olyan misszionáriusi kötelezettség, mint a protestáns lakosságú országrészek közepette felállított piarista középiskolákkal ezekben / Kecskamét, Debrecen/.

Ahol a helyben lakó földesur volt az iskolaalapító, ott az iskolaalapítás egyszerűsége az urbanizáció eszköze is volt / Keszthely /. Kaposvárrott, Bolyban és Csurgón, Vasvárrott más volt a helyzet, ezeket már nem lakták földesurak, jőllehet e helyeken is segítették az iskolák előmozdítani a város fejlődését. A nagykiterjedésű Somogyban - Kaposvárrott is - az Eszterházy uradalomnak lényegében nem volt ott lakója a földesur, hanem amolyan alközpont volt, ahol már nem volt primér iskolateremtő tényező a földesur, távol is élt a megyeszékhelytől. E megyeszékhelyi mezővárosban csak bérlők voltak, jószágkormányzók, fiskálisok, s üzleti érdekeiktől vezetett kerekedők.

A régióban a kálvinisták után a Tolnai, a Baranyai és a Somogyi Evangélikus Egyházmege is megnyitotta kapuit 1806-ban a sászentlőrinci gimnáziumának, amely 1870-től Bonyhádon folytatta életutját. A Petőfit is egy évre / 1831/32/ befogadó algimnázium-nak - amely Tolnában az első volt a tekintetben - kettős célja volt: a/ egyfelől tanítóit képezte benne az egyházmege, b/ másfelől pedig előképzést biztosított benne a főgimnáziumi tanulmányokhoz. Az afajta kis algimnáziumok alapítványokból éltek és földesurak telekadományaiból. Szerepük - a II. Ratio Educationis után - a nemzeti nyelv oktatása szempontjából is jelentős volt: a deákos műveltség alapelemein kívül - már a reáliák tanítása érdekében is nagy lépéseket tettek, történelemtanításunkban a világ-történelem mellett a hazai történelemre is kellő gondot fordítottak, a földrajzi studiumokban pedig a nagyvilág tanításán kívül - igaz mindezt a Ratiók is sugallták, - a Monarchiát és Magyarországot is tanították. Ugyanabban az esztendőben nyitotta meg kapuit a megyében Vécsey Józsefnek: a Külső-somogyi Ref. Egyházmege tanácsbírájának alapítványaként a nagyezékelyi centrális iskolából kifejlődő gyónki algimnázium. Ez utóbbi Tolna megye azon részében, aselyben az iskola azékhelye abroncseszerűen volt körülvéve 11 német lakosú kis- és nagyközséggel. A pécsi archigimnázium mellett Baranyában még egy algimnázium is megnyitotta a kapuit Mohácson 1817. november 4-én a ferences rend kezelésében - a város társadalmának a mindenkori támogatásával. Az iskola 1849. október 21-én bezárta a kapuit, majd 1853-ig reálikolaként tengette az életét. Míg is működő gimnáziuma végleg - csak az első világháború után - 1929. szeptemberében nyitotta meg a kapuit.

A harmadik iskolateremtő tényezőre a polgárágra is tekintve, a kaposvári gimnázium volt az első középiskola talán hazánkban, amely egy már a feudális osztálykorlátokon tulnyulni kezdő társadalmi együttműködés jegyében jött létre. E mezővárosban tehát két különböző élettel, de azonos célokat szolgáló kulturális törekvésnek lehettünk a tanui, mindkét törekvés a polgárosodás jegyében végezvén el a munkáját. Míg azonban a mezőváros polgárárságának az igénye - gazdasági alap hiányában - csak a három osztályos nemzeti iskoláig jutott el, amely a kisvárosi polgár, a mesteremberek és a kereskedők nevelésében volt nélkülözhetetlen a számára, addig a megyei nemességnek az igénye, már jóval több volt ennél, gimnáziumot akart létrehozni, saját gyermekei, de a magasabb képzettségre törekvő polgárárság fiainak a nevelésére is.

A hódoltság pusztulásának a következményei még a későbbi századokon keresztül is szembetűnő volt a tájon. E tekintetben Dél-dunántúl rendkívül hátrányos helyzetben volt Észak-dunántúllal szemben. 1766-ban még csak két középiskola működött a tájban / egyetlen főiskola sem /, addig Észak-dunántúlon már 11 középiskola és 1 főiskola. Ezeknek az aránya a századfordulóra még mite sem változott. 1792-ben még mindig csak három középiskola található a déli négy megye területén, a átmenetileg egy akadémia, míg az Észak-Dunántúlon 10 középiskola.

De a többi paraméterek is Dél-Dunántúl hátrányos helyzetére utalnak. Míg Észak-Dunántúlon - az 1787-es népességszámot véve alapul - 91.835 lakos jutott egy középiskolára, addig Dél-Dunántúlon a kétezernél is több: 236.466. Míg Észak-Dunántúlon a középiskolák sűrűségére utalóan: az iskolák egymástól való távolsága 40,96 km volt, ez az átlag Dél-Dunántúlon már több mint a kétezrese: 84,20 km volt. Ennél már csak a horvát-szlavon területek középiskoláinak az átlagtávolsága volt rosszabb.

Az iskolák léte azonban nemcsak a társadalmi osztályokkal volt erős összefüggésben, hanem - indirekte - a gazdasági élettel is. Tájunkon - mint már említettük - a városi fejlődés hiánya, az agrárjellegű táj hátránya is erősen befolyásolta a tanulási kedvet, amely Zalában valamivel jobb volt, Somogyban már kevésbé, a Tolnában talán a legkedvezőtlenebb. A tanulók társadalmi megoszlását illetően a XVIII. század középiskolájában a nemesi származású diákok mellett - már csaknem egyenlő arányban - találkoztunk a feltörekvő polgárság fiaival, de a jobbágy-paraszti szülők gyermekei is bejutottak 15-20 %-os arányban - Ambrus-Fallenbüchi Zoltán kutatásai szerint - az iskola padjai közé. Johann Andritsch kutatásai szerint a gráci egyetem hallgatóinak csak egyharmada volt a nemes. Jellemző adatként közölte, hogy 1773-ban az egyetem négy somogyi hallgatója közül Bognár Márton és Bognár Mihály polgári származásúak voltak, Hosszu Miklós pedig plebeius, míg a mosdósi Babits Ambrus volt csak egyedül nemesi származású.

A kései feudalizmus záró szakaszában - de a hazai középkorai reformtörekvésekben szinte még a következő század fordulójáig is - mindvégig meghatározó szerepe volt a humanisztikus és a realisztikus irányzatoknak egymással versenyző küzdelmének. Mind az nemcsak a szerzetesi, de a nagynevű protestáns iskolákra is vonatkozott. A középiskolát hatosztályúvá bővítő II. Rátio latinnyelvű szellemi továbbképzés-konzerválta a feudalizmus magyar középiskoláinak a legritkább karakterét: a deákos műveltséget és fékezte a demokratikus nemzeti művelődési eszmék kialakulását benne, szembe is állítva egymással a deákos műveltséget az anyanyelvi műveltséggel. A latinnyelvű szigorú rétege volt az, amelyen alig tudott áttörni népünk gazdasági művelődését is szolgáló a praktikus tudomány, és a polgári társadalmat is erősítő realiskolák gondolata.

A gimnázium nálunk egyfajta és egvedűli középfokú intézmény volt, amely mindenki előtt megnyitotta a kapuit. Ezt a gimnáziumot pedig nemcsak enciklopedikus szellemétől, de a padjaiba tördülő növendékeiktől is tehermentesíteni kellett volna már az alapítási első századában, de legkésőbb a XIX. század első felében, más típusú iskolák alapításával. A reformkor, különösképp a Széchenyivel és Telekivel induló koncepciók már új iskolatípusokban / realiskolák, ipartanodák, másfajta gazdasági iskolák / akartak közelíteni a polgári magyar társadalom érdekeihez, képvisve bennük a gazdasági művelődés és a társadalmi hasznosság kapcsolatrendszerét.

A feudalizmus határmezsgyéjén azonban már jelentős előrelépés történt a fő- és a középiskolázás területén. 1846-ban jelentős változások történtek a régiókban is. Észak-Dunántúlon ekkor már 9 főiskola / köztük 4 papnevelde / és 15 középiskola működött, s az 1846-os népességszámhoz viszonyítottn 87.422 lakos jutott egy középiskolára. Dél-Dunántúlon pedig már 2 főiskola / az egyik papnevelde / és 12 középiskola működött, 84.092 lakos jutván egy középiskolára.

Források és irodalom

I.

Tanulmányunk megírásánál az Országos Levéltárban lévő iskolai összeírásokat / Helytartótanácsi Levéltár, Acta fundationalia Lad. E. fasc. 12. II. / 1770-1771. / : a Synopsis conscriptionis animarum pro anno 1777-es : a conscriptio animarum conv Simighiensis 1776-os : a Connotatio locorum populosorum com. Sümeghiensis 1772/73-as táblázatait; a Veszprémi Püspöki Levéltár canonica visitái / 1721-1789.; a Ráday Levéltárban az Archivum Agentiale-collectiones agentiales Variae anyagát, valamint a Külső-somogyi Református Egyházmegye traktusi protokollumait, több római katolikus plébánia és protestáns parókia iratait, a Somogy megyei Levéltár iskolai összeírásait / Ü. 115, 116, 118, 119 / 1770-1792., a vármegyei közgyűlés 1770-1792 közötti, valamint az 1832. és 1839. évi jegyzőkönyveit, a a darányi református iskolának a jegyzőkönyveit / 1830-1861/ használtuk forrásként.

Az egyháztörténeti munkák közül többször forgattuk Padányi Bíró Márton veszprémi püspök naplóját. Közli báró Hornig Károly / Veszprém 1903. / - Táth Endre : A belső-somogyi református egyházmegye Mária Terézia korában / Csurgó, 1940. /; - a neveléstörténeti munkák közül J. Felbiger : Handbuch für die Schullehrer.... / Wien, 1779. / - Maróthi György : Arithmetica vagy a számvetésnek mestersége.... / Debrecen, 1743. / - Losontzi István : Hármas kiütőkör / Pozsony, 1771 / - Tanítás módja / Pest, 1841. / - N. Apáti Kiss Sámuel : Értekezések Somogyról / Tudományos Gyűjtemény 1822. / - Ambrus Sándor : Értekezés a hittanító, az iskolai-gazdát és a kerületfelügyelői hivatalról / Székesfehérvár, 1841. / - Madzsar Imre : Az elemi oktatás fővárosunkban a török kiűzése után / Századok, 1925. / - Fináczy Ernő : A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Bp. 1899-1902. - Uő. Az ujkori nevelés története / 1600-1800 / Bp. 1927. A köz- és a helytörténeti munkák közül többek között : Tanulmányok a parasztság történetéhez. Szerk. Spira György / Budapest, 1952. / - Vörösi Károly : A két Ratio Educationis és a népoktatás Magyarországon 1774-től 1868-ig. A Nemzeti Kulturtörténeti Szimpóziumon Mengersdorffban - 1975. július 4-én - elhangzott előadás kézírata. - Uő. A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. Valóság 10/1975. Kellemen Elemér : A népoktatás Somogyban a kiegyezés előtti években. Levéltári EVKönyv 3. kötet. - F. Csanak Dóra : A Ratio Educationis és az iskolai újságok. Magyar Könyvszemle 3-4/1975. - Az 1777-iki Ratio Educationis. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. Friml Aladár. Budapest, 1913. - Dercsényi Béla : A Nova Posoniensis és az újságolvasók a XVIII. században. Magyar Századok, Budapest 1948.

II.

A második résznél - levéltári forrásként - az Országos Levéltárban lévő Helytartótanácsi Levéltár fondjait, a Eszterházy-család levéltárát, a veszprémi és pécsi püspöki levéltárakat, a Ráday-levéltárban, a Külső-somogyi Ref. Egyházmegyére, a Pápai Ref. Gyűjteményben a Belső-somogyi Ref. Egyházmegyére vonatkozó iratokat,

valamint a Somogy megyei Levéltárban a nemesi vármegye közgyűlési jegyzőkönyveit, az abszolútorkori megyefőnöki iratokat és a kaposvári és csurgói gimnáziumok fondjait néztük át.

A köz- és a helytörténeti munkák közül - többek között - az alábbiakat forgattuk : Ambrus-Fallenbüchl Zoltán : Magyarország középfoku oktatási viszonyai a XVIII. században. Történeti Statisztikai Évkönyv 1965-66. Bp. 1968. - Johann Andritsch : Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz / 1586-1782. / Graz, 1965. - A kaposvári magyar királyi állami főgimnázium emlékkönyve. Kaposvár, 1913. - A történetstatistikai források. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1957. - Baky István : A gyönki ref. gimnázium áthelyezésének ügye. Szekszárd, 1911. - Bécsy Márton-Prilisauer Adolf : A kaposvári m.kir. állami főgimnázium története / 1806-1895 / Kaposvár, 1896. - Bódi Ferenc : A csurgói református Csokonai-Vitéz Mihály gimnázium másfél százados története. Kaposvár, 1943. - Buzássy Abel : A ciszterci rend pécsi római katolikus főgimnáziumának értesítője az 1913/14. iskolai évről. Pécs, 1914. - Csóka Lajos : Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám. Pannonhalma, 1936. - Csorba József : Somogy vármegye ismertetése. Pest, 1857. - Endrey Akos-Faragó Lajos-Horváth József-Kecskés Ernő : Közoktatásügy. Somogy vármegye. Szerk. Csánki Dezső. Bp. é.n. - Ferenczi Zoltán : Deák élete. 1. k. Bp. 1904. - Finácz Ernő : A középkori nevelés története. Bp. 1926. - U.ő. : Az újkori nevelés története / 1600-1800 /. Bp. 1927. U.ő. : A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Bp. 1899-1902. - Földváry Antal : A magyar református egyház és a török uralom. Bp. 1940. - Fraknói Vilmos : A hazai és a külföldi iskolázásról a XVI. században. - Héjas Pál : A csurgói ev.ref. főgimnázium rövid története. Csurgó, 1895. - Hoss József : A kaposvári plébánia története. Veszprém, 1948. - Kanyar József : Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében. / 1770-1789. / Levéltári Évkönyv 1. kötet. Kaposvár, 1970. - U.ő. : Kaposvár mezőváros művelődéstörténete a kései feudalizmus idején. Levéltári Évkönyv 4. kötet. Kaposvár, 1974. - U.ő. : Kaposvár művelődéstörténetének a kérdései a XVIII-XIX. században. Kaposvár-várostörténeti tanulmányok. Kaposvár, 1975. - Knopf Lajos : Clements Simon utazása hazánkban. Kaposvár, 1975. Történeti Szemle X. évf. 1-4 füzet. - Kolta László : A bonyhádi Petőfi Sándor gimnázium története. / 1806-1956. / H.n. 1956. - Kornis Gyula : A magyar művelődés eszményei. 1777-1848. I.k. Bp. 1927. - Kovács Zoltán : Somogy megye népessége a XVII-XVIII. század fordulóján. Kaposvár, 1969. - Petrovich Ede : A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény. A pécsi egyetem történetéből. Szerk. Csizmadia Andor. Pécs 1967. - Mályusz Elemér : A türelmi rendelet. Bp. 1939. - Melhard Gyula : Somogy vármegye a rendi országgyűlésen. I.k. 1661-1812. Veszprém, 1960. - Molnár Aladár : A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Bp. 1881. Langyel Alfréd : A pécsi Királyi Akadémia története / 1785-1802 /. A pécsi egyetem történetéből. Szerk. : Csizmadia Andor. Pécs, 1967. - Süle Sándor : A keszthelyi Georgicon. 1797-1848. Bp. 1967. - P. Takács Ince : Szent Ferenc fiai Veszprém egyházmegye területén különös tekintettel a XVII. és XVIII. századra. Veszprém, 1948. / Kézirat /. - Teleki László : A magyar nyelv elmozdításáról buzgó esdeklése. Pest, 1806. - Tóth Endre : A belsősomogyi református egyházmegye Mária Terézia korában. Csurgói Könyvtár 15. k. Csurgó, 1940. - Völker József : Mohács története, 1900. - *** : A gyönki ev. ref. gymnasium története. / 1806-1900 /.

József KANYAR :

Die Volksschule und der Unterricht mittleren Grades in der Zeit des Spätfeudalismus / 1770-1848 / in Süd-Transdanubien

Vor der Erscheinung der I. Ratio Educationis beschäftigten sich vier Bezirkskonskriptionen mit der Aufnahme der Lage der Volksschulen, Schüler und Lehrer des breit angelegten Bezirks Somogy. Diese Aufnahmen berichteten über eine langsame Entwicklung des Volksschulwesens und bewiesen eindeutig die größere Intensität und Wirksamkeit der protestantischen Volksbildung, weiterhin zeigten sie, daß die deutschsprachigen Dörfer dem Verhältnis nach am stärksten mit Lehrern versehen waren.

Was wurde in der Volksschule der 70er Jahre unterrichtet? Lesen, Singen, Katechismus ; Schreiben schon in kleinerem Maße, Rechnen in insgesamt nur sieben Volksschulen.

Die Volksschulen waren in Transdanubien mit Lehrern besser versehen als auf der Tiefebene. Hinsichtlich der Zahl der Kinder für einen Lehrer war der Bezirk Veszprém in Transdanubien an der ersten, der Bezirk Fejér an der zweiten und der Bezirk Győr an der dritten Stelle.

Hinsichtlich des massenhaften Schulschwänzens aber geschahen - wenn sich auch die Tendenz im 19. Jahrhundert im Bezirk Somogy einigermaßen verminderte - kaum wesentliche Veränderungen bis zum Ende des Feudalismus.

Die hundertfünfzig Jahre der Türkenherrschaft, die in Süd-Transdanubien, in den Bezirken Baranya, Somogy, Tolna und Zala erst am Ende des 17. Jahrhunderts vorüber waren, verwüsteten die im Mittelalter blühenden kulturellen und schulischen Institutionen dieses Gebietes völlig : die Pécs-Universität genauso wie die katholischen und protestantischen Mittelschulen, von denen sich die letzteren in den friedlicheren Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts vorübergehend entfalteten.

So mußten all diese Institutionen im 18. Jahrhundert neu geschaffen werden, und das ging auch darum nur schwer voran, weil ein bedeutender Teil des Gebietes sich auch wirtschaftlich nur sehr langsam entwickelte. Es ist kennzeichnend, daß sich in dieser Region nur eine Stadt, Pécs, den Rang einer königlichen Freistadt erwerben konnte, und auch das gelang erst am Ende des 18. Jahrhunderts.

Die Organisatoren und Erhalter der Schulen mittleren Grades waren die römisch-katholische Kirche und die beiden protestantischen Kirchen, später die adeligen Gutsbesitzer und das städtische Bürgertum. Trotz der erreichten Ergebnisse war Süd-Transdanubien hinsichtlich der Versorgung mit Mittelschulen in einer viel ungünstigeren Lage als der nördliche Teil Transdanubiens. Die Lage begann sich erst in den 40er Jahren des 19. Jahrhunderts zu verbessern. Die beschleunigte gesellschaftlich-wirtschaftliche Entwicklung in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts forderte aber nach der bürgerlichen Revolution schon neue, höhere Mittelschul-typen.

Szántó Imre :

A katolikus népművelés Magyarországon, különös tekintettel a Dunántúltra / 1711-1848 /

Nem könnyű dolog rekonstruálni másfél évszázad / 1711-1848 / népi kultúráját Magyarországon. A " későn ébredő " népre ugyanis a hallgatás törvénye vonatkozott. A feudális kor parasztnépének élete, gondolkodása alig jutott szóhoz az egykoru történeti forrásokban. A parasztok nem hagytak ránk olyan munkákat, amelyekből kiderülhetett volna, hogyan gondolkodtak és mit éreztek. Legfeljebb azt tudjuk, hogy mit olvastak, vagy mit prédikáltak nekik. /1/ A korabeli hazai népművelés egészében további alapos kutatásokat igényel. /2/ A parasztság jó része - ha járt is iskolába - nem volt aktív olvasó-író; kultúrája jórészt a szájhagyományra támaszkodott. /3/ A népi kultúra szellemi táplálékára utaló forrásokhoz sorolhatjuk a vasárnapi prédikációkat, a bírósági adatokat, a nyilvános szórakoztatásokat leíró dokumentumokat, az ujságokat, könyveket, sőt a búcsujárásokat, körmeneteket és ünnepeket is. /4/ Mint fontos forrást a kalendárium- és ponyvairodalmat említjük, továbbá a " tulvilágba való tervezzerű menekülés " irodalmát, a tündérmeséket. /5/

Az iskolán kívüli népművelés módjai és eszközei a szentbeszéd, hitelmezés, a templomi festmények, szobrok, egyesületek, énekkarok, előadások rendezése, búcsujárások stb. által századok folyamán főként az egyház kezében voltak. /6/ A jobbágy nép értesüléseit, híreit a templomokban, továbbá a vásároknban, a kocsmákban, főnököknban, " guzsalyosokban ", s az ünnepi társas összejöveteleken / kereszttölők, lakodalmak, temetések stb. / szerezte maga számára. /7/ A társasélet örömeihez tartozott még a szűretezés, amikor többeket meghívtak a segítésre és télen a tollfosztás. /8/ Az értesülések, vélemények, szándékok kicserélésére, összehozgyeztetésére leginkább télidőn, akkor is a pihenés, szórakozás óráiban nyílt alkalom. " Nem lehet figyelmen kívül hagyni - írja József nádor -, hogy a paraszt gondolkodóbb és tanultabb lett, hogy az ujságoknak a falusi kocsmákban való olvasása által olyan fogalmakat szitt magába, melyeket azelőtt nem ismert...." /9/ A falvak közötti távolságot pedig az országos vásárok oldották fel leginkább; vásár s utána áldomás közben széles vidékek parasztságával érintkezésbe került, hírekhez, ösztönzésekhez jutott még a félreeső, külvilágtól elzárt, magukra hagyott falvak jobbágynépe is. /10/ Fontos szerepet játszottak a fuvarozó emberek, például a somogyi Mád József 1765-ben " mert minekutána azanaszát szekerez, majd gabonát Dombóvárra, majd pedig Mohácsra sóért s az tudja az új híreket nékik ". /11/ Ezek a fórumok voltak a közművelődés fellegrárai, népművelési " piacai ". /12/ Az ismeretterjesztés formája - elsörendően - az élő beszéd; ez a " művelődési forma " nem vett el olyan sok időt a parasztoktól, mint az iskola.

A hagyományos paraszti művelődés, a szájhagyományozó kultúra még hosszú ideig elföldölte, legyőzte az iskolai képzés eredményeit./13/

A korszak tömegkommunikációs fóruma a szószék, műfaja a prédikáció. A világi papság a XVIII. században számában meggyarapodva mind nagyobb részt vett a katolikus hitélet kialakításában. /14/ A plébános a bölcsőtől a koporsóig, a szószéken, a gyóntatószékben, a házasságban s a halálos ágyon kezében tartotta és soha egy pillanatra sem hagyta el "juhait". Mellette a szerzetesek, elsősorban a jezsuiták és ferencesek pasztorációs munkája a legjelentősebb. Nagy tömegek "megdolgozására" a jezsuiták főként a misziókat, a ferencesek pedig a búcsujárásokat használták fel, a barokk hitélet két legjellegzetesebb megnyilvánulását. /15/ A világi papság és a szerzetesek a szó hatalmával fordultak a parasztsághoz, akiket az írott betű akkor még nem vonhatott hatásformáló körébe. Az egyházi beszéd, a prédikáció igen nagy szerepet játszott a közvélemény kialakításában. A kor prédikációs irodalma valóságos ismeretnepszerűsítés; a pap a korabeli műveltség közvetítője. A prédikációkban előforduló példák, történetek feltárják a pap műveltségét és megmutatják azt, amit közvetített "hívei" felé. /16/ Ezen keresztül rekonstruálni lehet a világnézet alakulását abban a korban, amelyben a kialakuló napi sajtó még nem formálta annyira a közvéleményt. A plébános műveltségének feltárásában a prédikáción kívül más forrásaink is vannak. Első helyen kell említenünk a plébános naplóját, leveleit, valamint egyéb feljegyzéseit is. A plébános mindenkori könyvtáragáról két fontos forrás áll rendelkezésünkre: a Canonica Visitációk és a plébánosi könyvjegyzékek. Elsősorban arra kell figyelmünket fordítani, hogy a könyvek milyen világnézetet, egyházi irányt képviseltek, érdekelték-e a plébánost a kor gazdasági, politikai problémái, s milyen mértékben hatott a könyv a plébánosnak hívekkel való kapcsolatára. /17/

Az uralkodó osztály, mint Európa-szerte mindenütt, Magyarországon is kialakította a maga "örök" és "természetes" jogait a parasztság által termelt javak elsajátítására. /18/ Jellemző példaként nem egy prédikáció szövegét idézhetnénk, hogy milyen mélyen állt a jobbágy társadalmi és jogi helyzete a nemesség előtt. "Óh boldogtalan óra - olvassuk egy prédikációban, amely az összeülő, Ádám és Éva bűnét a nemes-jobbágy viszonyvilággal szemlélve -, eredendő nemességéről elfeledkezvén, nagy goromba parasztságot követett el / Ádám /, mert által hágta, megszegte az Istennek parancsolatját és ugyanezen nagy goromba parasztsággal azon eredendő nemességéből és ily nagy uraságából kivetkőztetvén, polgárságra, parasztságra, szántó, vető, véres veritéken, nyomorult életre kárhoztatott". Az Ur azt mondta ekkor: "Szolgáló, örökös jobbágyok, paraszt emberek lesztek, és a világi nyomorult, paraszti rövid élet után mindnyájan meghaltok". /19/

Padányi Bíró Márton veszprémi püspök ily módon prédikált: "... aki ellene áll a hatalmasságnak, az Isten rendelkezéseinek áll ellene és az ilyen ellen állók magoknak kárhozatot szereznek". /20/ A püspöknek gondja volt arra is, hogy a falusi papság igehirdetésének színvonala emelkedjék; nemcsak a beszédek tárgyát és formáját írta elő, hanem - mint Eszterházy pécsi és Batthyány Ignác erdélyi püspök - cenzuráltatta is azokat. /21/

Egy "Erkölcsei Katekizmus"-ban olvashatjuk a következőket :
" Földes Uraink azok, a kiké az a föld, a melyen lakunk, vagy kényerünk és italunk terem. Földes Uraknak Elei hajdan saját költségeken házakat és falukat építettek, azokhoz meg kívántató földet, réteket, erdőket szabtak ki és által adták más szegényebbeknek, úgy hogy ezek esztendőnként nekik bizonyos szolgálatokat tegyenek, vagy kész pénzt fizessenek, ez által sok szerentsétleneken segítettek, a kik különben egészen elnyomorodtak volna. Földes Urak most is hatalmas pártfogóik és jótevőik az ő jobbágyaiknak, kötelességek tehát a jobbágyoknak földes Uraikat szeretni, tisztelni, nekik engedelmeskedni, azon föltételeket, mellyek alatt Uraiktól a jószágot kapták, szentül meg tartani és teljesíteni, minden adóját híven megfizetni, minden munkát, vagy akár mi más szolgálatot, a mivel tartoznak, nekik örömet tenni, szóval kötelességek a jobbágyoknak minden kitelhető iparkodásaik által háladatosságokat meg bizonyítani és földes Uraik szeretetét meg nyervek, iparkodni. " /22/

A feudális uralkodó osztály - elsősorban az egyház közvetítésével - mindent elkövetett annak érdekében, hogy a kizsákmányoltak tömege is magáévá tegye a feudális uralkodó osztálynak a barokkban megtalált izlését, életszemléletét. A barokk kultúra ugyanis igen alkalmas volt arra, hogy a tömegek figyelmét a tulvilág felé irányítsa és hogy a társadalmi rend megváltoztathatatlanának hangoztatásával a földesurak s a hatalom iránti alázatos engedelmisséget propagálja. " A tömegesen épülő falusi barokk templomok, a mindenfelé emelt Mária- emlékek, a védőszentek kultusza, a különböző csodatevő kegyhelyek mind-mind a feudális elnyomásba való belenyugvás barokk szemléletének hatásos és eredményes terjesztői lettek a nép körében ". /23/ A katolikus egyház ujjaépítése Magyarországon a török világ után a barokk vallásosság jegyében ment végbe. /24/ Az ellenreformáció katolikus egyháza által létrehozott barokk kultúra utat talált a falvakba is. /25/ Művészi programja a katolicizmusnak a művészet által való propagálását célozta a szélesebb néptömegek körében. /26/ Művészi ábrázolásokban elsősorban a magyar " szent királyok ", I. István és László alakjaival találkozunk. /27/ A prédikációkban is lépten-nyomon felbukkan az a jelenet, amikor Szent István király Mária oltalmába ajánlja Magyarországot. E felfogás szerint a magyar nép végeredményben mindent Szent Istvánnak köszönhet ; fennmaradását, boldogságát és ami a legfőbb, " nemesi szabadságát ". /28/ Iskoladramák szólnak róla, Mária-oltárok, képek, szobrok mellékalakjaként szinte mindig találkozunk az államalapító király ábrázolásával. /29/

A szentek kultuszára azonban a Mária-tisztelet / Patrona Hungariae / tette fel a koronát. A Mária-kultusz főleg két formájában jelent meg : a tiszteletre alapított társulatokban és a búcsujárásokban. /30/ A templomi festmények, szobrok vizuális hatása, csakugy, mint a prédikációk hangja, nem mulhatott el nyom nélkül sem izlés, sem életforma dolgában. /31/

A kultikus élményforrások sorában megemlíthetjük a jezsuita ihletésű Szentháromság-kultuszt, a pestisvédőszentek, a szenvedő Jézus és a Szeplőtelen Fogantatás, továbbá Nepomuki Szent János és Szent Vendel tiszteletét. /32/ A század nagy járványait Isten büntetésének érző nép az égi harag kiengesztelésére Szent Rókus-hoz és Szent Rozáliához folyamodott. A gyónási titok vértanujának,

Nepomuki Szent János tiszteletének időszerűségét egykoru kanonizációja adta meg. Szent Vendel / custos pecorum / tiszteletét hazánkban a XVIII. század folyamán német földműves bevándorlók terjesztették. /33/

Tömegnevelő hatás szempontjából meg kell említenünk a különböző kongregációkat, melyek közül az iskolák mellett jezsuita vezetés alatt fennálló Mária-kongregációk különösen elterjedtek. /34/ Az egyes rendek és tájak szerint más és más vallásos társulatok terjedtek el; a pálosok a Krisztus szent sebei tiszteletére alapított " Congregatio Quinque vulnerum "-ot terjesztették, a jezsuiták a Mária-kongregáción kívül az Oltáriszentség tiszteletére a " Congregatio Sanctissimi Christi "-t, de nagyon kedvelt volt a " Jó halál / Agonia / társulata ", továbbá Szent Sebestyén, Szent Rókus, Szent József és Nepomuki Szent János társulat. /35/

A katolikus népművelésnek érdekes formáját jelentette az un. " Catechetica congregatio ". A XVIII. század második felében a jezsuita misszionáriusok terjesztették ezt a vallásos társulatot, melynek célja bizonyos foku vallásoktatás volt. A falvak férfiai és asszonyai felváltva tanították a gyermekeket, valószínűleg igen kevés eredménnyel. /36/ A katechetikus oktatás elősegítésére 1750 körül csak a győri egyházmegyében két év alatt 62 000 Canisius-kátét osztottak ki a nép között. /37/

Igy jöttek létre a jámbor társulatok, confraternitások, ima-közösségek, amelyek az Ur, Szűz Mária és a szentek dicsőítése és tisztelete mellett a felebaráti szeretet tevékenyebb gyakorlására tömörültek. A társulatok közül elég csak az olvasós társulatokra, Szent Ferenc harmadik rendjére, fehér lányok / Mária-lányok / egyesületére utalnunk. /38/

A missziós páterek állandóan járták az országot és az egyes állomásokon több napon keresztül tartottak beszédeket. A jezsuiták által tartott un. " kateketikus " misszióktól megkülönböztetjük a közkeletűen misszión értett " népmissziókat ". /39/ Az előbbinél a hangsúlyt a hittani ismeretek begyakorlására fordították. Az ilyen helyeken nemcsak az illető falu népe gyűlt össze, hanem az egész környék katolikus lakossága felvonult zászló alatt plébánosa vezetésével, hogy résztvegyen a lelkigyakorlatokon. A hallgatóság közt a társadalom minden rétege képviselve volt. A missziókat befejező engesztelő körmeneteken jellegzetes barokk külsőségekkel találkozunk. " Töviskoronával fejükön, óriási keresztekkel, láncokat, köteleket, köveket hordoznak, vezeklő ruhát öltenek, közben mozsár-durrogás, dobpergés, sírás, jajgatás hallatszik mindenfelé, az érzelmi momentumoknak olyan felfokozott mértéke, melyet ma már elképzelni is alig tudunk ". /40/

A megváltás történetéből talán Jézus kinszenvedése, passiója váltotta ki a legmélyebb élményeket. Népeneinknek tulnyomó része Jézus szenvedését, Mária fájdalmát siratja. /41/ A vallásos tulbuzgóságnak legkirívóbb példája a flagellatio, az önostorozás volt. Heves megyében még a XVIII. században is tartottak flagellációs körmeneteket; az önként vállalt testi szenvedéssel a tulvilági életre kívántak érdemeket szerezni. Az 1767. évi pétervására i egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint nagypénteken délután körmenetet szoktak tartani a Fájdalmas Szűz kápolnájához sok résztvevővel, és a hivek magukat korbácsolják. A vizitátor utasította a plébánost, hogy a nyilvános önostorozást ne engedélyezze, s a kor-

bácsolást csak magánhéznál, a nemek keveredése nélkül törje el./42/

Milyen körülmények játszottak közre, hogy a vallás tanításai az emberekben termékeny talajra találtak, s az elesettek vigaszul szolgáltak? " Az a tény, hogy egy anya minden második gyermekét elveszti, hogy nincs olyan nemzedék, amely legalább egy alkalommal ne találkozzék az éhínséggel és a pestissel, az a körülmény, hogy a legkisebb meghűlés, fertőzés végzetes következményekkel járhatott hogy gyakorlatilag - a nép tömegét tekintve bizonyosan - csak gyógyíthatatlan betegségek vannak, hogy a pusztító létért körömezekadtáig tartó, soha nem lanyhuló harcot kell vívni, s hogy ennek ellenére a mindennapi kenyér is bizonytalan, - mindez az emberekben alapvetően irracionális életszemléletet alakít ki. Ugy érzik, hogy sorsukat kiszámíthatatlan, rajtuk teljesen kívülálló, általuk nem befolyásolható természetfeletti erők határozzák meg. " /43/

Az egyházi megütközés azonban indokolt volt akkor is, ha a " hívők " lelki azonosulása - mint fentebb láttuk - fanatizmusra fejlődött. Az ilyen torzulásokat azért utasította el, mert a vallásos pszichózis beteges elfajulása ártott annak a csekélyke életkedvnek, amelyre a népnek a dolgozós hétköznapiak szűke volt. Másrészt fenyegetett a szektás elhajlás veszélye is.

A barokk korban Magyarországon legkedveltebb Mária-tiszteleti formája a búcsujárás volt. /44/ Sajnos búcsujárásaink összefoglaló néprajza, kulturtörténete, áhitatformája még feldolgozásra vár. /45/ Mai búcsujáró helyeink legnagyobb része a barokk-korból ered. A török kor után kedvelté vált búcsujáróhelyek közt van Pécs 1715 óta, Máriabesnyő, melynek Mária-szobrát 1759-ben átták ki a régi templom romjaiból, Bodajk, melynek templomát Széchenyi Pál érsek 1697-ben szentelte fel, a Somogy megyei Andocs, ahol 1692 óta ferences-kolostor van. Mindezek mellett a Mária-tisztelet régi helyei is - így Boldogasszony, Szekszárd, Csákszentlőrinc, Sümeg, Szeged, Mátraverebély - és a többiek is évente a búcsús hívek ezreit vonták magukhoz. /46/ Ezekre a nagy tömegeket mozgó búcsujárásokra már nem a bánat alaphangulata volt jellemző, hanem az öröme. Ezek a vallásos élet érzéseinek kívül tipikus barokk - " ezenzációkkal " is ellátták a búcsús hívek ezreit. /47/

A búcsujárás már maga is a társasélet egyik kifejezésformája. Mindennél nagyobb jelentősége volt a nép életében egészen a legújabb időkig a szentes búcsúknak / mert van más búcsú is, a falu búcsúja=réteses búcsú /. /48/ " A búcsú élmény, tömegek találkozása, szórakozás, szerelmi alkalom, üzlet és még sok egyéb, de művelődéstörténetileg talán a legértékesebb, hogy orvoshely, gyógyulási alkalom volt, amit a betegek és betegeknek vált emberek sok ezrei vettek igénybe. " / un. szent kutak /. /49/

A hívők vallásos életében nagy szerepet játszott a részint engesztelő és kérő, részint pedig hálaadó jellegű körmenet. Már a középkorban egyházi szokás volt a nagyheti határkerülés, amely arra szolgált, hogy a szántóföldek mágikus körüljárásával a zsendülő vetést védjék a feltámadás ünnepe körüli időben. /50/

Ebben a kötött társadalmi szemléletben a paraszt számára életének minden mozzanata a hagyomány törvényesnek elismert keretébe ágyazódott. A paraszti élet rendjét szigorú, s a közösség ítéleté-

vel védett hagyományos formák, előírások határozták meg. /51/ "Ha ettől eltért - írja Ortutay Gyula -, vagy a maga kis falusi közössége, vagy a fölötté uralkodó nemesi, uri rend torlta meg lázongását". /52/ A vizitátor az egyházlátogatások alkalmából azt is számonkérte a plébánostól, hogy milyen a nép erkölcsi kulturáltsága. Ezzel kapcsolatban több - kulturtörténeti szempontból értékes - adatot bányászhattunk ki az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből. Ezenkívül a nép vallásos életére vonatkozó források közül megemlítjük a historia domust, a historia parochias-t, a püspöki körleveleket, anyakönyveket, a különféle adózási kimutatásokat, tizedjegyzékeket s egyéb gazdasági elszámolásokra vonatkozó iratokat. Fontosak a vallásos társulatok jegyzőkönyvei, a helyi vallásos népszokások, a kedvelt ima- és énekeskönyvek is. /53/

Elég keveset tudunk a paraszti közösségek belső életéről, a mindennapi életet szabályozó közösségi normákról, a szokásokról. A dramatikus népszokások fontos helye volt a múltban a fonó, a " guzsalyos " és a lányok éjjeli összejövetelei / conventus puellarum nocturnus /. /54/ Az egyháziak az ilyen összejöveteleket, a farsangi, fonóbeli maskarákat, tréfás alakoskodásokat " világi " voltuk miatt fedték és elítélték. /55/ Mindennek ellenére a népi kultúra több ponton lazítani igyekezett a vallási dogmákon. Lopva, titokban, de még alig leplezetten is alkalmat nyújtott a " profán " életkedv, a világias szokások gyakorlására. Éppen ebben ismerhető fel az önmagában zárt, jórészt autarktikus népi kultúra dinamizmusa, bár a régebbi századokban sohasem vált a feudális társadalmi felfogás ellenfelévé. A dévajság kiütközése azonban elárulta, hogy a " lélek " egyik felét nem tudta jármába szorítani a vallás, vagyis a vigasságban örömet keresés és örömet lelés vonzerejét. Ezért is ostromozta a katolikus egyház azt a " pogányságot " rendületlen kitartással, az ördögnek tulajdonítva a bujtogatást a bűjtös élet és a vezeklés ellen. Jó oka volt rá, hiszen a profanizáló hajlam így vagy úgy a kanonizált ünneplésekbe, vallásos szertartásokba is belopta magát. /56/

Hazánkban az egészségügyi állapotok a XVIII. században igen szomorú képet mutattak. Az elmaradott, kizsákmányolt tömegeket járványok tizedelték. A hiányos egészségügyi ellátás a népi gyógyászat, a kuruzslás felvirágzását eredményezte. A szegény jobbágy inkább bízott a javesasszonyokban, mint az orvosokban. A kizsákmányolt nép elmaradottságára vetnek fényt a boszorkányperek is. /57/ Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek népszokásaink, népi babonáink sok érdekes példáját rögzítették. /58/

A jobbágyparaszság műveltségállománya távolról sem volt egységes. /59/ A fennálló " népiskolák ", a lassan terjedni kezdő írní-olvasni tudás hatása inkább csak a szabadabb levegű mezővárosok társadalmát érintette, amelyekben az iskolai műveltségnek bizonyos, több évszázados hagyománya volt. Nyilván ezekre vonatkozik egy szemtanú beszámolója a ponyvairodalom közkedveltségéről : "Téli hosszú estvékeni egyben gyűléseteknél hallám, mint vidámita fel egy Argilus király, Ludas Matyi, Zöld Martzi, Báró Demanx, Rontó Pál elmésen előadott története, látám, mily légy érzésre gerjesztett a kegyes Genovéva viszontagságainak leírása, látám némely házaknál ily aprólékos történelmet, szinte házi kincs gyanánt tartani". /60/

A jobbágyházak legfontosabb nyomdaterméke, a " könyvtár " egyetlen darabja a biblia és az imádságos könyv mellett a társadalmi gondolkodás szempontjából kellően máig sem méltányolt " tömegkommunikációs " eszköze a kalendárium. /61/ Az ebben található verses históriákat a XIX. század elején lassan véglegesen kiszorították a prózai leírások; többnyire a krónikairódalom és a nemesi történetsszemlélet felhigult variánsai. / 62/

A jobbágyiség történeti tudatvilágán a feudalizmus kései századaiban a nemesi történetsszemlélet elemei, és a vallás tanításai uralkodtak. A nép körében ismert történeti énekek témái között szerepelnek a török háborúk, a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok, melyek - eredeti formájukban - diákok, vándorhistóriások, prédikátorok vagy vitézek keze alól kerültek ki. /63/

A korszak műveltségi szintjét jól ábrázolják Major Bálint - bár a XIX. század második felében írt, de korábbi időszakra is vonatkoztatható - sorai : " A férfiak és nők kevés számban tudtak olvasni meg írni. Irni inkább csak a férfiakat tanították. Hasznos, oktató vagy felvilágosító olvasmányaik nem voltak. Leginkább csak a vallásos és imádságos könyveket ismerték, ezek közül a bibliát olvasták legjobban. Azt tartották tudós embernek, aki a bibliából tudott beszélni és bölcselkedni. Néhányuknak verses-énekes könyve is volt, melyből szerettek és tudtak énekelni. Nagyon kedvelték a mohácsi vészről írt verseket. Szerették a ritka, ún. csizsós könyvet, amelyből a planétákat ismerték és az időjárást jósolták. Tartottak még álmoskönyvet is, ebből pedig álmaikat, látomásait magyarázták. " /64/

Táncsics Mihály felfogása szerint a tanító nem szorítkozhat csupán az iskolára. Ezért szükségesnek tartotta, hogy a tanító - az egész falu szellemi vezetőjeként - szervezzen vasárnapi összejöveteleket, ahol felolvasnak az újságokból, mezőgazdasági szakkönyvekből, és ezeket magyarázza meg a népnek. Ezenkívül azt is szükségesnek tartotta, hogy a tanító minden erejével vegyen részt minden olyan szervező munkában, ami a falusi nép javát szolgálja. /65/

Jegyzetek

- /1/ Vö. Mandrou, Róbert : Magas kultúra és népi műveltség a XVII-XVIII. századi Franciaországban. A ponyvairódalom. Századok, 1970. 1. sz. 118-125.
- /2/ Vö. Mészáros István : Népoktatásunk 1553-1777 között. Pedagógiai Közlemények. Tankönyvkiadó, Bp., 1972. 14.
- /3/ Ortutay Gyula : Az iskolai nevelés szerepe parasztságunk kultúrájában. Ethnographia, 1962. 4. sz. 508.
- /4/ Uo. 509.
- /5/ Mandrou, Róbert : 1. m. Századok, 1970. 1. sz. 121.
- /6/ Vanyó Tihamér : A plébániatörténetírás módszertana. Regnum, 1940/41. 62. ; Bálint Sándor : A szegedi népiélet szakrális gyökerei. Regnum, 1942/43. 51.

- / 7/ Dömötör Tekla : Naptári ünnepek - népi színjátszás. Akadémiai Kiadó, Bp., 1964. 30-31.
- / 8/ Vajkai Aurél : Cserszegtomaj. Különlenyomat a Néprajzi Értesítő 1939. 3-4. számából. Bp., 1939. 22.
- / 9/ Domanovszky Sándor : József nádor iratai. I. Bp., 1925. 405.
- /10/ Vö. Hadrovics László - Wellmann Imre : Parasztmozgalmak a 18. században. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1951.; Nálunk a piaci, vásári és természetesen egyéb vonzáskörzeti kérdésekkel Magyarországon főleg a földrajztudomány foglalkozott : Márton Béla : Hajdunánás vonzási területe. Debrecen, 1949. : Eördögh Béla : Debrecen piacának szállítóterületei. Földrajzi Közlemények, 1953. 267-276. ; Éliás Rozália : Szeged vonzásterülete. Földrajzi Értesítő, 1954. 725-733. ; Dankó Imre : A debreceni vásárok vonzáskörzete a XVIII-XIX. század fordulóján. A Hajdu-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve. I. Debrecen, 1974. 135-159.
- /11/ Szántó Imre : A parasztság kisajátítása és mozgalmái a dunántúli Fesztetics-birtokokon 1711-1850. Művelt Nép Könyvkiadó, Bp., 1954. 89.
- /12/ Kanyar József : Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében / 1770-1789/. Somogy megye múltjából. Szerk. : Kanyar József. Levéltári Évkönyv, 1. sz. Kaposvár 1970. 79.
- /13/ Ortutay Gyula : 1. m. Ethnographia, 1962. 4. sz. 509.
- /14/ Mihályfi Ákos : A papnevelés története és elmélete. 1896.; Villányi Szaniszló : Néhány lap Esztergom város és megye múltjából. Esztergom, 1891. 128.
- /15/ Vanyó Tihamér : A plébániatörténetírás módszertana. Regnum, 1940/41. 5-6. ; Csapodi Csaba : A magyar barokk. Kincsesvár, 16. sz. Bp., 1942. 52.
- /16/ Vanyó Tihamér : 1. m. Regnum, 1940/41. 4. ; Benda Kálmán : A Rákóczi-szabadságharc és a helytörténeti kutatások. Molnár Mátyás / szerk. / : Rákóczi-kori tudományos ülésszak 1973. szeptember 20-21. Vaja, 1975. 82. ; Rúzsás Lajos : A nyugati közvélemény és Magyarország harca a török ellen. Tanulmányok a Dél-Dunántúl történetéből. Bp., 1970. 69-70.
- /17/ Gáthy Zsolt : A plébánosok könyvei a plébániatörténetírás szolgálatában. Regnum, 1942/43. 322-326.
- /18/ Vö. Varga Endre / szerk./ : Uriszék. XVI-XVII. századi pereszövegek. Akadémiai Kiadó, Bp., 1958. 5.
- /19/ Csapodi Csaba : 1. m. Bp., 1942. 71-72.
- /20/ Veszprémi Püspöki Levéltár : Compendiosa, genuina et sincera relatio actorum generalis canonicae visitationis Dioecesis Wesprimiensis, Győr, 1760.
- /21/ Hermann Egyed : A vallásos ember a barokk korban. Domanovszky Sándor / szerk./ : Magyar művelődéstörténet. IV. Bp., é. n. 432.
- /22/ Országos Levéltár / Budapest /, Fesztetics család levéltára. Keszthelyi Georgikon levéltár, Rendezetlen. Erköltsi Katekizmus.

- /23/ Klaniczay Tibor : Reneszánsz és barokk. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1961. 431.
- /24/ Hermann Egyed : 1. m. Magyar művelődéstörténet. IV. Bp., é. n. 426.
- /25/ Klaniczay Tibor : 1. m. Bp., 1961. 350. ; Schwartz Elemér : A néprajz új utjai - a katolikus néprajz. Katolikus Szemle, 1934. ; A magyarság néprajza. IV. Bp., é. n. 450-453.
- /26/ Klaniczay Tibor : 1. m. Bp., 1961. 362.
- /27/ Csapodi Csaba : 1. m. Bp., 1942. 58.
- /28/ Csapodi Csaba : Kinek tartották Szent Istvánt a 18. században? Regnum, 1936. 354.
- /29/ Csapodi Csaba : 1. m. Bp., 1942. 65.
- /30/ Piszker Olivér : Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején / 1743-83 /. Pannonhalmi Füzetek, 13. sz. Pannonhalma, 1933. 22.
- /31/ Hóman Bálint - Szekfű Gyula : Magyar történet. Hetedik kiadás, IV. Bp., 1943. 416. ; Garas Klára : A barokk művészet kialakulása és elterjedése Magyarországon / 1604-1711/. ; A barokk művészet elterjedése / 1711-1750/. ; A barokk művészet virágzása és hanyatlása. Fülöp Lajos / szerk. / : A magyarországi művészet története. I. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Bp. 1956. 327-423. ; Galavics Géza / szerk. / : Magyarországi reneszánsz és barokk. Művészettörténeti tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975.
- /32/ Bálint Sándor : A szegedi népiélet szakrális gyökerei. Regnum, 1942/43. 62.
- /33/ Uo. 62., 66., 69.
- /34/ Mohl Antal : A Mária-kongregációk története különös tekintettel hazánkra. Győr, 1898.
- /35/ Villányi Szaniszló : 1. m. Esztergom, 1891. 56. ; Hóman Bálint - Szekfű Gyula : 1. m. IV. Bp., 1943. 409-410. ; Csapodi Csaba : 1. m. Bp., 1942. 55-57. ; Bálint Sándor : 1. m. Regnum, 1942/43. 64. ; Lénárt Andor : Vallások konfraternitások Gyöngyösön a XVII-XVIII. században. Archivum 2. sz. A Heves Megyei Levéltár Közleményei, Eger, 1974. 33-47.
- /36/ Csóka J. Lajos : A Ratio Educationis korszaka. Domanovszky Sándor / szerk. / : Magyar művelődéstörténet. IV. Bp., é. n. 457.
- /37/ Hermann Egyed : 1. m. Magyar művelődéstörténet. IV. Bp., é. n. 432.
- /38/ Bálint Sándor : Népünk imádságai. Regnum, 1937. 21-22.
- /39/ Vanyó Tihamér : A trienti zsinat határozatainak végrehajtása Magyarországon. Pannonhalma, 1933. 36.
- /40/ Piszker Olivér : 1. m. Pannonhalma, 1933. 34-35. ; Csapodi Csaba : 1. m. Bp., 1942. 52.
- /41/ Bálint Sándor : 1. m. Regnum, 1937. 43.
- /42/ Kovács Béla : Flagelláns körmenetek az egri egyházmegyében a XVIII-XIX. században. Archivum, 2. sz. A Heves Megyei Levéltár Közleményei, Eger, 1974. 47.

- /43/ Perjés Géza : Zrínyi Miklós és kora. Gondolat, Bp., 1965.26.
- /44/ Szendrey Ákos : Adatok a magyar búcsujárás néprajzához. Ethnographia 51. 87-90. ; Németh László : A Regnum Marianum állama. Regnum, 1940/41. 279.
- /45/ Bálint Sándor : i. m. Regnum, 1937. 39.
- /46/ Piszker Olivér : i. m. Pannonhalma, 1933. 32-33.; Hermann Eged : i. m. Magyar művelődéstörténet. IV. Bp., é. n. 434. ; A győri egyházmegye leglátogatottabb búcsujáráshelyei : Kis-marton, Kisboldogasszony, Kis-Máriacell, Lorettom és Osi voltak. ; A Balatonhoz közelebb Andocs, Sümeg, Bucsuszent-lászló, távolabb Vasvár, Máriacell, Csátka, Jásd, Segesd, Bodajk voltak a híresebb búcsujáráshelyek. Lásd Vajkai Aurél : Balatonmellék. Gondolat, Bp., 1964. 217.
- /47/ Hóman Bálint - Szekfű Gyula : i. m. IV. Bp., 1943. 408. ; Csapódi Csaba : i. m. Bp., 1942. 55. ; Nagyfalussy Lajos : A kárpornaki apátság története. I. Kalocsa, 1951. 142-143.
- /48/ Vajkai Aurél : Ceerszeztomaj. Különlenyomat a Néprajzi Értesítő 1939. 3-4. számából. Bp., 1939. 21-22.
- /49/ Vajkai Aurél : Népi orvoslás a dunántúli búcsujáráshelyeken. Magyarságtudomány, 1942.; Ua. : Balatonmellék. Gondolat, Bp., 1964. 217-218.
- /50/ Dömötör Tekla : A népszokások költészete. Akadémiai Kiadó, Bp., 1974. 56.
- /51/ Dömötör Tekla : i. m. Bp., 1974. 20. ; Ortutay Gyula : Kis magyar néprajz. 3. kiadás, Bp., é. n. 60., 106-107.
- /52/ Luby Margit : A parasztság rendje. Bp., 1935. ; Ortutay Gyula : i. m. Ethnographia, 1962. 4. sz. 501.
- /53/ Néhány szó a plébániatörténetirésről. Regnum, 1938/39. 308.
- /54/ Dömötör Tekla : i. m. Bp., 1964. 30-31.
- /55/ Uo. 26. ; A Nógrád megyei Divény községre azért panaszkodik a vizita, mert lakosai "a szülőfölszónynál összejönnek vendégeskedni, és ezen a címen a tiltott időben is táncolnak, dalolás közben a hallgatóság botrányára, 'trágár' beszédet folytatnak és gyakran részegeskednek, pletykálnak". Lásd Barotai György: A falusi népoktatás helyzete a nógrádi főesperesség területén az egyházlátogatási jegyzőkönyvek alapján 1711-1789. Szakdolgozat. A témát kitűzte : Szántó Imre. Szeged, 1970. 32.
- /56/ Ferenczy Imre egyetemi docens szíves szóbeli közlése.
- /57/ OL Magyar Kancelláriai Levéltár, Litterae Civitatum : Szegediensis 1719-1751. 1728. Nr. 382. Szegediensis Magistratus submittit Processum contra nonnullas sagas institutum et terminatum. Oltvai Ferenc : Szeged múltja írott emlékekben 1222-1945. Szeged, 1968. 68. ; Molnár György : A népi gyógyítás emlékei a bihari boszorkányperekben. Orvostörténeti Közlemények, 1969. ; Blázy Árpád : A gyógyszerészet megjelenése és fejlődése Zala megyében 1711-1847. Zalai Gyűjtemény, 1. sz. 1974. 9.
- /58/ Dömötör Tekla : i. m. Bp., 1964. 44.
- /59/ Balogh István : A parasztság művelődése a két világháború között. Értekezések a történeti tudományok köréből, 66. sz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973. 24.

- /60/ Balogh István : A paraszti művelődés. Szabó István / szerk. /: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. Tanulmányok. II. Akadémiai Kiadó, Bp., 1965. 500. ; A hazai ponyvairodalom helyzetéről Környei János 1868-ban az alábbi jellemzést adja : " Népies irodalmunk, lehet mondani, még nincs. Többen megpróbálkoztak vele, hogy ilyent teremtsenek. Törekvésük meghiúsult, mert a nép nem olvasta a munkákat, de nem is igen olvashatta, mert ehhez sem képessége, sem érzéke nem volt. Kedveltessük meg előbb az iskolákban az olvasmányokat, az öntanulást, akkor meg lesz vetve a népirodalom alapja. Keletkeztek néplapok, ezeknek is ugyanaz a sorsuk. Különben ezen kísérleti népi irodalom is nagyon tévesztett, rossz alapokon mozgott. Sem tárgya, sem nyelve nem olyan, hogy a nép művelődés hathatós eszközeül szolgálhasson. A ponyvairodalom, minő nálunk van, bizony nem fogja emelni a nép műveltségét". Lásd Környei János : Az iskola társadalmi jelentőségében. Pest, 1868. 45.
- /61/ Pogány P. : Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán 1770-1823. Bp. 1959.
- /62/ R. Várkonyi Ágnes : A pozitívista történet szemlélet a magyar történetírásban. II. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830-1860. Akadémiai Kiadó, Bp., 1973. 129.; Gellériné Lázár Márta : A magyarországi kalendárium-irodalom a kapitalizmus korában. 1850-1945. Előzmények, hipotézisek és módszerek a tömegkultúra egy jellegzetes termékének vizsgálatához. I. rész. Századok, 1974. 5-6. sz. 1226. s köv.
- /63/ R. Várkonyi Ágnes : i. m. II. Bp., 1973. 121-125.
- /64/ Major Bálint : Tisza-Nagy-Rév község és lakossága történelmi múltja és jelene. Jász-Nagykun-Szolnok megyei Lapok, 85. sz. Szolnok, 1900. Id. Botka János : Egy tiszazugai falu, Csépa története a termelőszövetkezeti községgé alakulásig. Bölcsész-doktori értekezés. Kézirat. Szeged, 1970. 134.
- /65/ Mészáros István : A magyar nevelés története 1790-1849. Tankönyvkiadó, Bp., 1968. 268.

Imre SZÁNTÓ :

Die katholische Volksbildung von 1711 bis 1848 in Ungarn

Die Mehrheit der Bauern - wenn sie auch zur Schule gingen - las und schrieb nicht aktiv; ihre Kultur stützte sich überwiegend auf die mündliche Oberlieferung. Zu den Quellen, die auf die geistige Bereicherung der Volkskultur hinweisen, können wir die Predigten an Sonntagen zählen, weiterhin die Dokumente, in denen die gerichtlichen Angaben und die öffentlichen Unterhaltungen beschrieben sind, die Zeitungen, die Bücher, sogar auch die Wallfahrten, die Prozessionen und die Feiertage. Als wichtige Quellen erwähnen wir die Kalender- und Kolportageliteratur.

Das Volk der Leibeigenen erhielt seine Informationen und Nachrichten in den Kirchen, auf den Märkten, in den Wirtschaftshäusern, Spinnstuben und bei den feierlichen Zusammenkünften wie bei der Taufe, der Hochzeit und der Bestattung. Zum Austausch und zur Übereinstimmung der Informationen, der Meinungen und Absichten gab es meistens im Winter, in den Stunden der Ruhe und der Unterhaltung gute Gelegenheiten. Die Verbreitungsform der Kenntnisse war vor allem die gesprochene Rede; diese " Bildungsform " raubte den Bauern nicht so viel Zeit wie die Schule. Die traditionelle Bildung der Bauern, die mündliche Oberlieferung der Kultur, verdeckte und besiegte noch lange die Ergebnisse der Schulbildung.

Das Forum der Massenkommunikation der Zeitperiode und ihre Gattung ist die Predigt. Der Pfarrer hielt seine " Schafe " von der Wiege bis zum Sarg, auf der Kanzel, im Beichtstuhl, bei der Eheschließung und am Sterbebett in der Hand und verließ sie nie. Daneben ist besonders die seelsorgerische Tätigkeit der Mönche, vor allem die der Jesuiten und der Franziskaner, von größter Bedeutung. Zur Einflußnahme auf die großen Massen nutzten die Jesuiten vor allem die Missionen, die Franziskaner aber die Wallfahrten aus. Die kirchliche Rede, die Predigt, spielte eine sehr große Rolle bei der Gestaltung der öffentlichen Meinung.

Der Wiederaufbau der katholischen Kirche in Ungarn geschah nach der Türkenherrschaft im Sinne der barocken Religiosität. Die Barockkultur, die von der katholischen Kirche der Gegenreformation geschaffen wurde, fand ihren Weg auch in die Dörfer. Ihr beabsichtigtes künstlerisches Programm war, den Katholizismus in breiten Kreisen der Volksmassen durch die Künste zu propagieren. Die visuelle Wirkung der Gemälde und Standbilder in den Kirchen genauso wie der Ton der Predigten konnten weder in der Frage des Geschmacks, noch hinsichtlich der Lebensform ohne Spur und Wirkung bleiben.

Trotz alledem versuchte die Volkskultur, die Dogmen der Religion in mehreren Punkten zu lockern. Verstoßen und heimlich, aber auch kaum verhüllt gab sie Gelegenheit, die profane Lebenslust, die weltlichen Gewohnheiten zu üben. Die Äußerung des Übermutes zeigte, daß ein Teil der Seele von der Religion nicht unterjocht werden konnte, das unbedingte Bedürfnis nämlich, in der Unterhaltung Freude zu suchen und zu finden. Darum geißelte die katholische Kirche dieses " Heidentum " mit unerschütterlicher Ausdauer. Sie hatte ihren guten Grund dafür : Die Neigung zur Profanierung stahl sich ja auch in die kanonisierten Texte und in die religiösen Zeremonien hinein.

Das einzige Stück der " Bibliothek " und das wichtigste Druck-erzeugnis für die Fronbauernhäuser war - neben der Bibel und dem Gebetbuch - der Kalender, jenes Massenkommunikationsmittel, das hinsichtlich der gesellschaftlichen Denkweise auch noch bis heute nicht genügend gebilligt wurde.

Benda Kálmán :

Az iskolázás és az írástudás a dunántúli parasztság körében a XVIII. század második felében

Előadásom tárgya a dunántúli parasztság írni-olvasni tudásának mértéke a XVIII. században. Előljáróban azonban hadd szóljak néhány szót az iskolákról és az iskolázásról. Hála néhány, az utóbbi években megjelent tanulmánynak, dunántúli viszonylatban már rendelkezünk némi ismerettel ezen a téren.

A korszak elemi iskolái - bár fenntartójuk egyes esetekben a mezőváros vagy a falu, illetve ritkán a földesur-patrónus - kivétel nélkül egyházi iskolák, tehát valamelyik felekezethez tartoznak. Vegyes vallású lakosság esetében többnyire felekezetenként külön-külön iskolát találunk. Előfordul, hogy protestáns vagy görög-keleti vallású gyermekek, ha a faluban saját felekezeti iskolájuk nincs, a római katolikusba járnak, a katolikusok protestáns vagy orthodox iskolába járását viszont rendeletek tiltják. Az 1731-es Carolina Resolutio a protestáns egyházi életet, így az iskolákat is nagy mértékben a katolikus egyház felügyelete alá helyezte.

Mária Terézia királynő 1769. november 8-i utasítása alapján a Helytartótanács falvankint összeíratta a szűkebb értelemben vett Magyarországon / tehát Erdély és Horvátország, valamint a katonai határőrvidékek nélkül / a papok és a tanítók számát. Eszerint az országban 8 726 mezővárosban és faluban 4 503 lelkészt és 4 421 tanítót írtak össze. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy szinte minden faluban, ahol plébános vagy lelkész volt, tanítót is találunk. A községek felében azonban sem pap, sem tanító nem volt. Ez persze csak durva átlageszámítás, a valóságos helyzet jóval bonyolultabb volt. A 490 mezővárosban ugyanis 551 tanító volt, / egyébként minden mezővárosban volt tanító /, s a falvak mintegy 20 %-ában is két, néha három tanítót találunk, a felekezeti összetételnek megfelelően. Ez azt jelenti, hogy a 8 236 faluból kerekén 5 000-ban nem volt tanító, azaz a falvak mintegy 60 %-ában.

A Dunántúlon a helyzet valamivel jobb volt az országos átlagnál, amennyiben egy falura országosan 0,47 tanító esett, a Dunántúlon pedig 0,52. A megyék közötti különbségek azonban igen erősek voltak, ami részben abból is adódott, hogy egészen más volt a települési szerkezete a sokszáz apró faluval rendelkező Baranya, Somogy vagy Zala megyének és a ritkább, de népesebb falvakban élő Győrnek, Fejérnek vagy Tolnának. Zala megye 539 falujára csak 149 tanító esett / falvankint 0,27 / és Baranyában is minden három faluból kettő iskola nélkül volt. / Falvankénti tanítók száma 0,30 / Ugyanakkor Komárom megye Dunától délre eső részében 41 falura 50 tanító esett / falvanként 1,21 /, Fejér megyében pedig 68-ra 91 / falvankint 1,33 /.

Az anyasqyházak és a tanítók száma a dunántúli mezővárosokban és a falvakban

Sor- sz.	M e g y e	Mezőváros			Falu			Összesen		
		száma	pap	tan.	száma	pap	tan.	száma	pap	tan.
1. Baranya		7	8	9	324	111	105	349	119	144
2. Esztergom ⁺		2	1	2	21	7	20	23	8	22
3. Fejér		5	6	7	68	69	91	73	75	98
4. Győr		1	1	1	81	57	65	82	58	66
5. Komárom ⁺⁺		2	1	2	41	32	50	43	33	52
6. Moson		11	10	11	39	33	36	50	43	47
7. Pest ⁺⁺⁺		5	8	8	41	36	44	46	44	52
8. Somogy		10	11	10	307	87	136	317	98	146
9. Sopron		25	24	25	207	85	150	232	109	175
10. Tolna		16	17	18	87	51	87	103	68	105
11. Vas		25	20	20	597	94	205	622	114	225
12. Veszprém		7	11	11	161	102	167	168	113	178
13. Zala		29	19	21	539	85	149	568	104	170
Összesen :		145	137	145	2 531	849	1305	2 676	986	1450
%		5,4	13,9	10,0	94,6	86,1	90,0	100,0	100,0	100,0
		Egy mezővárosra jut: 0,94 1,00			Egy falura jut : 0,34 0,52					

+ csak az esztergomi járás

++ csak a tatai- és a gesztési járás

+++ csak a pilisi járás

37-171-100-100

2011-2012

1994

pusztán olyan urasági házban folyt a tanítás, ahol a tanító is ott lakott " a gulyással és a béresekkal együtt ". Iskolai felszerelés a legritkább helyen volt. Somogy megyében 31 iskolában " se pad, se asztal, semmi since ". Azt talán mondani sem kell, hogy az iskolások nemre és korra való tekintet nélkül, mind egy szobában voltak, s a tanítás osztatlanul, egyszerre történt.

Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk rajta, hogy a tanköteles gyermekek egyharmada sem látogatta az iskolát. / Somogy megye jelentése szerint az 5 135 iskoláskorú gyermekből csak 1 244, 22,4 % járt iskolába. / A tanítási idő ugyan gyakorlatilag csak a téli hónapokra szorítkozott, " a szülők azonban ilyenkor sem igen küldték fiaikat az iskolába, nem egyszer a ruhátlanság miatt ". Ez persze azzal is összefüggött, hogy az iskolában tanultakra, még az írás-olvasásra sem igen volt szükségük a mindennapi életben. " Most is a tudatlanság homályos fellege vagyon a szülői szemeken " - ahogy Somogy megye jelentette. Ilyen szempontból is kiugranak azonban a Dunántúlon a protestáns falvak, ahol viszonylag magasabb és rendszeresebb az iskolalátogatás; helyenkint eléri a 60-70 százalékot.

Az iskolai tanításban tervezettség alig van, előírt tananyagról nem beszélhetünk. Teljesen a tanítón mulik, mit tud és mit akar tanítani. A tanítás egyébként végig az egész korszakon a hittanra, továbbá az írás-olvasásra szorítkozott. Már többnyire csak a mezővárosokban tanítottak valamelyes szántant is. A " honi ismeret ", tehát a földrajz és bizonyos természetismeret pedig csak a század legvégén jelenik meg a fejlettebb iskolákban. Nem változik a káték, tankönyvek szelleme sem. A lényegük mindvégig azonos marad : az uralkodó és az állam iránti tiszteletre és engedelmességre oktatnak, a társadalmi helyzetbe való beletenyugvást tanítják, s a földi szenvedésekért a másvilági kárpótlás reményét helyezik kilátásba.

A tananyag kérdésébe csak II. József nyult bele, amikor a felekezet-közi iskolák felállításával egyidőben elrendelte, hogy az írás-olvasást ne vallásos szövegeken, bibliai történeteken tanítsák, s a tanításhoz világi jellegű ábécés könyveket íratott. Rendeletének azonban gyakorlati foganatja nem volt. Egyrészt azért nem, mert a német nyelv kötelező tantárgyként való bevezetése miatt a megyék amúgy is elszabotálták az iskolai rendeleteket, másrészt pedig a tanítók és a parasztság ragaszkodott a hagyományos, vallásos szellemben történő tanításhoz. El sem tudott mást képzelni. Néhány év múlva, 1790-ben egyébként Józsefnek ezt a rendeletét is érvénytelenítették.

Vajon lemérhető-e, hogy milyen hatásfokkal működött ez a XVIII. századi iskola ? Az eddigi kutatások alapján részletekre mérőn nem, de annyi nyilvánvaló, hogy nem sokban bővítette vagy módosította a hagyományos paraszti műveltséget. Egyáltalában, hogy állt a parasztság az írás-olvasással ?

1768-ban Mária Terézia királynő elrendelte, hogy egy kilenc pontból álló kérdőív alapján mérjék fel a mezővárosok és falvak helyzetét, szolgáltatásait, földesuri terheit. A választ a község előljáróságának bemondása alapján kellett megadni, s az előljáróság tagjai aláírásukkal igazolták a válaszban írottak valóságát. Aki nem tudott írni, neve mellé keresztet rakott. A ránk-

maradt válaszlapok alapján most már megállapítható, hányan tudtak egy-egy község előljáróságából / bíró, vagy mezővárosokban főbíró, törvénybíró vagy kisbíró és 3-5 esküdt / írni, vagy legalább is hányan tudták a nevüket leírni.

Átnéztük a dunántúli megyék idevágó teljes anyagát / összesen 87 levéltári csomó / : Pest megye pilisi járásának válaszlapjai kivételével a többi megye anyaga megmaradt. Persze hiányokkal. Voltak falvak, ahol nem írták alá az előljárókkal, nevüket sem tüntették fel, s éppen a nagyobb mezővárosok válasza gyakran hiányzik. Hogy egy szélsőséges példát említsünk, Zala megye 568 településéből csak 220-ról rendelkezünk aláírásokkal, s köztük olyan feltehetően írástudó mezővárosi előljáróságok hiányzanak, mint Kanizsa, Kiskomárom, Zalaegerszeg, Csopak, Tapolca és Keszthely. Átlagban mindenütt hiányzik a települések 10-20 %-a, ezért a megyei számok csak durva átlagnak foghatók fel. Az összkép, azt hisszük, mégis jellemző.

Első rátekintésre kiugrik, hogy a mezővárosi előljáróság irratudása / 42 % / jóval fölötté áll a falvak / 11,4 % / átlagának. Ez országos jelenség, a számok azonban - eddigi ismereteink szerint - a Dunántúl esetében mind a mezővárosok, mind a falvak esetében fölötté állnak az országosnak.

A lista élén Sopron megye áll, ahol a paraszti települések / mezővárosok és falvak együtt / 49 %-ában az előljáróság legalább egy tagja írt, s azoknak aránya, ahol hárman vagy ennél többen írtak 28 %. Alig rosszabb Moson megye átlaga / 45, illetve 16 % /. A sorrend a Duna folyását követi : Komárom 26 % / illetve 20 % /, Győr 15 % / illetve 0 % /, Tolna és Veszprém 8-9 % / illetve 2-4,6 % /, a mélypontot pedig Somogy, Zala és Baranya képviseli, valamennyi 3 % alatt.

A kérdőpontok és a válaszok mindig az illető településen a többség által beszélt nyelven íródtak, magyar faluban magyarul, németben németül, horvátban horvátul, stb. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a nemzetiségi hovatartozás az írástudásnál csak másodlagos tényező lehet a földrajzi elhelyezkedés mellett. Sopron megyében a magyar és a német / talán kevésbé a horvát / települések előljárói azonos arányban tartalmazznak írástudókat, ahogy Tolnában sincs különbség magyarok és németek közt ebből a szempontból. De más megyékben sem találtunk lényeges eltéréseket a nemzeti vagy a felekezeti hovatartozás szerint.

Teljes képet ugyan csak az adna, ha országosan feldolgoznánk a rendelkezésünkre álló minden megye anyagát, bizonyos következtetéseket azonban ebből a dunántúli vizálgatból is levonhatunk. Összehasonlítva az írástudók adatait az iskolákkal, nyilvánvaló, hogy a kettő közt összefüggés van : ahol több az iskola, ott nagyobb az irratudás, ahogy az iskolák száma csökken, úgy csökken azoknak a száma, akik le tudják írni a nevüket. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy az iskolalátogatás még nem jelenti a felnőttkori irratudást. A gyermekkorban tanult betűt később nem használták és elfelejtették. Másként nem érthetnénk meg, hogy pl. egyes mezővárosokban, ahol nagymultú iskolák vannak, a vezetőség írástudatlan.

A mezővárosi és falusi előljáróságok irni tudó tagjai a Dunántúlon

Sorsz.	M e g y e	Mezőváros					Falu					Összesen				
		1	2	3	4	5	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
1.	Beranya	4	1	25,0	0	0,0	229	2	0,8	0	0,0	233	3	1,3	0	0,5
2.	Esztergom ⁺	3	1	33,3	0	0,0	18	1	5,6	0	0,0	21	2	9,5	0	0,0
3.	Fejér	4	0	0,0	0	0,0	57	8	14,0	2	3,5	61	8	13,1	2	3,3
4.	Győr	1	1	100,0	0	0,0	60	8	13,3	0	0,0	61	9	14,8	0	0,0
5.	Komárom ⁺⁺	2	1	50,0	1	50,0	28	7	25,0	5	17,9	30	8	26,7	6	20,0
6.	Moson	6	5	83,3	2	33,3	38	15	39,5	5	13,2	44	20	45,5	7	15,9
7.	Pest ⁺⁺⁺	nincs adat					nincs adat					nincs adat				
8.	Somogy	8	0	0,0	0	0,0	267	8	3,0	1	0,4	275	8	2,9	1	0,4
9.	Sopron	20	12	60,0	6	30,0	156	75	48,1	43	27,6	176	87	49,4	49	27,8
10.	Tolna	3	1	33,3	0	0,0	43	3	7,0	1	2,3	46	4	8,7	1	2,2
11.	Vas	5	0	0,0	0	0,0	356	25	7,0	6	1,7	361	25	6,9	6	1,7
12.	Veszprém	0	-	-	-	-	109	9	8,3	5	4,6	109	9	8,3	5	4,6
13.	Zala	10	4	40,0	1	10,0	210	2	1,0	0	0,0	220	6	2,7	1	0,5
Összesen :		66	26	39,4	10	15,2	1571	163	10,4	68	4,3	1637	189	11,5	78	4,8

⁺ csak az esztergomi járás

⁺⁺ csak a tati és a geostasi járás

⁺⁺⁺ csak a pilisi járás

1. A számbavett mezővárosok /falvak / száma / száma
2. Azon mezővárosok /falvak / száma, amelyekben az előljáróság legalább egy tagja ir.
3. A 2. alatti szám az összes mezőváros/falu/ számszámában.
4. Azon mezővárosok /falvak/ száma, amelyekben az előljáróság három vagy több tagja ir.
5. A 4. alatti szám az összes mezőváros /falv/ számszámában.

De még valamit mutat ez a vizsgálat : az iskolázottságot vizsgálva vallási és nemzetiségi hovatartozásánál lényegesebb a földrajzi elhelyezkedés. Az iskolahálózat ott sűrűsödik meg a alfabetizmus is ott emelkedik, ahol - a nagy közlekedési utak mentén - a parasztság bekapcsolódik az árutermelésbe, piacra jár kupeckedik, ad és vesz, amihez már tudni kell írni és olvasni meg számolni. Nem véletlen tehát, hogy a Bécshez közlekedő területek / Sopron, Moson /, meg a Duna-mente / Komárom, Győr, Esztergom és nyilván Pest megye / ugrik ki a statisztika alapján : itt volt a legfejlettebb az árutermelés és a kereskedelem. Zalában vagy Somogyban a paraszt ugyan mire is használta volna hagyományos földműves vagy pásztor életformájában az írás-olvasást ?

A kép azonban övét, hiszen dunántúli átlagban a közégsi elöljárók / tehát a paraszti elit / legfőljebb 15 %-a értett a be-tűhöz. A férfi parasztnépesség tömegeiben ez az arány még alacsonyabb kellett, hogy legyen, a az aszonymoké még az alatt lehetett. Több jel szerint olvasni többen tudtak, mint írni, de ez legfőljebb néhány százalékos eltérést jelenthetett. Az is igaz, hogy az írás-olvasás önmagában nem adott társadalmi rangot. Jól példázza ezt, hogy gyakori eset a falvakban, hogy a bírósági és a törvénybíró írástudatlan, az esküdtek némelyike azonban saját kezével írja alá a nevét.

Az elmondottakból viszont következik, hogy az iskolázásnak a paraszti műveltség alakulására a XVIII. századi Magyarországon nincsen komolyabb hatása.

Mindez persze korántsem hazai jellegzetesség. Rudolf Schenda, a népi olvasmányok jellegét és elterjedését vizsgáló nagy monográfiája szerint, Nyugat-Európában a XVIII. század végén a parasztságnak átlagban mintegy 10 %-a tudott olvasni. / Béjorországban 1818-ban 5 679 helységben csak 199 iskola volt, Sziléziában pedig 169 falura 30 tanító esett. / A falusi iskolák Európa-szerte elmaradottak voltak, tantárgyak mindenütt ugyanaz : hittan, írás-olvasás, kevés számtan. Ez persze az akkori művelődéspolitikai elveiből is következett. Ahogy Reinhardt Wittmann megállapította : a XVIII. századi felvilágosodás falusi iskolapolitikája elegendőnek tartotta, ha a parasztot a valláshoz való ragaszkodásra, bizonyos erkölcsi normákra, társadalmi helyzetéből folyó kötelességeire és racionálisabb munkamódszerekre oktatják.

Jegyzetek

A magyarországi népoktatásra korábbi összefoglalás : Fináczy Ernő : A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I-II. Bp. 1899-1902.

Modern szempontú összefoglalás : Mészáros István : Népoktatásunk 1553-1777 között. Bp. 1972.

Az 1769-es egyházi és iskolai összeírást táblázatosan kiadták : Lexicon universum regni Hungariae locorum populorum... 1772 emanatum. Bp. 1920. / Iskolai kimutatásaink ennek alapján készültek / Ld. még Tóthné Polónyi Nóra : A magyar népiskolai oktatás statisztikai forrásai. 1777-1848. / Statisztikai Szemle 1971. 296. s. köv. 1./

A dunántúli iskolák állapotára, a tanítók helyzetére, az iskolabajjárásra, valamint az egyházi és világi hatóságok magatartására új kutatások alapján jellemző adatokat hoz Kanyar József / Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében. 1770-1789. A Somogy megye multjából c. évkönyvben. 1970. 55-92. l./ és Móra Magda / A Ratio Educationis megvalósítására irányuló törekvések Fejér megye népiskoláiban. Fejér megyei Történeti Évkönyv 1973. 199-214. l./ uttörő jellegű tanulmánya.

Az 1768-as urbéri 9 pontra vonatkozó községenkénti válaszok: Magyar Országos Levéltár. Budapest. A M. Kir. Helytartótanács levéltára. Departamentum urbariale. C. 59. Tabellae Urbariales.

Az említett nemzetközi irodalom :

Rudolf Schenda : Volk ohne Buch. Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe. 1770-1910. Frankfurt a.M. 1970. / Studien zur Philosophie und Literatur des neunzehnten Jahrhunderts. Bd. 5./, és Reinhard Wittmann : Der lesende Landmann. / A Heinz Ischreyt által szerkesztett Der Bauer Mittel und Osteuropas im sozio-ökonomischen Wandel des 18. und 19. Jahrhunderts c. kötetben. Köln-Wien 1973. 142-196. l./

L. még F. Furst - W. Sachs : La croissance de l'alphabétisation en France. XVIIIe - XIXe siècle / Annales. 1972. 714-737. l., további irodalmi utalásokkal./

Kálmán BENDA :

Die Schulbildung und das Schreibenkönnen im Kreise des Bauerntums von Transdanubien in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts

Im ersten Teil des Artikels macht der Verfasser den Leser mit den Ergebnissen einer Registrierung in Transdanubien bekannt, die über die Zahl der Geistlichen und der Schüler des ungarischen Staatsgebietes - ohne Kroatien, Siebenbürgen und die Militärgrenzgebiete - aufgrund einer königlichen Verordnung zusammengestellt wurde. Es wird festgestellt, daß die Lage in Transdanubien etwas günstiger ist als der Landesdurchschnitt, und in dieser günstigen Lage spielt auch die protestantische Schulung eine Rolle. Im Artikel wird auch auf die mangelhafte Bildung der Lehrer, auf die schwache Ausrüstung der Schulen mit Gebäuden und Einrichtungen, auf das niedrige Niveau und den kleinen Wirkungsgrad des Unterrichts hingewiesen. Die letztere Feststellung versucht der Verfasser im zweiten Teil des Artikels zahlenmäßig zu belegen. Er weist darauf hin, daß die Fragebögen, die im Jahre 1767 während der Regelung des Frondienstes ausgefüllt wurden, in etwa 1600 Ortschaften Transdanubiens von den Mitgliedern des Gemeindevorstandes unterzeichnet werden mußten, und es stellte sich heraus, daß - obwohl die Zahl der Schreibkundigen in Transdanubien über dem Landesdurchschnitt stand - auch dieses Niveau ziemlich niedrig war. Nur in etwa 12 % der Gemeinden war allenfalls ein schreibkundiges Mitglied des Gemeinderates, mehr als drei waren nur in 4,3 % der Dörfer. In den Marktflecken war das Verhältnis natürlich viel günstiger, obwohl die Fragebögen vieler Marktflecken fehlen. Der Verfasser weist darauf hin, daß die Zahl der Schreibkundigen mehr oder weniger von der Nationalität der Gemeinde unabhängig ist, aber das Verhältnis ist in solchen Dörfern viel besser als der Durchschnitt, wo die Warenproduktion irgendwie eine Rolle zu spielen begann. Am Ende zitiert er einige vergleichende Angaben, die darauf hinweisen, daß die Lage des Schulwesens in Bayern und Schlesien in jener Zeit genauso ärmlich oder noch ärmlischer war.

Móra Magda :

Népoktatás Fejér megyében / 1777 - 1848 /

Ha Fejér megye népoktatásának helyzetét a Ratio Educationis megjelenésének időpontjában vizsgáljuk, azt az összeírást kell alapul vennünk, amelyet a három járás főszolgabírája az 1770. december 10-i közgyűlésen mutatott be. /1/

Az összeírás elsősorban a tanítóval foglalkozik, tételes aprólékossággal sorolja fel jövedelmét, az iskolafenntartó egyház is csak mint a tanító vallása jelentkezik a conscriptióban, a tanulók számát hozzávetőlegesen jelzi, magáról az iskoláról egyáltalán nem beszél. A tanító személye, illetve neve inkább az oktatás lehetőségét, mint magát az iskolát jelzi.

A 18. század közepén 64 iskoláról tudunk Fejér megyében, amelyek közül 28-at a katolikus, 33-at a református, egyet az evangélikus, kettőt a görög-keleti egyház tartott fenn.

Míg az evangélikus és görög-keleti iskolák száma csak egy-egyvel, a református iskolák száma csak négygyel lesz több 20 esztendő alatt, a katolikus iskolamesterek száma 28-ról 50-re növekszik, ez azonban nem jelenti egyben az iskolák számának emelkedését is. Pátkán pl. a tanító nevét sem ismerjük, csak megajánlott jövedelmét, mert pillanatnyilag nincs is, de szorgalmasan keresik, mert lenne 9 tanítványa. A ladányi és fülel tanítókról tudjuk, hogy egyetlen tanítványuk sincs, az előbbit jegyzőként, az utóbbit valószínűleg kántorként tartják. Cecén 4, Abán 6, Pákozdon 8 tanítványa van a katolikus tanítónak, ugyanakkor a reformátusnak ugyanitt 80, 70, illetve 48. A megye 91 tanítója így nagyon aránytalanul oszlott meg a falvak népe között.

Még kevésbé vigasztaló a helyzet a tanított ismeretek tekintetében. 32 iskolában a hittanon kívül elemi ismeretekre / ad trivialia / oktatnak, több községben ehelyett az " ad studia ", " ad doctrinam " általános megjelölést használják az összeírók. 23 iskolában írni és olvasni / ad legendum et scribendum / 11-ben csak olvasni / solum ad legendum / tanulnak a gyerekek. A számtant külön tantárgyként csak Csákvár katolikus és református iskolájában nevezik meg. Ezek az adatok a tanítók képzettségével kapcsolatban sem támasztanak nagy reményeket. Őt iskola kivételével - Ercei, Rácalmás, Ráckeresztúr, Szentpéter, Tabajd - csak a téli hónapokban beszélhetünk tanításról.

A Ratio Educationis viszont képzett tanítókat, korszerű oktatást, hasznos ismereteket nyújtó iskolákat akart, figyelembe véve, hogy más ismeretekre van szüksége a falusi gazdáknak és a városi polgárnak. Így még a Ratio előtt, 1777 júniusában és júliusában megküldi a Helytartótanács megyénkhez is azokat a rendeleteket, /2/ amelyekben öfelsége utasítja a szabad királyi városokat és mezővárosokat, hogy még az ősz folyamán sájt költséjükön küldjék fel tanítóikat a tankerületi székhelyeken működő normál iskolákba, hogy az iskolamesterek az oktatás korszerű módszerét megtanulhassák. A megye a kellő időben kihirdeti a rendeleteket, de hogy valamit tett is volna, annak semmi nyoma. S hogy valószínűleg nem is történt

semmi, azt világosan mutatja az 1778. évben végbement canonice visitatio, amelyet az első fehérvári püspök nagy gonddal végez, mindenütt alaposan vizsgálja az iskolát és a tanítót, de az akkori négy mezőváros Adony, Bicske, Érd és Mór területén szó sincs arról, hogy a tanító elment volna, vagy készülne bármiféle továbbképzésre, vagy a kiküldésére kötelezett communitas erre a legkisebb hajlandóságot mutatná. /3/

Volt azonban egy község megyénkben, amely ugyan csak évek mulva lett mezőváros, de földesurának több köze volt a Ratiohoz, mint bárki másnak Magyarországon. A jezsuita rend volt váli birtokát ugyanis 1775-ben kapta meg királyi adományként Orményi József. /4/

Az 1778. évi canonica visitatio Válra vonatkozó anyaga bizonyítja, hogy az Orményi uradalom saját költségén elküldte a váli iskolamestert Budára az új módszer megtanulására, mert jó képességűnek és napi munkájában törekvőnek mutatkozott. Segédtanító is van, és mindketten úgy oktatják tanítványait, hogy azok írásban, olvasásban és egyéb szükséges ismeretekben olyan jártasság legyenek, hogy alkalmassá váljanak a gimnáziumba való felvételre. /5/ A tanítómaster fél sessorát kapott a kegyúrtól.

Hogy a váli iskola munkájának színvonalán is hangsúly van Orményi életében, mutatja az 1792-93 iskolaévről készült tabella is, amely a tanfelügyelőhöz küldött jelentés fogalmazványaként megmaradt a váli plebánia irattárában. /6/ A tanítómaster neve alatt ott találjuk a feljegyzést, hogy az új módszerben való jártasságáról Budán 1785-ben vizegázott. A Ratio előírja, hogy a tanítók anyanyelvükön kívül minél több hazai nyelvet tudjanak. A váli master és segédje a latin és német nyelven kívül horvátul és szlovákul is tud. A tanulók tekintetében az iskoláskorúak és az iskolát valóban látogatók száma között alig van eltérés, fiúk, lányok egyúttal tanulnak felekezeti különbség nélkül. Ugyanakkor a már említett négy mezővárosban a tanítók képzettségére az 1790-es években is a régi meghatározást, az "elegendő tudományú"-t használják / doctrinae sufficientis /, a tanított tantárgyak továbbra is az írás-olvasás és hittan, és sem Lamberg gróf Móron, sem Illésházy gróf Érdén nem ad iskolájának semmit.

Közel 30 évvel az első Ratio után és a második Ratio közepén, 1805-ben tudjuk csak meg a visitációkból, hogy az említett mezővárosok tanítói ismerik és alkalmazzák a normális módszert, 1818-ban Bicskén normál iskolát végzett tanítót találunk, 1839-ben és 1845-ben Adonyban és Móron már a segédtanítók is praeparandiát végeztek. /7/

Balázs László a vértessaljai református egyházkerülethez tartozó iskolák helyzetét és a bennük folyó értékes nevelői és oktatói munkát sokoldalúan elemezve az 1816. évi egyházvizsgálati jegyzőkönyvek alapján felhívja a figyelmet arra, hogy azok az egyházi indítású tantervi és módszertani útmutatók, amelyeket megyénk nem egy református iskolája kötelezőként használt, nemcsak időben, de pedagógiai célkitűzéseikben is megelőzték a Ratiot. Rámutat ugyanakkor arra is, hogy a Ratio megjelenése után készült ilyen természetű útmutatók már nem tudják kivonni magukat hatása alól, annak ellenére, hogy a protestáns iskolák nem fogadják el teljes egészében érvényesnek a maguk területén. /8/

A Fajér megyei népoktatás egészét felmérő nagy megyei összeírás az 1841. és 1842. esztendőben készül el. Külön értéke, hogy a megye valamennyi településén számbaveszi a népiskolákat, illetve oktatási lehetőségeket, és mindenütt egységes szempontok szerint méri fel a helyzetet. /9/

Már 1838-ban szivesen veszi a megyei közgyűlés Barkóczy László fehértvári püspök ösztönző sorait és elhatározza, hogy megvizsgálja a népesebb puszták oktatásügyi helyzetét, és kötelezi a földesurakat iskolák felállítására. Sőt, a májusi közgyűlés azt is elhatározza, hogy utasítani fogja az országgyűlésre kiküldött megyei követeket: "Hogyha netalán a nevelés tárgyában az országgyűlés által készült munka egész kiterjedésében az országgyűlésen fel nem vétetne is, a falusi és pusztai iskoláknak célszerűsége elrendelése iránt előlegesen törvény hozattasson."

A lelkes tervezgetésekre nagy pihenések következnek, s az összeírás csak 1841 júliusában készül el. A küldöttségek 166 iskolát vesznek számba. 15 olyan pusztát neveznek meg, ahol sem iskola, sem mester. "Hat olyan pusztánk is van, ahol iskolaépület ugyan nincs, de tanítás ezért van, mert Kishantoson 26, Nagylókon 50, Kislónkon 40 gyerek" a mester szobájában tanul. Kis Perkátán 25 gyerek számára: "a tanítás a cselédszobában tartatik," Aggszentpéteren nem jelölnek helyet, csak annyit mondanak az özszeírók; "Télen a szűlék fogadnak tanítót". Pötöle pusztán, ahol a földesúr tanítót tart 22 iskoláskorú gyerek számára: "Iskolai külön épület nincsen, a tanító jelenleg a gulyással és beresekkel együtt lakik, s ott tanít".

A jelentések szerint 1840-es évek elején a 166 iskola közül 73 van igazán karban, 50 javításra szorul, 43 szinte használhatatlan. 1847 őszéig valamit javult ugyan a helyzet, néhány új iskola építéséről is hírt adnak az iskolai felügyelők, de 25 iskola sürgős javításáért újra szót emelnek, s panaszkodják, hogy a régi, szűk épületek a megnövekedett tanulólétszám befogadására képtelenek, s ugyanakkor nem egy pusztán, így Bárádon, Kajtoron, Szentégeton, Többörseőkon továbbra is "minden gyermek tanulatlan nő fel."

Télen-nyáron teljes létszámmal csak 11 iskolában járnak a tanulók, 45-ben egyáltalán nincs nyáron tanítás, a többiben a télen járóknak csak töredéke megy el, ahogy ezt Csabdíban írják: "A közbirtokos urak gyermekei nyáron által is fel szoktak járni, de a zsellérek és adófizetők gyermekei közül csak ritkát lehet rávenni, mind libapásztorok vagy lovakat őriznek". Télen viszont néhány helyen túlzsúfoltak a tantermek, többen is járnak, mint kellene, Bicekén pl. másfél éves kortól 14 évesig.

Az iskolák legnagyobb részében csak írást, olvasást, számvetést, hittudományt, szenthistóriát és egyházi éneklést tanítanak. 43 iskolában nevezik meg a földleírást, 20-ban Magyarország hiatóriáját, 9-ben Magyarország statisztikáját, polgári állapotját illetve rövid rajzolatját. Természeti tudományt tanítanak 15 iskolában, helyesírást és magyar grammatikát 11-ben, a levélírás módját, nyugták és kötelezők írását 12-ben. Polgárdi református iskolájában: szónoklati próbatételek, Sárhadányban: az udvariasság regulái, Tabajdon: az illendőség és ájtatosság regulái is szerepelnek a tanítandó ismeretek között. Sárkeresztúron: "A szorgalmasabbak

tanulnak németül és deákul olvasni ", Zámolyon : "A deák nyelv kezdetével megismerkednek az ügyesebbek ". 1846-47-ben a gazdaságtan és a mezőrendőri alapszabályok is bevonulnak a tanítandó tárgyak közé.

Az oktatás 90 községben csak magyar nyelven, Kőhánys pusztán csak németül folyik. 16 községben tanítanak magyar és német nyelven, háromban magyarul-németül-rácul, négyben magyarul és szlovákul. A tanítók nemzetiségi területen is " elegendően jártasak a honi nyelvben ", kivéve a gánti, a kozmai és kőhánysai mestert.

A tanítók képzettségét tekintve nem egyértelműek a megfogalmazások. Biztosnak csak annyi látszik, hogy 41 tanítónak van praeparandia elvégzéséről bizonyítványa, 22 végzett református teológiát Pápan, Patakon, vagy Debrecenben. Az iváncsai és barackai mester "felsőbb tudományokat is végzett," 28-ról azt állítják, hogy " elegendő bizonyítvánnyal bír ". Sok esetben csak " alkalmazottnak bizonyult ". Bodmérón pl. " Egy közbirtokos... 10 évek óta csupán fel baráti szeretetből tanít. Praeparandiáról, amelyet soha nem járt, bizonyítvánnyal ugyan nem bír, de írni és olvasni tud ". Alapon egy szabó, Battán egy kádármester is tanít.

25 iskolában az uradalom fizeti a tanítót, a többiben egy kevés földesúri hozzájárulással az egyházközség. Házas páronként vagy gyerekenként többnyire a szülők is adnak valamit. A jövedelmek nagyon különbözök, az összeírók erre vonatkozó megjegyzései nem megnyugtatók. A csákvári járás főszolgabírája így összegzi a járásban tapasztaltakat : " A mesterek fizetése ritka helyen biztos, többnyire csekély, és nem elegendő arra, hogy a tanító élete módját annyira biztosítaná, miszerint ő testi és lelki nyugalmat nyerve hivatásának megfelelni képes lehetne. "

25 iskolában, ahol a földesúr fizeti, ő is nevezi ki és mozditja el a tanítót. A többiben az illetékes egyházközségi vezetőség választja a földesúr és a község hozzájárulásával. Ahogy ezt Csókakőn megfogalmazzák : " Kineveztetése vagy elmozdittatása függ egyezkedés a tisztelendő plebános úrral, a nemes vármegye, a méltóságos földesuraságok és a község akaratjából. "

Az 1840-es években 100 katolikus, 54 református, 8 evangélikus és 4 görög-keleti iskoláról tudunk a megyében. Az iskola karbantartásáról, felszereléséről a már említett uradalmi iskolák kivételével az egyházközségek gondoskodnak, a túlzott az iskolák 80 %-ában a gyerekek naponta hordják össze, a tankönyvek és írószerek beszerzése kevés kivétellel a szülők gondja. Ennek viszont a pázmándi esperes szerint következményei vannak : " Szegény adózó nép a gyermeke számára megkívántató iskola-könyvek megszerzésében magát tehetetlennek látván, inkább honn tartja gyermekét, semmint ily csekély jövedelmecskéinek csökkentésével gyermekének iskolabeli járhatására szükséges könyvek drága pénzen megvásárlására magát szánhatná. "

Hogy valamit segítsenek ezen a nyomorúságon, 1843-ban " némely jóléltű adakozók jóvoltából " szétosztásra kerül a megyében 1250 ft " olyan szegénysorsú gyerekek számára, akiknek tanítását nem a hanyagság vagy rosszakarat, hanem a valóságos tehetetlenség gátolja ". Az összeg 791 katolikus, 703 református és 7 görög-keleti

növendék között oszlott meg. A járási főszolgabírók az alapul vehető összeírásokat a helybeli tanítók és lelkészek bevonásával készítették el.

Az összeírások egyharmada pontosan jelzi a szülők foglalkozását és azükösé anyagi körülményeik okát. A feltétlenül segélyre szorulóknak első kategóriájába az árvák és félárva tartoznak. Utánuk a zeellérek és napezámások gyermekei következnek, és szinte kivételosen fordul csak elő a szülők között egy-egy szegény takács, kalapos, posztós, fazekas, "béna vargamester", "előregyűlt szegény mészároslegény, kinek kenyere sincs", "egy-egy pásztor, vagy "tehetetlen obaitos katona". A legtöbb esetben nem jölnének foglalkozást az összeírók, csak "igen szegény"-t mondanak, de hogy ennek az állapotnak is vannak fokozatai, egyik, másik helyen szűkségeenek látják hozzátenni: "Megnyomorodott, tehetetlen özvegyasszony" vagy "özvegy anya, házonkénti kéregetésből él", vagy "a lételínél egybe sincsen", "szegény kélhetetlen cigány lakos", "az anya világtalan", "koldus". Ujbarkon pl. 27 gyereknek lenne szűksége segélyre, e ezzel kapcsolatban az egész falut így jellemzi az összeírás: "Ezeknek szűleik valóban szegények, mivel falujukat Nichtsbrodnak hívják, ceupán kézi munkájukból, mint zeellérek élnek". Az óbarki iskolával kapcsolatban ez a rövid megjegyzés áll: "Meggzűnt, mert tanítót az ott lakó szegény zeellérek nem tarthatnak". Sukorón a jegyző azt állítja, hogy 16 fiu és 14 leány "a ruházat meg nem szerezhethése és a tanítási díj meg nem fizethethése miatt nem járhat iskolába."

Nem lehet caodálkozni, hogy 1843-ban és 1846-ban is hiába szorgalmazták a rendszeres nyári oktatást, évközben sok a mulasztó és sokan kimaradnak közvetlenül a "próbátelek" előtt.

1845/46-ban az összeírások minősítéseket is tartalmaznak. A tanítók a gyerekek neve mellett megjegyzik, hogy "szorgalmatosan", "ritkán", "hanyagul" vagy "reeten" jár növendékük, esetleg "beteges". Akad olyan iskolamester is, aki a tanuló általános magatartását méri le, és két kategóriát ismer: "jó erkölcsű", vagy "középszerű".

Vannak tanítók, akik értelmi képességek szerint sorolják be növendékeiket: "jó", "középszerű", "kurta eszű", vagy "együgyű" áll a tanulók neve mellett. Tantárgyak szerinti előmenetel sehol nem mérnek, de az általános érdemjegyek is nagyon ekefélék. "Igen jeles", "jeles", "igen dicseéretes", "dicseéretes", "tűrhethő", "hanyag", "igen hanyag" - minősítéi tanítványait az abai mester. Alcsuton a 28-ból 6 "igen jól", 7 "jól", 13 "közepesen", 2 "rosszul" iparkodott. A káplánásnyéki tanító 34 tanítványából 21 tanuló "előrendű", 13 "jeles".

Nemcsak a tanulókat minősítik mestereik, a tanítókat is minősítik az iskolai felügyelők. 80 %-ban szorgalmasnak, igyekvőnek látják őket, és 10-10 % olyan, akinek munkája keveset ér, vagy kiemelkedően jó. Érdemes megjegyeznünk, hogy a nemzeti ébredésnek és nemzeti ségi türelmetlenségnek ebben a sajátos korszakában Fejér megye nemzeti ségi falvaiban továbbra is 2 vagy 3 nyelven folyik a tanítás, erőszakos magyarosításnak nyoma sincs. Kozmán és Gánton a tanító alig tud, Kőhányáson "egy szót sem tud" magyarul, de a felügyelők szorgalmas és igyekvő munkájukat jól minősítik.

Természetesen ezek a táblabírákból lett iskolai felügyelők maguk sem értettek a pedagógiához, de nem egy közülük jó érzékel látta meg a hibákat és értékeket. Az egyik felügyelő körzete több iskolájában kifogásolja az oktatás gépiesességét, ugyanakkor egy másik lelkesen dicséri az osztályfoglalkoztatás módszerét és a tanulók talpraesett feleleteit a zámolyi és pátkai iskolában, s bevallja, hogy maga is tanult valamit : " Által láthatám én is azt az igazságot, hogy természet, s vegytanból is meg lehet a falusi gyermekeknek is a szükségesebbeket tanítani, csak-hogy tudja azokat maga a tanító, s legyen kedve a tanultatás helyett tanítani. " /10/

Az általa meglátott egyezzerű igazság azóta sem vesztett időszeretségéből.

Jegyzetek

- /1/ Fejér megyei Levéltár / a továbbiakban FmL / Conscripctio Ludi Magistrorum in gremio I. Cottus Albensis reperibilium die 10ma decembris anno 1770. sub generali congregatione praesentata.
- /2/ Uo. Fejér Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. 44. fasc. 177-1777. Uo. ua. 44. fasc. 178-1777.
- /3/ Egyházmegyei Levéltár, Székesfehérvár / a továbbiakban SZELT/ Visitatio Canonica / a továbbiakban Vis. Can. / Adonyiensis, Bicskensis, Erdensis, Moorensis. 1778.
- /4/ Károly János : Fejér Vármegye Története V., Székesfehérvár, 1904. 438. o. Orményi József / Ormány, 1741. - Vél, 1825. / 1766 és 1789 közötti királyi ügyészsegi ítélőtáblai, udvari kamarai, majd magyar kancelláriai tanácsos. 1789-1795-ig kir. személynök. Több évi kegyvesztettség után 1806-tól országbíró. Nagy része volt az 1777-ben életbe lépő I. Ratio Educationis - a magyar közoktatásügy egységesítését szolgáló szabályzat - elkészítésében. Elnöke annak a tanulmányi bizottságnak is, amely az 1806-ban kiadott II. Ratiot előkészíti.
- /5/ SZELT, Vis. Can. Adonyiensis, Bicskensis, Erdensis, Moorensis 1793-1845.
- /6/ A Váli Plébánia iratai. Jelentés az 1792-93. iskolaévről III/1.
- /7/ SZELT, Vis. Can. Adony., Bicske., Érd., Moor., 1793-1845.
- /8/ Balázs László : Alsófokú oktatás a Vértessalján 1816-ban, Fejér megyei Történeti Évkönyv 10. 113-130. Székesfehérvár, 1976.
- /9/ FmL Fejér Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai 1273-1841. Uo. ua. jkv. 1856-1842.
- /10/ Móra M. : Oktatási viszonyok Fejér megyében az 1840-es években. Pedagógiai Szemle 1966. 681-689.

Magda MÓRA :

Das Volksschulwesen im Bezirk Fejér von 1777 bis 1848

Die Verordnungen der Königin Maria Theresia und des Kaisers Josef II. im Bereich des Schulwesens blieben auch auf das Volksschulwesen des Bezirks Fejér nicht ohne jede Wirkung. Aber in den Marktflecken finden wir am Ende des 18. Jahrhunderts gar keine Spuren, die auf die Anwesenheit zeitgemäß gebildeter Lehrer und auf eine die Schulen betreffende Fürsorge der Gutsbesitzer hinweisen würden, obwohl das in den Verordnungen gefordert wurde.

Die sofortige Verwirklichung der nationalen Schulen, die in der Ratio Educationis vorgeschrieben wurde, finden wir nur in der Gemeinde Vél, deren Gutsherr Josef Ormányi war, der in der Vorbereitung beider Ratio eine wichtige Rolle spielte.

Die anderen Marktflecken und Dörfer begannen erst in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts, sich um die qualitative Entwicklung des Unterrichts zu kümmern. Die Protokolle der kirchlichen Untersuchungen - sowohl von katholischer als auch von protestantischer Seite - verzeichnen auch schon den Bildungsgrad der Lehrer, ihre Unterrichtsmethoden, die unterrichteten Lehrgegenstände und die Zahl der Schüler.

In der Reformzeit nehmen auch die Stände des Bezirks Fejér die Sache der Volksbildung auf ihrem eigenen Gebiet in die Hand. Zwischen 1841 und 1847 wurden Registrierungen und Meldungen geschrieben, die den gesamten Bereich der Arbeit in den Schulen ausmessen und worin auch der Zustand und die Einrichtung der Schulgebäude, der Bildungsgrad der Lehrer und die Wirksamkeit ihrer Arbeit, die unterrichteten Lehrgegenstände und die Unterrichtssprache, die Zahl der Schulpflichtigen und der die Schule wirklich besuchenden Schüler, sogar ihre soziale Lage und Gesichtspunkte ihrer Qualifikation eine Rolle spielen. Der besondere Wert dieser Registrierungen und Meldungen ist darin zu sehen, daß die, von denen sie geschrieben wurden, ihren Bereich kannten und nicht nur die Tatsachen nannten, sondern auch auf Gründe und Folgen hinwiesen. So gaben sie ein buntes und inhaltsreiches Bild der Volksbildung im genannten Bezirk während der Reformzeit.

Zalai tanítók munkája és életkörülményei a két Ratio Edautionis között

A korabeli Zala megye a Balatonfelvidéket, a Tapolcai-medencét, a Zalai-dombságot és a Muraközt foglalta magába. A megye határa lényegében megegyezett az 1918-ig meglévő megyehatárral.

A városiasodási folyamat itt lényegesen lassabb volt, mint az ország más részein. Olyan jelentős, a művelődésügyre is nagy hatással lévő városok, mint Erdélyben, vagy a Felvidéken, itt nem alakultak ki. Mindehhez nagymértékben hozzájárult a török hódoltság, a megye területét érintő, meg-megújuló harci tevékenység. Jelentősebb fejlődés csak a 18. század vége felé következett be. Nagykiszáron és a megyeszékhely Zalaegerszeget kívül városias, illetve jelentősebb települések a következők voltak: Keszthely, Tapolca, Sümeg, Alsólendva / ma D. Lendava, Jugoszlávia / és Csáktornya / ma Csákovéc, Jugoszlávia /. Jelentősebb, az iskoláztatásra is kiható művelődési központként említhető Keszthely az 1772-ben alapított gimnáziumával és az 1797-ben megnyitott Georgikonnal és Nagykiszáron az 1765-ben alapított Gimnáziumával. Zalaegerszeg elsősorban mint a haladó nemesi mozgalom egyik vidéki központja említhető.

A népiskolákról a XVI. század közepétől vannak adataink. Nagyonkorai fejlődés azonban a megye területén csak a török kiűzése, Kanizsa visszafoglalása után / 1690 / következett be. Mária Terézia igyekezett befogni a felvilágosodás szelét az abszolutizmus erősítésébe. Ennek egyik lépése az oktatásügy politikummá nyilvánítása volt. 1769-ben, az Eszterházy kancelláriához írt levéllel kezdetét vették az I. Ratio-Edautionis előmunkálatai. A Helytartótanács elrendelte a tanítók és iskolák összeírását / Conscriptio Ludimagistorum /. 1770-ben Zala vármegye is megkapta az összeírást elrendelő leiratot, bár már ezt megelőzően az 1770-es Conscriptio-nes Universalis, ha nem is nagy részletességgel, de összeírta valamennyi helységben a tanítókat is: az összeírás végén, ahol az elültetett fűz-, nyár- és eperfákat vették számba, Bazsiban pedig az összeírás névjegyzékében utolsó tagként szerepel "Mester Strotics Mátyás, " "Koldus Fekete Ácsné " és "Falu Kanásza Oszkó Pál" után. /1/ A Helytartótanács által elrendelt összeírások mellett jól tájékoztatnak az elemi iskolaügy helyzetéről a korabeli egyházlátogatási / Canonica Visitatio / jegyzőkönyvek is.

Az országos összeírás szerint a megye 519 helységében 146 iskolát, illetve iskolamestert írtak össze. /2/ Mindez azt jelentette, hogy a zalai helységek 28,1 százalékában volt tanító. Országosan ez az arány Kosáry Domonkos szerint 47,4 körül mozgott. /3/ 1777-ben - egy újabb összeírás szerint - 148, 1806-ban a II. Ratio kibocsátásakor pedig 170-180 elemi iskola lehetett a megyében. /4/ A tanítók száma tehát az I. Ratio Edautionist követő években elég mérsékelten emelkedett, továbbra is zömmel az anyaegyházakban alkalmaztak tanítót, a filiák nagy részében nem volt iskola. Jellemző példa a mérsékelt fejlődésre a tótszentmártoni anyaegyház és a hozzá tartozó, zalai mércével jó közepes nagyságúnak tekinthető községek helyzete.

Annak ellenére, hogy Tótszentmártonban a vizita már 1720-ban említést tesz Ádám István Ludimagisterről, a hozzátartozó filiákon - Tótszerdahely, Molnári, Semjénháza, Petrivente - még 1830-ban sem volt sem iskola, sem tanító. /5/

A tanítók személye

A ludimagister személyéről készült feljegyzések elég szűkszávuak. Életkorát, vallását, esetenként képzettségét jegyezték fel. Tulzottan nagy tekintélyük nem lehetett, hiszen képzettségük meglehetősen hiányos volt, sőt akadtak jónéhányan akik semmiféle képzettséggel sem rendelkeztek. Balatonmagyaródon a tanító rokkant obsitos katona volt, Karoson pedig a falu egyik asztalosa látta el az iskolamesteri teendőket " mellékállásban ". /6/ A kanizsai tanító közepes műveltségű ifjú volt, aki jobban értett a vihar elleni harangozáshoz, mint a tanításhoz. /7/ A felsőrajki tanító, Horváth Márton " jó magaviseletű ember, a borivásban sem lépi túl a mértéket... " /8/.

Tantárgyak és a tanítás

Az iskolák legtöbbjében a ludimagisterek " legere, scribere et catechesim... " tanítottak, Vecsey szerint számtant az egész megyében csak négy iskolában - Egerszezen, Tapolcán, Alsólendván, Szécsézszigeten - tanítottak. Néhány iskolában a latin nyelv elemeit, nyolcban a grammatikát is tanították. /9/

Az egyes összeírások azonban a tekintetben is meglehetősen eltérő képet tárnak elénk. Több esetben mást jelöl tantárgyként az 1770-es, az 1771-es és mást az 1777-es összeírás és mást a Vecsey által hivatkozott Conscriptio ludimagistrorum. Ez azt is jelentheti, hogy a tantárgyak az írás, olvasás, katekizmust kivéve, majdnem évenként változtak még ugyanazon tanítónál is. Kiskomáromban például a tantárgyak : 1770-ben " elemi ismeretek ", 1771-ben írás, olvasás, hittan, számtan és a latin nyelv elemei, 1778-ban pedig csak olvasás, írás és hittan. /10/ Szécsézszigeten 1771-ben Koczván Ferenc tanító declinatio-t, conjugatio-t is tanított, 1777-ben viszont már csak triviális ismereteket. /11/

1777-ben a Vecsey által említett négy helyiségen kívül Mihályfán, Prágán / Sümegprága /, Keszthelyen, Meszegvöröskön, Sümegen, Bánokszentgyörgyön, Zalaszentmihályon, Szentgróton, Szepetneken és Sármelléken is tanítottak számtant. /12/

Tanítottak még gazdasági ismereteket is 1777-ben Szentgróton, Zsiden, Réziben és Mihályfán. /13/ Néhány helyen mást tanultak a fiúk és mást a lányok. Nyírádon például Horváth Mihály a fiukat írni és olvasni, a lányokat viszont csak olvasni tanította. /14/ A tapolcai Timár József iskolamester is az 50 tanítvány közül az aritmetikát csak " némelyeknek tanította ". /15/

A tanítás módszerére vonatkozóan az összeírás Dabronc esetében említi, hogy a mester " modern ", Kerpölcs esetében pedig " régi " módszerrel tanít. /16/ A " modern módszer " tulajdonképpen azt jelentette, hogy az olvasástanításban a tanító a silabizálásról áttért a hangoztató olvasásra. /

A tanítás, a tanév rendje elég eltérő volt. Szentgróton a tanítás egész évben folyt, a mester csak az aratás és a szüret idején adott 2-2 hét vakációt. Kékkuton és Nyirádon a gyerekek csak télen jártak iskolába. /17/

A tanítók iskolai munkáját meglehetősen szűkezzük értékelni. Legtöbbször azt írták, hogy a tanításban nincs javítani való, 1771-ben Zalaszentbalázson: "... Munkáján csak egyet kellene javítani: tanítson számtant is..." Ugyanezt kéri a Szécsiszigeti tanítótól is. /18/ Alsórajkon ugyan tanítványa nem volt, de "... Ez idő szerint, mint a lakosok tanúsítják, eleget tesz hivatásának..." /19/ Galambokon viszont kimondták, hogy "... A javítás az lenne a munkájában, ha a község lakosai végre taníttatni szándékoznának gyermekeiket. /20.

Viszonylag sok azoknak az iskolamestereknek a száma, akiknek egyetlen tanítványa sem volt. A Conscriptio Ludimagistorum szerint a tapolcai járásban 9 iskolamester nem tanított, a kapornakiban a 30 közül 7. /21/

A tanítás nyelve általában megegyezett a lakosság anyanyelvével. A megye helységeinek túlnyomó többségeiben az iskolai oktatás magyar nyelven folyt. Csak németül tanítottak Szepetneken, Sáskán, Jakabfán, Csicsóban és Karmancson. /22/ Keszthelyen a német mellett ugyanazon iskolában magyar nyelven is tanítottak, Nagykanizsán pedig 1770/71-ben önállóan működött magyar iskolamester, német tanító, sőt, egy német nyelven tanító instruktor is. A magyar nyelvű oktatás mellett fakultatív tárgyként tanították a német nyelvet Alsólendván és Lentiben. /23/ A Muraközi Nadelicben és Tótszentmártonban viszont csak horvát nyelven tanítottak. /24/

A tanítók tanításon felüli kötelességei

A tanításon kívüli, sőt talán a legfontosabb tevékenység az egyházi szolgálat - kántorság, harangozás, éjjeli virrasztás - volt. Ebből származott a jövődelem nagyobbik része is. Ezt bizonyítja az is, hogy a tanítással nem foglalkozó tanító is megélt. Jól példázta ezt másrészt a kerkeszentmiklósi összeírás 1770-ből, amikor is a 17 leányt és 5 fiút tanító mester "... A tanításért külön fizetést nem kap, hanem ingyen köteles tanítani..." /25/

A tanító kötelességeinek és jövedelmeinek felsorolásából jól nyomonkövethető az egyes feladatok értékrendje is. E kötelességek felsorolásakor gyakran találkozunk azzal is, hogy nem minden ellátott tevékenységért fizettek külön. Így például a harangozásért nem minden esetben járt külön fizettség. Az összeírás szerint kivétel nélkül minden tanító egyben kántor is volt.

A másik, "világi mellékfoglalkozás" a jegyzőség volt, amelyért az esetek többségében külön fizettség járt. Néhány esetben azonban a harangozáshoz hasonlóan ezt is díjtalanul kellett ellátni.

Az egyházi szolgálatot, az ebben való jártasságot a segédtanítók / praepceptor / esetében is a köteles feladatok között sorolták fel.

A tanítók jóvödelme

Az iskolamester jóvödelmét tekintve viszonylag sok adat áll rendelkezésre. Valamennyi összeírásban ezt jegyezték fel a leg részletesebben, ami érthető is, hiszen ez egyben a munkaköri leírás is volt.

A Helytartótanács az oktatás színvonalának emelése érdekében már 1770-ben szorgalmazta a fix összegű, csak készpénzjárandóság bevezetését. Ezzel azonban egyetlen helységben, még a városokban sem találkozunk. Az összeírásból az erre irányuló törekvéssel is csak egy esetben találkozunk. Pusztamagyaródon az összeírás 5. pontjában - ahol általában a tanító munkájával kapcsolatos észrevételeket rögzítették - megjegyzik, hogy ahhoz, hogy a tanító munkájának megfelelően, hogy tulajdonképpen tanító lehessen elsősorban megfelelő lakást, a tanulók számára külön iskolatermet kellene építeni, továbbá fel kellene őt menteni a harangozás alól és olyan fix fizetést megállapítani számára, amely összeg elegendő lenne a segédtanító alkalmazásához is. /26/

A jóvödelem általában két fő, esetleg három részre oszlott. Az egyik a tanításért, a másik az egyházi szolgálatokért, a harmadik a jegyzőségért járó fizetés volt. A fizetés természetbeni és készpénz járandóságból állt.

A tanításért tandíjként általában negyedévenként 15, esetleg 20-22 krajcárt szedett minden tanítványtól. Ha a filiákból is bejártak a tanulók, úgy természetesen ezekről is szedett tandíjat. Kiskomáromban 1771-ben 21 krajcár volt a negyedévi tandíj. /27 / A bánokszentgyörgyi tanító pedig csak 15 krajcárt szedett, ugyanezt szedte a filiákból bejáró tanulóktól is. /28/

A pákai mester 1778-ban 22 1/2 krajcár negyedévi tandíjat szedett azoktól, akiket írni és olvasni, 15 krajcárt pedig azoktól, akiket csak olvasni tanított. /29/ Hasonló különbséget tesz a tandíjban a pusztamagyaródi ludimagister is, aki az írókról 18, az olvasóktól pedig 15 krajcárt szedett. /30/ Az előbb már említett kerkaszentmiklósi tanító pedig tanításért külön semmit sem kapott.

A negyedévi tandíj mellett előfordult az évi tandíjösszeg megállapítása is, ami például Zalaszentbaláza esetében tanítványonkénti évi 1 forint 40 denár volt. /31/

A tanításért járt még természetbeni juttatás is. Ez általában évi 1 kocsi tűzifa volt.

Arról, hogy a filiákból jártak-e be gyerekek és ténylegesen fizettek-e, csak kevés adat található. 1770-ben Bánokszentgyörgy tanítóját a filiák is "rendesen fizették", akiről az összeírás meg is állapította, hogy "igy jól megél". /32/

A tanításért fix évi járandósága csak a balatonmagyaródi mesternek volt 1770-ben, aki azonban ezt évi 18 forintot - "királyi elhatározásból" nem is a tanításért, hanem mint kiszolgált ob-sitos katonáknak. /33/ Hasonló fix évi fizetést kapott 1778-ban a szepteknei mester, évi 25 forintot az alapítványból, melyet Batthyány Lajosné végrendeletileg, a szegény gyermekek iskoláztatására létesített. /34/

A fizetés ennél lényegesen nagyobb részét - értékben is - jelentette a kántorságért kapott természetbeni és pénzbeni járandóság. Ezek között első helyen állt a ház, a hozzátartozó kerttel, illetve egyéb birtokhasználattal. Természetesen itt is akad néhány tanító, akinek nem volt földhasználata. Bánokszentgyörgyön például sem földje, sem rétje, sem erdeje nem volt./35/ Az előbb említett balatonmagyaródi mesternek is csak egy hold földje volt, amelyet a község lakosai műveltek meg, de a vetőmagot a tanítónak kellett adni./36/ Az alsószemenyei tanító ugyancsak egy holdat kapott vetésre és egy holdnyi kertet használatra./37/

A jövődelem jelentős tétele volt a gabonajárandóság. Alsórajkon a kántorságért 11 köből búzát és rozst vegyesen, a harangozásért minden bevetett hold föld után egy kéve gabonát kapott./38/ Galambokon 18 köből "variae speciei" gabonát és évi 15 kocsi tűzifát, a harangozásért pedig minden bevetett hold föld után egy kéve gabonát / ez évi tíz köből gabonát jelentett /. /39/ A gelsei mester 29 köből gabonát kapott. / fele buza, fele roza/, egy fél szekér tűzifát, egy szekér szénát a kert-, telek- és földhasználat mellett./40/ A kiskomáromi mesternek 30 köből gabonajárandósága, a harangozásért a szőlőgazdáktól 6 urna bora, ezen kívül évi 10 kocsi fa járandósága volt. /41/

A kántori jövődelemhez tartozott a párbér és stóla jövődelem is. Az előbb említett Kiskomárom tanítója párbér címén páronként évi 3 krajcárt kapott, a temetésért 7 krajcárt, az éjszakai virrasztásért pedig 2 krajcárt. /42/ Pusztamagyaródon a lélekpénz 9 krajcár, a temetési stóla 7 krajcár volt./43/

A harangozásért járó jövődelmet általában külön jelölték, ami azt jelentette, hogy ez külön "munkaköri köteleesség" is volt. Kerkaszentmiklóson a tanító a harangozásért szüretkor minden szőlő után 3 krajcárt és 1 pint bort kapott. /44/ A szécsiszigeti ludimagister pedig a harangozásért 5 harang után 5 kocsi tűzifát./45/

Rigyácon 1771-ben a harangozásért 3 köből gabona járt. Érdekes, hogy 1778-ban a rigyáciak az eszteregnyei mesternek a harangozásért már nem gabonával, hanem 12 urna borral fizettek. /46/

Az összeírások szerint a tanítók 90 százaléka jegyző is. Az ezért kapott fizetést ugyancsak külön tüntetik föl az összeírások és jegyzőkönyvek. Így például az alsórajki mester 1771-ben a jegyzői teendők ellátásáért évi 3 1/4 urna bort kapott, Kiskomáromban pedig 4 forint 12 krajcárt, Merényén és Galambokon viszont a jegyzői teendők ellátásáért nem járt külön fizetség. /47/

Az 1777-es összeírás összesítve, forintra átszámítva rögzíti a tanítók jövedelmét. A szóródás meglehetősen nagy. A megye legjobban fizetett tanítója 1777-ben a szentpéteruri volt 163 forint 66 1/6 denár jövedelemmel. / 10 tanítványa volt /. Ennyi még a városokban sem volt. Tapolcán a mester jövedelme 162 forint 85 denár / 50 tanítvány /. Zalaegerszegen 142 forint 40 denár / 50, néha 70 tanítvány /, Kanizsán 135 forint 33 1/3 denár / 30 tanítvány / volt a mester jövedelme. /48/ Nincs tehát összefüggés a tanulók számával. Ebből is látható, hogy az elsődleges az egyházi szolgálat volt.

Bizonyítja ezt a homokkomáromi tanító fizetése is, akinek a jövődelme 113 forint 47, 5/12 denár volt, pedig csak 3 tanítványa volt, vagy az udvari / Csicsó filiája / tanító, akinek a szentpéterurihoz hasonlóan, ugyancsak 10 tanítványa volt, de a jövődelme csak 23 forint 51 2/3 denár volt. /49/

A megye két legrosszabbul fizetett tanítója 1777-ben a riqyá-csi / 10 forint 16 1/2 denár / és a balatonmagyaródi mester / 12 forint 95 1/3 denár / volt. Igaz, ekkor tanítványa egyiknek sem volt. /50/ A megyei átlag 50 forint körül mozgott.

Lakáskörülmények

Az iskola megléte a legtöbb esetben nem jelentett külön iskolaeépületet. A legtöbb községben az iskolamester lakásának egyik szobája volt az iskolaterem, sőt több helységben maga a lakás is egyetlen szobából állt és ez szolgált helyiségeként.

Igy például 1777-ben Dabroncon, Gyömörön, Gógánfán, Hanyon, Szegeváron, Sárosdon, Nyirádon, Csicsóban, Budaváron, Monostórapáiban, Kapornakon, Pacsán, a tanítást is szolgáló egyetlen szobából azt is megjegyzi, hogy igen kicsiny. /51/

Külön iskolaterem a kapornaki járásban 5 helységben - Merenye, Gelse, Kiskomárom, Pusztaszerdahely, Szentléczlőegyháza - volt, A szántói járásban 6 községben, a lövőiben Kerkaszentmiklóson, Lenti-ben, Csesztregén, Dabronakon, Belatincen és Alsólendván, a tapolcai járásban ugyancsak 6, egerszegi és a muraközi járásban pedig 2-2 helységben - Légrád és Stridó, illetve Egerszeg és Bánokszentgyörgy - szolgált külön iskolaterem a tanítást. /52/

Az épületek állaga nagyon változó volt. Viszonylag sok épületet találtak " sanyaru állapotban ". Karosban például a mester " nyomorúságos faházban " lakott, Pákan az összeírók a mesterházat lakhatatlannak tartották. /53/ Lakhatatlan, romos házban lakott Rumi István csehi mester is. /54/ Romos, egyetlen szobából álló házban lakott és tanított Vághy Ferenc rezi tanító is. /55/

Kevés tanító élt és dolgozott elfogadható körülmények között. " Kényelmes " házban lakott az óhídi tanító; 4 szobás, Festetics Pál által építtetett, új lakása volt. Csuklics Ádám keszthelyi tanítónak; 3 szobás, ugyancsak új házban lakott / 1788-ban / Györkös Pál gelsei tanító is. /56/

A legtöbb iskola és lakás a falvakban használatos, hagyományos építőanyagokból - fából és sárból - épült. Ilyen volt 1778-ban a zalaegerszegi iskola is. / 57/

A tanítók alkalmazása

A tanítót a legtöbb esetben a község, ritkábban a község és a plébános és esetenként a földesúr alkalmazta, de a felügyeletet mindenütt a plébános gyakorolta.

Helyzetükre jellemző volt a nagyfokú kiszolgáltatottság, sőt a megaláztatás is. Jól példázza ezt a homokkomáromi tanító esete is. 1785. őszén, az őszi iskolai szünet idején a kanizsai alesperes és páter Strötzing / a homokkomáromi ferences rendház adminisztrá-

tora / írásbeli megkereséssel fordult Hertelendy Mihály kanizsei uradalmi fiskálisához, hogy helyezini vizsgálat után hozzon döntést a homokmárai tanító Holtzloppl József panaszában. / A tanítót ugyanis a község birtokosa a Batthyány uradalom alkalmazta/. A panaszban az állt, hogy a tanító feleségét a ferences adminisztrátor elszerezte. A fiskális ki is ment a helyszínre, kihallgatta a tanukat, összegezte a hallottakat és úgy döntött, hogy a tanító panasa alaptalan. A páter ezek után követelte a tanító azonnali távozását. Az érdekes az egész esetben, hogy a viszonyt a tanító felesége vallomásaiban beismerte, amiért a fiskális az asszonyt vesszőzésre ítélte, a tanítót pedig elbocsátotta. Erre a tanító töredelmesen bocsánatot kért a feljelentésért és kérte, hogy hagyják meg állásában. /58/

Jegyzetek

- /1/ Vecsey Lajos : A zalai népnevelés Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében. Történetírás. I. évf. 1937. 192. old.
Zala megyei Levéltár / a továbbiakban ZmL. / Conscriptiones Universales 1770/71.
- /2/ Vecsey : i.m. 162. old.
- /3/ Kosáry Domokos : Népiskolák Magyarországon 1771-ben. Ped. Szemle XXV. évf. 1975. 7-8. sz. 675. old.
- /4/ Számítás alapja : Országos levéltár, Helytartótanácsi lt. / továbbiakban : OL. Htti. lt. / C. 99. Conscr. eccl. prov. et ludimag. R. sz. A.100. A.110. 1777.
Veszprémi Püspöki Lt. Can. Vis. 1778. / Továbbiakban : VPL / Can.Vis. 1816.
Szombathelyi Püspöki Lt. Can.Vis. 1778. / Továbbiakban : SZPL./ Can.Vis.1830.
- /5/ SzPL. Can.Vis. Bőle. Letenyei ker. V. 1830.
- /6/ ZmL. Conscr. Univ. 1770. Kapornaki nagyobb járás. Ő. 46/84.
- /7/ Barbarits Lajos : Nagykanizsa, Bp. 1929. 263. old.
- /8/ VPL. Can.Vis. 1788. A-8.-14. Felső Rajk.
- /9/ Vecsey : i.m. 176-178.old.
- /10/ ZmL. Conscr. Univ. 1770. Kárpornaki nagyobb j.Ű. 46/84. Kiskomárom.
 - OL. Htti lt. A.ta.fund.lad. E.Fasc. 12.I.197.old. 1771. Kiskomárom.
 - Vecsey : i.m.
 - OL. Htti.Lt. C.99. Conscr. eccl. prov.par.et ludimag. 1777. R.sz. A.100.
- /11/ Uo.
- /12/ OL..Htti. lt. Conscr.eccl.prov. par. elt ludimag. C. 99. R.A. 100. A.110. 1777. A felsorolt helységek.
- /13/ Uo. a fels.helys.

- /14/ Uo. Nyírád
- /15/ ZmL. Conscr.Univ.Ü. 46/27. 1770. Opp.Tapolca
- /16/ OL.Htti. lt. Conscr. prov.par. et ludimag. C.99.R.sz.A.100
Dabroncz, Kapolcs.
- /17/ Uo. Szent Grotth, Kékkut.
- /18/ OL.Htti. lt. Acta faud. Lad. E.Fasc. 12/I. 194-195. old.
- /19/ Uo. 200. old. Alsó Rajk.
- /20/ Uo. 196-197. old. Galambok
- /21/ Vecsey : i.m. 167.
- /22/ OL.Htti. lt. Conscr. prov.par. et ludimag. C.99. R.sz. A.100.
A felsorolt helységek ; ZmL. Conscr.Univ. 1770/71.ö. 46/84.,
ö 46/89; ö. 46/4.
- /23/ ZmL. Conscr. Univ. 1770. Ü.46/102. Muraközi j.Nedelic. SzPL.
Can.Vis.Szilyana 483. old. 1778. Tót Szent Márton
- /24/ SzPL. Can.Vis.Szilyana 1778. 438. old. Tót Szent Márton.
- /25/ ZmL. Conscr. Univ. 1770. Ü. 46/47. Szent Miklós.
- /26/ OL.Htti. lt. Acta fund. Lad. E. Fasc. 12.I. 215. old. 1771.
Pusztamagyarad.
- /27/ Uo. 197. old. 1771. Kis Komárom
- /28/ SzPL. Can.Vis. Szilyana 1778. 505. old. Bánokszentgyörgy
- /29/ Uo. 522. és 568. old. Páka.
- /30/ Uo. 688. old. Pusztamagyarad.
- /31/ ZmL. Conscr.Univ. 1770. Kapornaki kisebbj. Ü. 46/89. Szent
Balázs.
- /32/ Uo. Bánok Szent György
- /33/ Uo. Kapornaki nagyobb j. Ü. 46/84. 1770. Balaton Magyarad
- /34/ SzPL.Can.Vis. Szilyana. 1778. 461. old. Szepetnek.
- /35/ Uo. 505. old. Bánokszentgyörgy
- /36/ ZmL. Conscr. Univ. 1770. Kap. nagyobb j. Ü.46/84. Balaton Ma-
gyarad.
- /37/ Uo. Alsólendvai és lenti urad. Ü. 46/57. Szemenye.
- /38/ OL. Htti. lt. Acta fund. Lad. E.Fasc. 12. I. 200. old.
- /39/ Uo. 196-197. old. Galambok
- /40/ ZmL. Conscr.Univ. 1770. Kapornaki kisebb j. Ü.49/89. Gelse.
- /41/ OL.Htti.lt. Acta fund. Lad.E. Fasc. 12.I.197. old. 1771. Kis
Komárom.
- /42/ Uo.
- /43/ Uo. 2/5. old. Pusztamagyarad.
- /44/ SzPL. Can.Vis. Szilyana. 1778. 353. old.Szent Miklós /Kerka/
- /45/ OL. Htti. lt. Acta fund. Lad.E.Fasc. 12 I.225.old. 1771. Sechi
Szigeth
- /46/ Uo. 216. old. 1771. Rigyác. SzPL.Van.Vis.Szil. 483. old. 1778.
Rigyác.

- /47/ OL.Htti. lt. Acta fund.Lad.E.Fasc. 12.I.1771. a felsorolt községek.
- /48/ OL.Htti. lt. Conscr. prov.par.et ludimag. C.99. R.A.100. 1777. a felsorolt helységek.
- /49/ Uo. Udvari / Csicsó fil./
- /50/ Uo. Rigyácz, Balaton Magyarad.
- /51/ Uo. a felsorolt községek.
- /52/ Vecsay : i.m. 171.old.
- /53/ OL.Htti. lt. C.99. Conscr.prov.par.et ludimag. R.ez. A.100 1777. Karos, Páka.
- /54/ Uo. Csehy / Sümegcsehi /
- /55/ Uo. A.110. Rezy
- /56/ Uo. A 100. Dhid, A 110. Oppidum Keszthely VPL.Can.Via. 1778. A.8.14. Gelse
- /57/ Dr.Degré Alajos-Dr.Simonffy Emil : A Zalaegerszegi Központi Elemi Iskola története / 1690-1949./ Zeg. 1975. 8.old.
- /58/ OL.Batthyány családi lt. P. 1322. Kőrmendi Közp. Ig. ir. R.ez. 180 N° 85.Fol. 11-12. 1788.

István KOTNYEK :

Die Arbeit und die Lebensverhältnisse der Lehrer im Bezirk Zala
in der Zeit zwischen den beiden Verordnungen Ratio Educationis
/ 1777-1806 /

Die erste umfassende Rechtsordnung des ungarischen Schulwesens gab es 1777, nach Erlaß der ersten Ratio Educationis. Noch vorher, im Jahre 1770, verordnete der Statthalterrat die Registrierung der Lehrer und der Schulen. Laut dieser Landesregistrierung wurden in den 519 Ortschaften des Bezirks Zala 146 Schulen bzw. Schulmeister aufgeschrieben. Das bedeutete, daß Schulen nur in 28,1 % der Ortschaften im Bezirk Zala zu finden waren, beinahe ausschließlich in den Ortschaften der Pfarren, in den "Matern". Bis zur Jahrhundertwende / 1806 / erhöhte sich die Zahl der Schulen schon auf über 170.

Die meisten Lehrer unterrichteten Schreiben, Lesen und Religion; Rechnen wurde im ganzen Bezirk nur in vier Ortschaften - in Egerszeg, Tapolca, Alsólendva und Szécsisziget - unterrichtet und in einigen Schulen auch noch die Elemente der lateinischen Sprache. Im Jahre 1777 gab es Rechnenunterricht schon in 14 Schulen. Im Verhältnis war die Zahl jener Schulen groß, wo der Meister keinen einzigen Schüler hatte, wo also gar kein Unterricht stattfand.

Alle Registrierungen werteten die Arbeit der Schüler in der Schule ziemlich wortkarg. In vielen Fällen wurde die Modernisierung des Unterrichts empfohlen, und auch das nur auf gewisse Lehrgegenstände - wie auf das Rechnen - eingeschränkt. In mehreren Fällen - wie in Alsórajk und Nagyrécse - hielt die Registrierung die Arbeit des Lehrers auch in dem Fall für gut, wenn er nicht einmal unterrichtet hatte.

Die wichtigste außerschulische Arbeit der Lehrer bestand aus kirchlichen Diensten : sie waren Kantoren, Glöckner, Nachtwächter usw., daraus stammte der größte Teil des Einkommens. Der andere, " weltliche " Nebenberuf war, daß einige von ihnen auch Notare waren.

Das Einkommen der Lehrer bestand aus dem Lehrgeld für die Unterrichtstätigkeit / 15-25 Kreuzer im Vierteljahr / und genauso aus dem Brennholzbezug, für die kirchlichen Dienste aus Getreide- und Stolzbezug, für die Tätigkeit als Notar aus einem Gehalt, aus Grundstück-, und Ackerfeldbrauch und aus Weiderecht. Die Registrierung im Jahre 1777 stellte das Gesamteinkommen der Lehrer, auch in Geldwert ausgedrückt, fest, dessen Durchschnitt im Bezirk eine Summe um 50 Gulden* betrug. Der am besten bezahlte Lehrer des Bezirks war derzeit der Lehrer in Szentpéterúr / 163 Gulden und 1/6 Dinar /, der am schlechtesten bezahlte der in Rigyác / 10 Gulden 16 1/2 Dinar /.

Die Schule war in den meisten Fällen kein selbständiges Gebäude, sondern ein Zimmer, oder das einzige Zimmer der Wohnung des Lehrers diente auch als Schulzimmer.

Den Lehrer stellten in den meisten Fällen die Gemeinde, der Pfarrer oder der Gutsbesitzer an, die Aufsicht über ihn übte aber immer der Pfarrer aus.

* Gulden ist 1 Forint, 1 Forint = 100 dénár /Dinar/, 1 Forint = 60 krajcár /Kreutzer/

A felvilágosodás gondolatvilága a pécs - baranyai irodalomban

Európa-szerte az öntudatra ébredő ember századának nevezik a XVIII. századot. A descartes-i analízis és a locke-i érzékelés tanából olyan új módszerek és új eszmeáramlatok sarjadnak, amelyek az irodalomnak szigorú normákba szorításával megszűlik az esztétika önálló tudományát, küzdenek a megismerés, az ítéletek, az emberi egyenlőség és szabadságjogok érvényesüléért.

E század, a felvilágosodás százada, az erős kötöttségű hazai nemesi értelmiségi réteget nehezen tudja a Dayka Gábor által "vas-századi sötétség"-nek nevezett szellemi állapotokból fölrezenntenni. Mégis akadnak, akik a hagyományok megőrzésén túlmenően vállallják az új eszmék és ismeretek terjesztését; akik a felvilágosodás eszméire rádöbbennek a korszerű, új nemzeti programot adó tervek kialakításának és megvalósításának szükségességére, vagyis a francia felvilágosodás színes eszmevilágától áthatottan nagy érzelmi intenzitással fogalmazzák meg a hazai fejlődés követelményeit is. "E szó Hazafiuság - írja Bessenyei György - oly kötelességeket téveszt, mely alól a világon semmi némű dolog, ok, idő, alkalmatosság fel nem szabadithat. A Hazáról, melybe legelőször napunknak világát megláttad, melynek gyümölcsével, tejével, törvényével, védelmével egész ifjuságra, emberi korra hozattál, mi módon mondhatsz le, és az ahhoz való kötelességről is." /1/ Hasonlóan nyilatkozik Batsányi János is a Magyar Museum bevezetőjében: "A mi íróinkat nem nagyjainknak megkülönböztetése, nem a jutalom, nem az elhíresedés, hanem egyedül csak közhaszonnak keresése s a hazának szerelme gerjeszti." /2/

Ugyanakkor sajnálatos, hogy a hazai szellemi megmozdulások igen gyakran elfojtódnak, vagy nem kerülnek realizálásra. Bessenyei még csak 38 éves, midőn bécsi állását elveszítve a Berettyó nádasai közé kényszerül menni bihari remetének olyan tudattal, hogy művei kiadatlanok maradnak. Batsányi János fiatalon belesodródik a Martinyovics-összeesküvésbe, és linzi számkivetésre láncolva nem tud részese lenni a hazai küzdelmeknek. Kármán József, a fiatal kiváló író és társadalompolitikus részvéttlenség miatt megszünteti folyóiratát, s elmegy vidékre meghalni. A kufsteini börtönben szenved ki Szabó László, míg Kazinczy Ferenc ugyanott skorbutot kap, s aggasztánként tér haza.

Mindezeket csak azért említettük, hogy az ellentmondásaiban is jelentős ekkori magyar irodalom kibontakozási nehézségeire rávilágítsunk, s még inkább érzékeltezzük a pécs-baranyai vonatkozásban méginkább kiütköző ellentétes erők küzdelmét.

Pécs városa a XVIII. században és később is erősen katolikus város: földesura, főispánja a pécsi püspök, aki feudális főúrként gyakorolja a városok, megyék feletti hatalmát. Ennek ellenére a társadalmi átalakulás folyamata Pécsen is megindult. "Az erudícióban, a műveltség eszményében már erőteljesen jelentkezik a "világosság és poétaság" igénye, a hivatalos fórumokon azonban még egyelőre az egyházi ellenőrzés érvényesül döntően" - írja Mezei Márta.

Miként a humanista műveltség legnagyobbjai között éppen Pécssett akadunk a klérus olyan kiváló képviselőire, mint Janus Pannonius vagy Szatmáry György és köre, akként a felvilágosodó és elvilágiasodó szellemi műveltség pécs-baranyai letéteményesei között is rábukkanunk egyházi személyekre.

Ezek között is első helyen kell megemlékeznünk Klimó Györgyről, akit Mária Terézia 1751-ben pécsi püspökké és Baranya - Tolna megye örökös főispánjává nevezett ki. Ez a jobbágyszülők gyermekeként főpapi méltóságra emelkedett kiváló képességű ember a nagy humanista elődök szellemében igyekezett munkálkodni. Nagy gondot fordított az ifjúság nevelésére, iskolák és egyéb építkezések létesítésére. " Minden törekvésem végső célja - írja -, hogy Pécssett egyetemet állíttassak fel. " /4/

Pécssett 1773-ig nem volt könyvnyomda. Klimó György az, aki 1772-ben Engel József könyvnyomdászt Pécsre hívja, majd közbenjárására Engel 1773. február 5-én megkapja a királyi engedélyt a letelepedésre és a nyomdaalapításra. /5/ Klimó, Engel nyomdáján ki akarja adatni elődjének, az erotikusnak és obscénnek mondott Janus Pannoniusnak verseit is, Koller Józsefet és Szalágyi / Salagi / Istvánt történetírássra serkent. Utóbbi műve ajánlásában el is ismeri, hogy Klimó " újra meg újra buzdította és ösztönözte honfitársaink lelkét, hogy fogjanak neki ennek a munkának." A nagy mecénás halála évében, 1777-ben meg is jelent Szalágyi-Salagi nagyjelentőségű műve : De statu ecclesiae Pannonicae. /6/

A cseh historiográfia egyik kiválósága, Gelasius Dobner./7/ 1768-ban megjelent Monumenta Historica Boemiae művét nemcsak Klimónak ajánlja, de műve előszavában nagy lelkesedéssel szól a pécsi püspök nagy tudásáról, ékes beszédmodoráról, bőkezűségéről. Azt is megemlíti, hogy sohasem szégyellte egyszerű származását, egyszerű karrierje csúcspontján is szerény, közvetlen modorú ember tudott lenni.

Mintegy 15.000 kötetes könyvtára a kortársak véleménye szerint " édes Hazánk minden egyes Könyvtárjait felülhaladja ". Könyvnyomdája igen sokrétű volt, korának majdnem minden tudományágát átfogta. /8/ Mezei Márta megjegyzése szerint és természetesen még " valamennyi könyvtárban dominál a teológiai anyag, de emellett már különböző gyűjtemények is találhatók : a pécsi püspöki könyvtárban például természetrajzi ritkaságok, kódexek, történelmi munkák. /9/ Ehhez még hozzátehetjük, hogy több példányban is megtalálható Klimó könyvtárában Diderot és társai nagy vállalkozása : az Enciklopédia nyolc kötete, Bacon 1694-es Cartesius Descartes 1711-es, Helvetius 1777-i kiadásu munkája ; Voltaire, Rousseau, Montesquieu több műve szerepel.

E nagyhorderejű könyvtárt Klimó 1774-ben megnyitotta a nagyközönség számára is, és e ténnyel nemcsak az ország első nyilvános könyvtára létesült, hanem egyúttal a felvilágosodás eszméinek megismerésére és befogadására is lehetőség adódott.

A közkönyvtáron kívül a felvilágosodás eszméinek másik széke volt Pécssett az akadémia. Fölállításának gondolatát Baranya vármegye kerai és rendjei a XVIII. század közepén kezdték szorgalmazni. Az 1751. március 15-én tartott megyei közgyűlésen a követek azt az utasítást kapták, hogy az országgyűlésen az akadémia felál-

litását szorgalmazták. Klimó püspök is elhatározta olyan főiskola föllállítását, amelyen a teológián kívül kánonjogot, egyháztörténetet, filozófiát és matematikát lehetett volna nyilvánosan előadni. Tervét azonban 1777-ben bekövetkezett halála megakadályozta./10/

Nyolc év múltával, 1785-ben Batthány József primás és Pálffy Károly udvari kancellár helyt adott a kérésnek, s a győri akadémiát Pécsre helyezték, ahol is 1785. november 2-án Teleki József tanulmányi főigazgató ünnepélyesen meg is nyitotta. Győr azonban nem nyugodott bele akadémiaja elvesztésébe, s pár év múlva már híre járt, hogy Győr visszaköveteli elvesztett akadémiaját. A győrieknek jól jött az országos port fölvert un. Oelling-eset, s koncentrált támadást intéztek Pécs ellen az akadémia visszaszerzésére. Kérésüket a kir. kancellárián keresztül József nádor elé terjesztették. A nádor 1801 november 21-én Budán kelt véleményes jelentésében nyilatkozott a kancellária 1801. augusztus 31-i fölterjesztésben foglaltakra. A fölterjesztés címe: " A tanulmányi és irodalmi regnikoláris deputáció munkálatairól. " Ennek 3. pontja foglalkozik azzal a javaslattal, hogy " az akadémia Pécsről Győrbe legyen áthelyezve annál is inkább, mert a nemesség Győr közelében gyakoribb, mint Pécsen, és Győr városa azt is felajánlotta, hogy az akadémiának áttelepítéséhez és visszaállításához szükséges épületeket és költségeket a sajátjából fedezi. " /11/

A nádor egyetértett a javaslattal, s ezért az államtanács még ugyanezen év decemberében elrendelte: " A pécsi akadémia visszahelyezendő Győrbe, s minthogy ez nagyon közel esik Pozsonyhoz, megfontolandó, nem kellene-e a pozsonyi akadémiát Nagyszombatba áthelyezni. "

Baranya megye vezetői értesülve arról, hogy Győr az akadémia visszahelyezését kérelmezi, kiessé megkésve, 1802. április 3-i fölterjesztésükben az akadémia Pécsen való meghagyását szorgalmazták. Érvül felhozták, hogy az 1367. évi egyetemalapító diploma Pécsen a tudományok ápolására alkalmas helynek jelölte; Pécs évek hosszú során át a tudományok empóriumá volt, és az országban levő akadémiák célszerű elhelyezési szempontjai is Pécs mellett szólnak. Legője tiszta, vize egészséges, az akadémia épületei a tanulmányi alapnak sok pénzébe kerültek. A városnak van nyilvános könyvtára, könyvnyomdája, s az akadémiai fiatalságnak alkalma nyílik a magyar, a német és az illír nyelv megtanulására. /12/

Mindezek az érvek azonban hiábavalóknak bizonyultak. Még sokan emlékeztek arra, hogy a pécsi akadémián a felvilágosult szellemiség tanait hirdették, s így az akadémia az 1802. május 28-án kelt legfelsőbb döntés értelmében Győrbe került vissza - az áthelyező okirat szerint: " köztekinteteből ".

Mielőtt e " köztekintetekkel " foglalkoznánk, ejtsünk néhány szót a felvilágosodás kori felsőoktatásról.

Amikor a jezsuita oktatási rendszer a rend felfüggesztésével megszűnt, a katolikus oktatásügy felügyeletével eleinte a püspököket bízták meg. Nemsokára azonban Bécsben ezt nem látták jónak, s létrehoztak egy külön udvari tanulmányi bizottságot, a Studien-Hof-Commission-t, amely egyrészt nem engedte meg a hallgatók külföldre menetelét, másrészt külföldről - éppen az előbbi cél elérésére - neves tanárokat szerződtettek.

Igy került Magyarországra Dellling János, müncheni tudós, aki Pécsre, míg Kreil Antal a pesti egyetemre került. Tichy István Kassán lett tanár. Mindhárman ismerték a korabeli felvilágosodás filozófiai tanait, erősen kantiánus, pantheista nézeteket vallottak. Tichy 1792-ben névtelenül kiadott munkájában a sajtószabadságért szállt síkra. /13/

A klérus erősen fájlalta, hogy az oktatás, az iskolák ügye kicsuszott a kezükből, mert - szerintük - amíg a szerzetesrendek és a püspökök voltak a felettes hatóságok, addig a tanárt " egy intéésre el lehetett távolítani a helyéről. ". /14/ Mióta az udvar kezébe került az iskolák irányítása és ellenőrzése, a tanszékek betöltésének joga, magas fizetést adnak ugyan a tanároknak, de a világias irányzat jut felszínre. Jellemző erre Somogyi János államtanácsosnak 1806. május 27-én Bécsbe, József nádorhoz intézett jelentése : " Dasjenige, was der Ungenannte von der

Sittenlosigkeit und Ausgelassenheit in der Städten Pest und Ofen anführt, ist leider! nicht soviel die Sünde des Orts, als der gegenwärtigen Zeit : Illiacos intra muros peccatur et extra. Der Ursprung dieses Übels ist die Verachtung der Religion, die Mutter aller Immoralität. Dies hat bei uns die Pressfreiheit, das Toleranzedict, die Aufhebung der geistlichen Orden, die Entweihung der Kirchen und Verwendung zu Theatern verursacht; zur Erziehung der Jugend werden schlechte Lehrer, als z.B. Deling und Krail etc. aufgestellt, den katholischen Schulen acatholische Oberstudiendirectoren gegeben.."

Mindezeknek a hibáknak a kiküszöbölésére a következőket javasolja az államtanácsos :

" /.../ die bessere Erziehung des Clerus, die zum Unterricht der Jugend abzweckende Wiedereinführung geistlicher Orden und Dotirung derselben etc. / Wollte Gott ! dass auch die Gesellschaft Jesu hätte wieder hergestellt werden können !|- /, dann die strenge Disciplin in Schulen, die genauen Andachts- und Religionsübungen und andere mehrere, welche uns hoffen machen, dass nach Vorübergehen des Gewitters heller Sonnenschein erfolge. " /15/

A jelentés tehát az erkölcstelenség okát főként a sajtószabadságban, a türelmi rendelet kiadásában, a szerzetes rendek megszüntetésében, a diplomok színházakká alakításában és abban látta, hogy " az ifjuság nevelését rossz tanítókra, mint pl. Delingre és Krail-ra bízta. "

Ki ez a Deling és Krail, helyesebben Dellling és Kreil ?

Dellling János 1764-ben Münchenben született, és 1788-tól 1790-ig a pécsi akadémián a filozófia tanáráként Kant tanait hirdette.

Nem sokáig. Az akadémia akkori igazgatója, Novák Krizosztom, benedekrendi apát följelentette őt a kir. kancelláriánál ateista tanok hirdetése miatt. A nagy port fölvert úgy végül Dellling állásából való elbocsátásával ért véget. József főherceg később, 1795. okt. 7-én Budán kelt felterjesztésében bizonyos fokig védelmébe vette Delllinget : "/.../ und niemals gefunden, dass Deling ein Schurke sei. " /16/

Az úgy azonban ezzel még nem ért véget. A Münchenbe visszatért Dellling leveleket írt pesti barátjához, Kreil Antal egyetemi tanárhoz, s ezekkel bajba sodorta őt. Az egyik levélben p.o. ezt írta : " Magyarországon nincs tulajdonképpen filozófia, csak teológia, s ez utóbbi is olyan, amilyen ott lehet, ahol nincs filozófia. "

Kreil ellen vádat emeltek, hogy 1790-től kezdve fenntartotta kapcsolatát Delllinggel, továbbra is " a kanti filozófiát követi, egy ateistát, az igaz hitnek természetes ellenségét. " Rádásul még a Martinovics perben tett vallomása alapján fölforgató tevékenységgel is vádolták, de ezt nem tudták rábizonyítani.

A vizsgálat végező eredménye : Dellling legbüszköbb követőjét, Kreil Antal pesti egyetemi tanárt a legfelsőbb kéziratt nyugalomnányba helyezte, és meghagyta a kir. kancelláriának azt is, hogy őt és hasonló gondolkodású társait / a már említett Tichyt, Koppit, Törököt és Pillert / kísérje figyelemmel, és ha velük szemben bármilyen gyanu is fölmerülne, azt tüstént jelentse. Egyúttal azt is ki-mondották, hogy a tanazemélyzetet - megbízhatóságuk ellenőrizhetése végett - először csak egy évre szabad alkalmazni. /17/

Delllinget a pécsi akadémiára Teleki József tanulmányi főigazgató hívta meg, aki az 1785-ben Győrből Pécsre került akadémiának első főigazgatója volt. /18/ Ő is felvilágosult ember hírében állott. 19 éves koráig Bod Péter tanítványa, majd a baseli és a leydeni egyetem hallgatója. Külföldi utjairól hazatérve táblabíró, majd ugocsaí főispán lett, s e székéből került Pécsre. Voltaire és Rousseau tanítványának tartották. /19/ Testvérhuga halálára írt elégiája mély gondolatokban bővelkedő bölcselő költemény, amelyért kortársai elnevezték őt a magyar Boileaunak. Tanító verset írt a vallási türelemről és II. József császár halhatatlan érdemeiről. Kazinczy Ferenc más képet fest róla feljegyzéseiben : " Szidta a jakobinusokat s az égalitét és perzsziflirozta azokat, akik a nemest paraszttá vagy pedig a parasztot nemessé tenni akarták...." Kitűnően írt franciául, a nyugatról érkező szellemi áramlatokat alaposan ismerte, a forradalmi gondolatok ellen azonban állhatatosan küzdött. Pécsi akadémiai állásából való távozása után hozzá, a reformátusok egyik vezetőjéhez intézte dicsőítő énekét a kor ismert költője és nyelvésze, Révai Miklós szerzetes tanár.

Mindebből arra következtethetünk, hogy Teleki József, akinek családja-hoz tartozott Teleki László és Teleki Sámuel, az ellentmondásokkal telített kor élénk figyelője, de nem aktív harcosa volt.

A pécsi akadémián működött egyideig Ivánkay Vitéz Imre, Kazinczy és Dayka költőbarátja, akinek verseit 1790-ben a Kazinczy által Széphalmi Vince álnéven szerkesztett Orpheus is közölte.

A pécsi egyházi körök irodalomszeretét bizonyítja az a körülmény, hogy a Debreceni Grammatika megjelenését nagyban elősegítette a pécsi nagyprépostnak, Nunkovics Györgynek 1790-ben adományozott harminc aránya. Az is figyelemre méltó, hogy a pécsi püspöki könyvtár igazgatóját, Vizer Ádám János filozófiai és kánonjogi doktort, több könyv szerzőjét Rájnis József köszöntötte verssel. Vizer Ádám Pécssett született 1743. december 28-án és e városban is halt meg 1803. február 7-én.

Mohácson született Szalágyi - Salagius István 1730. december 22-én, és Pécssett halt meg 1796. október 27-én. E kiváló helytörténetíró református szülőktől származott ugyan, de teológussá válva egyetemi tanulmányait kiváló eredménnyel fejezte be Rómában. Kétszeres doktorként egyideig Pécssett tanárkodott. Pécssett jelent meg nagy feltűnést keltett két munkája : a De Statu Ecclesiae Pannonicae / Pécs, 1777-1784. / és a De columna milliaria ad Budam nuper reperta / Pécs, 1780. / /20/.

A kulturális megújulás együttjárt a felvilágosult nemzeti törekvésekkel : a polgárosulás megtermi a magyarnyelvű sajtó iránti igényt, a kezdetleges szépprózai törekvéseket. Az olvasók jelentékeny része számára sokáig Mészáros Ignác Kártigám című regénye jelenti a prózairodalmat, de feltűnik egy, Szinnyi által Baranya megyei származásúnak vélt író, költő és műfordító : Kónyi János, a "magyar hazának együgyű hadi szolgája", aki maga is irodalomrajongó. Strázsamester volt, aki saját vallomása szerint Szigetváron katonáskodott, s midőn 12 évi szolgálat után leszerelték, minden bizonnyal Pécssett telepedett le. Legalábbis erre utal az a körülmény, hogy két munkáját a pécsi Engel Nyomda adta ki. 1792 utánról nincs adatunk róla. /21/

Kónyi Jánost irodalmi munkásságában nem vezette művészi tudatosság. Elsősorban szórakoztatni akart. Nehéz szolgálata után fennkölt és divatos szerzők műveit fordította a népihez közelálló stílusban. Népi komikummal átítatott írásaival olvasóközönséget tudott teremteni maga számára, bár Bessenyi A filozófus egyik jelenetében bárdolatlan szolgák olvasmányaként tünteti fel írásait. Kónyi mitsem törődött ezzel, ő a közönséget és nem az írókat akarta meghódítani. És ez sikerült is. Mesterkéletlen stílusban írt Várta mulatság című "tündéres és ritka története" négy kiadást ért meg. Népies észjárását tükrözi A mindenkor nevető Demokritus című adomagyűjteménye, amelyet az 1815-i Szent György-napi vásárra hatszor nyomtatott ki a budai Landerer Nyomda. /22/

Kónyi irodalmi, nyelvi értékeit még ma is gyakran félremagyarázzák. Nem veszik figyelembe p.o., hogy a szórakoztatáson túl más célja is volt. Küzdött az elmaradott falu népének gazdasági és szellemi fölemelkedéséért. Ezért németből magyarra fordítja Tessedik Sámuel művét, amelyet "A parasztember Magyarországon micsoda és mi lehetne; egy rendbe szedett falunak rajzolatjával egyetemben" címmel adott ki.

1779-ben Zrinyi Miklós Szigeti veszedelme után négyes rimű, tizenkettes strófákban verset ír Magyar Hadi Román, avagy Gróf Zrinyi Miklósnak Szigetvárbán tett vitéz dolgai címmel. /22/

A szigeti hősieségének megírására a következők serkentették: "Én felindulván, egyszeremind Sziget várbán lakó lakásom arra ösztönzött, hogy ama Magyar Hektórnak, Zrinyi Miklósnak jeles történeteit és a pogányok ellen való vitéz maga viselését a régi hamvából megujtsam; mely is már hazánkban igen megfogatoskodott."

Kónyi verses munkája azért is külön figyelmet érdemel, mert a felvilágosodás eszmekörében a barokk cikornyák helyett a világi életfelfogás stílusát tükrözi. Művében Zrinyi, a szigeti hős egyedileg nem kiemelkedő alak, csak seregével együtt nagy. Zrinyi csak a szigeti hős áldozatvállalásával együtt képes megvívni török elleni harcát. Ez a gondolat jut kifejezésre Zrinyi buzdító beszédében is:

Az idő vénsége nem bontja hirünket;
Maradékink áldják kiontott vérünket.

Kónyi nyelve itt is izes, zamatos, könnyen érthető. Kedveli a költői képeket: Zrinyit a szultán "sárkány-téjjel tartott kaur"-nak nevezi; Juranics "hiába vásétja nyelvét"; Badankovics "leszózott egynehány agát"; Kerecsényi árulónak pedig "hosszu nyakát istráanggal megmérék".

A lassan kibontakozó népi irányzat íróink egy részét elvezette a köztársasági mozgalomhoz. "A magyar jakobinusok - írja Pándi Pál - a polgári átalakulást, a feudalizmus és az abszolutizmus megsemmisítését, független demokratikus polgári köztársaság megteremtését tűzték ki célul."

Ezeknek az eszméknek volt hirdetője Batsányi János, a tapolcai saru-varga fia, aki eszméiért sok hányattatás, várfogság után Linzbe került száműzetésbe. Itt a hazai irodalmi körökkel való kapcsolata meggyengül, lassan kezdik elfelejteni. Egy, csak egy jó barát tart ki mellette mindvégig: a szigetvári hősnek, Juranics Lőrincnek ivadéka: Juranics László, pécsi nagyrépost.

Juranics László a vele csaknem egykoru Batsányival a keszthelyi középiskolában ismerkedett meg. Mindketten a "syntaxista" /nyelvtani/ osztályba jártak. Ez a barátság hatvan éven át tartott, noha többé nem találkoztak egymással - csak levelek útján. Juranics büszke volt arra, hogy egyedül ő levelezik Batsányival. 1823 augusztusában egy kaposvári gyűlésen elmondotta, hogy levelezik Batsányival. Arra azonban nagyon ügyelt, hogy mindig "ártatlan" tudományos dolgokról levelezzenek. Egyszer ekként figyelmeztette Batsányit: "Vigyázz barátom, hogy amely nem levélbe való, kimaradjon írásodból." Szerette volna, ha megszűnik Batsányi számukivettsége, bizott abban, hogy "a kegyes fejedelem Linzből Magyarországba való bejövetelét" megengedi. Batsányi azonban rezignáltan válaszolt: "Én megelégszem sorsommal, halandó embertől nem kérek semmit." /24/

Juranics ebbe nem nyugodott bele. A száműzött érdekében írt Teleki Józsefnek, az egykori pécsi akadémiai főigazgatónak, most már koronaőrnek Pozsonyba. Teleki ezt írta vissza: "Batsányi Já-

nost mint költőt és magyar író-t senki sem tiszteli jobban, mint én, tisztá szívemből fájlalván tőlünk való kirekesztését. De... a Karok és Rendek csak akkor szoktak cselekedni, ha maga a személy, kit a dolog illet, esedezik, vagy ügyét egyik vagy másik törvényhatóság ajánlja. " S mivel a személy nem esedezett, Batsányi hazahozatala ügyében ennél több nem is történt.

Batsányi nemcsak jóbarátot talált Juranitsban, hanem mecénást is, aki 130 lapnyi terjedelmű verses kötetét 1827-ben 400 pengőforintért kinyomtatta. Rövidesen megjelent a második, bővített kiadás is a következő ajánlásokkal: " Főtisztelendő Juranics László pécsi kanonok urnak, több vármegyék táblabírájának, mint legrégibb szíves jóbarátjának küldi és ajánlja a szerző."

Juranitsnak Batsányihoz írt leveleiből / 1822. nov. 2., 1828. február 16. / tudjuk, hogy tüzes magyar embernek tartotta magát. A magyar viselet terjesztését, a magyar nyelv ápolását, a magyar könyvek olvasását igyekezett előmozdítani. Büszke volt, arra, hogy a magyar papok mentésén, kalpagosan járnak, még a veszprémi és a pécsi káptalan is így vonul a templomba. Könyveit - a magyar nyelvűeket - főleg a lányoknak ajándékozta el, hogy szokjanak hozzá az olvasáshoz. Állandóan vásárolta az Aurát és a Tudományos Gyűjteményt. " A magyar rimekbe szinte szerelmes volt " - írja róla Szalay Antal, a kortárs.

Tisztelte az élő és elhunyt jeles férfiakat. Legnagyobb királynak szót. Lászlót, legnagyobb hazafinak Hunyadi Jánost, legnagyobb papnak Pázmány Pétert tartotta. Az élők közül pedig Széchenyi Istvánt értékelte legtöbbször. Jellemző, amit a Hitel megjelenéséről írt Batsányinak: " Magyarországba most igen kapós könyv gróf Széchenyi Hitel nevű könyve, mindenfelé kapják; van ellensége, de van helybenhagyója is. A mellett, hogy az ország boldogságául okoskodik, igen szépen színli be a nagy házakba a magyar nyelvet. " / 1830. aug. 24-én kelt levél./

Erősen szociális lelkületű ember volt. Más írókat is segítette, különösen a jól tanuló fiatalokat támogatta. 78 éves korában végrendeletet írt, a többek között a " magyar nemzeti academiának ", a váci siketnémák intézetének, a pesti vakok intézetének és azok számára, akik Pécsen a katonaság körében a magyar nyelvet tanítják, nemkülönben az " értényi szegény tanulók segedelmezésére " jelentős összegeket hagyományozott.

Végrendelete 15. pontjában leírja hazafiúi érzelmeit, minél fogva a magyar Leonidas és elesett társainak emlékét kívánt emelni, és végrendeletileg meghagyta, hogy a hősi küzdelem évfordulóján, szeptember 7-én minden évben ünnepséget tartsanak Szigetvárott. Az első ünnepséget az ő magyar nyelvű beszédével nyitották meg, s ezek későbbi megtartására 2500 forintos alapítványt tett. De ugyanígy rendelkezett a szomorú emlékü mohácsi csata ünnepségeiről is.

Termetre kicsiny, de szellemében kiváló, nyájas, szívélyes, közvetlen modoru ember volt, aki szívesen vett részt a falusiak menyegzőin, a névnapokon, s ilyenkor följegyezte magának a népi beszédet és tréfákat.

Már életében sokra becsülték a tudományokban való nagy jártasságáért, különösen az irodalom és a honi történelem kiváló ismeretéért. Értékes könyvtárában nemcsak a latin klasszikusok kőtetői voltak megtalálhatók, hanem " minden Catholikus és Protestáns régiségek, melyek 200 esztendő előtt magyarul nyomtattattak." Ezek között volt Janus Pannoniusnak, családi nevén Kesincei Jánosnak kétkötetes latin nyelvű munkája is.

Pécs város és a nagy költő iránti szeretete árad e soraiból:

" Pécsnek is ha megvizsgálom és megjárom gyönyörű vidékét, amit pedig igen sokszor szoktam cselekedni, miképp lebegnek előttem ama halhatatlan és külföldön is elhíresedett Janus Pannoniusnak árnyékai, mert tizenként esztendeig volt ezen városnak lakója és ha a csinos olasz föld és annak éltető ege hevítette őtet a versírásra, valóban azt tehette benne Pécsnek is bájoló tája. "

A felvilágosodás nemzeti eszméitől áthatott nagy irodalombárát, Batsányi levelező társa és támogatója, 1850. december 12-én halt meg Pécsen, 85 éves korában.

Ha Pécs - Baranya kulturális élete a felvilágosodás és a megújuló nemzeti mozgalom korából nem is tud felmutatni hosszabb ideig itt élt nagy költőt, író, mégis nyugodtan elmondhatjuk : meggyénk és városunk nem volt közömbös az országos szellemi áramlatok, a nemzeti eszmék befogadása iránt. A nagyközönség előtt is nyitva álló, haladó irodalmat is tartalmazó közkönyvtára, akadémiaja, az ott tanító, felvilágosult tanokat hirdető tanárok és hallgatók révén a magyar tudományos és irodalmi élet megszervezésében is kivitta városunk magának azt a helyet, amely az irodalmi fejlődés folytonosságának áthagyományozását biztosította.

A mag nem hullott terméketlen talajra.

Bár a XIX. század elején a vidéki városok szellemi fejlődésére Pest már rányomta a maga centralizáló bélyegét, városunk és meggyénk későbbi szellemi élete hol a szülőföld erejével, hol patinás multjának, festői tájainak merészségével - ha csak pár évre is - megkötött, ideláncolt induló vagy már elismert tehetségeket. A reneszánsz kor óta Pécs szellemi varázsa nem tört meg, ha kaleidoszkópjának színei néha halványabban is ragyogtak.

Mig a várost szél löpkodja s száz fal

Porlik el egy esztendő alatt :

Szívem mélyén sérthetetlen táj van,

Bennem a teljes Pécs megmarad.

/ Kopányi György : Ének a szülőföldről /

Jegyzetek

- / 1/ Bessenyei György : A holmi. Bécs, 1779. 18. rész Hazefiság 125.
- / 2/ Szöveggyűjtemény a felvilágosodás és a reformkorszak irodalmából. II./1. 376.
- / 3/ Mezei Márta : Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt. Bp. 1974. 56.
- / 4/ Koller József : Historia episcopatus Quinqueecclesiensis. Pest, 1812. VII.k. 262-270.
Csajághy Károly : Klimó György életrajza. Buda, 1838. V.k. 321-343.
- / 5/ Kardos Emilia : A pécsi német sajtó és színművészet története. Pécs, 1932.
- / 6/ Liber Margit : Klimó püspök mint Maecenas. Közlem. a Pécsi Erzsébet Tud. Egyetem könyvtárából. 1933. nov. 23.sz.
- / 7/ Életrajzát l. Horányi Elek : Scriptores Piarum Scholarum Pars I. Budae, 1908. 660-683.
- / 8/ Várady Ferenc : Baranya múltja és jelene. Pécs, 1896. II. 335.
- / 9/ Mezei Márta : Felvilágosodás kori líránk i.m. 58.
- /10/ Várady Ferenc : e.i.m. I.386.
- /11/ Domanovszky Sándor : József nádor iratai. Bp. 1929. I. 457.
- /12/ Várady Ferenc : e.i.m. I.386.
- /13/ Philosophische Bemerkungen über das Studienwesen in Ungarn, Pest, Ofen, Kaschau, 1792.
- /14/ Domanovszky Sándor : József nádor iratai i.m. I.42.
- /15/ E.i.m. II.455.
- /16/ E.i.m. I.39.
- /17/ E.i.m. I.k. 53.
- /18/ Szinnyi József : Magyar írók élete és munkái. Bp. 1909. XIII.
- /19/ Rácz Lajos : Gróf Teleki és Rousseau. Bp. Sz. 1912. évf.
- /20/ Várady Ferenc : i.m. I.k. 406.
- /21/ Szinnyi József : i.m. Bp. 1899. VI.
- /22/ Ember Nándor : A magyar oktatás mese története 1786-tól 1807-ig Ir. Közl. 1918.

- /23/ Karenovics József : Zrínyi Miklós, a szigetvári hős költészetünkben. Bp. 1905.
Tóth István : A szigeti hős alakja a magyar irodalomban. Klny. Bp. 1966.
- /24/ Batsányi János összes művei / Sajtó alá rendezte : Keresztury Dezso és Tarnai Andor / Bp. 1953. I.k. 418 és kk.

István TÓTH :

Die Gedankenwelt der Aufklärung in der Literatur von Pécs und in der des Bezirkes Baranya.

Dieser Aufsatz untersucht das geistige Leben in Pécs und in der Baranya im 18. Jahrhundert, und zwar besonders, wie sich der Ideenkreis der Aufklärung in der Kulturpolitik und in der Literatur dieses Gebietes entfaltet.

Der Verfasser betont die Verdienste der Pécser Bischofs György Klimó, des human denkenden Erzpriesters von Fronbauernabstammung. Dieser begründete eine Druckerei in Pécs und eine Bibliothek, die alle Wissenschaftszweige ihrer Zeit, auch die Literatur der französischen Aufklärung, enthielt. Diese Bibliothek wurde vom Bischof Klimó im Jahre 1774 auch für die Öffentlichkeit freigegeben.

Außer der Bibliothek verbreitete auch die Pécser Akademie Ideen der Aufklärung; ihr erster Hauptdirektor war der hochgebildete Josef Teleki im Jahre 1785. Hier unterrichtete der Professor János Delling, der wegen Verbreitung von Kantianer- und atheistischen Idee verklagt und später aus seiner Professur entlassen wurde. Delling stürzte später durch seine Briefe auch seinen Professorkollegen Antal Kreil ins Unglück, der wegen dieser Freundschaft pensioniert wurde.

Der volkstümliche Flügel der Aufklärung in der Baranya äußert sich in der dichterischen Tätigkeit von János Kónyi. Obwohl er ein einfacher Wachtmeister war, bereicherte er doch die ungarische schöngeistige Prosa durch seine Werke in einer kernigen Volkssprache.

Anschließend macht uns der Verfasser mit einem mehrere Jahrzehnte lang dauernden Briefwechsel zwischen dem Dichter János Bat-sányi, der sich aus der ungarischen Aufklärung emporhob, und seinem Pécser Freund, László Juranits, bekannt. Zum Schluß betont er, daß das geistige Leben in Pécs dem Ideenkreis der Aufklärung ebenso wenig fernstand - auch durch die erwähnten Beispiele bewiesen - wie vorher dem der Renaissancezeit.

A községi pecsétek művelődéstörténeti vonatkozásai

A pecsétannak, a szfragisztikának egyik legelhanyagoltabb területe közé tartozik a feudáliskor községi pecsétjeinek tanulmányozása, pedig ma már elvitathatatlan ennek a kérdésnek jelentősége. Községtörténeti vonatkozásai mellett hivatal-, közigazgatás-, stílus-, művelődéstörténeti összefüggései vannak a pecséteknek. Nagy kár, hogy a szfragisztikának ez a területe a kezdeti fellendülés után hosszú éveken keresztül kivüleasett a történetkutatók érdeklődésén. Elsősorban azért kár, mert a felszabadulás körüli időben jórészt elpusztult a községek feudáliskori irattára, s velük természetesen megsemmisültek a községi pecsétekre vonatkozó emlékek is, nem is beszélve a lenyomatokról, illetve pecsétnyomokról./1/

Baranya megyében, az akkor Somogyhoz tartozó Mozsgó kivételével valamennyi községnek elveszett a feudáliskori irattára, de elpusztult - a bolyi és pécsváradi kivételével - a legtöbb uradalom levéltára, s benne sok községi vonatkozású irat is. Ezért ma már igen nehéz összeválogatni azokat, a községekben keletkezett iratokat, melyeken a falu hivatalos pecsétje szerepel. /2/ Sajnos ezek az iratok is elsősorban XIX. századiak, pedig addig a községek zöme már többször is változtatott pecsétjén, /3/ így az első, XVIII. század elején használatos pecsétek lenyomataiból sok elveszett. Hernádfa 1671 és Viszló / ma : Diósvizsló / 1607-ben keletkezett pecsétje azt bizonyítja, hogy ezek között többet még a török időben véstek és használtak.

Szerencsére a század elején mesterségesen összeállított pecsétgyűjtemény sok száz lenyomatot őrzött meg, s a későbbi kiegészítésekkel, - több, mint 1000 lenyomattal, - a hivatalos községi pecsétek nagyrésze rekonstruálható./4/

A Baranya megyei Levéltár egyik legértékesebb gyűjteményét képezték a XIX. század végén alispáni rendeletre összegyűjtött typariumok, /5/ melyet a kiváló levéltáros, Mérő József gondosan rendezve tárolt. Nem kívánok itt hosszabban szólni ezen typariumoknak történelmi, művelődéstörténeti, sőt muzeális értékéről, főleg azért nem, mert Mérő József nyugdíjazása után ezt a gyűjteményt szétszóródott és elveszett, s mindössze csak 22 db maradt meg belőle.

Sajnos a lenyomatok időtállósága sem biztosított, a viasz gyorsan porlik, pusztul. Egyedül csak fotózással menthetők meg az utókornak. :

A községi pecsétek gyökerei a középkorba nyulnak vissza. A múlt század második felében a Századok, majd a Sürgöny és a Turul hasábjain ezek közül párat ismertetett Thaly Kálmán, Szalai Imre, Radvánszky Béla, Gyárfás István, Hóry Béla, Márki Sándor stb. E kérdéssel legrészletesebben Nagy Iván és Tagányi Károly foglalkozott /6/. Ugy tűnt akkor, egyre több kutató figyelme fordul e téma felé. Rövid virágzás után azonban ezek az ismertetések elmaradtak, nagy kárára a szfragisztikának és a történettudománynak.

Csak a legújabb időben fordul ismét a figyelem a községi pecsétek felé. /7/ 1976-ban, pár héttel ezelőtt jelent meg Horváth Zoltánnak : A Sopron megyei községek címeres, rajzos pecsétjei című munkája, melyben 442 db. községi pecsétet ismertet./8/

Baranya megyéből csak Dunaszekcső 1710 évi pecsétjéről jelent meg 1863-ban a Sürögönyben egy rövid, nem is szakszerű ismertetés, majd Horváth Kázmér 1928-ban Mohácsét ismertetette /9/. Meg kell még említeni Babics Andrást, ki a Komlói kőszénbányászat története című munkájában - a jegyzetben - ismertetette Komlói egyik pecsétjét, /10/ valamint Solymos Edét, ki 1967-ben Kölked község pecsétjéről, mint a halászcéh pecsétjéről ír - nem olvasta el ugyanis a ma is meglévő és a Mohácsi Kanizsai Dorottya Múzeumban látható typarium köriratát : Sigillum Pagi Kölked. /11/

A baranyai községi pecsétek középkori gyökereit ma már nem lehet kinyomozni. A török időben viszont nem egy falu használta magyar vagy latin körirattal hivatalosan is. Két olyant ismerünk ezideig, mely még a török megszállás alatt készült, a már említett Viszló és Hernádfa falukét 1607 és 1671-ből. Mindez azt bizonyítja, hogy az idegen megszállás alatt is volt bizonyító ereje e pecséteknek, valamint a magyar közigazgatás nem semmisült meg, tevékenységét a török is elfogadta.

E két kisebb község korai datálású pecsétje feltételezi azt is, hogy ez nem lehetett elszigetelt jelenség, és nyomtuk csak azért maradt meg, mert e két település még 200 éven keresztül használta ugyanazt a typariumot.

Tul azonban e pecsétek igazgatási szerepén, fontos kulturhistóriai jelentőségük, mondanivalójuk is van a mai kor számára.

E pecsétek, elsősorban pecsétképük szempontjából figyelemre méltók. Minden falu arra törekedett, hogy pecsétje az írni, olvasni nemtudó számára is közhírhely legyen. Ez igen fontos szempont volt, hisz az iratok hitelességét bizonyították vele. Ezért minden falu a településre jellemző képpel látta azt el. Csakhogy a legtöbb falura ugyanaz volt a jellemző : a mezőgazdaság! Mivel szerszámjaik, terményeik is csaknem azonosak voltak, sokan vésetek ugyanazokat a jeleket a pecsétnyomóikba. Ennek ellenére a variációs lehetőségeket maximálisan kihasználták, ezért úgyszólván nem is található két azonos vésetű pecsétnyomó.

A véseteken a mezőgazdasági eszközök és termények szinte teljes kollekciója megtalálható : kerekese, eke, eke vasa és csoroszlya, kasza, sárló, borona, csép, vella, gereblye, kapa, fejsze, metszőkés / kacsó /, lapát; a termények közül a buza, rozs, zab, kukorica, napraforgó, komló, dohány, kender, len, karózott és karóztatlan, vagy fára futtatott szőlő stb.

Igen gyakran egész munkafolyamatokat vésettek a typariumba, s így a korabeli munkaábrázolások valóságos miniatűr remekait alkották meg.

Ilyenek : szántás.....Sásvertike / 1726/
szántás két ökörrel.....Kácsfalu /1776-os
iraton//12/
boronálás két ökörrel.....Somogyhatvan /1735/
aratás.....Ocsárd / 1727 /

Külön figyelmet érdemelnek az eke ábrázolások. Más kivitelezésű eke található Hernádfa 1671 és Sósvertike 1726 és megint más Pisku XIX. századi, datálatlan pecsétjén. Szemellátható e szerzőszám fejlődése 150 év alatt. Ugyanígy kimutatható a fejlődés az aratószerszámoknál is. A XVIII. századi véseteken még a sarló a gyakori, míg a XIX. században megjelenik a kasza. /13/

Valóságos kis remekmű Ócsárd aratást ábrázoló, 1724-ben vésett pecsétje. 3 alak, hatalmas buzatáblában sarlóval arat, a negyedik markot szed mögöttük. A háttérben kékébe rakott gabona látszik.

A változatosan ábrázolt munkafolyamatok között igen gyakori az erdőirtás. Ezek a vésetek főleg a XVIII. század elejére jellemzőek. A török alatti elvadult területeket a magyar és német telepesek irtással tették ismét művelhetővé. Az erdőirtás, a földek feltörése, termővétele részletesen szerepel ezeken a pecséteken. Gyakran együtt található a kivágandó fa, - jelképezve az erdőt, - a telepés fejszével, a szántóföld, vagy a földművelést jelképező eke vasa, esetleg szőlőtő. Nézzünk erre példákat: Tésenfa és Szaporca 1725-ből való pecsétjén lombos fa és szőlő, Okorágén fűzfa, Nagygén / 1724-ből / buzatábla és nagy fa, Kovácsszénájén / 172x-ből / /14/ fejszés, lépő alak, valamint eke vasa, Mecsekszakálén fejszés, lépő alak, Bodáén / 1724-ből; ma Fazekasboda / fejszét emelő férfi, előtte fa stb. Erre a folyamatra talán a legjellegzőbb Egerág pecsétjének rajzolata: Hatalmas tölgyfa, melybe fejsze van belevágva s a fejszecsapás következtében a makkok hullanak a fáról.

A tájat átalakító ember munkájának eredménye látható Gödre 3 pecsétjén.

Az első datálatlan, de mivel egy 1789-es keltezésű iraton található, a betelepedés idejében készülhetett. Ezen egy ember látható, mögötte hatalmas fa.

A második 1799-ből való. Ezen három domb látható. Az első dombon szántó van, a másodikon bokrok, a harmadikon egy német szabású ruhába öltözött telepés baltával lombos fát vág, előtte a földön tuskó hever.

A nagy munka befejezése látható a harmadik, 1808-ban készült pecséten. A három domb mindegyikében karózott szőlőtő utal arra, hogy a kiirtott területre szőlőt telepítettek.

Igen érdekesen jelentkezik a szőlőművelés e nyomatokon. Haas Mihály szerint a szőlő karózását a németek honosították meg Baranyában, míg a magyarok és a rácok hosszú ideig karózatlanul hagyták azt, vagy fára futtatták. /15/ A szőlőművelés ezen különbségei a pecséteken is kimutathatók. Gödre, Gerecs, Bár, Mágocs, Zsibrik pecsétjein a szőlő karózott. Valamennyi német falu. Tésenfa, Szaporca, Baksa, Kisszentmárton, Terehegy magyar falvak és Izsép szláv falu pecsétjein a szőlőt karózatlanul, esetleg fára futtatva ábrázolták.

A pecséteken csaknem minden esetben felfedezhető az egyéni iz, a területre, az ott élő emberekre jellemző sajátosságok. A munkaeszközök, a munka folyamata, a termények, melyek a területre, az ott élő emberek nemzetiségi, területi hovatartozására jellemzőek.

Tanulmányozható az életmód, a viselet is. Himesháza 1775-ben vésett pecsétjén lépő férfi, tipikus német ruhában, térdnadrágban, harisnyában, hosszu, gombos, alul bővülő kabátban, háromszegletű kalapban látható. Hasonló öltözetben, de magastetejű kalapban vágja a fát Gödre telepese. Német öltözetű férfi található Komló, Liptód, Doboka, Hidas, Mekényes pecsétjében is. Tipikusan magyar jobbágyöltözetben, hegyes fővegben áll a vasboronán Somogyhatvan, vagy arat Ócsárd magyar parasztja. A nagypeterdi egytelkes nemesek viselete is jól látható a pecséten. Az ábrázolt alak kurucos viseletben, derékon átkötött sujtásos kabátban, szűk nadrágban, csizmában látható. /16/

Szólni kell azokról a pecsétekről, amelyeken a lakosság valamilyen speciális foglalkozása, vagy a település valamilyen különlegessége látható. Ilyen Németnagyfalú, vagy más néven Tapolca /ma: Kistapolca / 1726 évi pecsétje. Már a falu neve is elárulja, hogy itt melegvizű fürdő volt. Ez került a typarium vésetébe is. Fürdőmedence, fürdőházzal, két forrással, fürdőző emberekkel. Kiskőszeg pecsétjén révészcsónak, Kölkedén két hal, Kisdárdáén gabonaszállító hajó utal a lakosság fő foglalkozásaira.

Nem kevés a történelmi értéke azoknak a pecséteknek, melyeken a település képe látható. Mindenekelőtt le kell szögezni azt, hogy a vésetek a kis méret ellenére sohasem elnagyoltak és a legtöbbször igen pontos, hiteles ábrázolások.

Dunaszekcső 1710 évi pecsétje, mely a stílusjegyekből és az ábrázolásból ítélve egy török alatt készültnek a másolata, nagyon jól egybevetethető Ottendorff Henrik 1664-ben készült rajzával. /17/ Megdöbbenő a két kép közötti azonosság. Az ábrázolás azért jelentős, mert a véseten látható a vár, illetve a palánkkal körülvett település, mely várnak és palánknak ma már a nyomain is eltűntek.

Sellye 1720-as években készült vésetén is az a palánkvár látható, melynek ma már csak írásos emlékei találhatók meg.

Baranyában csodálatos technikával vésett typariumán / megmaradt az eredeti / a teljes falu látható, házakkal, gyümölcsfákkal, gémeskúttal, két templommal, háttérben a szőlőhegygel, prэшázakkal. A véset pontosságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy még a két templom stílusát is meg lehet állapítani : az egyik barokk, a másik klasszicista !

A községi pecsétek széles skálájában külön helyet foglalnak el a heraldikai díszítésűek/ Görcsönyén pelikán, Nyugotszenterzsébetén címerpaizs /, egyházi vonatkozásúak / Jánosien szt. János, Szentlőrinc, Szentkatalin, Szentlászló a névadó szentekkel /, vagy a beszélő pecsétek / Varjasén varjú, Oroszlóén ló, Szajkén szajkó madár, Mecsekszakálén szakállas férfi stb./

Nem kevés a kultúrtörténeti jelentősége a pecsétek köriratának, melyek nemcsak a községek státuszát / pagus, oppidum /, nemzetiségét / Ráchidas, Magyarhidas, Némethidas, Magyarszék, Németszék, stb./, a készülés évszámát ábrázolják, de a vésetek minősége a készítő mester felkészültségét, műveltségét is tükrözik.

Kik készítették a községi pecséteket ? Adatok hiányában erre nem lehet határozott választ adni. A legtöbbet valószínűleg falusi kovácmesterek. Nem nehéz felfedezni egyikén-másikán az elnehezült

kéz munkáját, a tapasztalatlanságot. / A betűket ugyanis tükörrésszerűen kellett vésní, aki ezzel nem volt tisztában, az olyan typariumot készített, melyről fordított nyomat készült. Kácsfalu ezért 1777-ben megegyeszer elkészíttette pecsétjét /. Olyan eljárás és rossz véset is akad, mely arra enged következtetni, hogy a mester írástudatlan volt.

Több pecséten olyan azonosságok is találhatók, mely alapján nem nehéz az azonos mester munkáját feltételezni. Ezt alátámasztja az is, hogy ezek mindig szomszédos települések, s a véseten levő motívumok, sőt a dátumok is azonosak. Egyes uradalmakhoz tartozó falvak a gazdaság kovácsával is dolgoztattak. Vajszló, Beence, Hidvég és Sámód méretben, stílusában, vézési technikában teljesen megegyező pecsétjei árulkodnak erről. Csak elvétve található gyakorlott, hivatásos vésnőkre valló munka. / Szászvár, 1823/ /18/

A pecsételőfordulásoknál nem lehet a megyehatárokat figyelembevenni, mert hisz az nem jelent mást, mint közigazgatási határt. Ezért a községi pecsétek formájukban és tartalmukban számtalan hasonlóságot mutatnak. Közös tájegység, azonos uradalom és nemzetiség mellett igen gyakran azonos volt a vésetet készítő mester is. Nincs kizárva még annak a lehetősége sem, hogy vándorló mesterek járták a megyéket, országrészeket s a témájában, készítés technikájában azonos pecsétek készítőjét bennük kell keresni. Nem lehet véletlen az sem, pl. a Tolna megyei Cíkó és a baranyai Meződ pecsétjében azonos klasszikus oltár található, vagy az, hogy Csököl és Vásároszentgál cimerez pecsétje ennyire hasonlít egymásra.

Az egyezőségek mellett a variációs lehetőségek tág tere is megmutatkozik ezekben a vésetekben. Az azonos motívumokat más elrendezésben, kidolgozásban a végtelenségig variálták. Az azonos motívumok mellett pl. a baranyaitól teljesen eltérő pecsétjei voltak a Somogy megyei Tótkeresztúr, Teklafalu, Balatonboglár, a Vas megyei Karakó, a Veszprém megyei Padrag, a Bács megyei Dávod stb. községeknek.

Témájában szinte azonos Baranya-jenő, Mágocs, a Fejér megyei Soponya és a tolnai Dece pecsétjének a temploma. Ezeknél még a pecsétkép elrendezése is megegyezik. Más azonban a kidolgozás technikája, és egészen más maga az ábrázolt templom. A paticsfalu templomtól / Soponya / az igényes barokkig / Mágocs / igen változatos ábrázolások ezek.

Igen tanulságosak a más, főleg Baranyával határos falvak pecsételőfordulásai. Űcsény 1697 évi, Dunaföldvár 1690. évi dátumozott pecsétjei alapján feltételezni lehet azt, hogy Baranyában is, a török kiűzése után azonnal hozzákezdtek a falvak közigazgatási megszervezéséhez, tehát lehettek ilyen korai pecsétek, melyeknek lenyomatai esetleg még elő is kerülhetnek. /19/

Összegezve : a községi pecsétek tul azok bizonyító erején, hivatalos voltán, a kulturtörténet, néprajztudomány, stílustörténet kimeríthetetlen és még feltáratlan kincsesbányái, melyeknek feldolgozása még a kutatók jövőben elvégzendő feladata lesz.

Jegyzetek

- /1/ Az irattárak pusztulása elsősorban nem a háborús események következménye volt, hanem a gondatlan kezelésé, a szakzerűtlen selejtezésé, melynek során egész fondokat selejtezték ki válogatás nélkül. Ugyanakkor a 40-es évek végén és az 50-es évek elején a krónikus papirhiány miatt kampányeszerű papírgyűjtéseket rendeztek, melynek jelentős történeti értékű iratanyag esett áldozatul. Baranyában ekkor semmisültek meg a feudális-kori községi, vagy a síklói, szentegáti, göröcsényi, püspöki stb. uradalmak iratai.
- /2/ A Baranya megyei Levéltár ezen iratfondjai a következők :
Vármegyei közgyűlési iratok / ezen belül : 1800-1850 /
Urbéri iratok 1766-
Határjárások
Községi számadások 1845-1850
Uriszéki iratok 1756-1847
B. várm. urbéri Törvényszékének ir. 1856-1860
Pécsváradi Közalapítványi Urad. iratai
Bolyi Montenuovo urad. iratai
Mozsgó község iratai
Megyei Lymbus iratai
- /3/ A pecsétváltoztatásnak több oka lehetett :
a használatban lévő elveszett,
a pecsétnyomó vasból készült és elrozsdásodott,
új telepések érkeztek a faluba,
megváltozott a falu státusza / pl. faluból- pagus-, mezőváros-
oppidum- lett,/
megváltoztatták a körirat nyelvezetét / pl. a reformkorban latin helyett magyar nyelvű - Mohács 1848-ban /
- /4/ Levéltári jelzete : Baranya megyei Levéltár : Pecsétgyűjtemények I. II.
- /5/ Alispáni szám : 9362/1894. BmL.
- /6/ Tagányi Károly : Magyarország címertára, Bp. 1880. Kiadta : Altenburger G. és Rumbold B.
- /7/ 1974-ben jelent meg : Illa Bálint- Kovacsics József : Veszprém megye helytörténeti lexikona. Ebben leírás nélkül 41 községi pecsét képét közlik.
- /8/ Horváth Zoltán : A jobbágyvilág alkonya Sopron megyében. Akadémiai Kiadó, Budapest 1976. A jelzett tanulmány a 201-286. p.-n, illetve a Függelék 28-95. mellékletén található.
- /9/ Horváth Kázmér : Mohács város pecsétjei. A Pécsbaranyai Múzeum Értesítője. Pécs, 1928. 53-64. p.
- /10/ Komlónak 3 pecsétje is volt.

- /11/ Solymos Ede : Adatok a pécsi és mohácsi halászcéh történetéhez. Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1967.
- /12/ A datálatlan pecsétek kormeghatározása elsősorban stílusjegyek alapján történik. Segítséget adhat még az irat kelte is. Nyilvánvalóan a pecsétnyomó az irat keltezése előtt készült.
- /13/ Igen sok datálatlan pecséten található eke. Kormeghatározásuk ezek alapján is történhet.
- /14/ A pecsétek között sok az 1724-es keltezésű. Jelentős a számuk az 172x-el jelölteknek. / pl. Kölkedé / A véset többnél annyira határozottan olvasható, hogy az semmiképp sem lehet 4-es évszámú.
- /15/ " A falusi nép nem igen törődik a szőlőkaróval. A magyar és horvát görögök módjára alant hagyja többnyire még a fejér tőkét is, a német ellenben a rómaiakat követve magásra, vagyis lugasnak ereszti föl. "
- Haas Mihály : Baranya, Pécs, Lyceum nyomda. 1845. 30.p.
- /16/ Érdekes pecsétje volt Babarc német falunak 172x-ből, melynek pecsétképében kurucos öltözetű alak látható a következő körirattal : SIGILLVM PAGI BABARCZ 172x
A pecsétnyomó nyilván még a németek letelepedése előtt készült, s a magyarok után a német telepesek is ezt használták változtatás nélkül, még több, mint 100 évig.
- /17/ Hermann Egyed : Ottendorff Henrik képes utleirása. Kiadja: Tolna vármegye közönsége. Összevethető még Evlia Cselebi utleirásával. Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. MTA. Bp. 1904. 203-204. p.
- /18/ A pecsétek zöme arról tanuskodik, hogy a vésetet készítő mesternek az nem az első ilyen jellegű munkája. Bizonyos rutin, mesterségbeli tudás látható ezeken, Kétségtelen az, hogy a falusi vagy uradalmi kovácsok egy része képes volt az ilyen munkákat elvégezni. Nem tételezhető azonban az föl, hogy hivatásos vésnökök, esetleg ötvösök vették a typariumokat. Erre a falvak zömének pénze sem volt, de szükség sem volt rá.
- /19/ Talán ez a magyarázata annak, hogy egymáshoz közel fekvő községek pecsétjeinek datálása sokszor azonos. A mester ekkor érkezett arra a területre.

Győző BEZERÉDY :

Die kulturgeschichtlichen Beziehungen der Gemeindesiegel

Die Siegel der Gemeinden haben einen sehr bedeutenden historischen Wert. Die ersten Spuren dieser Siegel mit Zeichnungen reichen ins Mittelalter zurück. Die bisher gefundenen zwei ältesten in der Baranya wurden während der Türkenherrschaft verfertigt / Viszló 1607 und Hernádfa 1671 /. Sie erschienen am Anfang des 18. Jahrhunderts in großem Maße. Da sie eine beweisende Kraft hatten, mußten sie allgemein verständlich sein. Man war bestrebt, diese Verständlichkeit in erster Linie durch das Siegelbild zu erreichen. Die Mehrheit der Dorfbewohner war nämlich des Schreibens unkundig, die meisten Menschen konnten die Rundschrift des Siegels nicht lesen. Das Bild am Siegel war demgegenüber für alle leicht verständlich, darum war es im Fall eines jeden Dorfes am kennzeichnendsten. Obwohl für die meisten unserer Dörfer die Landwirtschaft am charakteristischsten war, waren die Gemeindesiegel sehr abwechslungsreich; sie variierten die ärmlichen Werkzeuge und Produkte der Landwirtschaft bis zum Außersten. Ab und zu wurden ganze Arbeitsprozesse eingraviert / z.B. das Pflügen mit zwei Ochsen am Siegel von Kácsfalú vor 1776 oder die Ernte am Siegel von Ócsárd im Jahre 1727 /.

Nach der Verjagung der Türken wurden die Ackerfelder unserer Dörfer oft durch Rodung vergrößert oder bestellbar gemacht. Die Rodung ist an den meisten Siegeln von früheren Zeiten zu finden / Egerág, Gödre, Kovácsszénája /. Oft wurde auch der Mensch dargestellt. Auch die Tracht der Deutschen / Himesháza /, der Ungarn /Somogyhatvan / und der adeligen Eingründer / Nagypeterd / ist an den Siegeln zu studieren.

Die Hersteller der Siegel waren in erster Linie Dorfschmiede, oft aber auch wandernde Schmiedemeister. Ihre Fachbildung und ihr fachliches Können war verschiedenartig. Es kam seltener vor, daß Graveure oder Goldschmiede / in Baranyabán und in Szászvár / für die Gemeinden Siegel verfertigten.

A. tábla

Dunaszekcső 1710 évi pecsétje a várral, tornyán a félholddal

Baranyabán pecsétje 1845-ből, a mezőváros realista ábrázolásával

B. tábla

Kácsfalú: szántás két ökörrel

Somogyhatvan /1735/: boronálás

Ócsárd /1726/: aratás

Mecsekszakál pecsétje. A fejszés, lépő alak az irtásos falut jelképezi. Példa a beszélő pecsétre: az alak szakállas.

D. tábla

Paticsfalu templom Sopnya pecsétjén

Téglafalu templom, Szentkút /Mecsekszentkút,
ma Pécs/ pecsétjében.

E. tábla

Nómet telepes Doboka pecsétjében

Szárász jellegzetesen barokk pecsétje

F. tábla

Marócea pecsétje 1726-ból

Gilvánfa pecsétje 1726-ból. Az évszám, a motívumok és a technika azonossága ugyanazon mester munkájára utal.

A nagykanizsai polgárok hagyatéki leltárainak vizsgálata a XVIII-XIX. század fordulóján

A XVIII. század végén és a XIX. század elején a legfejlettebb települése volt Zala vármegyének a jelentős iparral, mezőgazdasággal valamint igen élénk és kiterjedt kereskedelemmel rendelkező Nagykanizsa, amely mezővárosról 1836-ban így ír Fényes Elek : "Ezen város igen eleven, mert Pest és Horvát ország, ismét Bécs és Szlavónia, Bosnyák országok között feküdvén, kereskedése nagyfontosságú, sertés, marha gabona vásárjai felette híresek, s a törökországi sertések mind itt mennek keresztül, ezenkívül majd csak nem egész Somogy vármegye innen veszi a fabrikátumokat és a koloniális portékákat. " /1/ Ennél pontosabban nem is lehetne meghatározni a város szerepét és jelentőségét. Kanizsa egyuttal még a Battyány - Strattmann hercegek uradalmának központja is, /2/ ami a város gazdasági fejlődésére hasznos volt, de a város polgári viszonyainak kibontakozására nézve az uradalommal hosszú évtizedekig folytatott viszálykodás, - bár még ha eredménnyel is járt a város javára, - negatívan hatott. A városnak 1787-ben 3561, 1830-ban 5485, 1836-ban 7824 lakosa volt. /3/

Erőteljesebb fejlődésének időszaka a török kiűzése után kezdődött meg. A lerombolt vár anyagából épültek a városra jellemző ódon, bolthajtásos, vastag falú épületek. A városból szinte minden irányban kivezető postautak nagyban meghatározták annak települési módját. Sugaras település-szerkezet alakult ki a postautak mentén hosszan elnyúló házsorokkal, szinte minden összekötő út nélkül. 1735-ben 14 utcát jegyeznek fel név szerint a városban. /4/ Az 1800-as évek elején egy angol utazó az akkor kb. 30 000 lakost számoló Debrecenről azt mondta, hogy a legnagyobb falu, amelyet valaha látott... ezek után nem lehet nehéz elképzelni, hogy milyen volt Nagykanizsa városa a XVIII. és XIX. század fordulóján.

Nagykanizsa mezőváros volt, mégpedig elég jelentős önkormányzattal bíró mezőváros, Társadalmi, gazdasági viszonyainak alakulását nagymértékben befolyásolta az a tényező, hogy milyen volt a város és az uradalom közötti viszony. A város és az uradalom közötti hosszú-hosszú pereskedés végeredményben Nagykanizsa fejlődésének kedvezett, lazítva a földesúr és az egyre több önállóságot akaró városiak kapcsolatát. Sikerült elérni a város téglagyártásának bővítését, növelni az urasági berek használatát, az ingatlanok forgalmát pedig kikapcsolni a földesúr gyámkodása alól. /5/ Nyugodtan mondhatjuk, hogy ebben a küzdelemben a városi polgárság a már kialakulóban lévő kapitalista viszonyokat, míg a földesúr a feudalizmust képviselte.

A polgárság igen sajátos helyet foglalt el Nagykanizsa társadalmi szerkezetében. Ahhoz, hogy valaki " purger " lehessen nem volt elegendő, hogy háza legyen a városban, hanem bizonyos összegért a városi tanács határozata alapján úgy vették fel a polgárok soraiba. Ezt az összeget mindenki szívesen megfizette, hiszen teljes jogú céhtag nem lehetett városi polgárjog nélkül, valamint választójogot is csak a polgárrá felvétel után nyerhetett. /6/ A városi polgárság főleg mesteremberekből, kereskedőkből állott, akik

azonban szántóföldet és szőlőt is műveltek vagy állattartással foglalkoztak. A tehetősebbek a város vezető szerveiben is aktívan közreműködtek.

Nem céloim és nem is lehetséges ilyen szűk keretek között a város fejlődésére jellemző vonások egészéről teljes képet adni, inkább csak a városra legjellemzőbb momentumokat kívántam felvillantani. Így feltétlen beszélni kell azokról a civilizatorikus ismérvekről, amelyek korán fellelhetők Nagykanizsán. Már 1810-ben elkezdődik az első útjavítási munka, amely a város főforgalmi útjainak téglával való kirakását tervezte. 1821-re nyúl vissza a város közvilágításának története, amikor is a piac körül lakó kereskedők saját és főleg boltjainak biztonsága érdekében, saját költségükön 2 lámpással ellátott éjjeliőr fogadtak. A XIX. század negyvenes éveitől kezdve pedig már a város költségén több állandó lámpást állítanak fel.

A város közegészségügyi és közoktatásügyi helyzete sem jobbnak sem rosszabbnak nem mondható, mint az ország más részein. 1802-ben egy patikája van a városnak, 1805-ben 2, valamint 1 bábaasszony, 5 orvos, ezek közül egy az állatok gyógyításával is foglalkozott. 1765-ben nyílt meg a piaristák által alapított gimnázium, amely 1871-re nyolc osztályos főgimnáziummá fejlődött. 1806-ra épült meg az 1 emeletes nemzeti iskola, 1816-ban 836 iskolakötelest tartottak nyilván, de csak 193 járt iskolába rendszeresen. /7/

A napóleoni háborúk konjunktúrális gazdasági fellendülése erőteljesen hatott a kanizsai kereskedő polgárok gazdasági fejlődésére, de legalább ugyanilyen hatású volt a napóleoni háborúk befejezését követő dekonjunktúrális időszak is. A harmincas, negyvenes évek elején a legrégibb és legnagyobb kanizsai kereskedők házai roppantak össze. Természetesen a gazdasági válság az egész városi társadalom szerkezetében jelentős változásokat eredményezett, amelyek azonban már inkább a XIX. század második felében váltak jellemzőkké.

A hagyatéki leltárak elkészítési módja általában koronként és országrészenként igen változatos képet mutat. Készültek részletes és kevésbé részletes leltárak, vannak, amelyek minőséget és mennyiséget is feltüntettek. Minden bizonnyal abban, hogy végül is milyen leltár keletkezett, nagy szerepet játszott az, hogy kinek a vagyonáról és javairól, és milyen körülmények között készítették a leltárakat. Annak ellenére, hogy - természetesen - ezek a leltárak sem tekinthetők teljesnek, hiszen előfordult, hogy az értékebb javakat már életében szétosztotta az elhunyt, vagy a csődbe ment kereskedő értékeesebb tárgyait a feleség igyekezett magáénak vallani. Mindezek ellenére még így is sokkal megbízhatóbbaknak látszanak mint az uradalmi közigazgatási összeírások. /8/

Sajnos a városi levéltár anyaga igen hiányosan maradt meg, de abból a töredékes anyagból kiválogatott inventáriumok segítségével is életközébe tudjuk hozni a város egy társadalmi rétegének, a városi polgárságnak életformáját, felvillantva a XVIII. század végi és XIX. század eleji kanizsai mindennapi életet. Éppen a fentiek miatt az anyagi kultúra történetének a hagyatéki leltárak fontos forrásai.

A felhasznált hagyatéki leltárak az 1791 és 1846 közötti időszakból valók, változó terjedelemmel. Míg Moger József városi esküdt, pintérmester inventáriuma 1791-ből 14 oldalra terjed ki, addig Benczek Katalin leltára csak 3 oldal terjedelmű. A leltárak a városi polgárság köréből valók, így bizonyos képet adnak arról, hogy milyen is volt egy kanizsai polgári porta.

A házak a XVIII. század végén már többnyire téglából épültek, a legelterjedtebb az ugynevezett háromosztású háztípus volt, amely szoba, konyha, kamrából állott. Bár igen kevés helyen találkozunk a ház beosztásának leírásával, a fenti következtetést onnan vonhatjuk le, hogy a felsorolt tárgyak általában ebben a három helyiségbe belehelyezhetők. A gazdasági épület legtöbbször csatlakozott a házhoz, de van rá példa, hogy külön találjuk./9/ 1791-ből való Mógor József /10/ kanizsai városi esküdt inventáriuma, amely a ház beosztását is feltünteti. A ház első szobából, konyhából, konyha melletti kiskamrából, műhely vagy hátsó szobából állott. Itt a ház négyes tagozódása onnan adódik, hogy a fent nevezett pintér mesterséget folytatott, s a ház negyedik helyiségét műhelynek, de egyben szobának - a benne elhelyezett bútorok leltára mutatja : 2 lábas ágy, 2 láda 1 bölcse - is használták. A házhoz tartozott egy öreg dűledező épület / amelyben szintén volt kamra /, egy új pajta. Volt pincéje és padlása, s hozzá tartozott az elmaradhatatlan házikert, és az egy napi szántóföld./11/ valamint a kukoricás kert és a berekben rét. Érdekes jelenség, amely nemcsak a fenti inventáriumnál fordul elő, hanem általános, hogy a ház a hozzá tartozó kerttel, esetleg szántóval, réttel lényegesen kevesebb értéket képvisel, mint a házhoz tartozó gazdasági épület. Általában a gazdasági épületek kétszer drágábbak, természetesen ez az arány attól is függ, hogy milyen állapotban van a ház, és mennyire új és nagy a gazdasági épület. Moger József leltárát vizsgálva a fenti arány 1:3, itt valószínűleg arról lehet szó, hogy háza, bár téglából volt s elég nagyméretű, de nem volt jó állapotban.

A lakóházak berendezése a kor igényeinek és szokásainak diktálta szerint történt. Általában két ágy, asztal, székek, pad vagy ritkább esetben kanapé, s az elmaradhatatlan láda. Egy-két hagyatéki leltárban, a polgári izlésvilág kialakulásának előfutáraként már találkozunk az "öveges" vagy anélküli almáriummal. Fényűző jellegét igen jól bizonyítja, hogy ára körülbelül háromszorosa egy ágy árának és hat-hétszerese egy egyszerű konyhában használt tálalárának.

Az ágyak elhelyezése a XVIII. század végén külön-külön a fal mellett történt, s nem voltak letakarva. A XIX. század elején már minden bizonnyal egymás mellé helyezik az ágyakat, s letakarják, erre utalnak a leltárakban csak ebben az időben előforduló ágytakarók. /12/ Alig történik utalás a bútorok színére, legfeljebb annyit jegyeznek meg, hogy festett, illetve cifra festett bútorról van szó. A mindennapi használatra rendelt bútorok mellett feltűnnek az ünnepibb darabok, díszítő elemek, akár falra akasztott tányérok, vagy korsók formájában, vagy vászon, illetve öveges képként.

1792-ben Benczek Katalin kanizsai polgárosszony szobáját hét öveges kép díszítette. /13/

A hagyatéki leltárak bőséges adatokat szolgáltatnak az ágyi ruhák divatjáról is. /14-15/ A dunák és párnák magas számából a magasra tornyozott ágy divatjára következtethetünk. Márger József hagyatéki leltárában két ágy szerepel, s ehhez a két ágyhoz a dunákon kívül tizenhat darab párna /16/ tartozott. Igen jellegzetes, hogy már a korai leltárakban is igen gyakran fordulnak elő tarka, színes ágyi ruhák, általában kék és vörös színűek. Az ágyi ruhák becsesebb darabjait képezték a csipkés lepedők, - elvéve fordul elő - valamint a kittedes párna, / négy nyüstös Köpper - Bindung szövésével készült/, amelyek a szintén igen kevés helyen előforduló tükrökkel együtt /17/ a polgári izlés előfutárainak tekinthetők.

A legtöbb leltár részletesen ismerteti a viselő ruhákat is. Igen feltűnő, hogy kevés a férfi ruházati cikkek felsorolása, míg sokkal gazdagabb a női ruhaneműké, bár valószínű, hogy a leltárak csak az értékesebb ünneplő ruhadarabokat vették számba, s ezért nem adnak teljes képet a mindennapi viseletről. Ismét Márger József hagyatéka szolgáltat ez ügyben gazdag adatsort : 10 hosszú asszony inget, amely a Dunántúl női viseletében általános volt, 4 szoknyát, 3 réklit, 1 virágos lajbit, selyem keszkenyőket, 2 fejkötőt, 4 előkötőt, / kötény / kartonból és egy tafetából, és egy kendőt sorol fel. /18/ Az öltözködés ünnepélyesebbé tételéhez már a XVIII. század végén több gyári készítésű dolgot használtak fel, sőt egy-két leltárban külföldi rövidárú is feltűnik. Erre ott figyelhetünk fel, ahol a leltárakban szerepel az elég jelentéktelen skatulya vagy iskatula. Ezek a hasított falemezből készült dobozok, többnyire festve voltak, s általában ebben érkeztek a külföldi rövidárúk a kereskedőkhöz. Ahol ezek már megtalálhatók, ott mindenképpen fényűzőbben öltözködtek a család nőtagjai, és nyilván gazdasági viszonyaik meg is engedték ezt, ugyanis ezek a külföldi dolgok igen drágák voltak. Egyetlen leltárban fordul elő iskatula és két darab muszlin kendő. /19/ Meg kell jegyeznünk ezeket az iskatulákat, mert mindenképpen szint jelzők, az életforma és életmód egy bizonyos változásának jelzői. A házi szövés-fonás már nem birt olyan nagyjelentőséggel. Az átnézett leltárakban egyetlen szövészek sem szerepeltek, minden bizonnyal a XVIII. század végére tehető a gyári textiliák térhódítása / karton, barhet /. A fonásra vonatkozólag már több adat található, rokka több helyen fordul elő, valamint a fonáshoz való kender, és kócz is szerepel a leltárakban. /20-21/

A konyhai felszerelések közül igen fontosak a füstös konyhák, szabad tűzhelyek szerszámai, tartozékai : vasmacsák / tűzikutya/, vasnyársak, rostélyok, vaslábak, vashógrácsok, /22-23/ melyek megléte arra enged következtetni, hogy a XIX. század első évtizedeiben még a " módosabb " polgároknál is ez a tűzhelytípus volt általános. A konyhai felszerelések mennyisége igen differenciált. Zsóti Jakab és Valerián Katalin 12 fazék, 12 sikér tányér, 4 fatányér, 3 vaslábas, 3 vasserpenyő, 7 vasrostély, 1 vaskalán, vasnyársak, húst vágó kés, 5 sajtár, 1 sütőlapát, 8 pár kés / 1 pár=1 villa és egy kés/, 2 üveg flaska, 2 üvegpohár volt található. /24/ Üvegedények igen kis számban fordultak elő a XVIII. század végén. A kamrákban általában hordókban, ritkábban zsákokban vagy vesszőkosarakban tartották az élelmiszert. A legfontosabb dolgok, amelyek majdnem minden leltárban előfordulnak : káposzta / hordóban/, liszt, ecet, méz, vaj, zsír, só, világításhoz gyertyák, vöröshagyma, fokhagyma, tojás, szalonna, disznóhús, borsó, bab, lencse.

A leltárakban szereplő gazdasági és mesterségbeli eszköz-
anyag leírása igen hiányos. A vizsgált hagyatéki leltárak elvéte
tartalmazzák a földtulajdon és állatállomány összeírását, nem
tudni milyen okból, így a hozzá kapcsolódó szerszámokról, haszná-
lati eszközökről igen kevés adatunk van. A kapa, a kasza, vasvil-
la fordulnak elő, egy helyen a kétágú vaskapocs is, amely az ál-
lat tartással kapcsolatos, ugyanakkor állatot nem irtak be a lel-
tárba. /25-26/ Feltűntetnek azonban a leltárak mindent, ami vas-
ból készült: dirib-darab vasakat, vasláncföredékeket, abroncsfö-
redékeket, s ezek mindig hamar gazdára is találtak. Sajnos kevés
inventáriumhoz van meg az árverési jegyzékünk, de a meglévőkből
levonható az a következtetés, hogy egy-két jelentéktelen kivétel-
től eltekintve, általában a felbecsült áron találtak gazdára a
különböző használati eszközök.

Móger József hagyatékában a pintér mesterség szerszámaait nem
részletezik, hanem egy tételben adják el, 51 forint 59 krajcár
értékben, csak a faanyagot, kész hordókat, vasláncokat sorolják
fel külön. /27/ Részletesebb, gazdagabb az anyaga a csizmadia mes-
terség szerszámainak. A leltár felsorolja a két mustát /bőr egyen-
gető/, harminc pár kaptafát, 2 vas rásplyt, 1 fából készült rás-
plyt, 2 bicskiát, 2 fogót, 2 kalapácsot, 3 pár rámat, 1 szabódesz-
kát, s 1 sátorfalú vasalót, valamint a megmaradt bőr anyagot és
kész csizmákat, összesen hetven forint értékben. /28/ Egy másik
szintén csizmadia hagyatéki leltárban, már csak 18 kaptafa szere-
pel, s ennek megfelelően kevesebb mindenből, kész áruval és bőrrrel
együtt összesen ötven forint értékben. /29/ A XIX. század első év-
tizedeiben már erőteljesen meginduló differenciálódást mutatják ez-
zek az adatok a mesterséget űző városi polgárok között.

A változást tehát a XVIII-XIX. század fordulóján, a tárgyi
felszerelések gyarapodása, valamint a gyári és kisipari készítmé-
nyek nagyobb arányú előfordulása mutatja. Természetes, hogy ezek a
változások nem egyik napról a másikra játszódtak le, hanem szoro-
san kapcsolódtak a gazdasági élet diktálta feltételekhez, de nem
utolsó sorban igen nagy mértékben befolyásolták a szokások, tradi-
ciók, a régihez való ragaszkodás, az újtól való mindenképp i degen-
kedés. Ugyanis az életmód, életforma műveltségi viszonyok változá-
sához nem elengedőek a bővülő és megváltozott gazdasági lehetősé-
gek, hanem ebben központi szerepe van az embernek, aki a maga te-
remtette lehetőségekkel végső soron létrehozza, fejleszti és fel-
is használja azokat. Bár a város kereskedelmi forgalmának nagy ré-
sze nem a kanizsai polgárok által, hanem csak részben rajtuk ke-
resztül bonyolódott le, így vagyoni viszonyaik valószínűleg nem ha-
sonlíthatók a fejlettebb városok polgáraiéhoz, mégis úgy látom,
hogy a kanizsai polgárok nem éltek olyan jól, mint ahogyan vagyoni
viszonyaik megengedték volna, amihez hozzájárult az is, hogy nem
ismerték, nem is ismerhették, az élet kényelmesebbé tételének jó-
val később kialakult módjait, a kialakulóban lévőket pedig még el-
utasították.

Jegyzetek

- / 1/ Fényes Elek : Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. Pest, 1836. 483.
- / 2/ Simonffy Emil : Kanizsa utolsó pere a földesurasággal. Nagykanizsai Thury György Múzeum jubileumi évkönyve 1919-1969. szerk. H. Kerecsényi Edit. Nagykanizsa, 1972. 121-141.
- / 3/ A Magyar Városok statisztikai évkönyve. I. évfolyam. Szerk. Dr. Thirring Gusztáv. Bp. 1912. 53.
- / 4/ Barbarits Lajos : Nagykanizsa, Np. 1929. 111.
- / 5/ Simonffy : i.m. 132.
- / 6/ Degré Alajos : Nagykanizsa önkormányzata a XVIII. században. Nagykanizsa Thury György Múzeum jubileumi évkönyve. 1919-1969. Szerk. H. Kerecsényi Edit. Nagykanizsa, 1972. 103-120.
- / 7/ Barbarits : i.m. 110-111; 112; 124-125; 263-264; 267; 273.
- / 8/ Hofer Tamás : A jobbágyság hagyatéki leltára és becsük a kesztelyi Fesztetics uradalomból 1785-1847. Agrártörténeti Szemle. 1957. 285-327. V.ö. még / a teljesség igénye nélkül/ : Biró Frederika : Az Őrség ház és lakáskulturája. 1975. Bogdán István : Régi magyar mesterségek, Bp. 1973. Péterdi Ottó : A féltelkes jobbágyság életszínvonala Bakonypéterden 1800 körül. Ethnographia. 1975. 3.sz. Tárkány Szűcs Ernő : Vásárhelyi testamentumok. Bp. 1961. Zólyomi József : Hagyatéki leltár 1855-ből Ethnographia, 1974. 1.sz.
- / 9/ Biró Frederika : A polgári lakáskultúra problémáinak megközelítése egy őrségi faluban. Néprajzi Értesítő. 1971. 105-128.
- /10/ Zala megyei Levéltár, Nagykanizsa város levéltára. / a továbbiakban ZmL. Nk. lt./ 1.cs. 27.
- /11/ A helyileg előforduló területnagyság pontos nagyságát nem ismerjük, feltételezhetően azonos a város területén használt " holddal ". V.ö. Simonffy Emil : Kanizsa utolsó pere a földesúrasággal. Nagykanizsa Thury György Múzeum jubileumi évkönyve 1919-1969. Szerk. H. Kerecsényi Edit. Nagykanizsa, 1972. 125-127.
- /12/ ZmL. Nk. lt. 3.cs. 16/c.
- /13/ ZmL. Nk. lt. 1.cs. 28/a.
- /14/ ZmL. Nk. lt. 1.cs. 27.
- /15/ ZmL. Nk. lt. 3.cs. 16/c.
- /16/ ZmL. Nk. lt. 1.cs. 27.
- /17/ ZmL. Nk. lt. 1. cs. 28/a.
- /18/ ZmL. Nk. lt. 1. cs. 27.
- /19/ ZmL. Nk. 1 cs. 28/a.
- /20/ ZmL. Nk. lt. 1. cs. 28/a.
- /21/ ZmL. Nk. lt. 1. cs. 27.
- /22/ ZmL. Nk. lt. 1. cs. 34/a.

/23/ ZmL. Nk.lt. 1. cs. 28/a

/24/ ZmL. Nk.lt. 1. cs. 28/a

/25/ ZmL. Nk.lt. 1.cs. 34/a

/26/ ZmL. Nk.Lt. 1.cs. 26/a.

/27/ ZmL. Nk.lt. 1.cs. 27.

/28/ ZmL. Nk.lt. 28/a.

/29/ ZmL. Nk.lt. 1.cs. 28/a.

Frau Eszter BENCZE :

Die Untersuchung der Nachlaßverzeichnisse der Bürger von Nagykanizsa die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert

Das Material des Stadtarchivs von Nagykanizsa überkam sehr lückenhaft auf uns; dennoch ist es möglich, auch mit Hilfe der aus dem fragmentarischen Stoff ausgewählten Inventare, uns die Lebensform einer gesellschaftlichen Schicht der Stadt, d.h. des Bürgertums des Marktfleckens, anschaulich zu machen und das alltägliche Leben in Kanizsa am Ende des 18. und am Anfang des 19. Jahrhunderts zu erhellen. Deswegen sind die Nachlaßverzeichnisse wichtige Quellen der Geschichte der materiellen Kultur.

Die untersuchten Nachlaßverzeichnisse stammen aus den Jahren zwischen 1791 und 1848 und sind von unterschiedlichem Umfang. Trotz ihrer Lückenhaftigkeit helfen sie uns, ein Bild der bürgerlichen Lebensverhältnisse in Nagykanizsa zu gewinnen.

Eine eingehende Beschreibung der Einteilung der Häuser finden wir selten, umso reicher sind die Angaben über die alltäglichen Gebrauchsgegenstände, über die Tracht, die Werkzeuge der Handwerker und, als Vorzeichen des bürgerlichen Zeitalters, über die schon vorhandenen luxuriösen Gegenstände.

Den Wechsel in den Lebensverhältnissen des Bürgertums um die Wende von 18. zum 19. Jahrhundert zeigt vor allem die Vermehrung der Hausgeräte, weiterhin das immer häufigere Vorkommen von Produkten aus Fabriken und von Handwerkern. Selbstverständlich spielten sich diese Veränderungen nicht von heute auf morgen ab. Sie waren mit den vom wirtschaftlichen Leben bestimmten Voraussetzungen eng verbunden und wurden nicht zuletzt von den Gewohnheiten und Traditionen, von der Neigung zum Alten und von der Ablehnung gegenüber dem Neuen in großem Maße bestimmt. Zur Veränderung der Lebensweise, der Lebensform und auch der Bildungsverhältnisse genügen ja die sich erweiternden und verändernden wirtschaftlichen Möglichkeiten allein nicht. Der Mensch spielt die Hauptrolle in diesen Veränderungen. Er ist es, der die Veränderungen schafft, die immer wieder die Voraussetzung für neue Möglichkeiten und neue Veränderungen schaffen.

Sopron város kulturális fejlődése a 18-19. század fordulóján.

Nagyobb térség, vagy kisebb közösség társadalma kultúrájának, műveltségének és az ebben beállott változásoknak, vagy mutatkozó és fellelhető tendenciáknak vázlatos elemzése sem nélkülözheti az érintett terület különféle tényezők által befolyásolt társadalmi, gazdasági viszonyainak, mint alapvető meghatározóknak legalább nagyvonalú vizsgálatát.

Sopron város korunkban még falakkal ténylegesen körülzárt, érdekeiben meghatározott - ha nem is egységes - bástyákkal körühatárolt közösség. Érdekei mindenekelőtt a feudális viszonyokhoz kötődtek, kiváltságos szabad királyi város lévén, egyúttal mintegy 40.000 kh /1/ birtokkal rendelkező tekintélyes földesúr is. E kötöttség határozta meg azután alapjában gazdasági viszonyainak alakulását. A 18-19. század fordulója körüli évtizedekben, amikor az országbán már a feudális termelési mód bomlásának jelei mutatkoznak és a kapitalizmus kibontakozásának lassú, a nyugat-európai polgárisodás útjától eltérő, átmeneti időszakáról lehet beszélni, ez a kiváltság és állandósult vagyoni helyzet egyre inkább a fejlődés útjában áll.

A város, a feudális termelési viszonyoknak megfelelően a mezőgazdaságot, ezen belül a szőlőművelést és borának értékesítését vallja a maga jólétének, megélhetésének szinte leglényegesebb alap pillérének, miként évezéadokkal korábban, ebben az időszakban is. /2/ Jövedelmének fokozása érdekében, ha azt a konjunktúrális viszonyok megkívánták, a szőlőterület nagyságát akár számottevően is növelte, vagy csökkentette. /3/ Nem volt tekintettel egyéb termelési ágakra. Azután szinte állandóan kilincselte az uralkodónál és hivatalainál, hogy a vesztett háborúk következményeként kiiktatott külföldi borpiacok helyett ujakhoz juthasson és megszabadulhasson a mindinkább szorító vámoktól. /4/ S hogy mennyire a bortermelés és a borkereskedelem állott az előtérben, azt bizonyítja az is, hogy itt nem talált követésre az egyébként éppen az ország nyugati vidékein, tehát Sopron közvetlenebb környezetében az árutermelés fokozása érdekében kialakult majorsági gazdálkodás. De még az urbérrendezéssel biztosított jobbágyszolgáltatások maradéktalan kiaknázására, felhasználására sem törekedett. /5/

A feudalizmushoz való kötöttség eredményezte ilyen szemlélet a magyarázata annak, hogy új irányba mutató helyi vállalkozások nem kerülhettek nyíltan felszínre. A város maga nem volt kezdeményező, de nem könnyítette meg polgárainak, vagy az idegenből ide érkező vállalkozóknak ilyen kísérletezéseit sem. /6/ Pedig mód kínálkozott erre. A legjelentősebb az 1753-ban Sopron birtokán felfedezett kőszénben rejlő lehetőségek kiaknázása lett volna. A bányászás - elsőként az országban - meg is kezdődött. De nem a város hasznára! "A hivatalos városban" - ugyanis - "felülkerekedett a földesúr, a bányászatban nem tudta az esetleges ipari hasznót látni, benne a robotmunka felesleges lekötőjét, érdeinek kiirtóját látta". Inkább hagyta, hogy a bányát az ország gyarmati kihasználóinak közvetlen szolgálatába állítsák. /7/ Fényes Elek is a város "vigyázatlanul" tett lépésének tartotta, hogy "gazdag bányáját a bécsi cs. kamará-

nak adta által ". /8/ Lényegében ugyanez a gondolkodásmód látszik abból is, hogy az elég számottevő helyi posztóipar fejlesztése érdekében inkább a büntetésüket töltő elítélteket venné igénybe egy létesítendő fonóházban, /9/ mint - teszem - szabad munkaerőt egy manufaktúrában. Pedig ez magának a városnak is érdekében állott volna. Következne ez abból, hogy ugyancsak szorgalmazta jobbágy-községei fonalfonó kötelezettségének teljesítését. /10/ A manufaktúrák jelentőségéről, a bennük rejlő lehetőségekről egyébként sem lehetett tájékozatlan, hiszen jóval korábban, már 1730-ban lehetővé tette a Pottendorf-i / Ausztria / gyapotfonó-manufaktúrának, hogy soproniakkal " bedolgoztasson ", /11/ sőt újonnan épült pin-céjét is ennek a vállalkozásnak adta bérbe. /12/ Arra viszont nagy gondot fordított, hogy a földek, hangsúlyozottan pedig szőlő-kertjeinek megmunkálása valami módon hátrányt ne szenvedjen. A ta-nács 1802-ben kemény megtorlást helyez kilátásba azok számára, a-kik másoknak napszámosságát elcsábítják magasabb munkabér ígéretével. Polgárok esetében a büntetés 12 Ft. Amennyiben azonban a munkaerő-csábítók a vincellérek, vagy az ún. szőlőművelő cselédek / Weingartsknecht/ soraiból kerülnek ki, nekik ugyanezért 12 botütés, vagy 12 korbács csapás jár ki. /13/ Az intézkedés az olcsó munkaerő biz-tosítását célozta. Ugyanakkor gátat emelt a munkapiac fellazulásá-nak, s elejét vette a városi lakosság legkiszolgáltatottabb rétegei bárminemű érdekközösségbe történő kovácsolódásának is.

Földesuri kisebb haszonvételi jogát féltve, akadályozta első-sorban élelmezési iparágakon belül a társaságokba való tömörülést, /14/ s meggátolta a várost érintő, átmenő borkereskedelem lebonyo-lításához szükséges borrhaktárak, lerakatok létesítését. /15/ Saját vámjövédelme védelmében, ezzel együtt más helyek vámszedési jogá-nak csorbitatlan érvényesítése érdekében is sikra száll azok ellen, akik a soproni polgárjogot elnyerték ugyan, de nem itt, hanem a kör-nyező falvakban laknak és polgárlevelüket csak arra használják, hogy kereskedő társaikat átsegítsék a vámokon. /16/

Látható, a tőkés fejlődés jelei már mind szélesebb területen mutatkoztak. S ez összefüggött a termény- és állatkereskedelem fo-koztatos fellendülésével és a városhoz közelebb fekvő vidékek pa-raszti árutermelésének fejlődésével is, amihez a napóleoni háborúk konjunkturális igényei kétségtelenül lökést adtak. Így a társadalmi átalakulásnak is olyan bázisai keletkeztek, amelyeknek révén a fejlődés átléphette azokat a mezsgyákat, amelyek között a feudális korlátok még érvényesülhettek. A feudális városvezetés viszont - a-mint az említett példákából is kitűnik - igyekezett felvenni a küz-delmet az ilyen tendenciákkal és korlátozó intézkedéseivel azokat visszaszorítani törekedett.

Ebbe az irányzatba illeszkedett bele a céhes ipar is. Mutatja ezt az, hogy a céhek száma 1757-1828 között mindössze kettővel bő-vült, s ez is még 1798 előtt történt. A céhbeli iparosok számszerű növekedése ennél tekintélyesebb, Amíg ugyanis pl. 1770-ben 462 mes-terről tudunk, addig az 1828-ban összeirt iparosok száma 701. A gyarapodás tehát mintegy 34 %. Ha azonban figyelembe vesszük azt, hogy 1798-ban az ipart űző mesterek az adózó lakosság 38 %-át tették ki, 1828-ban pedig csak közel 12 %-át, akkor határozottan lehet a céhek feudális rendszerének megmerevedéséről beszélni.

Lényegében azonos képet mutat, s a céhes ipar egyhelyben topo-gásáról tanuskodik az iparosok számának az összlakossággal történő egybevetése is. 1777-ben a céhbeli mesterek / 527 / a lakosság 4,65

%-át tették ki / a segédekkel és inasokkal együtt, összesen 1334 fő, 11,78 %-át /. 1782-ben / 563 fővel / az arány 4,57 %-ra / egy-
gyütt összesen 1356 fővel 11,07 %-ra / apadt, s az 1784/85-ös
összeírás szerint / a mesterek száma 516 / még tovább csökkent
4,10 %-ra. Ha ehhez hozzávesszük még a közelebbi meghatározás
nélküli mesterséget űzők számát ebben az utóbbi esztendőben,
130 " professio "-nistát, az arány akkor is csupán 5,22 %. 1828-
ban a mesterek száma 621, s ez a mintegy 12,500-ra tehető lakos-
ságnak 4,96 %-a. Ide számítva az ugyancsak összeírt 80 egyéb i-
parost, az arány 5,60 %-ra módosul ugyan, mégis ez alig jelent
változást a 40 évvel korábbi helyzethez viszonyítva. /17/

Fentieknek vetülete látszik egyébként a városi polgárok sorá-
ba felvettek származás / hely, társadalmi osztály / és foglalko-
zás szerint történt elemzésének eredményeiben. A városi polgár-
könyvekből azonos időközönként /18/ kigyűjtött adatok arról tanu-
sodnak, hogy az új polgárokat átlagosan 62 %-ban az inkább mező-
gazdaságból élő szegényebb soproni polgárság, s hozzá kisebb mér-
tékben az itteni szellőrség adta, mint a főfoglalkozás szerint
kézműves iparosnak számítók, valamint a vagyonosabb városi rétegek.
A fennmaradó 38 % azután idegenből, többnyire és csaknem kizáróla-
gosan iparos elemekként áramlott be a városba. A jövevények között
csak el-olvátva akadtak seborvosok, toronyzenészek, posta- és er-
dőmesterek, vagy a város tekintélyes polgárcsaládjába beházasodó
kereskedők, tisztviselők vagy más vagyonos kérők. Ezt tekintve, az
idegen iparosok feltűnésének aránya viszonylag magas. De ebből a
városi társadalm szerkezet változása vonatkozásában aligha lehet
mesezemő következtetéseket levonni, mert lényegében csak a hagyó-
mányos céhek tagságában időről-időre beállott veszteségek kiegé-
szüléséről, pótlásáról van szó. Ezek közül is inkább a közszükség-
leti cikkeket, az élelmiszert, ruházatot és lábbelít előállító i-
parágak vonzottak nagyobb, de az egész periódus alatt eléggé inga-
dozó, s egyáltalán nem akármilyen mértékben is következetes mo-
zást mutató számban szakembereket. Viszont olyan foglalkozásokat
csak elvétve lehet találni, amelyek a betelepülő iparosokkal veszik
kezdőüket. Pl. 1810-15 között pecsétmetsző és vésnök, vagy 1825-
30 között tetőfedő.

Az alapvonásaiban eléggé keményen festett képet - amelynek az
egyébként közismert és éppen ezért most nem tárgyalni, az egész or-
szág életét befolyásoló, fejlődésének irányt és korlátokat szabó bé-
csi udvari tervek és elképzelések még csak sötétebb árnyalatokat
adnak - fellazították azok a városban egyre szaporodó elemek, ame-
lyek kívül rekedtek a megélhetést nyújtó föld birtoklásából és a
céhes iparból.

A lakosság ugyanis nagy mértékben gyarapodott. Száma 1720. és
1787 között 5486-ról 12.338-ra emelkedett, ezt követően pedig
1848-ig mintegy 16.900-ra nőtt. /19/ Ezzel szemben a rendelkezésre
álló földterület nem változott, s a céhek sem tágitották keretei-
ket és még a mesterek sem foglalkoztattak számottevő mértékben al-
kalmazottakat. /20/ Így azoknak a száma növekedett folyamatosan,
akik mezőgazdasági ingatlan nélkül és céhen kívül keresték megélhe-
tésüket, nagyon sok esetben a polgárjogért sem törve magukat. Idők
folyamán ezekhez csatlakozik majd az iparosok és még a földművelés-
sel foglalkozó polgárok haladabb része is : " így kezd kiemelkedni
az a réteg, amelynek a helyi ipar korszerűsítésében, a kapitalista
termelés kiépítésében lesz majd szerepe ". /21/ - E helyen utalni
kell arra, hogy a bérfuvarozók / Landkutscher / számának növekedése

a polgárjog megszerzésében közvetlenül a közszükségleti igények kielégítésére szolgáló iparágaké után áll, ami a kereskedelmi forgalom nagyobb mérvű fellendülését jelzi. Továbbá, hogy ugyanebben az időszakban mutatkoznak a kereskedők differenciálódásának markánsabb jelei : 1790-95 között 2 állatkereskedő, 1810-15 között 2 képkereskedő és 4 sertéskereskedő, 1825-30 között 3 gabonakereskedő, s ezen kívül 1 kenderkereskedő kapott polgárjogot.

Annak vizsgálata során, hogyan alakult Sopron műveltségének helyzete a vázolt viszonyok között a 18. század utolsó harmadában és a 19. század első évtizedeiben, amikor fellelhetők már a feudális társadalmi és gazdasági kereteket túllépő irányzatok, két egymástól elkülönülő terület bontakozik ki. Az egyik a lakosság kultúrájának alakulása, a másik pedig a városnak műveltséget szélesebb területen közvetítő funkciója, iskolái és egyes művészeti ágak révén. Bár sorrendben az előbbit illetné meg az elsőség, mégis, mivel a műveltséget továbbító tevékenység kihatott magára a városra is, kezdetnek inkább az utóbbiról essék szó.

Ismeretes, hogy időszakunk folyamán jelent meg a Ratio Educationis, a legjelentősebb rendelkezés, amely a magyar közoktatásügy ténen addig napvilágot látott. Egyik legfőbb érdeme, hogy az iskolai képzést az egyházak kizárólagossága alól kivette és állami befolyás alá helyezte. A befolyás mértéke azonban különböző volt, mivel a nem katolikus iskolák fenntartói, egyházi autonómiájukra hivatkozva, igyekeztek a lehető legnagyobb mértékben önállóságukat megtartani. Ez volt a helyzet Sopronban is, amelynek iskolaváros hírért két felakezeti : egy evangélikus és katolikus gimnázium alapozta meg. Előbbinek alapítása a reformáció itteni meggyökeresedésével esett egybe. A vizsgált korszakban így már mintegy 200 éves múltja tekinthetett vissza, s a Ratio alapján éppen ebben az időben fejlődött ki felső két osztályából a főiskola jellegű, 3 évfolyamu liceum bölcséleti, hittudományi és jogtudományi fakultásokkal. /22/ A külföldi, elsősorban német egyetemeken / Jéna, Lipcse, Wittenberg, Halle, Altdorf / a mindenkori korszak éramlataiban érlelődött tanári kara, amelynek tagjai ezeknek az áramlatoknak, a különféle tudományágaknak és az irodalomnak európai szintű képviselőivel nemegyszer közvetlen kapcsolatba kerültek, biztosította a tanítás módszerében és anyagában az általános magyarországi oktatási viszonyokhoz képest haladóbb színvonalat. /23/ A többször módosított tantervekre a " reáliák felé " irányuló törekvések nyomják rá a bélyeget és amikor a magyar nyelv kérdése, amint az " a feudalizmus bomlásának és a kapitalizmus bontakozásának idején minden ország történetében előtérbe kerül " /24/, nálunk is politikai problémává érke, az intézet nem késlekedik a nemzeti ügy zászlóhordozójává lenni.

Itt meg kell említeni az ország első diák-önképzőköreit, az evangélikus gimnázium " Magyar Társaság"-át, amelyet a magyar kultúrára éhes tanulók Kis János későbbi szuperintendens, országos nevű költő és négy társa kezdeményezésére 1790-ben alakítottak. A Társaság tagjainak érdeklődési köre és vállalt feladatai : " a magyar nyelv és irodalom pallérozása a saját maguk nemzeti művelésére ", azután Ma-

Magyarország történelmének megismerése, továbbá a tagok irodalmi irányítói és tevékenysége élénk kapcsolatokat eredményeztek a magyar nemzeti gondolat vezéregyéniséivel : Széchenyi Ferencével és Istvánjával, Horvát Istvánnal, Virág Benedekkel, Vörösmarty Mihállyal./25/

Ebben az értelmet és hazafias lelkületet formáló légkörben sok neves, az ország szellemi és közéletében kiemelkedő egyéniség nevelkedett. Közülük csak néhány : Berzeanyi Dániel, a mostani jogtudós gimnázium névadója, Döbrentey Gábor író, a MTA első titkára, Hajnóczi József jogtudós, a magyar jakobinusok egyik vezetője.

Az intézet a történelmi Magyarország szinte minden részéből vonzotta a tanulókat, kivétel csupán Erdély volt. Külföldiek is jártak ide, elsősorban a cseh és morva vidékekről és a szomszédos Ausztriából. A diákok száma ugyszólván töretlenül gyarapodott. 1803 és 1826 között az évi létszám mintegy 250-ról valamivel 400 fölé emelkedett. A Sopronhoz közelebb fekvő megyéket kivéve az iskolalátogatók száma vármegyéenként alig alig érte el az 5-öt. Ezzel szemben az ifjúság zömét maga Sopron vármegye, beleértve a várost is, ezt követően sorrendben Vas, Győr, Veszprém, végül Zala vármegyék adták.

Egy tájékoztató táblázat :

	1777	1808	1825
Sopron vm.	72: /29,5 % /	125 /43,4 % /	182 /45,4 % /
Vas vm.	51 /20,9 % /	75 /26,0 % /	84 /20,9 % /
Győr vm.	26 /10,6 % /	20 / 7,6 % /	32 / 8,0 % /
Veszprém vm.	31 / 12,7 % /	20 / 7,6 % /	28 / 7,0 % /
Zala vm.	10 / 4,1 % /	14 / 4,9 % /	14 / 3,4 % /
	190 /77,8 % /	254 /89,5 % /	340 /84,7 % / /25/

A Sopron megyei / beleszámítva a Sopron városiakat is / előretörése világosan látszik. A Vas megyei aránya, kisebb ingadozásokkal, közel azonos szinten mozog, míg a többi három megfigyelhető visszaesést mutat. Ennek ellenére az ezekről a területekről hosszú évtizedeken át az intézetbe érkezők szinte változatlan száma az iskola állandósult vonzáskörére utal. A diákok összlétszámában pedig határozottan az említett valamennyi megyéből ide sereglettek számának magas förlánye fedezhető fel.

Valamelyes képet lehet alkotni a tanulók társadalmi származását illetően is az 1824/25. tanévben készült, sajnos csak hiányosan meglévő kimutatások alapján. /27/ Eszerint a hallgatóság 25,1 %-a / 54 fő / polgárszülők gyermeke volt. A nemesi családokból származók 21,9 %-ot / 47 fő /, a jobbágy / zsellér / eredetűek pedig 22,8 %-ot / 49 fő / tettek ki. Viszonylag nagy a valamilyen tisztséget, hivatalt viselő apák fiainak aránya : 25,6 % / 55 fő /. Ebben az esetben azonban figyelembe veendő az, hogy ebbe a csoportba kellett sorolni a jegyzőket, tanítókat, vármegyei és uradalmi alkalmazottakat, meg a lelkészek gyermekeit is, akiknél a foglalkozáson kívül utalás pl. nemességre, vagy egyéb nincsen. A kereskedő réteg is képviselve van 3,0 %-kal. Meg nem állapítható a származása

1,6 %-nak. - Levonható a tanulság : ebben az időben a nemességet, a feudális rend elsőrangú megtestesítőjét, messze túlézárnyalták azoknak a rétegeknek jövőt formáló ivadékai, akikre a polgári társadalom kialakítása, továbbfejlesztése hárul majd.

A katolikus gimnáziumot a jezsuiták alapították 1636-ban. Tananyagát és tanmenetét egészen 1776-ig alapjában a rend 1598-ban készült, s a jezsuiták vezette valamennyi tanintézetre kötelező szabályzata határozta meg. A nyelvtanítás - a latinon és görögön kívül a német, francia és olasz nyelv is - , azután a humán tárgyak oktatása voltak az iskola fő erőnyei. /28/ Ezen csak a Habsburg-birodalmi érdekek szolgálatába állított állami beavatkozás a magyar oktatásügybe, a Ratio Educationis megjelenése változtatott. Ez azonban pusztán annyit jelentett, hogy egyik megköttetésből lényegében egy másikba került. Amennyire a tradicionális oktatási keretek nem adtak módot pl. a 18. század második felének elején mind sürgetőbbben jelentkező igények kielégítésére : a reális, a közismereti tárgyak fokozottabb mértékű bevezetésére, / 29 / úgy 1777 után az intézet követni tartozott minden állami intézkedést, amely akár az iskola szervezetére, akár a tanítás anyagára vagy módszerére vonatkozott.

Miként az evangélikus testvérintézetbe, ide is széles területekről érkeztek a belföldi diákok, s elvértve külföldiek is. /30/ Ezt az intézetet szintén elsősorban a közeli vidékek tanulni vágyó fiait töltötték fel folyamatosan. Látható ez a következő táblázatból :

	1760	1808
Sopron vm. és város	251 / 66,2 % /	266 /80,7 % /
Szomszédos vm-ék / Vas, Győr, Moson, Zala stb./	63 / 16,6 % /	55 /16,9 % /
Távolabbi vidékek és külföld	65 / 17,2 % /	8 / 2,4 % /
	379 /100,0 % /	329 /100,0 % /

Ismét annak lehetünk tanui, hogy az ideáramlás a távolabbi helyekről s két időpont között ugyancsak megseappant, mégpedig olyannyira, hogy szinte kizárólagosan a Sopron közvetlenebb közelében fekvő terület fiataljaiból került ki a hallgatóság.

A tanulók létszáma 1768 és 1778 között évenként erősen 400 körül tartotta magát. Ettől kezdve 1781-ig fokozatosan, ezt követően pedig ugrásszerűen csökkent ez a szám és 1789-ben 103-mal elérte a mélypontot. Ezután ismét folyamatos gyarapodás figyelhető meg, s az 1820-as esztendőkre a létszám újra 300-350 körül állandósult. Ez a rendkívül nagy ingadozás magyarázható a jezsuiták rendjének 1773. évi feloszlatását követő változásokkal a tanári karban. A feloszlást követően, az 1773/74-es tanévben még jezsuiták tanítottak, a következőkben azonban már világi papok léptek a helyükbe. 1776-tól 1802-ig pedig domonkosrendi szerzetesek

oktattak és neveltek az iskolában, amely 1802-ben került végérvényesen a bencések irányítása alá. A nagymérvű létesítményesítésnek oka lehetett továbbá a tandíjkötelezettség bevezetése is, amit II. József 1785. évi rendelkezésében írt elő. /31/ Ha azonban áll az a megállapítás, hogy több "szellemiség találkozás, a kultúrelemek áramlása" kifejezésre jut az oktatás terén, továbbá, hogy "az iskolák élete és fejlődése feltétlenül tájékoztat a környező kultúrközösség szellemi alkatáról, alakulásáról és fejlődéséről", /32/ akkor a tanulók nagymérvű elmaradásának eredményeként talán inkább valahol az abszolutisztikus törekvésekkel, a nevelést és az oktatást az állami érdekeknek alárendelő Ratio kötelező alkalmazásával és a II. József uralkodásának vége felé kötelezővé tett német tannyelv bevezetésével teremtett iskolai viszonyokkal szemben megnyilvánuló ellenállásban kell keresnünk, legalább is egyes néprétegek esetében. Ebben a vonatkozásban leginkább a nemesség tartózkodása olvasható ki a tanulók demokratizálódását mutató alábbi táblázatból. Amikor azután az országos politikai életben a nemzeti érdekek felkarolása az 1790-es országgyűlést követően bontakozni kezdett és a magyar nyelv oktatását az 1790 : XVI. tc-nek, valamint az 1792 : VII. tc-nek megfelelően ebben a soproni intézetben is bevezették, a diákság száma - most azonban már inkább a polgári és különösen a paraszti rétegekből - egycsapásra növekedésnek indult : az 1781. évi 103-as létszám 1793-ban 205-re és 1795-ben 270-re ugrott.

A gimnázium hatósugarának említett azűkülésével egyidőben eltolódások mutatkoznak a különböző társadalmi osztályokból származó diákok arányában is :

	1760	1808
polgári származás	55 /15,5 % /	82 /24,9 % /
nemesi származás	163 /43,0 % /	56 /17,0 % /
jobbágyi származás	124 /32,7 % /	154 /46,9 % /
tisztviselői származás	-	37 /11,2 % /
egyéb származás	37 / 8,8 % /	-
	379 /100,0 % /	329 /100,0 % /
		/33/

Ebben az iskolában is, miként az evangélikus gimnáziumban, a nemesség kategóriájába tartozók tetemes számszerű és viszonylagos visszaesést mutatnak. Amíg azonban az utóbbiban a polgár-, nemes-, jobbágy- és tisztviselő családok sarjai közel azonos arányt képviselnek a 19. század elején, addig a katolikus gimnáziumot a zselérek, jobbágyok iskolájának lehet tekinteni ugyanebben az időben.

Az alsófoku oktatás Sopron városában 1777 előtt 4 katolikus és egy evangélikus népiskolában folyt. Ezekhez sorolható az orsolyarendiek leányiskolája is. /34/ A Ratio ismét a katolikus iskolákat érintette jobban. Rendelkezései értelmében a katolikus népiskolák egyikét, a belvárosit 4 osztályos nemzeti iskolává / főtanodává / szervezték át. Ebben a szervezetében átmenetileg alkalmat nyújtott az alacsonyabb kategóriába utalt falusi iskolák tanítóinak a bevezetendő új oktatási módszer elsajátítására. A tanítás nemetül folyt, de tananyagában előbb a latin, majd 1781-től a magyar

nyelv is helyet kapott. 1806-ban osztályainak számát háromra csökkentették. A katolikus külvárosi iskola megmaradt falusi jelleggel és egy osztállyal. Második osztálya még csak 1787-ben kezdte meg működését. /35/ A Ratio bevezetésével szinte egyidőben megszűnt két korábbi népiskola : a Voss-árvaházi, amely a bennlakók számára létesült, továbbá a kat. Konvent által alapított és fenntartott un. " szegények iskolá"-ja.

A 3 osztályos evangélikus népiskola, amelynek fiuosztálya a gimnázium előkészítője volt, 1798-ban fejlődött 4 osztályúvá. Ugyanakkor a tantárgyak / vallás, írás, olvasás, számolás / tételelemmel, földrajzzal és természetrajzzal bővültek. A második ev. népiskola 1813-ban nyílt meg a külvárosban. /36/

Külön meg kell említeni az ebben a korszakban megindult szakoktatást. A kat. belvárosi iskola 4. osztályából nőtt ki a rajziskola, a szakoktatás hivatott tanfolyama, amely az 1790-es években valóságos szakiskolai szintet ért el. Tanulói kezdetben az iparosok közül kerültek ki, a század végén azonban már a leendő kereskedők is látogatói lettek. Ez a szakoktatási intézmény nem fejlődött vissza és nem szűnt meg a 19. század első évtizedeiben, amint az az országban a legtöbb hasonló intézettel történt, hanem éppen ebben az időben élte fénykorát. /37/

Az eddigieket röviden áttekintve megállapítható, hogy a 18-19. század fordulóját felölelő időszakban Sopron, két gimnáziuma révén, a műveltség terjesztésében az oktatás meghatározott szintjén : a középfokú oktatásban, és ennek megfelelően területileg viszonylag könnyen körülhatárolható vidéken centrális helyet foglalt el. - Lakóinak szélesebb rétegei számára pedig az alsófokú képzéshez a megfelelő feltételek biztosítva voltak.

Néhány, a művészetek szféráját érintő területen szintén kultúrközpont jellege alakult ki a városnak ebben a korszakában. A 18. század közepe táján, szakítva a korlátozó hagyományokkal, megnyitotta kapuit a képzőművészek előtt. Több elismert, ha nem is a legkiválóbbak közé sorolható művész telepedett ezt követően itt le.

A festők közül kétségtelenül a későbarokk két jellegzetes képviselője, Dorfmeister István és Schaller István a legjelentősebbek. Mindkettő Bécsben képezte ki magát. Dorfmeister különösen a freskóművészetben volt kiemelkedő, de oltár- és arcképfestésben is jó nevet szerzett magának. Művészi tevékenysége az egész Dunántúlon figyelemreméltó emlékeket hagyott. Dolgozott Sopronban és környékén, Szombathelyen, Sárvárott, Szentgotthárdon, Szigetvárott, Nován stb. Kortársa, Schaller István, a század " egyik legtöbbet foglalkoztatott festője " művészetének is a Duna-Lajta-Dráva vonala szabott földrajzi határt. A többi jelentéktlenebb festő, mint Schiller József, Molitor József, Luft Lőrincz, behálózván működésükkel a közeli és távolabbi tájakat, szintén hozzájárultak Sopron kultúrközpont szerepéhez. /38/

A szobrászat is virágzásnak indult a 18. század harmadik negyedében. Művelői közül kiemelkedett Schweitzer György, a provinciális barokk jeles művésze. Vidéki tevékenységét, miként társait, így Sedlmayr Andrását, Mnich Miklósát, Hartwich Gottliebét és Müller Ferencét az ebből az időből fennmaradt írásos bizonyítékok tanúsítják. /39/

Városunk építészeit e korban ott találjuk a környék jelentősebb építkezéseinél. Az akadémikus Ringer József megépítette a Széchenyiek sopronhorpácsi és nagycenki kastélyait és ugyanitt a családi kriptáját is. Neumayer Lőrinc pedig a ruszti evangélikus és a kelenpataki katolikus templomok építőmestere volt. /40/

A megalapozottan mozgalmas és virágzó kulturális élet, amelynek formálódít és terjesztőit sok esetben csupán a helyben lakás kötötte Sopronhoz, magával sodorta a város társadalmát is. - Közbevetőleg megjegyzendő : mivel a város lakóinak túlnyomó többsége német ajkú volt, a mi vonatkozásainkban is a nyelv uralkodó jellegét kell figyelembe venni.

Olyan intézmények indultak be a városban ebben az időszakban, amelyek a lakosság szélesebb rétegeit szolgáltatták meg műveltségük elmélyítésére. A könyv, a tudás és nemes szórakozás forrása, a gyakran az újnak, a haladó eszmei áramlatoknak csatornája, az 1790-es évek elején megnyílt első itteni kölcsönkönyvtár révén, /41/ olyan érdeklődők számára is hozzáférhetővé lett, akik a középiskolák, a tudós könyvbarátok könyvvállományát alig, vagy éppen egyáltalán nem tudták megközelíteni. Ezt 1802-ben, tehát hamarosan rá, a város első könyvkereskedésének megnyitása követte, s mintegy egy évtized múltán a másodiké is. Ezek azután nem csupán a városi igényeket elégítették ki, hanem szélesebb vidékeket is, mert könyvesbolt legközelebb csak Pozsonyban, Pesten és Zágrábban volt található. /42/ E könyvkereskedésekhez egy harmadik is sorolható : Pfundtner Mátyas könyvkötő, az említett kölcsönkönyvtár tulajdonosa a Kir. Egyetemi Nyomda termékeit árulta. /43/

A színházi élet is ebben a korban rendeződik. A város azzal vetett véget szintársulatok megjelenése esetlegességének, hogy 1769-től kezdve kőszínházban - az első az országban /44/ - fogadta őket. Bérleti szerződésekkel biztosította, hogy az együttesek több éven át, huzamosan itt-tartózkodjanak, ennek pedig színvonalas és korszerű műsor lett a következménye. A német klasszikusok és Shakespeare remekművei, valamint a korabeli operairodalom termékei váltották egymást a színpadon. A korszerűségre jellemző, hogy pl. Mozart 1791-ben komponált Varázsfuvoláját alig négy évvel később már itt is bemutatták. Magyar szintársulat megjelenése 1820-ban ezen a színpadon, szintén erre az időszakra esik. /45/

Határozott tendencia figyelhető meg a város zenei életében az egységesebb szint kialakulása, a korszak igényeinek és adottságainak megfelelő magasabb foku, művészi muzeikálás feltételeinek megteremtése felé az időszak folyamán. A muzeikálás természetéből következően azonban ez a mozgás lényegesen lassabb és öszezettem volt, mint egyéb, pl. a színjátszás esetében. Serkentő, kedvet ébresztő és fokozó, valamint gátló körülmények sokkal inkább hatnak, mint rideg intézkedések, kényszerítő ráhatások, vagy akár anyagi tényezők. Így érthető, hogy hosszú volt az ut az egyéni és családi zenéléstől, a katonasoborzás hangulatkelző hegedülésétől, /46/ azután a tánc alá való kocsmái zenéléstől /47/ a néhány toronyzenész szerveztettebb és rendszeresebb világi és egyházi muzeikálásán, /48/ továbbá pénzszerzési céllal öszeállt 3-4 tagu zenészcsoportokon át /49/ az 1829-ben szervezett zenekari apparátusig, amely alkalmas volt arra, hogy Haydn Teremtés c. oratóriumával remekeljen. Ez egyuttal a városi zeneegyesület megalakítását is eredményezte, /50/ amely utódjában napjainkban is él még.

/ Hogy a bárkiben esetleg felvetődő kérdéseknek elejét vegyem, szeretném megjegyezni, hogy a zenetörténetben is közismert jelentős soproni művészi eseményeket, pl. Liszt Ferenc hangversenyait, szándékosan nem említem - bár ezekben a magasabb rendű helyi zeneti fejlődésének menetébe nem illeszkednek szorosan bele és kerekeit egyébként is messze túlszálalják ./

Ez a pezsgő élet a fejlődő és egyes részeiben széppülő város falai között zajlott. A várfallal körülvett belvárosban a terjeszkedésre nem volt lehetőség. A meglévő épületek külső és belső díszítésében, léptékek megnagyobbodásában jutott kifejezésre a szép iránti igények növekedése. A várfal külső vonulata körül egyrészt másra nagyobb épületek nőttek ki, s lassan ide tevődött át a kereskedelem súlypontja is. A középkori eredetű épületsor a volt vár-árok északi és keleti oldalain, a vagyonosodó kereskedők és iparosok háza, a kor divatos stílusát követve rokokódíszít öltöztek. 1780 körül azután, miként a korábbi stílusáramlatok mind a maguk idejében, a barokk utolsó szakasza, a copf is elérkezett időig, hogy több, mint egynegyed évszázadon át előkészítse a klasszicizmus számára a talajt az építészetben. Ez a stílusirányzat már a feltörő, s majd a polgári átalakulás folyamatában meghatározó szerepet játszó rétegek, elsősorban a kereskedők megnyilvánuló igényeiben leli gyökereit. /51/

A város lakosságának kulturális fejlődését tükröző eredmények már a korszak alatt is valamelyest megnyilvánulnak. Mindenekelőtt a műveltség alapvető elemeit hintő, s ennek következményeként a magasabbrendű művelődési igények kielégítésére serkentő iskolai oktatás terén tűnik ez ki. A népiskolákat látogatók száma erősen emelkedő irányt mutat. Így a katolikus külvárosi iskolában a tanulók létszáma 1713 és 1774 között megháromszorozódott : 120-ról 391-re emelkedett. /52/ S ha figyelembe vesszük, hogy szigorú tanácsi határozat alapján csak azokat lehetett iparostanulóknak alkalmazni, akik a népiskola 4 osztályának elvégzését és a rajziskola eredményes látogatását bizonyítvánnyal igazolták, /54/ akkor nem nehéz elképzelni, mennyien törekedhettek legalább az alapvető ismeretek elsajátítására.

A gimnáziumok soproni, többségében iparos származású diákságának az iskolatársakhoz viszonyított aránya hasonló módon felfelé ívelést mutat. /55/ Az ev. gimnáziumban az 1777. évi 18,5 %-kal / 45 fő / szemben 1825-ben 30,4 % / 65 fő /, a katolikusban pedig az 1768-1775 közötti 9-14 %-kal / 39-61 fő / szemben 1808-ban 27,3 % / 90 fő / a soproniak aránya. /56/ Mindkét esetben tehát igen jelentős a gyarapodás. Így indokolt az a felvetés, hogy egyre inkább nőtt azoknak a száma, akik szakíthattak a szülőknek akár a mezőgazdaságban, akár a céhes iparban hagyományos szinten folytatott foglalkozásával. Kötetlenebb pályára léptek : orvos, katonatiszt, igazgatói vagy gazdasági tisztviselő, kereskedő, vállalkozó lett belőlük, /57/ vagy pedig növelték azok számát, akik jó érzékkel ebben az időszakban vetették meg alapjait azoknak a kereskedelmi és ipari cégeknek, amelyek a későbbiek során, a kapitalizmus fejlődése idején nagy fellendülésnek indultak. /58/

A szélesebbkörű szellemű átalakulásra, ha egyéb adatok nem állnának is rendelkezésre, elegendő fényt derít Franzert József állatkereskedő, választópolgár könyvállománya 1816-ban. A mintegy 140 művet felölelő gyűjteményben 11 egyházi, 3 jogi és 35 szépirodalmi mű mellett 40 természettudományos, 22 földrajzi, 12 társada-

lomtudományos mű, továbbá 3 általános, 1-1 filozófiai, gazdasági és katonai lexikon, azután angol-német, német-latin, francia és horvát szótár található. /59/ S ezzel kiemelkedik a korábbi idők itteni magánkönyvtárainak szokványos jellegéből, amit meghatározott a vallással, joggal és egyéb humanisztikus tudományágakkal foglalkozó könyvek abszolút túlsúlya. Az egyszerűbb emberek értelmi haladásának Turba Antal szobafestő példája szolgálgjon tanubizonyyságul : 1821. évi hagyatékában " Architektur-Buch", építészeti szakkönyv, továbbá kertészeti szakirodalom is volt egyéb könyvek mellett. /60/

Mindezek után, összefoglalásképpen megállapítható, hogy Sopron művelődésének az 1820-as esztendők végére kiforrott eredményei, amelyek az itteni gazdasági viszonyok alakulását követő, esetenként ezeket meghaladó ütemben az egész vizsgált időszak alatt folyamatosan bontakoztak ki, olyan, a kornak és a város helyzeti jelentőségének megfelelő szellemi és kulturális adottságokat formáltak ki, amilyenekben az azt követő idők hazai politikai áramlatai, majd pedig a gazdasági és társadalmi átalakulásnak követelményei támaszra lelhettek.

Jegyzetek

- /1/ Mollay Károly : Sopron vármegye vázlatos története. - Csatka Endre-Dercsényi Dezsa : Sopron és környéke műemlékei. II. kiadás. Bp. 1956. 74.
- /2/ Győr-Sopron megyei 2. sz. Levéltár, Sopron / GySmL. 2. / Sopron városi tanácsjegyzőkönyv / Tjkv. / 1628. 61., 1652-53. 498., 1764. 35. - " Gemeinbetrachtung " 1684. 14-15. - Közgyűlési jegyzőkönyv / Kgyjkv. / 1824. 43-44.
- /3/ Mollay i.m. 89., 98. - Dr. Thirring Gusztáv : Adatok Sopron 112 év előtti gazdasági helyzetének ismeretéhez. Soproni Szemle / SSz. / 1940. 310.
- /4/ Mollay i.m. 90., 98. - GySmL. 2. : Kgyjkv. 1784. 58., 1824. 5.
- /5/ Mollay i.m. 91.
- /6/ Csatka Endre : Adalékok az első soproni vasút történetéhez. SSz. 1959. 11-12.
- /7/ Környei Attila : A brennbergi bánya és munkásmozgalom vázlatos története. SSz. 1968. 196.
- /8/ Thirring Lajos : Sopron jellemzése Fényes Elek 1836. és 1867. között megjelent statisztikai-földrajzi műveiben. SSz. 1958. 214.
- /9/ Mérei Gyula : Magyar iparfejlődés, 1790-1848. Bp. 1951. 50.
- /10/ GySmL. 2. : Sopron város 1767. évi kamarási számadása. 183.
- /11/ GySmL. 2. : Tjkv. és Kgyjkv. 1730. kgy. 30.
- /12/ Uo. tjkv. 218.

- /13/ GySmL. 2. : Apoe. Fasc. XXIV. Num. 124.
- /14/ GySmL. 2. : Tjkv. 1746. 284-285.
- /15/ GySmL. 2. : Tjkv. és Kgyjkv. 1764. 348., 351.
- /16/ GySmL. 2. : " Gemeinbetrachtung " 1774-1777. 6. §.
- /17/ Molloy i.m. 90., 98. - Dr. Thirring Gusztáv i.m. 296.-305.
- Fried István : Adatok a régi Sopron és megye gazdaságtörténetéhez. SSz. 1969. 242. - Dr. Thirring Gusztáv : Sopron városa a 18. században. Sopron. 1939. 109., 188. - Dr. Heimler Károly : Sopron topográfiája. Sopron. 1936. 87.
- /18/ 1750-től kezdve 20 évenként 5 egymást követő esztendő :
1750-55., 1770-75., 1790-95., 1810-15., 1825-30.
- /19/ Molloy i.m. 9., 104.
- /20/ Dr. Thirring Gusztáv : Adatok Sopron 112 év előtti gazdasági helyzetének ismeretéhez. SSz. 305.
- /21/ Molloy i.m. 98.
- /22/ Legény János : A magyar nyelv és nemzeti szellem a soproni iskolákban 1867. előtt. SSz. 1944. 128.
- /23/ Molloy i.m. 93. - Fried István : Juraj Palkovics soproni kapcsolatai. SSz. 1967. 55. - Németh Sámuel : A soproni liceum tanulóinak külföldi tanulmányai 1680-1782. SSz. 1955. 114.
- /24/ Molnár Erik-Pamlényi Ervin-Székely György / szerk./ : Magyarország története. I. Bp. 1964. 416.
- /25/ Benkő László : A soproni Nemes Magyar Társaság. SSz. 1940. 62-67. - Csatkai Endre : A soproni színészet története 1841-1950. Sopron. 1960. 6.
- /26/ Németh Sámuel : A soproni evangélikus liceum tanulóifjúsága a XVIII. században. SSz. 1957. 67. - Emresz Károly : A soproni ev. gimnázium a reformkorban és az abszolutizmus korában / 1803-1867 /. SSz. 1968. 20-36. és melléklet.
- /27/ Soproni Berzei Gimnázium : Tanulók kimutatásai az 1824/25. iskolai évről / " Donatisták ", " Syntaxisták ", " Rhetorok "/, amelyek Dr. Pröhle Jenő, a gimnázium ny. igazgatója, jelenlegi könyvtárosa lekötőlemez szívessege révén voltak hozzáférhetőek.
- /28/ Molloy i.m. 93. - Bán János : Sopron ujkori egyháztörténete. Sopron. 1939. 342. - Kuczogi Marcell : A 300 éves gimnázium története. - A 300 éves soproni szentbenedekrendi Sz. Asztrik kat. gimnázium jubileumi Értesítője az 1935/36. isk. évről. Sopron. 1936. 125.
- /29/ Bán János i.m. 342.
- /30/ GySmL. 2. : Nomina Studiosorum Gymnasii Societatis Jesu Soproniensis. / Fondez. : VIII. 52. - num. 52., 53. /

- /31/ Kuczogi Marcell i.m. 131., 135.
- /32/ Legény János i.m. 42. - A továbbiakra vonatkozóan : Kuczogi Marcell i.m. 135.
- /33/ GySml. 2. : Nomina Studiosorum Gymnasy Societatis Jesu Soproniensis. / Fondsz. : VIII. 52. - num. 52. / - Informatio de Scholastica Juventute Regii Majoris Gymnasii Soproniensis Semestri Primo Anni 1808. / Fondsz. : VIII. 52. - num. 12. /
- /34/ Lehner Mihály : A magyar nyelv és a soproni róm. kath. belvárosi fiú-iskola. - A soproni róm. kath. belvárosi elemi fiúiskola és a szent Mihályról címzett róm. kath. el. fiú- és leányiskola Értesítője az 1894/95. tanévről. Sopron. 1895. 3. - / Sz. n. / Népiszkolánk rövid története. - A soproni ág. hitv. ev. népiskola Értesítője az 1933-34. iskolai évről. Sopron É.n. 5. - Póda Endre : A soproni kath. " Parochia " és a soproni kath. hitközség története. Sopron. 1892. 126.
- /35/ Dr. Veszélka László : A soproni rajziskola története. SSz. 1938. 207-209. - Lehner Mihály i.m. 4. - Lehner Mihály : A soproni róm. kath. belvárosi elemi fiúiskola és a Szent Mihályról címzett róm. kath. elemi fiú- és leányiskola története. - A soproni róm. kath. belvárosi elemi fiúiskola és a szent Mihályról címzett róm. kath. el. fiú- és leányiskola Értesítője az 1895/96. tanévről. Sopron. 1896. 8-10.
- /36/ / Sz. n. / Népiszkolánk rövid története. - i.m. 6.
- /37/ Dr. Verbényi / Veszélka / László : A soproni rajziskola története. SSz. 1938. 210-215., 1939. 58., 116., 3121. - Dr. Veszélka László : Gondolatok a székesfővárosi ipariskola kiállításán. SSz. 1938. 167.
- /38/ Csatkai Endre : Művészettörténeti áttekintés. - i.m. 138., 141. - Magyar Életrajzi Lexikon. I. köt. Bp. 1967. 392., II. köt. Bp. 1969. 581.
- /39/ Csatkai Endre : Művészettörténeti áttekintés. - i.m. 137-138. - Stornó Pál : Schweitzer György barokk szobrász arcképe. SSz. 1958. 177.
- /40/ Csatkai Endre : Művészettörténeti áttekintés. - i.m. 142. - Magyar Életrajzi Lexikon. II. köt. Bp. 1969. 524.
- /41/ Csatkai Endre : Könyvgyűjtők, régiséggyűjtők a régi Sopronban. SSz. 1938. 138.
- /42/ Dr. Verbényi / Veszélka / László : Az első soproni könyvesbolt. SSz. 1939. 81. - Dr. Verbényi / Veszélka / László : A második soproni könyvesbolt. SSz. 1939. 176.
- /43/ GySml. 2. : Sopron városi törvényszék iratai. Fasc. VIII. Num. 1071.
- /44/ Kugler Alajos : A soproni színészet története. Sopron. 1909. 11-12. - Mollay i.m. 93.

- /45/ Csatkai Endre : Új adatok a soproni hívatásos színészet megindulásának történetéhez a 18. században. SSz. 1968. 178-180. - Csatkai Endre : A soproni színészet története 1841-1950. Sopron, 1960. 6.
- /46/ GySmL. 2. : Tjkv. és Kgyjkv. 1764. 44. - Molloy i.m. 102.
- /47/ GySmL. 2. : Tjkv. és Kgyjkv. 1768.90-91.
- /48/ GySmL. 2. : Sopron város kamarási számadása. 1774. 151., 1778. 166-167.
- /49/ Csatkai Endre : Zenetörténeti adatok Sopron multjából. SSz. 1941. 221.
- /50/ Csatkai Endre : Haydn Teremtés c. oratóriumának első soproni előadása. SSz. 1958. 154. - Molloy i.m. 102.
- /51/ Csatkai Endre : Művészettörténeti áttekintés. - i. m. 136-137. 142-143. - Molloy i.m. 91-92. - Winkler Gábor : Sopron építészete a 19. században. SSz. 1968. 350.
- /52/ Bán János i.m. 341.
- /53/ / Sz.n. / Népiskolánk rövid története. - i.m. 7.
- /54/ Dr. Veszélka László : A soproni rajziskola története. SSz. 1938. 216.
- /55/ Németh Sámuel : A soproni evangélikus liceum tanulóifjúsága a XVIII. században. SSz. 1957. 67. - Soproni Barzsenyi Gimnázium : Tanulók kimutatásai az 1824/25. iskolai évről / " Donatisták ", " Syntaxisták ", " Rhetorok " /.
- /56/ Lásd a 33. sz. jegyzetet.
- /57/ GySmL. 2. : Sopron városi törvényszék iratai. Fasc. VIII. Num. 969., 1081., 1335., 1406.
- /58/ Molloy i.m. 101.
- /59/ GySmL. 2. : Sopron városi törvényszék iratai. Fasc. VIII. Num. 898.
- /60/ GySmL. 2. : Sopron városi törvényszék iratai. Fasc. VIII. Num. 1191.

József TIRNITZ :

Die kulturelle Entwicklung der Stadt Sopron um die Wende der 18-19 Jahrhunderte:

Die Stadt Sopron / Udenburg /, als eine königliche Freistadt und zugleich ein über etwa 40.000 Katastraljoche verfügender Fronherr, wurde durch ihre Interessen eng mit dem Feudalsystem verknüpft. Von dieser Gebundenheit sind Jahrhunderte lang die Produktionsverhältnisse, mit besonderer Rücksicht auf den Weinbau und Weinhandel, bestimmt worden. Daraus ergibt sich, dass auch noch um die Wende der 18-19 Jahrhunderte, da man nun schon von einem Zerfallen des Feudalismus und von den Anfangserscheinungen des Kapitalismus im Lande sprechen kann, jedem Versuch in Richtung irgendeines wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Fortschrittes hier Schwierigkeiten gelegt worden sind.

Doch die kulturellen Verhältnisse der Stadt zeigen während dieses Zeitraumes eine ständige Entwicklung, die sich besonders auf zwei Ebenen erkennbar macht : in der Entfaltung des lokalen Bildungsniveaus und in der Vermittlerrolle, durch welche der kulturelle Einfluss durch zwei / ev. und kath. / Mittelschulen und einige Kunstarten auf breiteren Gebieten sich geltend gemacht hat. Dadurch wurde der Stadt der Charakter eines Kulturzentrums verliehen.

Zum letzteren : Die Schüler beider Gymnasien scharten sich auf Kosten weiter gelegenen Landesteile immer mehr in erster Linie aus der näheren Umgebung der Stadt und auch aus den nachbarlichen Komitaten. Parallel damit stieg auch wesentlich die Anzahl der Studenten von nicht adeliger Herkunft. Es scheint, als wäre im ev. Gymnasium fast ein Gleichgewicht zwischen den Kindern des Adelstandes, der bürgerlichen Klasse und der niederen Schichten der Gesellschaft entstanden. Dagegen könnte das kath. Gymnasium als eine Schule von Volksschichten der Fronbauern und Kleinhausler betrachtet werden.

Einige in Sopron wohnhaft gewesene Künstler haben den kulturellen Charakter der Stadt noch vermehrt. Ihre malerische, bildhauerische und architektonische Tätigkeit hat sich sozusagen auf ganz Transdanubien ausgebreitet.

Sopron selbst kann sich mehrerer in dieser Zeitperiode entstandenen Kulturinstitutionen rühmen. Eine Leihbibliothek und etwa drei Buchhandlungen wurden eröffnet. Das Theaterwesen wurde dadurch geregelt, dass ab 1769 Ensembles auf Grund vertragsmässig befristeter Verpflichtungen in einem steinernen Gebäude ihre zeitgemässen Stücke und Opern vorführen konnten. Im Musikleben der Stadt zeigten sich Bestreben nach Schaffung von Bedingungen eines konzertmässigen Musizierens : im Jahre 1829 wurde der städtische Musikverein mit dem Ziel gegründet die Musiker zu einigen und um den Nachwuchs zu sorgen.

Die Schulen, die zur Verbreitung von Grundelementen der Bildung berufenen Institutionen, welche hierdurch auch zur Befriedigung

höherer kulturellen Ansprüche aufmuntern, wurden im kontinuierlich steigenden Masse von den Sprösslingen der Stadtbewohner besucht. In den Volksschulen haben sich die Schüler vervielfacht und auch in den Gymnasien wurde ihre Zahl ständig ansehnlicher. Es kann daher angenommen werden, dass manche dieser Schüler, nach dem Bruch mit den traditionellen landwirtschaftlichen oder kleingewerblichen Beschäftigungen ihrer Väter, eine andere, mehr in das Geistige schlagende Laufbahn einschlugen und so gewissermassen aus den Rahmen des Feudalsystems heraustraten, oder aber das Fundament zu jenen Handelshäusern, bzw. Gewerbeanlagen gelegt haben, die zur Zeit der Entfaltung des Kapitalismus da ihren Aufschwung genommen hatten.

Hegeudis Rajmund :

Adalékok Esztergom művelődési viszonyainak alakuláshoz a XVIII-
XIX. század fordulóján

1./ A város társadalmi, gazdasági fejlődése

A XVIII. és XIX. században Esztergom nem volt azonos a mai várossal. Négy különböző városrészből állt, amelyek struktúra szempontjából is különböztek egymástól, és a társadalmi, gazdasági fejlődés különböző fokán álltak.

A szabad királyi város 1708-ban visszanyerte, illetve visszaváltotta régi rangját. Gyorsütemű fejlődésére jellemző, hogy a XIX. század huszas éveiben már 24 kövezett utcája és két tere volt. A városban 30 különböző céh működött. Az iparostársadalom 446 mesterből, 388 segédből és 149 inasból állt. A legnagyobb céh, a csizmadiák céhe 123 mestert, 94 segédet és 44 inast tartott nyilván. Utána következett nagyságban a szűcsök, a magyar és német szabók, a vászonezők és takácsok céhe. De tekintélyes volt a német és horvát vargák, a halászek és posztónyírók céhe is. A város lakossága 6679 főt számlált, és nagyrészt magyarok voltak, de szép számban akadtak köztük németek és szlovákok is./1/

A város teljes jogu polgára csak az lehetett, aki a városon belül tulajdonnal rendelkezett, megfizette a polgárrá fogadás takarékját, és letette az esküt. A polgárok között külföldieket is találunk, a XIX. század közepe táján azonban már csökkent az idegenek száma. A nemes város ügyeit a külső és belső tanács intézte. A 24 tagú külső tanács élén a néptribun, a 12, később 10 tagot számláló belső vagy kistanács élén a főbíró állt. A főbíró mindig a legvagyonosabb rétegből került ki. A külső tanács szerepe egyre csökkent, a polgárság képviselőit a választott "hatvan személyekre" ruházták át. A vezetés így fokozatosan a tanács és a polgármester kezébe került. Polgármesterrel 1808-ban találkozzunk először.

/2/

A város életében az iparüzés mellett nagy szerepet játszott a mezőgazdaság, a szőlőművelés. A szabad királyi városnak mint jogi személynek mintegy 2800 hold szántója, 3200 hold erdeje, 4500 hold legelője és viszonylag kis területű rétje volt. Ehhez járult még a polgárok magántulajdonában levő szántó, rét és 1137 holdnyi szőlő.

A Viziváros, Szenttamás és Szentgyörgymező mezővárosi rangban levő helységekként szerepeltek. Az első kettő az érsek birtokai közé tartozott, Szentgyörgymező a káptalan tulajdona volt. Nem a szabad királyi város, hanem a vármegye igazgatása alatt álltak.

A Viziváros lakóinak száma elérte a 697 főt. A városrészt főleg német mesteremberek és kézművesek lakták. Földjük, szántójuk nem volt, csak kerttel rendelkeztek. Szenttamás a város legszegényebb része volt, 1828 lakost számlált. Figyelemre méltó, hogy a helységben 262 fő zsidó vallásúnak mondta magát. Szentgyörgymező 1953 lakossal a legnagyobb volt a 3 mezőváros közül. 717 hold szántóval, 188 kat.hold szőlővel rendelkezett./3/ A három városrész

eltérő fejlődéséből következett jellegük különbözősége. A Vízváros papi-iparos-kereskedő jellegűvé vált, lakosságának száma gyorsan növekedett a hercegprimás visszaköltözése után. Szentgyörgymező megmaradt mezőgazdasági jellegű városnak, a változás lehetőségét majd csak a jobbágyfelszabadítás hozza meg számára. Szenttamás iparosok és jómódu zsidó kereskedők mellett szőlőmunkások, Pestre járó és a Bazilika építésén dolgozó kőművesek, napszámosok laktak.

A szabad királyi város fölénye már az eddigiekből is kitűnik. Gazdasági erejét az is bizonyítja, hogy költségvetése 1849-ben 113,000.- forint kiadással számolt, a három mezőváros előirányzata ugyanakkor 15,000.- forint volt./4/ A város tekintélyének növekedését egyéb tényezők is igazolják. A XVIII. század végén áthelyezték a gimnáziumot a szabad királyi városba, 1805-ben a megye is áttette székhelyét a Vízvárosból. Itt alakult ki a világi értelmiségnek egy olyan rétege, melynek nem egy tagja országos hírnévre tett szert /Lenhossék Mihály, Feichtinger Sándor/. Az 1820-as évek elején könyvnyomda és könyvkereskedés nyílt a városban, a 30-as évek elején megnyílt - az országos kezdeményezést követve - az első óvoda. 1844-ben megalakult a szabad királyi városban az Esztergomi Kaszinó, mely az első megyei társaskörök közé tartozott; ugyanebben az évben létrehozták az Esztergomi Tákarékpénztárt az ipar és kereskedelem fejlesztésére, és 1845 tavaszán megjelent hosszabb tartózkodásra az első szintársulat a városban. A reformkor eszméinek hatására jellemző, hogy Esztergom vármegye 1831. november 21-én feliratot intézett a Magyar Tudós Társasághoz, melyben országosan elsőként a mesterségek magyar műszavainak, a magyar népdaloknak és népszokásoknak összegyűjtését javasolta. /5/

Összegezve : A XVIII. és XIX. század folyamán Esztergomban / elsősorban a szabad királyi városban / is kialakultak azok a társadalmi és gazdasági feltételek, amelyek egy szélesebbkörű kulturális élet kialakulásához nélkülözhetetlenek. E tény megazabta egyben a szabad királyi város vezető szerepét is a fejlődésben. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy a hercegprimás és a főkáptalan visszatérésével a Vízvárosban is létrejött egy gazdasági-szellemi központ, mely a művelődésügy további alakulásában fontos szerepet játszott.

2./ Könyvnyomda és könyvkiadás

2.1./ A város kulturális életének fejlődésében nagy szerepet játszott a könyvnyomda és könyvkiadás. Esztergom első könyvnyomdáját Royer Ferenc Antal alapította 1761-ben. Négy év múlva azonban beszüntette a munkát, és a várost is elhagyta. Csak jóval később, a hercegprimás és a főkáptalan visszaköltözése után nyílt újabb lehetőség a nyomdaipar feltámasztására.

1821-ben a komáromi Beimel József állított fel újabb nyomdát, és hozzá könyvkereskedést is nyitott. Tulajdonképpen ez volt a város első könyvkereskedése. Helischer József munkájában a következőket olvashatjuk ezzel kapcsolatban : " A tudományok ügyét nem kissé mozdítja elő Beimel Józsefnek 1821-ben felállított könyvnyomdája, amely nemcsak az országban használatos nyelvek, hanem a keleti nyelvek betűanyagával is fel van szerelve. /6/ Beimel jó üzletember volt, és 1827-ben könyvkötészettel egészítette ki vállalkozását. Várakozásaiban nem is csalódott. Az érseki székhely

viassaállításával Esztergomban is megteremtődtek azok a feltételek, amelyek jövedelmezővé tették a könyvek előállítását és a velük való kereskedést. A megrendelők elsősorban egyházi körökből kerültek ki. Beimel örömmel vállalta ezt a munkát, mert az egyházi jellegű könyvek terjesztését elsősorban maga az egyház végezte.

Beimel József komoly szakember volt, mint jó nyomdász szép könyveket készített. A vállalkozás sikere arra ösztönözte a mestert, hogy üzletét bővítsé, továbbfejlessze. Budán is alapított egy nyomdát, sőt később figyelmét egyre inkább erre az üzletre irányította. Ennek következménye az lett, hogy esztergomi érdekeltségét elhanyagolta, a nyomda fokozatosan visszafejlődött. 1850-ben eladta üzletét az esztergomi szűletésű Horák Egyednek, majd a fővárosba költözött./7/

A Beimel-féle nyomda 1848-ig összesen 64 könyvet adott ki : Esztergomban 62 mű látott napvilágot, 34 magyar, 22 latin és 6 német nyelven. 1830 után szinte ugrásszerűen megnőtt a magyar könyvek száma. Az évi átlag 2,3 könyv volt, de a 20-as évek közepéig 5-7-8 munka hagyta el évenként a nyomdát. Így az első 10 évben összesen 42 könyvet adott ki. E tevékeny éveket egy számban alacsonyabb, de egyenletesebb időszak követte. Viszont 1832-ban egyetlen könyve sem látott napvilágot.

A könyvek nagy része egyházi jellegű, vallásos művekből állt,, beszédek, imádságok, köszöntések voltak, alakra nyolcad- és negyedrétekek. Sok alkalmi kiadvány akadt köztük, így pl. a Bazilika alapköltétele, a Bakócz-kápolna oltárának felszentelése, Rudnay Sándor hercegprímás névnapja, biborosi kinevezése vagy egyházlátogatása Szentgyörgymezőn és látogatása a gimnáziumban egy-egy könyv megjelentetésére adott alkalmat. De könyveket eredményezett a ke-rek templom keresztjének megszentelése, Kopácsy Sándor hercegprímás kinevezése vagy egy járvány megszűnése. A nagyobb munkák között megemlíthetjük Schenk Mauritius : *Ethica christiana* / I-III.Tomus., I-VI.Vol.8-r. / c. művét és Fitzjames F. " Oktató beszédei "-t/ I-III.k. Ugyancsak a nagyobbak közé sorolhatjuk Barlám és Jozefát magyar nyelvű történetét is. / 260 l./

A nem vallási könyvek számát mintegy 10-re tehetjük, különböző tárgyuak és értékek. Például : Pucz Antal : A babonának és az ő sokféle neveinek leírása. 1822. Szkalka Kandid : Iskolai ifjusághoz clasificatio elovessása alkalmával tartott beszéd. 1823. Szkalka Kandid : Lantos dal, tek. Kruplanics Simon névnapjára./Költemények /. 1835. Majer István : Egészségtan nép számára. /1847./ Majer István : A magyar képezdék reformja. 1848.

Beimel nagy érdeme, hogy megalapozta a még ma is működő esztergomi nyomdaipart. Néhány kiadványa a magyar művelődéstörténet és a helytörténet becses forrása.

A nyomda nevéhez egy másik dicséretes kezdeményezés, az Uránia c. zsebkönyv megjelentetése is fűződik. Kölcsey Ferenc, aki megfogalmazta a magyar romantika nemzeti-irodalmi programját, egyik levelében azt írta, hogy " a nyelv iránti lelkesedés s a Tudós Társaság az irások számát bizonyosan szaporítani fogják " /8/ A költők és írók, az irodalmi és költői irások száma valóban szaporodott. sőt annyira megeokasodott, hogy a Pesten megjelenő folyóiratok többnyire csak a legnagyobbak műveit közölték. Így bátran állíthatjuk, hogy az esztergomi Uránia nemcsak az irodalom fellendülésének köszönhetette létét hanem bizonyos társadalmi-irodalmi igények kielégítésére is szolgált.

Szedes Fábian szerkesztő és Beimel József kiadó 1827. október 24-én bejelentették, hogy új zsebkönyvet fognak évenként kiadni kis formában / 9x11 cm/, új és apró betűkkel, "csinos" papíron, szép képekkel. Az almanach egyik céljának azt tekintette, hogy közreadja a "kezdők jelesebb munkáit". Első száma 1828-ra jelent meg "Újesztendei Ajándékul".

A szerkesztő nem volt ismeretlen a korabeli magyar irodalom művelői és olvasói előtt. Szedes Fábian István / 1794-1859 / az esztergomi gimnáziumban tanult, abban az iskolában, amelynek akkoriban olyan kiváló tanárai voltak, mint Révai Miklós és Kultsár István. Itt ébredt fel benne az irodalom, a költészet iránti szeretet, de a palóc nyelvjárásról írt tanulmánya azt bizonyítja, hogy nyelvi problémák is érdekelték. A 20-as és 30-as évek folyóirataiban számos verse, tanulmánya jelent meg, így érthető, hogy pappá szentelése után, visszakerülve Esztergomba, a fiatal tanár nagy lelkesedéssel látott hozzá a szerkesztői munkához. Kármán József Urániája, mely Pesten jelent meg, már 1795-ben megszűnt, így a zsebkönyv névadó muzeája is szabad lett. Az első szám Gerendás József "Esztergomi fi" rajza alapján közölte is Uránia felhők fölött lebegő alakját. A zsebkönyv szerkezete: kalendárium, vegyes tartalmu szépirodalmi rész, foglalat / = tartalomjegyzék, / mellékletek / rézmetszetek és kották /. A metszetek többnyire az irodalmi szövegek illusztrálására szolgáltak, a kották viszont azt bizonyítják, hogy egyes verseket, drámákat előadásra szántak. A szerkesztő így a szépirodalom, az ének-zene és a képzőművészet együttes hatását kívánta célja eléréséhez biztosítani.

A műfajok sokfélesége és változatossága mögött határozott szerkesztési program figyelhető meg. Az almanach figyelembe veszi az olvasóközönség igényeit, ízlését, de az ízlésformálás szándéka is felismerhető. A "nemzet csinosodását" kívánja szolgálni, és ebben elsősorban a nőolvasókra számít; a magyar irodalom számára a nők körében kíván új olvasóréteget szerezni:

Édes Alak, kedvelt Esztergam ritka ezüldöttje!

Menj szaporán honunk szépei karja közé!

/ Papp Ingác Urániához /

Női szerzőkkel is találkozunk, bár nevük többnyire ismeretlen. Az írók viszont annál gyakrabban érintik a nők művelődésének, társadalmi emancipálódásának kérdését.

Az Uránia - nem túlságosan messze az ország szellemi központjától - szintén részt vett a reformkor politikai és közművelődési programjának megvalósításában. Szép számban találunk olyan írásokat, amelyek a mult romantikus felidzésével a nemzeti öntudat ébresztését szolgálták.

Hexaméterek elevenítik fel Szigetvár sorsát, Takácsy Józsa Temesvár ostromának szentel hőskölteményt. Más költők és írók is ábrázolják a török időket, köztük Czuczor Gergely is. A katonai vitézség bemutatása, az "ősi dicsőség lassu fényét" felvillantani a nemzeti romantika programjába tartozott.

Nagy helyet foglalnak el az u.n. "előidőkből" vett témák. Guzmics Izidor két drámája is a régmúltat idézi. Etelka Kréta szigetén c. munkája a kor legnépszerűbb regényének, Dugonics András

Etelkájának folytatása. A jambusok tudatos kezelése elárulja, hogy a szerző a görög klasszikusokon nevelkedett. A nagy érzelmek, a heves indulatok ábrázolását mesterien oldja meg a sorok rövidüléssel, az ütemszám csökkentésével. Árpád Pannónia hegyén című 3 felvonásos drámája a honfoglalást legalizálja. A magyarok a honfoglalással megszerezték a nagy Etele és őseik hajdani birtokát :

Pannónia kebelébe,
Igaz ősi örökünkbe
Utat szegénk,
Beérkezőnk.

A versbetét a honfoglalás indulójának is beillik. Nem véletlen, hogy Szilvássy János " pannonhegyi Karfő " éppen ezt a kihegyezett ritmusú verset zenésítette meg. A kottamellékletekből arra kell következtetnünk, hogy a darabot előadásra szánták. A dráma a XIX. század történelemfelfogását tükrözi, az író a reformkor törekvéseit vetíti vissza a honfoglalás idejébe. A dráma rabszolgafelszabadítási jelenete önkénytelenül is eszünkbe juttatja a jobbágyfelszabadítás ügyét, és ugyancsak a jelenre, Pannonhalmára és a benecésekre utalnak a befejező sorok is : "... e szent hegyről az egész nemzetre nagy világosság fog terjedni..."

A zsebkönyv lírai versei nem ütnek meg a kor almanachlírájának színvonalát. Formailag felismerhető bennük Kisfaludy Sándor és Csokonai hatása, tartalmukban azonban nem jutnak túl a szentimentális, melankólikus, reménytelen szerelem ábrázolásán. Kelemen Jánosnak A tűnő Ninonhoz c. szonettje nyelviileg is jól példázza a mesterkélt érzelmeket :

Szív-örv ! ha majd te kinzottad-valóm'
Sir-porral elfedéndi egy halom ;
Lelkem tám csókolhat, mint az est-lebel.

A szobaköltészet érzelgős helyzetdaltai mellett szinte üdítően hat a népies hangvételű dalok egyszerű nyelve, magyaros ritmusa. Jellemző, hogy a szerzők nem fedik fel kilétüket. Az ok jól ismert : a népköltészetnek még nincs társadalmi rangja. Példaként álljon itt az egyik bordal ismerős strófája :

Töltsd ide még ; áldjon az ég,
Legyen kedved vidám mindég,
Ne hallgassunk szíreszóra,
Száz esztendő csak egy óra.
Héjhaj ! ígyunk rája,
Ugyis elnyel a sir szája,
Ott lesz zajos életünk
Csöndes hazája.

K.L. Népdalok című verseiben is ez az egyszerűség a legszembevető -
nőbb :

Oh be szépen hegedülnek
A csárdában valakinek;
Bár a nóta nekünk szólna
Esküvőnkre, még szebb volna.

Az Uránia szerkesztője nem volt az almanachlira híve, az olvasóközönség izlése miatt mégis helyt adott neki. De megszólaltatta a kibontakozó népiességet is, mely ezt a divatos lírai irányzatot előbb-utóbb háttérbe szorította irodalmunkban.

A Magyar Irodalmi Lexikon azt tartja, hogy az Uránia tulajdonképp részben kezdő, fiatal írók jelentéktelen munkáit közölte. /9/ Az Uránia egyik célja a kezdő írók felkarolása volt. Tény, hogy sok a másodrangú író, költő, a meginduláskor az idő rövidsége miatt "némely honnyi Literátorok", vagyis a legnagyobbak nem dolgozhattak a zsebkönyv számára. De már a harmadik szám elején büszkén jelenti be S.F. epigrammája:

Harmadik éve, hogy e kiadod tárháznak is adnak
A lángabb elmék szép szüleményi becset.

Az első számban Kölcsey Ferenc három versével / Leány, nő, anya; Szem; Levél / segíti a nemes törekvést, a legnagyobbak közül Kazinczy és Kisfaludy Károly sem tagadta meg támogatását. Mellettük sok olyan költőt, író-t találunk, kik a kor irodalmának, tudományosságának és közéletének kiváló képviselői voltak. Czuczor Gergely az Uránia harmadik kötetében a Mohács utáni időkből vett romantikus elbeszélésben / A megvigasztalt atya / jól ábrázolta, hogyan alakulnak, változnak az egyéni sorsok történelmi időkben. Fáy András, a reformkor sokoldalú közéleti alakja, egyik epigrammáját engedte át közlésre. A haladó gondolkodású, felvilágosult Fekete János Rúday Gedeonnak állított emléket az Urániában. Guzmics Izidor, aki költő, műfordító és nyelvújító volt, a drámák mellett versekkel is gazdagította a zsebkönyv tartalmát. Az almanach szerzői közé tartozott Kovács Pál író, szerkesztő és orvos, akit, mint novellistát Kisfaludyval és Fáy Andrásal együtt emlegettek. Gunda A szép halászlány című regéjében a polgári haladást gátló társadalmi ellentmondásokra mutatott rá, Korán-járások című elbeszélésében élvezetes humorral egy házasság történetét írta meg. A zsebkönyv egyik legsikerültebb darabja Kovács A klavír-mester című vigjátéka. Helyzetkomikuma nem erőltetett, a szerző jól rajzolta meg néhány figuráját. A kottamellékletből arra lehet következtetni, hogy a szerző és szerkesztő a vigjáték közreadásával a magyar színjátszást kívánta előmozdítani. Szemere Pál, Kazinczy és Kölcsey barátja, egyik alkalmi versét / Horváth István menyegzőjére / engedte át Szeder Fábiánnak. Szalay László, publicista és történész, aki csak fiatalabb korában írt verseket, Egy könnyezőhöz című költeményével az almanachlira hangulatát idézte fel. Ponori Thewrewk József epigrammáival jelentkezett az Urániánál, ugyanezt a műfajt képviselte Dálnoki Gaál József is. Verskoszorújában a halhatatlan kortársaknak, többek között Berzsenynek, Kazinczynak, Kölcseynek, a két Kisfaludynak, Vörösmartynek állított emléket. Néhány sort a Virág Benedekről írt epigrammából:

Két törvény kötelez: higgy! egyike, mása de kétlőn,
Ugy nagy az emberi ész, kétlőni, hinni ha tud.

Karacs Teréz a magyar nőnevelés egyik úttörője volt, neve szintén megtalálható az Uránia szerzői között. Egy meglőtt csatogtató sirverse című költeménye egyszerű gondolatot fejez ki: a lelőtt madár lakhelye a fűzes volt, temetője a rózsás kert lesz. A zalaegerszegi Császár Ferenc, ki elsőnek ültette át magyarra Dantét, Lollihoz című versével a szalonköltészet tipikus képviselőjeként mutatkozott be.

Szeder Fábíán 1832-ben elkerült Esztergomból Pannonhalmára, az Uránia a negyedik szám után megszűnt. Négy év alatt mintegy 1200 oldalon népszerűsítette az irodalmat, és terjesztette a reformkor eszméit olyan olvasóréteg körében, mely a tömegkommunikációs eszközök viszonylagos fejletlensége miatt kiesett az országos irodalmi központ hatósugarából.

3./ A városi könyvtár alapítója

A nyelv és műveltség kapcsolatát, kölcsönhatását elsőnek Besenyey György fogalmazta meg a legközérthetőbben: Minden nemzet a maga nyelvén lehet tudós, de idegenen sohasem. Ahhoz azonban, hogy a felismert igazság valósággá váljék, sokáig hiányoztak a magyar könyvek és könyvtárak. Esztergomban már a XIV. század óta találunk könyvtárt / Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár, más néven: Bibliothéka /, ezt a könyvtárt azonban a török elől a Felvidékre menekítették, állománya nem volt magyar, nem is volt nyilvános. 1809-ben megalakult a bencés gimnázium könyvtára, de ez is hozzáférhetetlen volt a szélesebb néprétegek számára. A város első nyilvános könyvtárának, a mai Babits Mihály Könyvtár elődjének létrehozása a XIX. század első felére esik. Alapítója Helischer József, aki végrendeletében 2538 kötetes könyvtárát a városra hagyta, és adományát még 3000 váltóforinttal is kiegészítette a könyvtár gazdagítására és fenntartására.

Helischer József a szülővárosáért élő és munkálkodó polgár típusa. 1779-ben született Esztergomban. Árván nőtt fel; apja halála után más gyermekek oktatása, instruálása mellett végezte szülővárosában a gimnáziumot, Pesten a bölcséletet. A jogot már csak magánuton tudta elkezdni, ezért irnoki állást vállalt a városnál. Nagy emberbarát hírében állt. Évekig városi közigyám, az árvák gondnoka volt. 1837-ben megalapította az aggok házát. 1844-ben halt meg. Nevét Esztergomban két munkája őrzi. Rövid tudósi-tás az 1838. érvízről címen beszámolt a katasztrófa következményeiről, a kárvallottak részére befolyt segélyekről, azok elosztásáról. Másik műve: Statistico-historico-topographica descriptio Comitatus Strigoniensis. A munka 1827-ből való, kéziratos, és a Bibliothékában található meg Ms II. 492. alatt. Művét a rendek megbízásából készítette el, adatait hatóságilag hitelesítette. A vármegye leírását tartalmazó munka fontos történeti, régészeti, népesedési, gazdaságtörténeti adatokat tartalmaz, értékes művelődéstörténeti forrás. A XIX. századi szabad királyi város megismeréséhez is nélkülözhetetlen.

Gazdag könyvtárának a Subich-féle gyűjtemény szolgált alapul. Egy-két ósnyomtatványtól és néhány régebbi könyvtől eltekintve a könyvtár nagy része a XVIII. századból való. Legbősegebb a történelmi rész, Esztergommal pl. 9 munka is foglalkozik magyar, német és latin nyelven. Ha csak a katalógus főbb rendszavait nézzük, mint pl. teológia, történelem, jogtudomány, orvostudomány, filozófia, matematika, filológia, akkor is világosan látnunk kell,

hogy egy nagyműveltségű férfi hagyta szülővárosára legnagyobb értékét, vagyont érő könyvtárat azzal a céllal, hogy " a művelődés és tudomány emelkedésének elősegítéséül legfőbb eszközképp szolgáljon ". /10/ A város első, valóban nyilvános könyvtárának megnyitására azonban csak a felszabadulás után kerülhetett sor.

4./ Az alsó- és középfokú oktatás helyzete

A XVIII. század közepén Esztergom területén három iskola működött. A szabad királyi városnak két iskolája volt / magyar, német / két tanítóval. A Vizivárosban egy iskolát találunk egy tanítóval. A hetvenes évekig mindkét városrész iskolái továbbfejlődtek. A szabad királyi város területén működő német iskola praeparatorát a magyar iskolamesternek rendelték alá. A vizivárosi iskola is kapott egy praeparatorát, s ezzel mindkét iskola kétosztályúvá vált. Esztergomnak tehát a Ratio Educationis megjelenésének évében, 1777-ben négy tanítója volt, kik négy külön teremben tanították a fiukat és leányokat vegyesen. Ezekből alakult a későbbiekben egy háromosztályú iskola a fiuk, egy egyosztályú iskola a leányok részére egy mesterrel / igazgatóval / és három praeparatoral / beosztott tanítóval /.

Az első Ratio Educationis tulajdonképpen már azt a gondolatot és törekvést fogalmazta meg, hogy az iskola tartalmában, jellegében váljék polgárivá, alkalmazkodjék a gyakorlati élet követelményeihez. A második Ratio Educationis / 1806/ e cél érdekében hívta életre a három tanítós városi kisiskolát. A harmadik osztály csak azok számára nyílt meg, akik nem mentek át a latin iskolába, hanem mesterséget tanultak, polgári pályára készültek. Az oktatás tartalma bővült, az elemi ismereteken kívül nyelvtant és helyesírást is tanultak, bővebben foglalkoztak a számtannal, és többek között természetrajzot, kereskedelmi földrajzot, áruismerttetet is tanultak. Három tanítós iskola volt a normál iskola is / norma, normális iskola, nemzeti főiskola /, mely a tankerületek székhelyén létesült, és a tanítóképzésnek szolgált mintaiskolául. /11/

Esztergomban a társadalmi fejlődés is megkövetelte az iskolák továbbfejlesztését. Az iparos társadalomnak gazdasági és közéleti tevékenységéhez a korábbinál nagyobb műveltségre volt szüksége. Elvárta az iskolától, hogy segítse őt a polgári élet mindennapi problémáinak megoldásában. A város háromosztályú fiukiskolája normál iskolává alakult / 1789 / amelyben három tanító oktatta az ismereteket. Új egytanítós iskola létesült a város szélén a budai kapu közelében, a kapuiskola, vegyesen leányok és fiuk részére; a korábbi egyosztályú leányiskola pedig még egy osztállyal bővült. Helischer her József szerint " A nemzeti iskolában / = normál iskolában / két mester 285 ifjút és ugyancsak két mester 140 leányt tanít. Külön tanítónő oktatja az utóbbiakat a női kézimunkára ". /12/ Az 1846. évi vizitáció szerint a szabad királyi városban van egy normális iskola 3 osztállyal és 3 tanítóval a fiuk részére, egy " elemi " iskola / a kapuiskola / egy osztállyal és egy tanítóval vegyesen a fiuk és a leányok részére és egy kétosztályú leányiskola két tanítóval.

A Viziváros kétosztályú iskolájában a leányokat a mester, a fiukat a praeparator oktatta. Szenttamáson 1840 őszén nyílt meg önálló iskola, melynek egyetlen termében Spiel Mihály tanító képtelen volt a 150 tanulót, fiukat és leányokat vegyesen megfelelő eredménnyel tanítani. Szentgyörgymezőn már korábban, 1801-ben a templommal együtt

iskola is létesült. A század első felében egytanítás, csak 1856-ban bővült még egy teremmel és egy segédtanítóval.

A hercegprimás visszatérésének és a reformkor eszméinek köszönhető, hogy 1842-ben Esztergomban is megindult a tanítóképzés. Már az első Ratio Educationis kimondta, hogy a mestereket a nagyobb normál iskolák mellett szervezett 10 hónapos szemináriumokban kell hivatásukra felkészíteni. Azonban csakhamar kiderült, hogy ez a képzés nem kielégítő. Mert - ahogy az esztergomi mesterképző 1842-es jegyzőkönyvében is olvashatjuk - ha a gyakorlatból ragadt is valami rájuk, "észtanilag semmi bizonyos nevelési és oktatási elveket, szabályokat nem tanultak, vagy csak igen fölületesen, s így alapos, rendszeres, kimerítő ismeretekkel nem bírtak". Elég nagy volt még azoknak a tanítóknak a száma is, akik a tanítóvá válás sokkal keservesebb útját járták végig: öt évre elezegődtek inasnak valamelyik tanítóhoz, és ha minden jól ment, tanultak is valamit a mesterségből. /13/ Az országgyűlés több alkalommal foglalkozott a tanítóképzéssel. Az 1843/44. évi országgyűlés kimondta, hogy az elmei iskolákban csak tanítóképzőkből kikerült tanítókat lehet alkalmazni, a képzés idejét pedig két évben szabták meg. Hazánkban a 40-es évek elején már 13 képző működött, köztük az esztergomi is.

Az esztergomi mesterképző intézet "1842. november 3-án nyitotta meg kapuit. A tanulmányi idő az első években 10 hónap volt, az 1846/47. tanévtől kezdve már mint két éves képző működött. A tanítói pályára általában a szegényebb szülők gyermekei mentek. Az első jelentkezők nagy része már meghaladta a 20. életévet, néhányan 28-29 éves korban kerültek az intézetbe. Előkészetteségre nézve volt, ki elvégezte a teológia, a filozófiai vagy jogi fakultás 1-2 évét, a legtöbben azonban "6 iskolával" /hat gimnáziumi osztállyal / rendelkeztek. Szép számban akadtak olyan növendékek, is, akik már 3-5 évig tanítottak. A fegyellemmel a nagy körülönbeség ellenére sem volt baj. A korabeli feljegyzések büszkén állapítják meg, hogy a fegyelmezés divatos eszközeit, a carcet az intézet soha nem ismerte. A végzett tanulókat mindig kész helyek várták, általában kétszer annyi tanítót kértek az intézettől, mint ahányan végeztek. A képző megnyitása Esztergom iskoláinak munkáját is jó irányban befolyásolta, hisz a város a legjobb tanulók között választhatott.

Az előírt tantárgyak között helyet kapott a tanítástan, nevelés tan és módszertan, de találkoztunk olyan tárgyakkal is, mint pl. "a rögtöni esetekben az emberekkel és a barmokkal való bánásmód". Az esztergomi képző volt az első az országban, mely az építészetet és tervrajzolást is tanította. Nagy gondot fordítottak a "kézi műtan" oktatására. Ez a tárgy a háziipar különféle nemivel ismertette meg a hallgatókat, pl. tinta- és tollkészítéssel, a könyvkötés, hálózóvés és szalmafonás mesterségével, az őrszítással és "orgonalecsinálással", rézmetszéssel, aszalással, selyemhernyó-tenyésztéssel stb.

Neveléstankból az első évben a testi nevelést tárgyalták, a második év anyaga a szellemi nevelés volt. Emellett a kisedóvás általános szabályait is ismertették. Érdemes megemlíteni, hogy míg a kir. kat. képzőkben nem tanították a történelmet, addig az esztergomi képzőben a tárgy mindkét évfolyamon szerepelt. Nagy gondot fordítottak a magyar nemzet történetének tanítására. Majer István A magyar képezdék reformja c. művében a történelem tanításának

nagy nevelőerőt tulajdonított. Az ének- és zeneoktatás inkább az orgonálás tanítására szorítkozott. Egyesek más hangszert is tanultak : a növendékeknek saját zenekaruk volt, mellyel a nyilvánosság előtt is felléptek. A gyakorlati tanítások úgy történtek, hogy a tanulók az egyik elemi iskolában a tanító vezetése és felügyelete mellett próbatanításokat tartottak.

A fontosabb tárgyakat az első években az intézet két tanára, Majer István és Rende József saját könyvei, jegyzetei alapján tanította.

Az intézeti házirend szerint a tanítás csütörtök kivételével egész napon át folyt, csütörtök szünnap volt. Délelőtt " 8-tól 10-ig a professor urak óránként magukat felváltva, tanulmányait előterjeszendik, 10-től 11-ig lesz a hangászati oktatás. " Délután 2-től 4-ig szintén előadások voltak. A házirend azt is kimondta, hogy kéthavonként " részletes próbatétel tartatik az ez idő folytán tanultakból ", az ötödik és tizedik hó végén pedig " az egész félévi pálya általános vizsgálattal ünnepélyesen fog béfejeztetni ".

A Religio és Nevelés cikk írója az esztergomi mesterképző vizsgájáról készült tudósításában elismerő hangon írt az 1845. évi " próbatét -ről. Kiemelte a növendékek tanítási ügyességét, a különböző gyakorlatok helyes megoldását, és a látottakból azt a következtetést vonta le, " hogy itt a gyakorlatra nagy gond fordítatik; de van is látszatja, mert értelmesek és ügyesek az ifjak". /14/

A képesítés négy fajtájával találkozhatunk : a tehetségesebb és szorgalmasabb tanulók " mesteri és jegyzői", a közepes diákok " tanítói és jegyzői ", a gyengébbek " tanítói ", a leggyengébb tanulók pedig " segédtanítói " hivatalra nyertek képesítést. Jegyzői képesítést csak annak adtak, ki a " jegyzői hivatal tudományból jeles osztályzatot kapott. A minősítés szövege az eredménytől függött. Ha a tanuló feltűnően jó eredményt ért el, akkor a záradék többet mondott. Például : " Kitüntetett ügyességénél és példás viselkedésénél fogva a mesteri és jegyzői hivatalra egyaránt képzettnek jelentjük és jeles tulajdonságainál fogva ajánljuk ". Egy másik, de rövidebb záradék : " Segédtanítói hivatalra eléggé alkalmasnak jelentjük ki ". A képesítésből is kitűnik, hogy a XIX. század közepén a tanító nemcsak a tanítói és kántori teendőket látta el, hanem ő volt egyben a falu jegyzője is.

A szabadságharc idején a hallgatók mint fegyveres nemzetőrök teljesítettek szolgálatot veszély alkalmával, néhányan beálltak a honvédek sorába. A szabadságharc bukása után lezárult a képző első korszaka. A tanítás évekig szünetelt, és a képző csak 1856. október 14-én nyílhatott meg újból mint " cs.kir. és érseki tanítóképezde ". /15/

A középfoku oktatást a jezsuiták vizivárosi gimnáziuma képviselte. Az iskola 1696-ban jött létre, 1729-ben lett hat osztályu gimnáziummá. A XVIII. század közepén tanulójának száma 294. A jezsuita rend megjelenése Esztergomban olyan időpontra esett, amikor oktatási rendszerükön már a hanyatlás jelei kezdtek mutatkozni. Hatásuk azonban még akkor is nagy volt. Az oktatás alapjául a klasszikus studiumok szolgáltak, de nem elégedtek meg a hét szabad művészet előadásával, hanem figyelembe véve a társadalom fejlődését

és a tudományok követelményeit, irodalmi, történelmi és földrajzi ismereteket is nyújtottak tanítványaiknak. Az ismeretek alapos meg-tanítására törekedtek, ezért nagy jelentőséget tulajdonítottak a szemléletességnek és a rendszeres ismétlésnek. A korszerű felsze-relés, a tanárok tudományos felkészültsége is fokozta munkájuk e-redményességét, és növelte hírüket. Amikor 1773-ban feloszlatták a jezsuita rendet, az iskola átmenetileg a ferencesek kezébe ke-rült, majd 1809-ben a bencések vették át az intézet vezetését. Az oktatás színvonalára jellemző, hogy a XVIII. század közepén és e század 90-es éveiben a magyar szellemi élet sok kiválósága tani-tott a gimnáziumban, mint pl. Katona István történetíró, Kultsár István, kit a magyar hírlapirodalom atyjának tekintenek, Rájnis József, irodalmunk egyik úttörője és Révay Miklós, a magyar nyelv-tudomány megalapítója. A szabad királyi város 1778/79-ben a tanul-mányi alap támogatásával új otthont épített a gimnáziumnak. Az ép-ület a Bottyán-házzal összefüggésben ugyanolyan stílusban készült, és a főépülettől csak abban különbözik, hogy a közepén torony e-melkedik. Helischer 1827-ben a következőket írta a gimnáziumról / melynek ő is tanítványa volt / : " A királyi főgimnáziumban a szentbenedekrendi atyák 382 diákot tanítanak ". /16/ Az iskola 1852-ben alakult át főgimnáziummá. Figyelemre méltó, hogy a XIX. század első felében a kiváló tanárok mellett már a kiváló tanítvá-nyok is szép számban jelentkeznek a város közéletében. Ez is az oktatás eredményességét dicsérte.

Jegyzetek

- / 1/ Bél Mátyás : Esztergom vármegyeről. Fordította Prokopp Gyula, bevezette és jegyzetekkel ellátta Dr. Zolnay László. Tatabá-nya, 1957. 41-42.l. A jegyzetek közlik Helischer József Sta-tistico-historico-topographica descriptio Comitatus Stri-goniensis c. latin nyelvű kéziratot művének a városra vonat-kozó adatait.
- / 2/ Az ezeréves Esztergom. Ortutay András : A nemes város és tisztségviselői. A Dolgozók Lapja 64. közleménye, 1972. ju-nius 30. 152. szám. Ortutay András : Városi élet a XIX. szá-zadban. A Dolgozók Lapja 77. közleménye, 1972. július 30. 178. szám.
- / 3/ Bél M. : i.m. Helischer-adat, 48-51.l.
- / 4/ Az ezeréves Esztergom. Ortutay András : A négy helység egyesí-tése. A Dolgozók Lapja 98. közleménye, 1972. szeptember, 17. 220. szám
- / 5/ Bartók Béla-Kodály Zoltán : A Magyar Népzene Tára I.k. Buda-pest, 1951. VII--VIII.l.
- / 6/ Bél M. i.m. Helischer-adat. 46-47.l.
- / 7/ Kaposi Mária : Az esztergomi nyomdák története. Kézirat, lap-szám nélkül. Kapos Mária összeállította az esztergomi nyomdá-ból kikerült művek bibliográfiáját.
- / 8/ Kölcsey Ferenc : Válogatott művei. Budapest, 1975. 991. l.
- / 9/ Magyar Irodalmi Lexikon, III.k. Budapest, 1965. 447.l.

- /10/ Helischer József könyvtára a Babits Mihály Városi Könyvtár gyűjteményét képezi. Kéziratok művét a Főszékesegyházi Könyvtár őrzi.
- /11/ Mészáros István : A magyar nevelés története. 1790-1848. Budapest, 1968. 66-70. l.
- /12/ Bél M. i.m. Helischer-adat. 46. l.
- /13/ Spiel Mihály : Életviszonyi és gazdasági szemle. Német nyelvű kéziratok munkája. Meine Lehrjahre. 10-15. l.
- /14/ Mészáros István : i.m. 153-154. l.
- /15/ Az iskolai oktatás helyzetét, a tanítóképző intézet történetét részletesen tárgyalja : Hegedűs Rajmund : Iskolák az ezeréves Esztergomban. Tanulmányok V. k. Kiadja az Esztergomi Tanítóképző Intézet. 1973. 14-58. l.
Hegedűs Rajmund : Az Esztergomi Tanítóképző Intézet 125 éves története. Tanulmányok 1970. Kiadja az Esztergomi Tanítóképző Intézet. 1970. 5-27. l.
- /16/ Bél M. i.m. Helischer-adat. 46. l.

Rajmund HEGEDÜS :

Bildungsverhältnisse um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert in
Esztergom

Bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts entwickelten sich in Esztergom die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Voraussetzungen, die zur Gestaltung eines reicheren und bunteren kulturellen Lebens als Voraussetzung gelten. Als Ergebnis dieser Entwicklung sehen wir die Wiederbelebung der Buchdruckerei und das systematische Verlegen von Büchern. Aus der gut ausgerüsteten Druckerei von Josef Beimel kamen in den Jahren zwischen 1821 und 1848 zweiundsechzig Bücher, 32 davon in ungarischer, 22 in lateinischer und 6 in deutscher Sprache. Einige dieser Werke gelten auch heute noch als wertvolle Quellen der ungarischen Kulturgeschichte.

Auch das Taschenbuch Urania erschien bei Josef Beimel in den Jahren zwischen 1828 und 1832. Sein Redakteur, Fábíán Szeder, wollte der Ideenwelt der Reformzeit dienen und hatte den Wunsch, für die ungarische Literatur vor allem aus den Kreisen der Frauen neue Leser zu gewinnen. In der Lyrik vertrat das Taschenbuch den Geschmack der Almanachdichtkunst, in den epischen und dramatischen Werken wurde oft die Vergangenheit zitiert, damit die Gegenwart auch dadurch zu Taten angespornt werde.

Auch Josef Helischer, der städtische Waisenvater, wollte die Verbreitung der Bildung dadurch fördern, daß er seine Bibliothek von 2538 Bänden seiner Geburtsstadt zurückließ; dadurch begründete er die erste öffentliche Bibliothek in Esztergom. Sein Werk über den Bezirk Esztergom enthält nicht nur wichtige Angaben zur Archäologie, Bevölkerungs- und Wirtschaftsgeschichte, sondern es ist beim Kennenlernen dieser Bürgerstadt einfach unentbehrlich.

Die Volksbildung entwickelte sich um die Jahrhundertwende im Sinne der Ratio Educationis. Die Schule war bestrebt, sich in Inhalt und Charakter den Forderungen des bürgerlichen Lebens anzupassen. Um die Mitte des 19. Jahrhunderts finden wir in Esztergom fünf Volksschulen verschiedenen Typs, in denen von acht Lehrern die notwendigen Kenntnisse unterrichtet wurden. 1842 begann in der Stadt auch die Lehrerbildung. Die Arbeit der ersten Lehrer war auch für die Entwicklung der Lehrerbildung im gesamten Lande nicht ohne Wirkung. Nach der Niederlage des Freiheitskampfes war die Lehrerbildungsanstalt gezwungen, ihre Tätigkeit einzustellen, und sie konnte ihre Pforten erst 1856 wieder öffnen.

Der Unterricht in der Mittelstufe wurde nach der Türkenherrschaft durch das von den Jesuiten im Jahre 1696 gegründete Gymnasium wieder aufgenommen. 1729 hatte die Schule schon sechs Klassen, um die Mitte des 18. Jahrhunderts betrug die Zahl der Schüler bereits 294. Das Gymnasium befriedigte vor allem die gesellschaftlichen und kulturellen Bedürfnisse des mittleren Adels und des wohlhabenden städtischen Bürgertums. Nach der Auflösung des Jesuitenordens wurde die Leitung der Schule von den Franziskanern, später von den Benediktinern übernommen. Viele hervorragende Persönlichkeiten des ungarischen geistigen Lebens unterrichteten in der Schule, und eine große Menge von ausgezeichneten Schülern verließ in anderthalb Jahrhunderten das Gymnasium.

Mihály Ferenc :

A magyaróvári gimnázium szerepe és jelentősége / 1767-1848 /

A magyaróvári gimnázium szerepét és jelentőségét vizsgálva, mindennek előtt erről a várossal kell megemlékeznünk, vele megismerkednünk, mely szintere volt ez intézmény működésének.

" Villa Owar " 1354-ben kapott városi rangot és kiváltságokat Erzsébet királynőtől. Nagy Lajos 1357-ben megerősítette édesanyja adományait. /1/ Zeigmond, Albert és Mátyás királyok okleveleiről van még tudásunk a középkorból, melyek részben megerősítik az első adományt, részben új kiváltságokat adnak a városnak. Magának a városnak életéről tényszerű adataink e korból nincsenek; csak következtetni tudunk arra, hogy mint uradalmi és megyei központnak minden adottsága - politikai és földrajzi egyaránt - megvolt ahhoz, hogy falain belül a hozzá hasonló kiváltságokkal rendelkező városokhoz hasonlóan élénk ipari és kereskedelmi, pezsgő polgári élet fejlődhessek ki. Maga az uradalom királyi birtoknak számított, utolsó királyi haszonélvezője II. Lajos özvegye, Mária volt.

A mohácsi vészt és az ország kettészakadását követően a "királyi birtok" jelleg elhalványul és a váruradalom egyre inkább a Habsburg-ház családi birtokainak részeként kezd szerepelni. Mint ilyen, különböző érdektársulások / pénzemberek, bankok / kezelésébe kerül, melyek hasznossági szempontokra figyelnek, és mellőzik a város érdekeit. A város azonban biztosítani akarja önállóságát, és a birtoktesttől, a váruradalomtól különálló jogi személyként akar létezni és szerepelni. Az uradalom nagyobb befolyását a XVII. század közepéig sikerül is elhárítani. A rendelkezésre álló töredékes iratanyag, céhlevelek, limitációk arra engednek következtetni, hogy a városnak élénk ipari élete volt, és állatvásárait jelentős mennyiségű jószágállomány cserélt gazdát.

Azonban az egész országra kiterjedő, abszolutisztikus kormányzati rendszer bevezetésével párhuzamosan kezdik érvényüket veszteni a város kiváltságai is, míg azután 1768. december 18-án felvétetik az az urbariális jegyzőkönyv, mely "a magyaróvári uradalomhoz tartozó Magyar Óvár mezőváros" Conscriptioját és a hozzáfűzött észrevételeket tartalmazza. Az észrevételek 2. bekezdése érvénytelennak mondja ki a város önkormányzati privilégiumait, még az uralkodó, Mária Terézia királynő által 1746-ban megerősítetteket is. A város ez ellen tiltakozik; a jogok megnyirbálása elleni küzdelem és évről-évre ismétlődő tiltakozás a jellemzője a város 1848-ig terjedő történelmének. A város lakóinak emlékeztetőben nosztalgiként él csak a középkori virágzó ipar és kereskedelem által teremtett jólét emléke.

Nem csodálható, hogy ilyen körülmények között a város polgári elemei nem tekintették szívvügyüknek a gimnázium létét vagy nem-létét. A magyar gazdasági életet - iparit, kereskedelmet, mezőgazdaságot egyaránt - elfojtani, gyarmati szinten tartani akár kormányzati politika mellett az uradalmat bérlő bécsi Bankbizottság által ideküldött német jószágkormányzók nem tartották tiszteletben sem a magyar jogokat, sem a mezőváros gazdasági életlehetőségeit. De hi-

ányzott a polgárságból is a magasabbra törekvés akarata. Régibb, csökevényes színvonalra visszacsüppedve felemás, iparúzó és major-gazdálkodó volt, e meglegedett vele, ha fia a két évfolyamos elemi iskolát kijárták.

A gimnázium alakulását és működését a köznemesek által letett alapítványok biztosították: Zsidanics István főadószedő az alapító; felesége Schubert Anna, majd Glázer Ferenc gazdatisztalapítványai lehetővé teszik a bővítést; Nunkovits Andras alispán és Szálé János volt testőrtiszt alapítványai a szegénysorú diákok támogatását biztosítják. /2/

A város polgársága - ezt őszintén meg kell mondani - inkább tehernek tekintette a gimnáziumot. Az 1738. október 9-én kelt iratában a város a Zsidanics féle fundus portionális és egyéb terheit magára vállalja és ünnepélyesen kijelenti örökidőkre szóló / von nun an auf ewig / tehermentességét. Alig 25 évvel később, amikor a növekvő alapítványok lehetővé tették a két szomszédos polgárház megvásárlását, a város az "örökidőkre szóló" tehermentesség fejében 1500 frt. készpénzt kért, és a három beltelek fekvősegeit, mintegy 100 magyar hold szántót a piaristáktól vette el. A gimnázium tanárai négy éven át gabona- és élelmiszerkoldulásra kényszerültek, hogy meg tudjanak élni. A Helytartótanács sürgetésére kapják meg végül az uradalomtól a várkapitányi kertet, s ettől kezdve az uradalom kegyadományaként - e körülményt évről-évre kihangsúlyozva - természetbeni adományokkal egy tanár évi ellátását is biztosítja.

A teljes gimnáziummá fejlődött, tehát a humaniorák és a grammatika osztályaival rendelkező intézmény működésében ennél lényegesen nagyobb megrázkódtatást jelentett a Ratio Educationis megjelenése és életbelépése.

Az óvári középiskola nemcsak a környező megyékből, de a távolabbi Dunántúlról, sőt még az Alföldről is számos növendéket látott falai között. Ennek okai között a város kedvező földrajzi fekvésén túl / a szárazföldi és vízi főközlekedési út mellett lévén / joggal gyaníthatjuk az idegen nyelv elsajátításának lehetőségét és az iskola gyakorlatias szellemét. A kedvező lehetőségek természetesen megmaradtak a Ratio megjelenése után is, azonban az abban támasztott követelmények meghaladták az óvári gimnázium alaptökéjére építhető lehetőségeket.

A Ratio Educationis ugyanis a középiskola három, egymásra épülő fokozatát ismeri és teszi kötelezővé: 1./ a hároméves latin iskola, azaz a három grammatikai osztály; 2./ kétéves gimnáziumi évfolyam, azaz a rétori és poétikai osztályok; 3./ a kétéves filozófiai kurzus.

Az óvári középiskola csak az első fok követelményeinek tudott megfelelni, mert sem az alapítvány nem volt elegendő négyenél több tanár ellátására, sem a Rend nem bővelkedett alkalmas tanárokkal. A szónoklat és költészet osztályai - melyek eddig is csak egy tanár vezetésével működtek - 1777 őszén már nem nyílnak meg, és csak a három grammatikai osztály működik.

Az új tanterv kötelezővé teszi mind az elemi-, mind a középiskolában a német nyelv elemeinek oktatását és gyakorlását; az idegen nyelv tanulásának lehetősége tehát - elméletben - adott minden

oktatási intézményben. Együttvéve ezeknek a körülményeknek kell tulajdonítani, hogy az óvári gimnázium tanulójának összlétszáma egyik évről a másikra 140-ről 34-re csökkent. 1778-89. évek között az átlagos tanulószám 33, de volt olyan év / 1788 /, amikor csak 17-en tanultak a három grammatikai osztályban. A tanulók számának ilyen mérvű megfogyatkozása volt az okozója, hogy a gimnázium a Királyi Helytartótanácsnak 1788. júl. 31-én kelt rendelete alapján megszűnt. E rendelet értelmében a piaristák elhagyták Óvárt, s az alapítványok a Pozsony megyei Szentgyörgy városban létesített tanári nyugdíjintézet fenntartására fordítottak.

Nagy veszteség volt ez az egész Moson megyére, leginkább azonban magára a városra, Óvárra. A tanulni akaró ifjak kénytelenek voltak a szomszéd megyék középiskoláiban elhelyezkedni, vagy kellő eszközök hiányában oly életpályára lépni, melyre hivatást magukban talán nem is érezttek. A város polgárai csak most kezdték fölfogni, mennyit vesztek; csak ekkor kezdik méltányolni a helyi gimnázium jótéteményeit, mikor azt már nélkülözniök kellett./3/

Annak ellenére, hogy a város polgársága kellő időben nem ismerte föl gimnáziumának jelentőségét és ezért nem is hozott áldozatot annak fenn- és megtartásáért; egyértelműen nem ítélték el őket. Rajtuk kívül álló okok eredményezték ezt a helyzetet és nemcsak Magyar Óváron...

Az államtanácsban hangzott el a kijelentés : "... veszedelmes lesz a magyaroknak kulturát adni... Ausztriára nézve ezt a szerepet játszhatják, amit az amerikaiak az angolokra nézve ! " A kormányzat a tandíj bevezetésével akarta korlátozni a tanulók számát és így visszaszafogni a kultúra " tulzott " elterjedését.

A II. József idejében hozott tandíj-rendelet / 1785 / nyilatkoztat ki is mondja : a tandíj célja a normál iskolákból az ún. latin iskolákba átlépő ifjuság számának csökkentése. Az évi tandíj 12 frt. Az ilyen címen befolyt összeget az ösztöndíj-alaphoz kell csatolni, s abból a szegénysorsú tanulókat támogatni. Az ösztöndíjak kiosztásában a döntést a király magának tartotta fenn. 1787-ben 50 egyetemista, 100 filozófiai osztályos, 200 középiskolás és 30 normál iskolai tanuló kap ösztöndíjat 25.600 frt. összegben. Ez az ösztöndíjrendszer szűkkeblű és a birodalom többi részeihez viszonyítva elenyészően csekély. Indokolása az, hogy " Magyarországon olcsóbb az élet. " Az élelem, a nem aszályos években valóban olcsó volt, de soha nem volt olcsó az iparcikk és a könyv... A tandíjrendszernek nem is maradt el a következménye : míg 1784-ben az országban 8356 gimnáziumi tanuló van - és nem tudjuk mekkora volt ez a szám 1777 előtt ! - 1788-ra már csak 4269 a számuk./4/

A több, mint egy évszázados önkényuralmi kormányzat ez újabb intézkedései, de különösen a nyelvrendelet, voltak az utolsó csepp, mellyel Magyarország számára betelt a keserű pohár. A megyék - ha kellettlenül és tiltakozva is - végrehatják a nyelvrendeletet ; azonban az esztergomi, komáromi, máramaroszei gimnázium, a kecskés helyi grammatikai iskola tanárai, akik 1785-ben még tudtak németül, 1787-ben kijelentik, hogy a bevezetendő német tannyelvű oktatásban nem ohahtanak résztvenni.

A magát jogfosztottnak érző / 1765 óta nem hívták össze az országgyűlés /, gazdaságilag kizsákmányolt nemzetben a nyelvrendelet, majd a sok áldozatot követelő és kudarcba fulladt török háború oly széleskörű elégedetlenséget vált ki, hogy a szűkebb körű kormányzat

- talán a francia forradalomra is tekintve - II. József kormányzási rendeleteinek visszavonására és az 1780. évi statutequo helyreállítására kényszeríti. Az 1790-ben összehívott országgyűlésen már tárgyalásra kerül az iskolaügy is, egyelőre annak a jogi fikció boncolgatásának formájában, hogy a közoktatásügy a király felségjogaihoz tartozik-e a plenipotenciából kifolyólag, vagy a nemzet alkotmány-biztosított joga-e? Ennek a vitának eredménye lett a Művelődési Bizottság, mely másfél éves munkával kidolgozta egy nemzetiessébb irányzatú oktatás irányelveit, melyek nagyrészt megvalósultak a II. Ratio Educationisban. Magyaróvárott azonban már 1792-ben megmozdul a város Tanácsa és három, azonos szövegű feliratot juttat el a királyhoz, a nádorhoz és az esztergomi érsekhez, melyben vázolja a gimnázium megszüntetésével a várost ért veszteséget, kéri a Szentgyörgyre irányított alapítványi tőkék visszaadását, azoknak az alapítók szándékának megfelelő célokra történő felhasználásának elrendelését, azaz a magyaróvári gimnázium újbóli megnyitását.

Hat éven át folyik az instanciázás, míg 1798. október 16-án megszűnnek a Helytartótanács döntése, melynek értelmében legfelsőbb engedéllyel megnyílhat Magyaróváron a gimnázium; a piarista rendfőnök pedig felszólítást kap, hogy a tanári nyugdíjalaphoz csatolt tőkét eredeti céljának megfelelően a magyaróvári gimnázium tanárainak ellátására kell fordítani.

A tízéven át üresen álló, raktári és katonai szállás céljaira igénybevett épületek azonban olyan romlott állapotban voltak, hogy újjáépítése nélkül a tanítást azokban megkezdeni életveszélyes lett volna. Az alapítványokat e célra felhasználni nem lehetett, ezért most már a megye és város áldozatkészségére volt szükség... /5/

A teljes felújítás a szakértői tervek szerint 18.000 forintot igényelt volna, azonban a megye és a város erejéből 5.000 forintnál többre nem tellett. Így a legszükségesebb javítások elvégzése után 1799 novemberében 82 tanulóval ismét elkezdte működését a grammatika három osztálya, melyekhez csatlakozott 1801-ben a szónoki és költészeti osztály is.

Ezzel megindul egy, a gimnázium virágzásának mondható korszak, mely - ha nem is küzdelmek nélkül - fél évszázadon át tart.

A II. Ratio Educationis tantervének megvalósítása okozta az első nehézséget. Magyaróvárott - az előírásoknak megfelelően - meg kellett volna szervezni az elemi iskola III. osztályát, mely lényegében a gimnázium első grammatikai osztályának felelt volna meg. A város meg is ígérte a három osztályos nemzeti iskola felállításának megvalósítását, a harmadik tanítói állás megszervezésére azonban csak 1847-ben került sor. A magyar nyelv előírt oktatása is nehézségekbe ütközött, mivel nem volt magyarul jól tudó tanító; nyelvoktatás helyett egyházi énekórákat tartottak... Mivel nem volt III. osztály, így az első két osztályban is hiányzott a latin nyelv elemeinek oktatása... Ezért a gimnáziumi tanároknak külön előkészítő tanfolyamot kellett szervezniük azon tanulóknak részére, akik az adott körülmények között tanulmányaikat csak a második grammatikai osztályban kezdhették el. /6/

A megye, a város, de a gimnázium életében is fontos esemény történt az 1815. évben. Ekkor terjesztette elő tervét Wittmann Antal, a magyaróvári főhercegi uradalom kormányzója egy létesítendő gazdasági iskoláról. Ezt úgy képzelte megvalósítani, hogy a gimnázium osztályaihoz szervezzék meg a filozófiai kurzust is, melynek keretében gazdasági szakismereteket is tanítanának. A piaristák nem zárkoztak el a terv tanulmányozásától. Válaszukban a következő feltételek teljesítését kérték: 1. az uradalom vállalta a grammatikai első osztály megszervezését és fenntartását; 2. gondoskodjék a filozófiai osztályok vezetéséhez szükséges 6 tanár ellátásáról; 3. ez vagy a tanári fizetések készpénz-folyósításával történjék, vagy olyan összegű alapítvány létesítésével, melynek évi kamata legalább az évi 1750 frt-ot elérje. Ezen felül természetbeni gabona- és fájárandóságot is kértek.

Két évig tárgyaltak az anyagi alapokról, de megegyezésre nem tudtak jutni. Kár lenne utólag vizsgálgatni, akár a piaristák ki nem elégíthető igényeit, akár az uradalom fukarságát; az elmarasztalás a megyét és a várost illeti, melyek ismét nem ismertek föl egy lehetőséget városuk felvirágoztatására. Ha a megye és a város magára vállalta azt a jelentősenek egyáltalán nem mondható összeget - 350 frt. - mely két éven át a vita tárgya volt, Magyaróváron alakul meg Közép-Európa első, mezőgazdasági szakdiplomát adó iskolája, mely alapja lehetett volna egy egész Európát megelőző Mezőgazdasági Egyetem megalakításának. /7/

A gazdasági iskola, mint magánintézet megkezdte működését; az illetékeseknek azonban - a városnak és a piaristáknak egyaránt - most már komolyan szembe kellett nézniük a grammatikai első osztály felállításának el nem odázható problémájával.

Moson megye a gazdagabb földesurakhoz fordult segélyért. A felhívás eredményeként a megyében birtokos magnások, káptalanok és a megye községei 6074 ezüst frt-nyi alapítványt tettek, melynek 5 %-os kamata biztosította az osztály tanárának évi ellátását. Az osztály felszerelését a város magára vállalta.

Az 1820/21. tanévet már a 6 osztályos, teljes gimnázium kezdi el, és rendezett körülmények között folyik az ifjúság nevelése, oktatása 1850-ig.

Ha a gimnázium jelentőségét akarjuk vizsgálni Moson megye és Magyaróvár kulturális életében, mindennek előtt azt a furcsa tényt kell megállapítani, hogy legnagyobb jelentőségű hatás a gimnázium megszűnése volt. Ekkor kellett látniuk a megyebelieknek, hogy gimnáziumuk, melynek létét oly sokszor érezték tehernek, fél évszázad alatt felnevelte és kiművelte a megye értelmiségét, a tisztviselőket; a falvak tanítói és jegyzői ennek az iskolának voltak növendékei. A gimnázium nélkül hirtelen űr támadt a megye kulturális és közéletében egyaránt. Jóllehet a gimnázium tanárainak közéleti szerepléséről óvári vagy megyei viszonylatban a XVIII. század folyamán nem beszélhetünk mai értelemben, mégis jelentős volt Kren Péter, a jeles hitszónok több mint két évtizedes ittműködése, vagy a porosz

háborúban a magyar huszárezred tábori-papjának, Némethy Lajosnak, a neves missiós-papnak / népszónok / lelkeszi és tanári munkája.

Hiányozhatott a város Ünneppapjaiból a tanulóifjúság nyilvános szereplése. 1742-ben a városon áthaladó királynőt és férjét a tanulóifjúság kis műsora köszöntötte. Az ifjúság évről-évre bizonyította kulturális előhaladását a város és megye közönségének a nyilvános iskolai előadásokkal. Köztudott, hogy a piarista nevelésnek és - nyugodtan hozzátehetjük - a kor közművelődésének is jelentős eszköze volt az iskoladráma. Egy ilyen iskoladráma címéről tudomásunk is van : 1767 júniusában, a királynő súlyos betegségéből való felgyógyulásának alkalmából adták elő a " Judit győzelme Holofernesen " c. latinnyelvű iskoladramát, melynek valószínű szerzője Horányi Elek, a jeles latinista, aki több éven át itt tanárkodott. Szövege, sajnos elveszett, vagy lappang, amint a többi, itt előadott iskoladráma is ismeretlen.

A XIX. században, az iskola visszaállítása után, jelentőségének növekedését tanárainak a közéletben vitt szerepe is jelzi. A francia megszállás idejében a város megbecsült alakja volt az igen művelt Piller Péter. A magyaron kívül latinul, németül, franciául, olaszul és angolul beszélt. 1809-ben a megkötendő békéről hat hétig Magyar Óváron tárgyaló Champanier János herceg, francia békekövet asztalánál látta vendégül, hogy szellemét élvezhesse. Amikor meghalt, koporsóját a város előkelő polgárai vitték vállukon, és két oldalon a város szenátorai tartották a fáklyát.

1825-ben a királyné koronázásáról, Pozsonyból visszahozott koronát Köpcsénynél, a megye és ország határára dr. Grosser János gimnáziumi igazgató köszöntötte, a mutatott rá az alkotmányosság szükségességére voltára : "... lehetetlenség - mondta - hogy egy fejedelem, kinek fején e drága kincseünk tündökölt, az a vele egyidős alkotmányunknak és törvényes szabadságunknak kedvelője és pártfogója ne lenne ". - Őt, valamint Faklits Imrét és Bendik Ferencet táblabíróknak is megválasztják. Ugyancsak Grosser igazgató volt az, aki sürgette a magyaróvári iskolákban a magyar nyelvű oktatást.

És ezzel elérkeztünk a gimnázium szerepének értékeléséhez is.

A piarista tantervben a főtantárgy a hit- és erkölcsstan, de szorosan utána a nemzeti nyelv és nemzeti érzés / történelem, honismeret / ápolása következett. Az anyanyelvi oktatás mellett a II. Ratio Educationis megköveteli a nemzetiségi vidékeken a magyar nyelv tanítását is, ahogyan azt az 1790-92. évi országgyűlés cikkelyei kimondják.

Ebben a szellemben kifogásolja már 1800-ban Jankovics János igazgató a magyar nyelv oktatásának hiányát az óvári elemi osztályokban.

1829-ben pedig a már említett Grosser igazgató sürgeti levelében a városi Tanács egy határozatának sürgős és szigorú végrehajtását, azt t.i., hogy az elemi iskola második osztályában legyen végre magyarul és németül egyaránt tudó és latinul is értő, oktatására képes tanító.

Az iskola növendékeinek nyilvános szereplésében egyre gyakoribbak a magyar nyelvű művek. 1819-ben Bendik Ferenc tanár " Pásztorének " c. költeményét szavalják magyar nyelven; a megye ünnepein / tiszti beiktatások / is magyar nyelvű köszöntőkkel szerepel-

nek a diákok, sőt a magyar nép- és pásztorvisélet is feltűnik az előadásokon. 1838-ra, a piaristák ideköltözésének 100 éves jubileumára, Századévi Éneket szerzett Demeter Alajos a "magyaróvári királyi gimnáziumban ékes-szóllás tanítója". Ebben az órában jelenik meg először, helyi szerzőtől, tájkiöltészeti elemként Magyaróvár:

" Szende pályádnak haladékony útján
Téged is méltó koszorúval ékit
A szelid érdem ragyogó sugára
Kellemes Óvár ! "

Az iskola énekkara mellett többször találkozunk a növendékek hangszeres / fuvola, klarinét, gitár, hegedű / szereplésével is.

Végező soron azonban a gimnázium működésének eredménye növendékein mérhető le. Ha ebből a korból a magyaróvári gimnázium növendékei közül csak három nevet említek, ez nem azért van, mintha több jeles-neves növendéke nem lett volna az óvári Alma Maternek. Ez a három azonban túllépte egyéniségével és működésének súlyával Moson megye szűk határait.

Időrendben első helyen az óvári származású Alber Jánost kell említeni. Piarista hittudós, a pesti egyetem teológiai karán a szentírástudomány tanára. Tudományos működésének bizonyága a 34 vaskos kötetben megjelent életmű. Megérdemelné, hogy illetékesek és hozzáférők leverjék a feledés porát műveiről és személyéről is.
/8/

Rómer Flóris szintén növendéke volt az óvári gimnáziumnak.

És Mednyánszky László is tanult itt nemcsak tudományt, de magyarságot is. Ebből a gimnáziumból ment a katonai Akadémiára, hogy a birodalom hadseregének tisztje legyen. Magára vette az osztrák uniformist, de nem vetette le magyarságát és hazaszeretetét. Bátyjával, Cézárral együtt csatlakozott 1848-ban a magyar szabadság harcos seregéhez, és mint Haynau első magyar áldozata fejezte be fiatal életét 1849. júliusában Pozsonyban, a bitófán... /9/

Nemcsak rájuk, de az óvári gimnázium számos, névtelen növendékére érvényesek Wirkner Lajos megállapításai: "... kizárt dolog Magyarországon erőszakkal nemzetietleníteni. Közismert - írja - hogy a magyarnak, akár nemesi, akár más rendhez tartozó legyen is valaki, legfőbb java a nemzetisége..." /10/

Hogy Moson megyében és Magyaróváron is volt ilyen érzés, abban elsőrendű szerepe volt az óvári gimnáziumnak.

Jegyzetek

- /1/ Fajér György : Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. IX/II. 1351-1358. Budae 1833.
324 kk. o : "An. Chr. 1354. Elisabeth, mater regina, hospitibus suis de Óvár libertates civium regalium largitur.
... ipsam villam nostram / Óvár / ad inster aliarum civitatum regalium, vel nostrarum nunc et in posterum computantes et instituentes... ut cives seu hospites nostri de Óvár, a modo et deinceps quemadmodum aliae civitates liberae eales, utpote Budensis..."
A következő privilégiumokról történik említés :
a./ Kisebb és nagyobb ügyekben saját bíraskodás a maguk által választott városbíró és esküdtek által, beleértve a halálos ítélet hozatalának és vesztőhely felállításának jogát is;
b./ Plébános választásának joga; / Ennek kapcsán a város a XVII. század elejétől 1947-ig kegyúri jogokat is gyakorolt. L. II. Mátyás 1609. február 15-én kelt kiváltságlevelét./
c./ szabad végrendelkezés joga;
d./ a város polgárai Magyarország területén mindennemű vámtól mentesek;
e./ erdők, szántók, legelők szabad használata;
f./ A Lajtán és Dunán malmokat állíthatanak;
g./ Vásárjog " prout consuetum. "
A város polgárai tartoznak azonban a jószágtizedet megadni. Az adományozó fenntartja magának a tulajdonában levő malmok használatának jogát és azok jövedelmeit, " etiam et domos nostras inibi habitas. "
1975 és 1976. években régészeti feltárások a Lenin út 105 és 109. sz. lakóépületeken a XIV. század építkezési jellegzetességeit mutattak ki.
590 o.
"An. Chr. 1357. Ludovicus libertates regales ciuibus de Óvár per matrem suam Elisabeth concessas transcribit et roborat."
591. o.
"Originales in Archivo Civitatis reginalis Óvár. Eruit God. Kéler Anal. Tom. IV. 513 sq. "
A város privilégiumait felsoroló jegyzékek - a XVII. század végétől - e két oklevelet nem említik; a kiváltságok felsorolását mindig Zsigmond király oklevelével kezdik.
- /2/ GySmL: 1. Piarista Rendház és Gimnázium iratai. Liber Scholarum ab Anno 1773 usque 1828 inclusive "
Az 1802/03. tanévre beiratkozott 88 tanuló közül 43 szegénysorsú diák között 1.100 frt. segélyt osztottak szét a Nunkovits-alapítvány kamataiból.
- /3/ GySmL:1. Piarista Rendház és Gimnázium iratai. "10 annis gymnasio privatum oppidum M.Ovarinum indoluit sorti miserae, alibi educandae iuventutis, viditque maiores spes olim, ac modo de ea concipi potuisset."
- /4/ Magyarország története II. Budapest 1962. Tankönyvkiadó. 538 skk.o.
- /5/ GySmL:1. Piarista Rendház és Gimnázium iratai. Magyaróvár város Tanácsának iratai 1792-1799.

Fackler József városbíró leveléből : "...hogy pedig tiszt. Igazgató úr arról meggyőződjk, mily tevékeny mind a megye, mind a város, és mennyire iparkodnak mindnyájan a Kegyes Tanítórendet legbiztosabb állapotban visszaállítani, a Collegium és Gymnasium épületének fölépítésére pénzt gyűjteni; csak azt említem, hogy Öméltósága, a megyei Főispán azt kívánja, hogy az első-alispán a fölépítendő Collegium és Gymnasium tervét elkészíttetvén, a fölépítési költségvetésben a Kegyes Tanítórendnek alapítványát kimélje meg. A megye a Főispán rendeletét hiven teljesítette és Öméltóságát megkérte, kegyeskedjk Moson megye vagyonosabb földbirtokosait a gymnasium visszaállítására szükséges adományok adására fölszólítani. Lássa Tisztelendőséged, mily élénk buzgalom lelkesíti Moson megye közönségét..."

- / 6/ Győri Püspöki Levéltár. Moson megyei iskolaügyek.
- / 7/ GySmL:1. Piarista Rendház és Gimnázium iratai. Planum abolitum pro erigendo Instituto Oeconomico M. Ovarini 1815-1817 1-32.
- / 8/ Magyar Életrajzi Lexikon I. Budapest 1967. Akadémia Kiadó 13. o. Alber János pesti, egyetemi tanári működésére vonatkozóan a Kalocsai Érseki Levéltárban találhatók feljegyzések. / Férfi szerzetesrendek - Piaristák cím alatt / A kalocsai érsek volt ugyanis hivatalból a Pesti Egyetem Hittudományi Karának patronusa. A felügyeleti jogból kifolyólag a vitás kérdésekben őt illette a döntés joga. Albernek - abban a korban modern -nézetei miatt sok kellemetlenséget okoztak -- irigységből is - tanártársai. E feljelentések és vizsgálatok anyagát tartalmazzák az említett feljegyzések.
- / 9/ Magyar Életrajzi Lexikon. II. Budapest, Akadémia Kiadó. 181.o.
- /10/ Andics Erzsébet : A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848-49-ben. III. Budapest 1965. Akadémia Kiadó. 475-486. o.
Wirkner Lajos, hivatkozással Schwarzenbergtől nyert felhatalmazására, megküldi neki " nyíltan és őszintén " kifejtett nézeteit a Magyarországon uralkodó hangulatról. Memorandumában írja : " ... Die auf Einführung der deutschen Sprache und andere fremdartige Institutionen bezüglichen Verfügungen der Ministerialkommissare und Distrikt-Generäle, wie auch deren meistens schlecht berechnete Handhabung, woraus allgemein auf die Absicht der Regierung, Ungarn durch Gewaltmittel zu entnationalisieren, geschlossen wird. - Nun ist es aber eine allgemein bekannte Tatsache, dass des Ungarn - ob er dem Adel, oder einem anderen Städte angehöre - höchstes Gut die Nationalität sei, dass derselbe in dieser Beziehung oft bis in das Lächerliche ging, dass er diesen eingewurzelten Enthusiasmus und Vorliebe zu seinem Lande, welche ihn sogar zu der Behauptung : dass er seinen eigenen Gott habe, und jenseits der Grenzen seines Vaterlandes es kein Leben gebe, führte - grösstenteils auch den andern Bewohnern Ungarns, ob Deutsche oder Slawen, mitzuteilen wusste."

Irodalom

Hóman-Szekfű : Magyar Történet IV. köt. Budapest, 1943.

Magyarország Története / Egysémi tankönyv / Budapest, 1962.

Magyaróvári Piarista Gimnázium évkönyvei 1826-1948.

Mészáros István : A magyar nevelés története 1790-1849. Budapest, 1968. Tankönyvkiadó

Péterfy Sándor : A magyar elemi iskolai népoktatás Budapest, 1896. Lampel R. kiadása.

Ferenc MIHÁLY :

Die Rolle und die Bedeutung des Gymnasiums in Magyaróvár in den Jahren von 1767 bis 1848

Das Herrschaftsgut im Bezirk Moson gehörte den ungarischen Königinnen. Sein Zentrum, " Villa Óvár ", erhielt im Jahre 1354 von Königin Elisabeth den Rang einer Stadt. Diese Vorrechte sicherten die Entwicklung eines annehmbar regen städtischen Lebens. In der Zeit der habsburgischen Könige geriet die Verwaltung des Gutes in den Wirkungskreis der Königlichen Kammer, die es an Wiener Banken verpachtete. Die fremden Beamten hielten die königlichen Schenkungen nicht in Ehren und waren bestrebt, die Privilegien der Stadt abzuschaffen. Das Urbarialprotokoll des Jahres 1768 erklärte alle Privilegien für nichtig. Die Bürger der Stadt waren im Kampf für ihre Rechte so stark beschäftigt, daß sie sich nicht besonders um die Stiftung und Erhaltung ihrer Mittelschule kümmerten. Das Gymnasium sicherte materiell seine Tätigkeit und Erhaltung aus den Stiftungen der Beamten des Bezirke und des Herrschaftsgutes. Seine anziehende Wirkung verbreitete sich über die benachbarten Bezirke hinaus. Die Möglichkeit des Studiums der deutschen Sprache zog, besonders in den ersten Zeiten, viele Schüler selbst von der Tiefebene nach Magyaróvár.

Die hoffnungsvolle Entwicklung des Gymnasiums wurde von der Ratio Educationis / 1777/ unterbrochen. Infolge der Verordnung über das Lehrgeld und über den deutschsprachigen Unterricht sank die Zahl der Schüler von einem Jahr zum anderen, schließlich von 140 auf 34 herab. In den Jahrzehnten vor der Ratio Educationis betrug die Zahl der Schüler im Durchschnitt etwa 160; in den Jahren von 1778 bis 1789 hatte die Schule 33, im Jahre 1788 sogar bloß 17 Schüler. Infolge eines derartigen Rückganges stellte eine königliche Verordnung die Tätigkeit des Gymnasiums ein. Die Stiftungskapitals gerieten unter die Verwaltung der Pensionsanstalt der Piaristen in der Stadt Szentgyörgy.

Das Lehrgeld-und Stipendiensystem Josefs II. beeinflusste das ungarische Mittelschulwesen sehr nachteilig. Solange 50 %, oft auch 70 % der Rüstungsausgaben der ganzen Monarchie von Ungarn gedeckt wurden, betrugen die Stipendien für die Schulen des Landes nur einen Bruchteil der gesamten Summe für diesen Zweck in der Monarchie. In ganz Ungarn bekamen 380 Schüler und Studenten - von den Normalschulen bis zu den Universitäten - insgesamt 25 600 Gulden* Stipendium. Die Zahl der Gymnasialschüler betrug im Jahre 1784 insgesamt 8356, 1788 waren es 4269. Im Staaterat wurde erklärt, daß es gefährlich sei, den Ungarn Kultur zu vermitteln, weil sie Österreich gegenüber dieselbe Rolle spielen könnten, die die Amerikaner gegenüber England spielen. Auf die aufgezwungene Germanisierung wurde in mehreren Schulen so reagiert, daß sich auch die Lehrer, die deutsch sprechen konnten, vom Unterricht zurückzogen.

Das wirtschaftlich ausgebeutete, politisch unterdrückte Ungarn fühlte sich infolge der Sprachverordnung in seiner Existenz bedroht / seit 1765 gab es keine Landtage / und verlangte die Herstellung des Status quo aus dem Jahre 1780.

* Forint

Nach zehn Jahren Pause begann das Gymnasium im Herbst 1799 mit 82 Schülern wieder seine Tätigkeit in drei grammatischen Klassen und von 1801 an wurden noch zwei humanistische Klassen eröffnet. Die zweite Ratio Educationis erschien im Jahre 1806. Sie sicherte größere Möglichkeiten für die national gesinnte Erziehung und erweiterte auch den Rahmen des Unterrichts. In Magyaróvár aber wurde die dritte Lehrerstelle in der Volksschule erst 1847 gesichert, und in den zwei Elementarklassen wurde statt der ungarischen Sprache kirchlicher Gesang unterrichtet. Die Gymnasiallehrer glichen die Mängelhaftigkeiten aus. Sie unterrichteten die Schüler, die ihr Studium in der zweiten Grammatikklasse beginnen mußten, in besonderen Vorbereitungskursen.

1815 schlug Der Direktor des erzherzoglichen Gutes, Antal Wittmann, vor, einen Kurs für Philosophie zu organisieren, wo auch landwirtschaftliche Fachkenntnisse zu unterrichten wären. Zwei Jahre lang dauerten die Verhandlungen zwischen der Verwaltung des Herrschaftsgutes und den Piaristen. Die Verhandlungsdifferenz betrug 350 Gulden. Weder die Stadt noch der Bezirk nahm diese unbedeutende Summe auf, und dadurch wurde die Gelegenheit versäumt, in Magyaróvár die erste öffentliche Lehranstalt zu gründen, die ein Fachzeugnis hätte erteilen können.

Trotz der vielen Schwierigkeiten gilt die erste Hälfte des 19. Jahrhunderts als die Blütezeit des Gymnasiums in Magyaróvár. Es hatte in dieser Zeit viele Lehrer, die die nationalen Bestrebungen verstanden und unterstützten. Für die Volksbildung der Stadt und des Bezirke war im 18. Jahrhundert auch noch die Tätigkeit zweier ausgezeichneten Volkaredner in Magyaróvár und im Bezirk, Péter Kren und Lajos Némethy, kennzeichnend. Auch die Schuljugend stellte sich in öffentlichen Aufführungen von Schuldramen von Jahr zu Jahr vor, in denen immer häufiger in ungarischer Sprache gesprochen wurde. Es erschien auch die ungarische Volks- und Schäfertracht.

Das Gymnasium hatte ausgezeichnete Lehrer. Auch von den französischen Okkupanten wurde Péter Piller, der mehrere Sprachen beherrschte und eine europäische Bildung besaß, hochgeschätzt. Der Direktor János Jankovics forderte schon im Jahre 1800 den intensiveren Unterricht der ungarischen Sprache in den Elementarschulen, der Direktor János Grosser begrüßte 1825 die ungarische königliche Krone an der Grenze des Bezirke und sprach über die konstitutionellen Pflichten des Königs. Er forderte die Einführung des Ungarischen als Unterrichtssprache statt des Lateinischen.

Diese ausgezeichneten Lehrer erzogen viele ausgezeichnete Menschen, von denen folgende auch im ganzen Lande berühmt wurden: János Alber, der Professor der Bibelwissenschaft an der theologischen Fakultät der Budapester Universität, Flóris Römer, der berühmte Archäolog, und László Mednyánszky, der erste ungarische Märtyrer des Freiheitskampfes 1848.

HOZZÁSZÓLÁSOK

A művelődéstörténeti szekció előadásaihoz több hozzászólás hangzott el. Elsőként Kelemen Elemér kért szót. Alábbiakban közöljük hozzászólásának teljes szövegét.

Kelemen Elemér :

Néhány Somogy megyei adat népoktatásunk reformkori fejlődéséhez

Bár szekciónk - a konferencia céljának megfelelően - Dél-Dunántúl művelődésügyének 1767 és 1848 közötti történetét tanulmányozta, mind a vitaindító előadásnak, mind az elhangzott hozzászólásoknak a népoktatással kapcsolatos közlései és megállapításai elsősorban a XVIII. század utolsó harmadára vonatkoztak, s alig utaltak korszakunk második felére, a reformkorra. Ennek a tény- és elemzésbeli egyoldaluságnak pedig megvan az a veszélye, hogy statikusnak mutatja a művelődés ezen fontos, korszakunkban egyre nagyobb szerephez jutó részterületét, s nem érzékelteti azt a -helyenként hihetetlenül lassu, máshol meglepően dinamikus - előrelépést, ami a magyar polgári fejlődés ellentmondásos előtörténetét a művelődés, nevezetesen a népiskolai oktatás terén is jellemezte.

Hozzászólásunkban néhány Somogy megyei adatra - pontosabban : két adatcsoportra - hivatkozva, az eddig felvázolt képet szeretnénk teljesebbé tenni, bizonyítandó népoktatásunk reformkori fejlődését.

Kanyar József korábbi kutatásaiból tudjuk - előadásában most is hivatkozott rá, - hogy a XVIII. század végén lezajlott különböző indíttatású Somogy megyei iskolaösszeírások / 1770., 1774., 1789./ adatai a megye 317 helysége közül 204 népoktatási viszonyaiba engednek több-kevesebb betekintést./1/ E 204 település közül 29-ben " sem iskolát, sem tanítót, sem növendéket nem találtak az összeírók, " /2/ s egy sor további helységben is hiányzott a rendszeres népoktatás valamelyik itt említett alapfeltétele.

Sajnos, Somogy megyében nem rendelkezünk olyan későbbi, e korszakból származó iskolaösszeírással - vagy peddig legalább is nem ismert előttünk-, mint amilyenre Fejér megyéből Klauszné Móra Magda hivatkozhatott hozzászólásában /3/ s amely - a szomszéd megyéhez hasonlóan - közvetlenül is bizonyíthatná feltételezésünket. Ilyen híján egy későbbi, 1863-as iskolaösszeírás adatainak felhasználásával kíséreljük meg állításunk igazolását. /4/ Ugy véljük ugyanis,

hogy az 1863-as helyzet nem sokban térhetett el a reformkor végén, az 1840-es években feltételezhető állapotoktól, mivel a Bach-korszak kényszerítő iskolapolitikai intézkedéseinek statisztikailag kétségtelenül kedvező hatását az 1861-ben fellobbanó nemzeti ellenállás - számos iskola megszüntetésével, a segédtanítók elbocsátásával, az iskoláztatási kötelezettség felrugásával - " ellensúlyozni " tudta, s tulajdonképpen visszaállította a népoktatás forradalom előtti személyi és tárgyi körülményeit./5/

Az 1863-as adatok szerint Somogy megye összeírt 293 települése közül 27-ben nem volt iskola / ezek közül 16-ból a közeli szomszéd községbe jártak át a tanulók /; 203 helységben egy, 51-ben kettő, 12-ben három vagy több iskola működött, összesen 345. A XVIII. század végi összeírásokban iskola nélküli településként számontartott 29 közül ekkor 24 már rendelkezett iskolával, 4 pedig a szomszédos " anyaiskolába " járatta tanköteleseit. / Igaz, időközben az iskola nélküli települések száma a kimutatásokban sem szereplő nagy pusztaák kifejlődésével tovább nőtt, s ekkor már meghaladta a harmincat./ Egy másik - csatlakozó - kimutatás szerint a megye iskoláinak több mint 60 %-át kitevő 201 katolikus népiskola 70 %-a 138 iskola /az 1770-80-as évek dűlődező fa-és vályogépületeivel szemben elfogadható állapotban lévő, nagyrészt téglából, kőből készült épület volt: többségük - más források : közigazgatási jelentések, jegyzőkönyvek tanúsága szerint - a XIX. század első felében épült fel vagy épült újjá. Fejlődésre utal a tanítók létszámának alakulása is : amíg a XVIII. századi összeírások a 204 helységben 111 tanítót regisztráltak, 1863-ban a tanítók száma meghaladta a 400 főt /407 /.

A rendszeresebb iskolába járás elterjedéséről vallanak az iskolalátogatások adatai is. A XVIII. század végi összeírásokban szereplő 80, statisztikailag figyelembe vehető helységben az iskolaköteles gyermekek 22,4 %-a járt iskolába./6/ Ennél már a hivatkozott Kanyar-tanulmányban is szereplő, két közigazgatási egység 18 településére vonatkozó - s így egyfajta reprezentatív mintának tekinthető - 1839-es megyei összeírás iskolalátogatási adatai is kedvezőbbek : a " téli " iskolába járók aránya meghaladja az 50 %-ot./7/ Míg Somogyváron pl. az 1770-es és az 1773-as összeírás egyaránt 5-5 iskolába járózt említ, 1839-ben a 120 iskolakötelesből 90 járt iskolába; Tótszentpálón a 87,4-es arány 90:40-re változott. Boronkán, Niklán, Jádón, Vámoson, ahol korábban nem találtak növendéket az összeírók, 1839-ben 30-60 %-os a szorgalmi arány. 1863-ban a hivatalt statisztikai jelentés szerint az iskolakötelesek 89,4 %-a - de a korrekciós becslések szerint is 78-80 %-a - szerepel " rendszeres " iskolába járóként; s ez - ha figyelembe is vesszük, hogy az iskolalátogatás időnyjellege a felvakban e száz év alatt nem sokat változott - az iskoláztatási szokások kedvező alakulását, a művelődési igények fejlődését bizonyítja.

Ezt igazolják - másodjára - a falusi lakosság írástudásával kapcsolatban felderíthető tények is. Benda Kálmán - a népiskola csekély hatását bizonyítva - az 1768-as összeírások meggyőző adataira hivatkozott : Dunántúl mezővárosaiban az előljárók 42, a falvakban mindössze 11,4 %-a tudta leírni a nevét, a többi keresztet használt aláírásképpen. Somogy, Zala és Baranya megyékben ez az arány - egyenes összefüggésben az iskolák számával és színvonalával - mindössze 3 %-os volt./8/ A már említett 1863-as összeírást követően 63 Somogy megyei községben közigazgatási vizsgálat indult az iskolánélküliség vagy a rossz iskolai feltételek okainak, ill. megszüntetési

lehetőségeinek a feltárására. /9/ Az érintett helységekben a helyzetet és a megoldás módját rögzítő rövid jegyzőkönyvek készültek. Ezeket a jegyzőkönyveket a vizsgálatot vezető szolgabíró, az egyházi előljáróságok meghívott képviselője, ahol volt, a tanító - és a község 3-5 előljárója, köztük a községi bíró irták alá. A felderíthető 27 jegyzőkönyvön összesen 107 községi előljáró / bíró, esküdtek / neve szerepel, az alábbi megoszlásban :

saját kezűleg írta alá	44- 41,1 %
keresztlettel hitelesítette	63- 58,9 %.

/ Az írni tudók aránya a kaposi járás 6 községében 13,6, az igali járás 8 községében 65,1 % ! /

Az analfabéták mintegy 60 %-os aránya, tekintettel arra, hogy a megye viszonylag elmaradott, többnyire - elsősorban a kaposi járásban - az iskolát is nélkülöző településeiről van szó, a feltételezhető megyei aránynál hihetőleg rosszabb; s még így is az analfabetizmus jelentős elterjedéséről tanuskodik a XIX. század első felében. / A z külön elemzés tárgya lehet, hogy az ilyen összetételű előljáróság mit tett, mizerábilis helyzetéből adódóan mit tehetett egy község szellemi felemelkedése, az iskoláztatás előmozdítása érdekében./

A népiskola térhódítását, növekvő hatását bizonyítja - a fentebb idézett megyei adatokon túlmenően - az a közismert tény is, hogy a XIX. század első felében ezeknek a népiskoláknak a padjából indult el történelmi útjára a reformkortól kezdődően egyre jelentősebb társadalmi-politikai szerepet játszó nem nemesi származású értelmiségi-hivatalnoki réteg, amely ezekben az iskolákban ismerkedett meg a műveltség alapjaival, ott sajátította el a tudás tisztelgését, a művelődés igényét és a felemelkedés vágyát. A legjobbak számára ezért is válhatott életre szóló feladattá, társadalmopolitikai programmá a nép művelődésének, szellemi- és társadalmi - felemelkedésének ügye. /10/

A tények félremagyarázása lenne azonban, ha a felhasznált 1863-as adatokból kikövetkeztethető reformkor végi megyei népoktatási helyzetet egyértelműen kedvezőnek minősítenénk. Az iskolák száma, állapota, felszereltségi foka; a tanítók létszáma, műveltsége és anyagi- társadalmi helyzete; az iskolába járás aránya, időszakossága - a XVIII. század végi állapotok természetes folytatásaképpen - ekkor is, akár majd a népoktatási törvény végrehajtásának éveiben, az ország feudális elmaradottságát tükrözte. De mindez nem cáfolhatja a viszonylagos fejlődés tényét : gazdasági-társadalmi életünk lassu kapitalizálódásának évszázados szokásokat és igényeket átformáló hatását; a termelési technika fejlődésével és a paraszti áru-termelés - igaz, nehézkes - kibontakozásával együttjáró új kultúra szükségét és igényét. /11/ Az a harc, amelyet a magyar parasztság - osztályharcának részeként - a számára idegen művelődési tartalmak és formák ellen, a " neki való " műveltség megszerzésének jogáért és lehetőségéért vívott, a népiskola körül - a népiskoláért vagy éppen a népiskola ellen - folyó küzdelmekben is nyomon követhető. A piacra is termelő, vásárokon, városokban forgó jobbágy-paraszti számára nemcsak a hagyományostól eltérő termelési technika és technológia megismerése, nemcsak az új tartalmu társadalmi és emberi kapcsolatokhoz igazodó magatartási, cselekvésinormák és módok elsajátítása, hanem az írni-olvasni tudás és az elemi számtani ismeretek is létkérdéssé váltak. A XIX. század folyamán egyes aratók usziban-

jelentkező új szükségletek szétfeszítik a népoktatás hagyományos, egyházi kereteit, megváltoztatják vagy legalább is erőteljesen módosítják a népiskola hagyományos funkcióját, hogy t.i. "az iskola az egyház veteményes kertje"./12/ Az "engedelmes állampolgár" nevelésénél már ekkor is többet, bizonyos alapvető ismeretekkel rendelkező munkaező termelését követelték az iskolától az uralkodó osztály egyes köreinek érdekei is. A korszakunk második felében felgyorsuló gazdasági-társadalmi változások érlelték meg a közoktatás - 1848-ban elvetélt, és csak 1868-ban, az ellentétes érdekek ütközéséből következően ellentmondásosan, kompromisszumok árán megvalósuló - polgári reformját. A népoktatás XVIII. század végi állapotától Eötvös törvényéig tehát művelődési életünk, s benne népoktatásunk reformkori fejlődésén át vezetett az út.

Jegyzetek

- /1/ L. Kanyar József : A népiskola és a középfoku oktatás Dél-Dunántúlon a kései feudalizmus korában c. előadását, ill. Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében. / 1770-1789 /. = Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 1. Kaposvár, 1970. 55-92. 1. c. tanulmányát.
/ A továbbiakban ez utóbbira hivatkozunk./
- /2/ Kanyar : i.m. 62. 1.
- /3/ Klauszné, Móra Magda : Fejér megye művelődési viszonyai 1777-1848 között c. hozzászólása.
- /4/ Kelemen Elemér : A népoktatás Somogyban a kiegyezés előtti években. = Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv. 3. köt. Kaposvár, 1972. 137-168. 1. - A forrásokra vonatkozóan 1. a 31-33. sz. jegyzetet.
- /5/ L. az előbbi tanulmány bevezető részét, ill. az 1--3. sz. jegyzetet.
- /6/ Kanyar : i.m. 64.1.
- /7/ Uo. 85.1.
- /8/ Benda Kálmán : Az írástudás a dunántúli jobbágyság körében a XVIII. század második felében. Hozzászólás. Továbbá : Benda Kálmán : A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. = Valóság, 19. évf., 4. sz. 54-61.1.
- /9/ Kelemen : i.m. 151-155. 1., ill. a 73-99. sz. jegyzetek.
- /10/ Klasszikus példája ennek Táncsics Mihály életutja, de a XIX. század tudományos, művészeti és politikai életéből további példák sorát idézhetnénk.
- /11/ V.ö. Kanyar : i.m. 87-89. 1. és Mészáros István : A magyar nevelés története. 1790-1849. Bp. 1968. 124-141. 1.
- /12/ Kanyar : i.m. 78. 1. - E folyamat elemzését 1. Balogh István : A paraszti művelődés. = A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. Szerk. Szabó István. Bp. 1965. 2.köt. 487-564. 1.

Ezt követően Rajczi Péter kért szót, aki a következőket mondotta: " Pécs a tudományok megvainak terjesztésére különösen alkalmos " - írta az akkori pécsi püspök 1367-ben az egyetem alapítása iránti kérelmében. Most, miután végighallgattam az értékes és érdekes előadásokat, ez a mondat jut eszembe annál is inkább, mivel itt Pécsről, Baranya megyéről keveset hallottunk, noha ez a vidék is sokat adott a magyar kultúrának a tárgyalt időszakban."

Ezután a hozzászóló rámutatott arra, hogy a török uralom alatt Baranyában a magyar kultúra és oktatásügy nagyon sanyaru körülmények között volt. Várallyi Szaniszló püspöknek 1543-ban történt menekülésétől Radonay Mátyásig, 1687-ig pécsi püspök nem lépett az egyházmegye területére. A megyében azonban élt a magyarság, hisz a falu soha sem törökösödött el. Ebben nagy szerepet játszottak a ferences barátok, és azok a " diákok ", kiket a török dehterek emlitenek. 15 licentiatust nevét ismerjük, akik a vándor-szerzetesek mellett ellátták az egyházi szolgálatot. A licentiatust intézménye Baranya megyében a török utáni időben is fennmaradt, és igen jelentős szerepet játszott. Hiányolja, hogy ennek - a kulturtörténeti szempontból is érdekes intézménynek - a történeti feldolgozása még nem történt meg.

A hozzászóló a továbbiakban rámutatott arra, hogy a töröktől felszabadult Pécsen már 1687-ben megkezdtek a jezsuiták a tanítást, iskolájuk szervezését. Igaz, hogy a Széchenyi-féle hagyatékot csak később és részben kapták meg, de az oktatás már 1687-től folyamatos. A jezsuita gimnázium létszámáról pontos adatok még nincsenek, de az 1700-as években az már néhány százra tehető. Kiváló tanárok működnek itt, pl. a történetíró Pray György. Utal arra, hogy a Ratio Studiorum a későbbi oktatási rendszerekhez képest kevésbé volt ugyan fejlett, de a maga korában előrelépést jelentett a rendszertelen oktatáshoz képest. A tantárgyakat általában " historice " tanították és amennyi a természettudományokból tudomány volt, szintén tanították. Érdekességgént említi, hogy a testnevelés először a Ratio Studiorumban szerepel kötelezően.

A pécsi gimnázium 1800- és 1848 között rendszeresen 400-500 tanulóval működött. Ezek fele a megyén kívülről, Horvátországból, sőt külföldről is érkezett.

A hozzászóló szerint a népoktatás színvonala Baranyában is az ismertetett megyékhez hasonló lehetett. " Ha egy épület alapjai meginognak, először azt kell megerősíteni, " írta egy korabeli pécsi tanár. A megyében pedig az erkölcsökkal, ugyancsak baj volt." Érthető, hogy elsősorban a kor szemléletének megfelelően értelmezett erkölcsi alapokat igyekeztek megerősíteni..Igy léptek fel erőlyesebben az itt törökösöknök nevezett ariánusok, unitáriusok ellen, hisz a török alatt a pécsi kereszténység többsége " törökös " volt. Ez tehát nemcsak vallási, hanem politikai kérdés is volt. A XVIII. századi visitatiók tanusítják, hogy Baranya megyében nincs falu, ahol isentiszteleti hely nem volna, és ha nagyon szegényesen is - folyik a szóbeli oktatás. "

A hozzászóló szerint a tanítókat is érdemes megvizsgálni Baranya megyében. Valóban sok közöttük a " kasza-kapa kerülő ", de igen sok nagyolvasottságu, művelt, világlátott ember is van, aki a kis falvakban latinra is tanítja a gyerekeket. Egyetért Benda Kálmánnal abban, hogy a protestáns iskolákban általában teológiai tanulmányokat folytatók vagy végzett teológusok tanítanak, de ezek a

tanítói állást csak átmenetnek tekintik, és ha lelkeszi hivatalt kapnak, elmennek. Lehet, hogy a teológiai végzettségű tanító nagyobb műveltséggel, magasabb iskolázottsággal rendelkezik, görögül és héberül is ír-olvas, de nem hiszi, hogy a falusi népoktatást ez segítené elő. Sajnálatos, hogy még nem dolgozták fel az igezi falusi néptanítók történetét, akiknek főhivatása volt a tanítás és akiknek a fia is tanítónak ment, és így a falusi értelmiség kialakulásának egyik bázisa lett.

Utal arra, hogy a népoktatás milyen fontos szerepet játszott a kor pécsi püspökeinek rendeleteiben. Ezzel kapcsolatosan említette meg Klimó György még nem kellőképpen értékelte munkássága mellett / nyilvános könyvtár, papírmalom, nyomda stb. / Szepeessy Ignác tevékenységét, aki 1828-1838 között volt pécsi püspök. Minden plébániáját végiglátogatta és mindenkihez saját anyanyelvén igyekezett szólani. Megtanulta a horvát nyelvet is a baranyai sokak kedvéért. Sokat áldozott a falusi iskolákra " hogy a pörgyermekek előtt is megnyiljék az égi és földi tudományok tárháza ". Rendezte a falusi tanítók fizetését és prémiumokkal igyekezett őket tökéletesebb munkára készíteni. 1830-ban tanítóképző nyílt Pécsen. / Itt megjegyezte, hogy az első magyar tanítóképző 1828-ban Egerben, az első evangélikus képző 1829-ben Sopronban, az első református képző 1839-ben Debrecenben és az első kir. katolikus képző 1840-ben Budán nyílt meg. / Szepeessy a pécsi Lyceum alakításával 300 főiskolást vonzott - az 500 gimnazista mellé - a városba. - Utódai is rendszeres jelentést kértek a falusi iskolákról, támogatták a kiadódóvást. / Az első kiadódóvó intézet a pécsi egyházmegyéhez tartozó Tolnán jött létre 1830-ban /.

A vitában részt vett még Szántó Imre, Benda Kálmán és Móra Magda, akik részben újabb adatokat közöltek, illetve az elmondottakat egészítették ki, részben az elhangzott megállapítások egyes tételeit hangsúlyozottabban aláhúzták.

A szekció vezető értékelését lásd a záró ülés anyagában.

IV. GENEALÓGIAI SZEKCIÓ

Vezető: Vörös Károly

Vörös Károly :

Biográfiai és családtörténeti kutatások kérdései és helyük a regionális történeti kutatásokban

Ahhoz, hogy ülőszékünk e szekciójának céljait indításul összefoglalhassuk és eredményeit lezárásként rendszerezhessük, elengedhetetlen, hogy mindenekelőtt a genealógia több lehetséges értelmezésével legyünk tisztában.

A genealógia fogalma a közbeszédben és a köztudatban több, egymást sok ponton, nem kis részben valóban fedő, és egymással kétségtelenül össze is függő értelmezésben fordul elő. Jelenti elsősorban / és talán legelterjedtebben / mindazon praktikus eljárások és alkalmazások ismeretének összességét, amelyek ahhoz szükségesek, hogy egymással bármilyen módon leszármazási kapcsolatban álló dolgok kapcsolatait forrásszerűen feltárhassuk és tanulmányozható formában kifejezhessük. Idetartozik tehát a kapcsolatot / a tanulmányozandó kapcsolat tárgyától függően / bizonyítani képes forrásoknak és felhasználásuknak ismerete, valamint az a technika, melynek segítségével az így nyert adatokat a kapcsolatokat érzékeltetni képes formákban kifejezhetjük / családfák, leszármazási táblák készítésének ismerete, stb /.

Második, ugyancsak közhasználatu értelmezésében a genealógia sajátlag az emberi leszármazási kapcsolatok kutatásának tudománya és ebben a vonatkozásban döntően e leszármazás természetes formájának, a családnak kutatását jelenti. Míg az első értelmezésben a genealógia végülis még meglehetősen elvont diszciplína marad, ill. maradhat, - addig ebben a vonatkozásban már megelevenedik és szükségképpen erősen történetivé is válik. Nemcsak azért, mert a leszármazás kutatása szükségképpen történeti sférákban zajlik le, hanem azért is, mert a leszármazási kapcsolatok lehetséges kutatási tárgyai közül az ember az, aki a történelemmel a legszorosabb kapcsolatban áll : ő az, aki megalkotja azt, de ő is van annak egyénként legjobban alávetve.

Harmadik értelmében azonban - és a következőkben a genealógiának döntően erre a vonatkozására kívánjuk a hangsúlyt helyezni - a genealógia alapul szolgálhat egy sajátos általános történeti módszerhez is - olyan módszerhez, mely a történeti folyamat egészének jobb megismerése érdekében a genealógiához folyamodik. Megértve, hogy a történeti folyamat bizonyos fontos elemei legjobban az emberi leszármazás vonalát nyomon követve, annak tanulságai alapján lesznek megismerhetők.

Három értelme és ezek által fedett, végül is három különböző, de egymással össze is függő funkciója közül a genealógia az első kettőben / melyekben közvetlenül kerül alkalmazásra / már részben nagy multra, részben valóban sokoldalú felhasználásra tekinthet vissza. Közvetlenül és szinte absztrakt módon csupán leszármazási kapcsolatok tisztázása, megállapítása ugyanis régóta, és ma is egyre sűrűbben és szélesebb körben jelentkező eleven igény : akár állati fajtanemesítésről, akár - mint legújabban - sportcélú ember-tenyésztésről, akár egyes orvosi-biológiai törvényszerűségek megállapításáról, akár / s évezredek óta / bizonyos típusú jogi- vagyoni követelések jogosultságának elbírálásáról van szó.

Ennek során persze a genealógia technikája rossz célok szolgálatában is alkalmazást nyerhet : értelmetlenebb, ma már immár komikus formájában anyagi és társadalmi előnyök megszerzése érdekében előkelő, vagy vélt előkelőségű rokoni kapcsolatok megteremtésére vagy bizonyítására, - veszedelmesebb és méltán gyűlöletes alkalmazási formájában annak bizonyítására, hogy valaki nem tartozik a társadalom teljesjogúnak elismert tagjai közé. A felhasználás során előállott ilyen aberrációk azonban nem kompromittálhatják a genealógiát, és nem akadályozhatják meg azt sem, hogy módszerei és ezáltal elért eredményei továbbra / s egyre táguló körökben / is felhasználtassanak. Méghozzá a történettudományi kutatás olyan igényeinek kielégítésére, olyan kérdőjeleinek megválaszolására is, melyeknek kielégítése, megválaszolása más módon egyelőre nem képzelhető el. A társadalmi mozgás, és eredményeként az átrétegződés egyes konkrét, - általánosabban ható tanulságaiban meg már igen nagy jelentőségű - problémáiról van itt szó, elsősorban az utolsó mintegy 200 év magyar történetének - benne tehát már a mostani ülésszakunkon vizsgált periódusnak is - vonatkozásában. Nem azért persze csupán erre az utolsó két évszázadra korlátozva, mintha ugyanezen problémák és kérdőjeleik nem állnának fenn a magyar történelem minden korszakára, - de egyszerűen mert a forrásadottságok következtében ezeknek genealógiai módszerű megválaszolása reálisan és rendszeresen már csak ebben a két évszázadban lehetséges.

Egy adott korszak társadalmi mozgását ugyanis az eddigi kutatás elsősorban a / forrásaitól függő típusú / vagy, a birtoklási nagyság kategóriák szerinti, az adott forrásokból több időpontban rekonstruálható szerkezetének összehasonlítása révén tudta felderíteni. Könnyű átlátni azonban, hogy ez a módszer még nem adhat tökéletes képet, hiszen így végül még csak az összehasonlított szerkezetek belső arányainak változásai váltak észlelhetőkké, - de nem az, hogy az arányváltozások mögött mennyiben áll a személyek, ill. családok, ill. - s ez a fő kérdés - az általuk reprezentált társadalmi osztályok, rétegek változása is, - és még kevésbé az, hogy a vizsgált és az összehasonlított időpontok között a változást / amennyiben ilyen volt / kialakító mozgás konkrétan hogyan ment végbe. Csupán a vagyoni kategóriák, vagy a társadalmi szerkezet egyéb meghatározó elemei / pl. a közhatalomban való részesedés mértéke / arányainak esetleg és helyenként viszonylagos stabilitása esetén még könnyen elmosódottá vagy éppen észlelhetetlenné is válhat egy olyan mozgás, mely pedig a társadalmat a valóságban nagyon is átalakította. És ugyanakkor nem kisebb veszteségként ismeretlen maradhat az a mechanizmus is, melyen át a változás érvényesül : a biológiai / kihalás /, politikai / kompromittálódás /, anyagi / vagyoni hanyatlás /, vagy akár / a biológiaiával összefüggően / az intellektuális képességek több generációs hanyatlásában, stb. stb. megnyilvánuló folyamat.

Hosszasan lehetne beszélni ezekről a problémákról, melyeknek jelentősége kétségtelen, de melyeknek megoldása csak ilyen mély, analitikus, genealógiai módszerű kutatások révén érhető el. Elég, ha az utolsó 200 év köréből csupán a gentry sokat emlegetett hanyatlásáról, vagy a földbirtoktulajdon / a nagybirtok primátusának változatlanul maradása mellett is / kétségtelen változásairól, vagy pl. a belső / regionális- vagy éppen országos / migrációnak, s részben ezzel összefüggőleg a családi kapcsolatok alakulásának mechanizmusáról, menetéről : regionális és társadalmi forrásainak köréről és bővüléséről : mindezek irányairól, tendenciáiról beszélünk. Vagy az olyan konkrétan még csak megvizsgálni sem kísérelt

kérdésekről, mint a polgárság minőségi / fogalmi / funkcionális és mennyiségi / személyi / változása; az értelmiség kialakulása : eredete, emelkedése és hanyatlása, - és általában a vagyon kialakulásának és szétesésének, és ezáltal a vagyonosodás mechanizmusa különböző változatainak, típusainak feltárása, - éppugy, mint a különböző gazdasági bázisoknak, az egyénen, ill. családon át az egész társadalmi szerkezetben is érvényesülő stabilizáló / vagy éppenséggel ellenkezőleg, instabilizáló / hatása. Nem is beszélve az olyan, efajta nagyon is konkrét és mateiális vizsgálatok nélkül könnyen még irracionálisnak is tűnő mozzanatokról, mint egy család biológiai életképességének / a családregevények írói által a tapasztalatból már régen felfedezett, vagy legalábbis felfedezni vélt / sajátos útja, és az így kialakult, társadalomtörténetileg sem kevésbé jelentős mozgási, vagy karriermodell. Bármelyik fenti, végülis csak esetlegesen felsorolt kérdést vesszük elő is, azonnal világossá válik, hogy megoldásukban a genealógiai módszereknek bevonása és az így előálló eredmény a társadalom történetének szempontjából rendkívül jelentős és gyümölcsöző : a társadalmi mozgás menetét konkrétizálva annak lehetséges képét részben meg -, részben pedig újjá is alkotja, de mindenképpen döntően pontosíthatja.

És ez az a pont, ahol a genealógiai módszer, tehát a leszármazási kapcsolatok alkalmazása körének a szükséghez képest ki kell bővülnie biográfiai mozzanatok bevonásával is : a társadalmi mozgás egésze szempontjából is rendkívül elmélyítheti a vizsgált család életének egyes különösen jellegzetes pontjain álló, azt kifejező, / vagy szűkebb, vagy tágabb körben azt éppenséggel formáló / egyéni életpályák kutatása és feltárása a genealógiai módszer nyújtotta tanulságokat. Méghozzá természetesen annál inkább, minél tipikusabb, a vizsgált csoport átlagából minél kevésbé kiemelkedő személyi életpályájáról van szó, - mint ahogy az egész genealógiai módszer mintegy igényli is az átlagemberek, átlag családok / természetesen az átlag mindig a vizsgált csoport jellegének megfelelően értendő / történetének feltárását, megírását.

Könnyű átlátni azonban azt is, hogy e kérdések genealógiai és biográfiai módszerű kutatása még a vizsgálandó kérdések körének erős szűkítése esetén is rendkívül aprólékos, mély, - ennek következtében idő - és munkaigényes - kutatást igényel, melynek nehézségét csak fokozza az a körülmény, hogy az így vizsgált bármely kis csoport / mert a konkrét kutatástól csakis legalább csoportnyi nagyságrendű minta esetén várhatunk használható eredményt / tagságának valamilyen - a vizsgálat céljai szempontjából reális - kapcsolatban kell lennie egymással. Olyan igények, ám kielégítésük esetén olyan lehetőségek is ezek, melyek elsősorban regionális / és még szűkebben a helységtörténeti / kutatónak állnak rendelkezésére.

Régi és már több ízben hangoztatott meggyőződésünk, hogy a helytörténeti kutató, ha a kutatásának tárgya a nagy, országos hatósugarú témához képest sokszor korlátozottnak tűnik is, bizonyos szempontokból határozott előnyben van az országos történet kutatójával szemben. A kutatott tárgy : egy adott helység, vagy régió kis területén általában erős körvonalú az erősebb kapcsolatok és így kialakult funkciók és érdekkörök fogják össze a társadalmat. Ez pedig korlátozott méreteinél fogva lehetővé teszi bizonyos jelenségek egyrészt teljességükben vagy legalább is biztonságosan általánosítható mintákon történő, másrészt igen nagy mélységig lemenő vizsgálatát.

Nyilván nem meglepő ezekután, ha nyomatékosan rámutatunk : a helytörténeti, vagy regionális történeti kutatás tehát ezáltal a genealógiai és biográfiai módszerű, ezek révén pedig a társadalmi mozgás reális képét és mechanizmusát minden egyéb módszernél mélyebben feltárni képes kutatásokra is igen kedvező lehetőséget nyújt.

Ezt a lehetőséget azonban a kutatás csak akkor lesz képes megfelelően kihasználni, ha a családok útjának történeténél / éppúgy, mint az egyéni biográfiák esetén is / nem reked meg pusztán a családtörténet absztrakt rekonstrukciójánál, tehát egyszerűen a család-fák összeállításánál, hanem azt mindig összhangban nézi részint az egész vizsgált helység, vagy éppen régió történetével, részint a család ezen belül betöltött szerepével és mindazon anyagi és szellemi feltételek alakulásával, melyeknek révén a család ezt a szerepet betölteni képes volt. Mert ha természetesen a módszer alkalmazásának alapja a leszármazási táblák, ill. az életrajzok alapvető adatainak minél teljesebb és pontosabb összeállítása, az is természetes, hogy mindez - és ezáltal a család és a vele együtt vizsgált kisebb-nagyobb közösség egész útja is nem értelmezhető helyesen akkor, ha erre az absztrakt, szinte csak biológiaiilag értékelhető vázra nem rakjuk fel egyrészt a vagyoni viszonyok, a társadalmi státusz, a szellemi színvonal esetenkénti helyzetének és változásainak megfelelő vonásokat, másrészt mindazt nem viszonyítjuk is az így vizsgált közösség minél több tagjának egyéni útjához : ez az interfamiliáris kutatások jelentőségét húzza alá. Korunk felé haladva az egyénre és az egyes családra személyi és vagyoni természetű információkat tartalmazó források és az általuk szolgáltatott adatok mennyisége egyre nő. Csakis ezeknek minél szélesebb felhasználása lesz az az út, amelyen a módszer valóban teljesértékű segítséget fog nyújthatni a társadalom mozgásának tanulmányozásához. Mert mint az a fentiekből is látható : ha a genealógiai módszer alkalmazása a társadalomtörténetbe a genealógiát kapcsolja be, és az ezzel kapcsolatos módszerek megismerését és alkalmazását kívánja meg a társadalom, vagy akár a politika történetének kutatójától, - úgy kapcsolódik be ezáltal viszont a genealógiába a társadalomtörténet : megkivánva a genealógiai érdeklődésű kutatótól a társadalom - helytörténetész esetén elsősorban persze a helyi társadalom - minél teljesebb mozgásának figyelemmel kísérését alakjai körül. Remélhetőleg hozzásegítve ezzel az igénnyel a megerősödéshez a - kivált a mostani tárgyalásunk központjában álló és a rákövetkező korszakban egyaránt - már sokban szemiatizmusba merevedett helyi társadalomtörténeti kutatásokat.

A genealógia és a társadalomtörténet ilyen kölcsönös egymásbaolvasása lehetőségével, úgy véljük, új perspektivákat nyit meg a helytörténeti és regionális kutatás előtt. Mostani konferenciánk remélhetőleg a kutatások eredményeinek tárgyban, anyagban, módszerben egyaránt gazdagodó sorát bemutató további hasonló alkalmaknak lesz kezdete.

Károly VÖRÖS :

Probleme biographischer und familiengeschichtlicher Forschungen
und ihre Rolle in den regional-geschichtlichen Forschungen

Der Begriff der Genealogie bedeutet sowohl im alltäglichen Sprachgebrauch als auch in der öffentlichen Meinung die Wissenschaft der Forschung von Abstammungsverbindungen jedwelcher Art und die Gesamtheit der für ihre erfolgreiche Pflege nötigen praktischen Methoden und Verfahren.

Der Verfasser betont aber, daß die Genealogie auch als eine solche spezifische, allgemeine, geschichtliche Methode erscheinen kann, die im Interesse eines besseren Verstehens des gesamten geschichtlichen Prozesses die Verfahren und die Ergebnisse der Erforschung der Abstammung überhaupt anwendet. Besonders bei dem Studium der Bewegung der Gesellschaft kann die Genealogie eine bedeutende Rolle spielen. Die Feststellung dieser Bewegung und der auf ihren Spuren entstandenen Veränderungen geschah nämlich bisher im allgemeinen durch die periodisch durchgeführte, quantitative Vergleichung der Gesellschaftsstrukturen aufgrund der materiellen Schichtung oder der gesellschaftlichen Arbeitsteilung. Die Veränderung der so verglichenen Strukturen kann aber nicht nur quantitativ sein. Die tatsächliche Bewegung, die aus solchen Veränderungen entsteht, in denen sich die Personen und Familien in der Struktur nicht wieder spiegeln, ist im allgemeinen viel größer. Die erfolgreiche Untersuchung dieser Bewegung, die z.B. über den Verfall, die Erhöhung, die Migration der einzelnen gesellschaftlichen Klassen, Schichten, Gruppen ein viel konkreteres Bild geben kann als es das bisherige war, beansprucht auch eine Erforschung der persönlichen Verbindungen, die innerhalb des zum Studium ausgewählten Musters die genealogischen, an gewissen Stellen sogar auch die biographischen Methoden anwendet. Der Verfasser unterstreicht die Ausgezeichneten Möglichkeiten der ortsgeschichtlichen Forschungen für die Anwendung dieser Methoden und betont die Bedeutung der so erreichbaren Ergebnisse nicht nur im Rahmen der örtlichen und regionalen Gesellschaftsgeschichte, sondern auch für die Forschung in bezug auf das ganze Land.

KORREFERÁTUMOK

Záborszky Miklós :

Egy suri parasztcsalád útja a XVIII. század végén és a XIX. század elején

Sur a bakonyi erdők közepén nagy uradalmak közt feküdt. Jobbágysai 1488-ban mindössze három forint adót fizettek. A XVI. században elnéptelenedett, nemcsak a török veszedelem miatt, a környező nagybirtokok is elvették életlehetőségeit. Az 1536. évi adóösszeírás teljesen pusztának nevezi, a későbbi összeírások meg sem említik.

A török háború elmúltával, 1761-ben Zichy Imre és János telepített ide új lakókat. A husz telepes család szlovák nemzetiségű és evangélikus. A fejlődés eleinte lassu ütemű volt, 1740-ben még csak 19 jobbágyot irtak itt össze, 8 egész 3/4 háztalan zsellért találtak itt. 1828-ban a jobbágyság száma 86, a zselléreké 139, a háztalanoké 57, lélekszáma 1546. Természetesen a XVIII. század második felében mások is települtek ide, szlovákok is, de magyarok is, úgy, hogy 1863-ban a helységnevtár már vegyesen, magyar és szlovák lakosságúnak írja. 1950-ig Veszprém megyéhez, azóta Komárom megye komáromi járásához tartozik. /1/ Egyetlen, ma is élő család, XVIII. század végi és XIX. század elejei sorsát próbálom bemutatni ebben a rohamosan fejlődő faluban. Nem biztos, hogy adataink szélesebb következtetésre is alkalmasak, de a család elterjedése és vagyoni viszonyainak alakulása néhány problémát vet fel, esetleg újabb szempontokat ad a XIX. század első felében oly sokat emlegetett "elzselléresedés" magyarázatára. Régebbi történetírásunk egyszerűen elszegényesedést látott benne, a nagybirtok majorságának kiterjesztése, a parasztságnak a földtől való megfosztását eredményezte.

Sándor Pál igen szellemesen bizonyította, hogy a zsellér sors, főleg az irtásföldek művelése következtében, nem mindig jelentett vagyoniilag gyengébb helyzetet, mint a telkes jobbágyság, viszont a zsellér státusa mentesülést jelenthetett a majorsági gazdálkodás kiterjesztése kapcsán fokozódó robotkövetelmények alól. /2/

Adalékaim talán ehhez a kérdéshez szolgáltatnak szempontokat. A suri Sógorka családot kívánom bemutatni, mely az első telepesek közül valók és máig is élnek a faluban.

A családot először 1748-ban említik az anyakönyvek /: György, mint keresztszülő szerepel. :/.

Forrásaim elég szerény körből valók. A családi kapcsolatokat az 1747-óta vezetett suri evangélikus anyakönyvből merítem. /3/ Az anyakönyvvezetés azonban 1800-ig nem hibátlan. Néha évekig nem teljesítettek bejegyzést, még keresztelésekről sem. Ezért néhány embert nem tudok elhelyezni a családfán. Nem tudom kinek ki a testvére. Pl. : az 1768. évi urbéri tabellán két Sógorka György is sze-

repel, az anyakönyvben azonban csak egy, akinek felesége Tollár leány. Nem tudjuk, hogy ő a másik György fia, apja, vagy testvérének gyermeke. Ugyancsak van egy Sógorka András, aki 1784. körül házasodott és 1802-ben halt meg, de a születési anyakönyvi bejegyzése hiányzik, így nem tudjuk melyik Sógorka ősenek a gyermeke.

A család vagyoni helyzetét az 1768. évi urbéri tabella, /4/ az 1828. évi országos összeírás, /5/ egy 1841. évi urbéri összeírás /6/ és az 1856. évi kataszteri ívek /7/ alapján próbálom vázolni, mert az évenként felvett dicális összeírások Veszprémben nem maradtak fenn. Így egész generáció vagyoni helyzete homályban marad, és különösen a vagyoni helyzet lassankénti átalakulását nem tudom követni.

Igy is elég széles kört kell áttekinteni, mert némelyiknek 4, vagy 5 gyermeke is felnőtt és megházasodott, csak kivételesen akad olyan, aki gyermektelenül halt meg, vagy csupán egy gyermeket hagyott. A két elsőnek megismert Sógorka nevét az anyakönyv eleinte " Sógorka aliás Sevcsik"-nek írja. Valószínűnek látszik, hogy az utóbbi volt az eredeti nevük, a Sógorka név alkalmasint már Suron egy családi kapcsolat révén ragadt rájuk. Később azonban ők maguk is, leszármazóik is kizárólag ezt a nevet használják. A két elsőnek megismert Sógorka - valószínűleg testvérek, de nem biztos - a legvagyonosabb lakosok közé tartozik. Az urbéri tabella szerint mindkettőnek 7/8 telke volt, aminél nagyobb nem is volt akkor a faluban. Az anyakönyvben többször ex primobius-t írnak a nevük mellé, György halálakor, 1890-ben még azt is oda írják " primus et praeces ecclesiae nostrae ", azaz egyházközségi vezető ember volt. 1770-es években mindkettő éveken át volt esküdt, egy-egy évig törvénybíró, György még bírói tisztséget is viselt, /8/ tehát a falu legtekintélyesebb emberei voltak.

I. István, I. György és II. György családi kapcsolatait nem ismerjük. tehát biztosan.

I. István az urbárium szerint 7/8 telkes gazda volt, valószínűleg csak egy fia élt meg felnőttkort, ez szintén István / :II.:/, akiről csak annyit tudunk, hogy 1762-ben nőül veszi Kotulács Judit csernyei leányt, aki feltehetőleg csernyei féltelkes gazda leánya. / : Erre abból következtethetünk, hogy az asszony az anyakönyv szerint csernyei leány, Csernyén viszont az urbárium szerint csak egy Kotulács család él, amelyik fél telekkel rendelkezik. :/ II. Istvánnak is csak egy gyermeke nőtt fel, Erzsébet, aki viszont Horgas Ádámhoz, nagyapja I. István szolgájához ment nőül. Erzsébetnek megint csak egy leány gyermeke nőtt fel, Judit, aki Matyeák Istvánhoz ment nőül. / : Matyeák István, akárcsak apósa, gazdag parasztnak, Kollár Jánosnak szolgája. : / Matyeák Istvánék gyermeke, István, csak 1830-ban nősült. / : Lehet, hogy ez a Kollár János azonos II. György nászával. :/

Az 1828-es összeírásban két Matyeák István szerepel. Az idősebb vagyontalan zsellér, az ifjabb viszont módos gazda, féltelkes jobbágy nagy állatállománnyal / : két ökör, egy tehén, két ló, két sertés : /. 1840-ben is szerepel egy Matyeák István, fél jobbágytalek birtokosaként. Hogy e két István közül melyik H. Ádám veje, nem bizonyítható. Ennek az Istvánnak apja csernyei és János, fia pedig csak 1830-ban nősül, így nem valószínű, hogy külön gazdálkodott volna.

Ezen a vonalon két ténnyt figyelhetünk meg : az egyik a család állandó csernyeai kapcsolata, hisz II. István és Horgas Ádám leánya, Judit is egyaránt Csernyéről házasodtak. A másik az, hogy Erzsébet és leánya egyaránt szolgálhoz, tehát társadalmilag a legalacsonyabban álló személyhez ment nőül, jóllehet módos gazdák örökösei voltak.

Sógorka András neve először 1784-ben tűnt fel, mikor gyermeke született. Születésének idejére / : 1760. : / csak a halálakor feltüntetett életkorból következtethetünk. Így feleségéről - Nagy Sáráról - is csak annyit tudhatunk, hogy sem Surról, sem Csernyéről nem származhat, mert a - különben országosan elterjedt - Nagy családnév a két község lakói közt nem fordul elő. Hogy esetleg I. István gyermeke volt, arra csak azért gondolhatunk, mert gyermekének, Ádámnak, fél jobbágytelke volt, amit ha a Matyeák vagyonnal összeadunk, az összesen kb. I. István egykori telkének felel meg. / : György utódainak kezén, mint látni fogjuk, sokkal nagyobb vagyon halmozódott fel, mint amennyi vagyona ősüknek volt : /. András fia - Ádám - féltelkes jobbágy, feltűnően nagy beltelekkel rendelkezik. Felesége - Magyar Kata - a jelek szerint zsellérleány / : egyik nagyapja - Magyar János - 1768-ban zsellér, a másik - Juhász János - más faluból származik :/. Feltűnő, hogy Ádám leányai közül, akik már 1830-után kötnek házasságot, három is / : Katalin, Erzsébet, Julia : / jómódu gazdához megy nőül és csak Judit / : a harmadik, születési sorrendben : / megy zsellérhez.

II. Györgynek bizonyíthatóan öt gyermeke nőtt fel. Bár ő, a falu talán legtekintélyesebb gazdája volt, gyermekei közül csak a legidősebb, Ferenc köt hozzá hasonló társadalmi helyzetűvel házasságot. / : Kollár, az urbárium szerint bognár, Dorottya apja hasonlóan gazdag paraszt, mint Sógorka György és István. / Ferenc második feleségéről Panderáth Zsuzsáról semmit sem tudunk. II. György többi gyermekei közül János első feleségének nevét nem ismerjük, második feleségének neve Szvitek Anna zsellérleány, legfiatalabb fia III. István pedig az iskolamester leányát veszi el. De, hogy az iskolamester szerény jövedelmű és rendszerint teljesen vagyontalan ember volt, az abból is látszik, hogy István özvegye később egy zsellérhez, Radocha Jánoshoz megy nőül. II. György két leánya pedig egyaránt zsellért választ férjének. / : Az is feltűnő, hogy az öt gyermek közül csak egy választ suri házastársat - Ferenc. Éva, Erzsébet, János bizonyíthatóan csernyeivel köt házasságot. István felesége pedig nem tudjuk, honnan származik. / : Apjának, az iskolamesternek származási helye ismeretlen. :/

Jánosnak három fia nőtt fel. György / : III. :/, János / : II. :/ és Pál. Három közül csak a másodszülött - János - féltelkes gazda, felesége is módos gazdalány, apósa - Báles György - 1828-ban egésztelkes jobbágy. János 1828-ban szép állatállománnyal is rendelkezik / : két ökör, egy tehén, két ló :/. Az első fiu, György kétszer nősül. Az első felesége Sztano Katalin biztosan zsellérleány / : nagyapja - Sztano György - már 1776-ban zsellér :/, második feleségéről - Magyar Éváról - nem tudunk semmit, de nyilvánvalóan idegen faluból jött.

Az 1828-as összeírásban szerepel ugyan egy Sógorka György, aki egésztelkes jobbágy. Valószínűleg itt elírással van dolgunk, hisz 1840-ben III. György zsellérként szerepel és egyetlen fia Csátáron béres, három leánya közül is csak egy lesz gazda felesége.

II. János harmadik fia Pál, teljesen vagyontalan zsellér, szücsmester, aki azonban egy segédet is tart, ami azt mutatja, hogy jó jövedelmű iparos, aki megél pusztán az iparból is. Első felesége is mestereber özvegye.

II. György legfiatalabb fia - III. István - tizenegy gyermeke közül csak három fiu nőtt fel. A legidősebb - a család legvagyonosabb tagja - Mihály egésztelkes jobbágy, 1828-ban szolgát is tart, rendkívül nagy állatállománnyal rendelkezik / : két ökre, egy borja, két lova, tizenhárom juha és egy sertése van :/, ami arra utal, hogy a falunak talán legmódosabb gazdája. Felesége is módos gazda leánya, Báles Györggyé / : akinek másik leánya Sógorka II. János felesége :/. Űccse IV. István, bár 1824-ben nősült, 1828-ban nem szerepel az összeírásban, és ebben az időben az anyakönyv zsellérnek tünteti fel. Esetleg György űccsével, aki ekkor még nőtlen, együtt laktak bátyjuknál, de valószínűbb, hogy anyósánál / : Varga Györgynénél :/, aki féltelkes jobbágy. Az, hogy 1840-ben ő is féltelkes gazda, valószínűvé teszi, hogy a féltelket anyósától örökölte. III. István legfiatalabb fia - IV. György - teljesen vagyontalan zsellérként szerepel.

A II. György ág vagyona eredetileg 7/8-ad jobbágytelek volt. 1840-ben viszont utódai kezén már két jobbágytelek van. Suron a legkisebb jobbágybirtok 3/8-ad, amit már nem osztottak tovább, ezért a család számos tagja zsellérsorba jut. II. Györgynek 1840-ben hat felnőtt fiu utódja él. Ezek közül három gazda és három zsellér. Ha a leszármazási táblázatot vizsgáljuk, néhány érdekes következtetést levonhatunk.

Következtetések

A család első és második nemzedéke tulnyomó részben idegen faluból nősül, főleg Csernyéről. / : Bakonycsernye : / Az első két nemzedék kilenc tagja közül csak egy nősült a falun belül. :/

A második, harmadik nemzedékben viszont már uralkodó a falun belüli társkeresés és csak elvétve fordul elő kívülről hozott házastárs. Az idegen falvakból történő társkeresés legfőbb oka az lehetett, hogy az egyház tiltotta a rokonokkal való házasságot és a lacsony lélekszámu faluban / : főleg az evangélikusok közt : / jóformán mindenki rokon lehetett. 1800 után viszont a falu lélekszáma megnőtt és már bőven találtak a falun belül is nem rokont. Annak, hogy elsősorban Csernyén kerestek párt maguknak, az oka egész világos : a falu határos Surral, lakói szintén szlovákok és evangélikusok, és ugyanabba az uradalomba is tartoztak.

Ugyancsak az egyház befolyásának tulajdonítható, hogy a házastársat majdnem mindig az evangélikusok közül választják / : kivételesen reformátust : /.

Nagyobb probléma a jobbágytelek öröklésének kérdése. Az I. István ágnál ez egyszerű. Amennyiben András is I. István gyermeke, a jobbágytelket kettéosztották; felét II. István örökölte és fiuörökös hiányában annak leánya, majd unokája örökölte. A feltűnő csak az, hogy sem II. István leánya - Erzsébet, - sem ennek leánya - Horgas Judit - nem próbálja vagyonos személlyel való házassággal növel-

ni birtokát, hanem mindkettő cselédhez megy feleségül, akik pedig a paraszti ranglétra legalján éltek. Persze a házassággal telkes jobbágyvá váltak. A vagyon másik felét viszont Ádám, és később ennek fia örökölte.

A " II. György " vagyon öröklése bonyolultabb. Érdekes, hogy ez a vagyon a harmadik nemzedékben kétezeresre nőtt / : feltehetőleg leányági örökösödésekkel : /. Még feltűnőbb az, hogy a harmadik generáció legidősebb tagja - III. György - és legfiatalabb tagja - IV. György - egyaránt vagyontalanok. Világosan látszik, hogy a földesur nem engedte a féltelket megosztani. Erre módja volt Mária Terézia urbáriumának értelmében is, így ez számára előnyös volt, mert könnyebb volt a nagy robot-szolgálatra kötelezettektől a robotot behajtani. Így a több fiút felnevelő féltelkes jobbágyoknak csak egyik fia maradt jobbágy, a többi zsellérsorba került, és azt, hogy ki öröklje a fél jobbágytelket, vagy a földesur, vagy az örökhagyó / : apa : / határozhatta meg, minden külön megkötöttség nélkül.

Legérdekesebb azonban az, hogy a XVIII. században a párválasztásban nem látni semmi társadalmi tendenciát. Ezt láttuk a vagyonos Sógorka György, II. György gyermekeinél, az ugyancsak vagyonos I. István unokájánál. A XIX. században házasságot kötő harmadik és negyedik nemzedékben már kivehető arra irányuló tendencia, hogy a vagyonosak és szegényebb ágak alakuljanak ki. /: Pl. : a gazdag Ádám, vagy a szegény III. György esetében. :/ Ezt a tényt többféleképpen lehetne magyarázni, részletesebb vizsgálatra szorul. Egyik lehetőség a Sándor Pál által megfigyelt tény, amire a legutóbb XVII. századi körmendi kutatásaiban Szentmihályi Imre is talált adatokat, hogy 1828-ban a suri zsellérek nemcsak, hogy földdel nem rendelkeztek, de állatállományokat is rendszerint semmi, vagy legfeljebb egy sertés jelentette. A másik felmerülő magyarázat, hogy Werbőczinek a jobbágyok öröklésére vonatkozó szabályait, melyek fiuk és leányok között egyenlő öröklést írtak elő, nem követték. Nemcsak a telek, - melynek sorsa, megoszthatóság a földesurtól függött, - maradt rendszerint egy kézben, de a telek megműveléséhez szükséges gazdasági felszerelés / : állat, szerszám, épület : / is a fiuk kezében maradt, különben nem tudta volna telkét megművelni. Mint Tárkány Szűcs Ernő : Vásárhelyi Testamentumok c. könyvéből tudjuk, az Alföldön nem volt szokás ilyen megkülönböztetés fiuk és leányok között; voltak azonban a vagyon egy kézben megőrizni kívánó és a gyakorlatban is érvényesülő törekvések az Esterházyak kismartoni uradalmában.

Kutatásaim eddigi eredménye csak problémákat vet fel, további bizonyítás céljából szükséges néhány más család leszármazási és vagyoni vizsgálata is.

Jegyzetek

- /1/ Veszprém megye helytörténeti lexikona. Szerk. Ila Bálint- Kovácsics József. Bp. Akad. Kiadó 1964. 356-7. old.
- /2/ Sándor Pál : Újabb adatok a paraszti földbirtoklás kérdéséhez a XIX. században. Történelmi Szemle 1961. 2.sz.

- /3/ Az alábbiakban természetesen nem hivatkozom minden esetben az anyakönyvi bejegyzés tétele számára, de a csatolt származási táblázatban feltüntettem a születés, halál, házasság idejét, ha a születés / keresztelés /, nincs benne a suri ág, ev. anyakönyvben, az évszám mellé k. betűt / : körül :/ teszek, ha csak a halálesetet találtam meg, elé keresztet teszek, a házasságkötést hg. betűkkel jelzem. Az évszámok alapján a bejegyzést könnyű az anyakönyvben megtalálni.
- /4/ OL. C. 59. Helytartótanácsi levéltár, Departamentum urbariale. Urbéri tabellák gyűjteménye. Veszprém megye, Sur.
- /5/ OL. N. 26. Recnicoláris levéltár, 1828-as összeírás. Veszprém megye, Sur.
- /6/ Veszprém megyei Levéltár VII./1/b. Urbéri törvényszéki iratok.
- /7/ O.L. Térképtár. Kataszteri térképek. Sur. Veszprém megye.
A 4-7. jegyzetekből meritettekre sem hivatkozom esetenként, csak utalok arra, hogy az Urbéri tabellákból vettem, vagy egyszerűen az évszámra hivatkozom.
- /8/ Veszprém megyei Levéltár. 1/g/bb. Urbéri különféle irományok.

I. sz. tábla
Sógorka István és András
leszármazói

István /I/.
 1714k. → 1791.
 f.: Urbán Katalin

István /II/.
 /születése, halála
 ismeretlen/
 f.: Katalács Judit
 hg.: 1762.

Erzsébet
 1763 - 1818
 hg.: 1781
 f.: Horgas Ádám

Judit
 1789 - 1831.
 hg.: 1801.
 f.: Matyóék István

István / születése
 és halála id. ismeretlen/
 hg.: 1830.
 f.: Szloboda Judit

András
 1750k. - 1802.
 f.: Nagy Sára
 hg.: 1784k.

Ádám
 1795 - 1873
 f.: Magyar Kata
 hg: 1811

Katalin
 f.: Mozsár Pál
 hg: 1833.
 Erzsébet
 f.: Szténó János
 hg: 1839.
 Judit
 f.: Hullenaszky
 János
 hg: 1846.
 Júlia
 f.: Báless
 János
 hg: 1851.

II. sz. tábla

Magl. I. György I. csak
sz 1776-os összeírás-
ból ismert.
 III. István lásd a
 III. sz. táblán.

Sócorka György lezártnazói

György /II./
 k. 1722 - 1790
 f.: Tollár Mária

Ferenc
 1766 - 1860
 f: I. Kollár/Bognár/Dorottya
 hg.: 1776.
 f.: II. Szvitek Anna
 hg.: 1785.
 f.: Maron Erzsébet
 hg.: 1810.
 János /I./
 1763k. - 1821.
 f.: I. ?
 f.: II. Szvitek Anna
 hg.: 1785.
 f.: Maron Erzsébet
 hg.: 1810.
 Erzsébet
 1745k. - 1818.
 f.: Organ András
 hg.: 1784
 Éva
 1769k - 1789.
 f: Hornyák
 Mihály
 hg.: 1787.

György /III./
 1787 - 1849.
 f. I. Sztanó Katalin
 hg.: 1805.
 f: II. Magyar Éva
 hg: 1832.
 János /II./
 1807 - 1849.
 f: Báless Judit
 hg: 1807.
 Judit
 f: István Mária
 f: Sulák f: Svéhlik f: Kosáraszky
 János Judit Márton
 hg: 1832. hg:1844. hg:1847.
 Pál
 1797 - 1853.
 f.I. Szloboda Judit
 hg: 1818.
 f.II. Gyuria Erzsébet
 hg: 1835.
 Erzsébet
 1766 - 1860
 f: Svéhlik
 Mihály
 hg: 1831.
 István Katalin
 f: Magyar f: Horgas
 Kefa Mihály
 György
 hg: 1834. hg: 1846.

III. sz. tábla

Sógorka István /III./ leszármazói

István /III./
1771 k. - 1831.
f: Galló Éva

Mihály
1794-1840.
f: Bálos Kata

István
1796-1865.
f: Varga Katalin
hg: 1824.

György /IV./
1807. - ?
f: Svehlik Katalin
hg: 1830.

Katalin
f: Pavelka Pál
hg: 1840.

János /III./
f: Sinkovics Júlia
hg.: 1847.

Katalin
f: Kadlcsaik István
hg.: 1851.

Miklós ZÁBORSZKY :

Der Weg einer Bauernfamilie in Sur am Ende des 18. und am Anfang
des 19. Jahrhunderts

In das Dorf Sur inmitten des Bakonygebirges wurden 1716 evangelische Slowaken eingesiedelt. Die Siedlung, die anfangs nur aus zwanzig Familien bestand, entwickelte sich zuerst langsam, vom Ende des Jahrhunderts an aber sehr schnell. Im Jahre 1828, wohnten hier 1564 Menschen. Wahrscheinlich zu den ersten Ansiedlern gehörte die Familie Sógorka, eigentlich Sevcsik genannt, deren Weg der Verfasser aufgrund der von 1747 geführten evangelischen Matrikel, der Frondiensttabelle, der Landesregistrierung von 1828 und der Frondienstregistrierung von 1841 zu verfolgen versucht. Im Jahre 1767 wurden nur zwei Familienmitglieder erwähnt, beide gehörten zu den Wohlhabendsten, im Jahre 1841 waren aber drei von den sechs erwachsenen Männern schon reiche Bauern, drei andere nur Häusler oder eben Gutsarbeiter. Sie heirateten nur protestantische Mädchen, möglichst evangelische, seltener reformierte; anfangs beinahe immer solche, die nicht aus demselben Dorf stammten, nach 1800 aber immer öfter Mädchen aus dem eigenen Dorf. Die ausgewählten Mädchen waren in der Regel Slowenen, aber nicht selten auch Ungarn. Im 18. Jahrhundert wurde das Vermögen des Ehepartners nicht in Betracht gezogen, die begüterten Bauern heirateten oft Töchter von Häuslern, die Mädchen ab und zu Gutsarbeiterjungen. Ab 1820 waren die Bauern bestrebt, eine Frau von etwa gleicher materieller Lage zu finden. Das Gut wurde nicht zerstückelt, zahlreiche Familienmitglieder waren aber ganz verarmt. Der Grund dafür liegt wahrscheinlich darin, daß der Grundbesitzer nicht einverstanden war, das halbe oder 3/8 Grundstück weiter zu zerteilen.

Löbl Árpád :

A Pleitz-család kiadói tevékenysége

A bánáti társadalomtudomány és történelmi tudományok kibontakozásának objektív és szubjektív feltételei támogatták egymást. Objektív : a roppant kuszált társadalmi és nemzetiségi szerkezet és harci helyzet, amely - a magyar polgári-dzsentri uralkodó osztály részére - a hatalmas társadalmi és nemzeti ellentmondások és ellentétek, ki-kirobbanó harcok leszerelésére és a felülről irányított intézményes terroronkívül más, szelidebb, megnyerőbb és leszerelőbb eszközök alkalmazását is megkívánta - a forradalom megelőzésére - esetleges reformok, engedmények formájában. Ezek a reformok, engedmények azonban a helyzet tudományos megismerését, felvételezését feltételezték; tudni kellett volna : hová kell ütni a kalapáccsal, milyen reformokat kell hozni : azaz tanulmányozni kellett a társadalmi és nemzeti szerkezetet, komoly tudományt kellett kifejleszteni a helyi viszonyok tanulmányozására.

A szubjektív feltételek közé tartozott egy tudós, helyzetelemző csoport jelenléte, amely ezt a követelményt megérti, magáévá teszi és egy-két olyan kiadóház, amely megteremti az eszközöket a tudomány kifejlesztésére, esetleg irányítani is tudja a tudományos tevékenységet.

Két ilyen tudós csoport is adódott az 1918 előtti Bánátban s közülük az egyik egy kiadóház, Pleitz Fer. Pálék körül csoportosult, azaz Pleitzék voltak azok, akik ezt a csoportot egybepántolták-kalapálták, bevonva a csoport egyesit kiadótevékenységük hálózatába, amelyen kívül a néhány egyén nem is válhatott volna csoporttá.

Ha Bácskában a zombori-szabadkai Bittermannok a lapokon kívül inkább szépirodalmat, itt-ott egy-egy politikai elméletet nyújtó könyvet adtak a közönség kezébe - : a nagybecskerekai / Zrenjanin / Pleitz Fer. Pál-Brájer könyv- és hírlapkiadó vállalat, különösen amikor Szabó Ferenc is csatlakozott hozzájuk, mint a vállalat fő-szerkesztője és írója is egyuttal - a kis szépirodalom és politikai irodalmon kívül főleg a társadalomtudományt is nyújtó történelmet iktatta be kiadói tervébe. Ez a kiadói csoport : Pleitz / apa és fiú / -Mayer-Brájer, majd Somfai János, Szentkláray Jenő-Szabó Ferenc-teremtette meg mind az írógárdát mind azt a nagyszabású könyvsorozatot, amely vagy 80 lexikon-formátumú kötetrel is gazdagította, - egyebeken kívül - a kis Becskereken Európa, a Balkán és Magyarország történetének, majd a földrajznak és néprajznak irodalmát is, éseddig azon a tájon, ahol otthon voltak : Bárány Ágoston, Szentkláray, Orthvai, Pesthy, Böhm, Schwicker, Milléker és mások a történelem berkeiben, a hatalmas tudású Czirbusz vagy Juga, Poznan, Moldovan / Moldoveanu / s mások a földrajz és néprajz terén, akiket persze nem is sikerült mind bevonni a Pleitz-csoportba, a kiadó-ház köré, mert már akkor más vizeken, új vizeken hajóztak.

Pleitz Fer.Pál 1847-ben nyerte el V. Ferdinándtól a nyomdaengedéllyel Becskerekere szóló okmányt, amelyet Apponyi György ellenjegyzett és már akkor csatlakozott hozzá az északról Becskerekre helyezett debreceni Bárány Ágoston, megyei tisztségviselő, aki első történelmi könyvét / Torontál vármegye hajdana / , becskereki ku-

tatások után, még Pesten adta ki 1845-ben, hogy második, hasonló könyvét azután már Becskerekén Pleitznál jelentesse meg / Temes vármegye emléke címen / a híres-neves 1848-as esztendőben, megjelölve ezzel a célt és irányt szabva az induló becskeréki kiadóház tevékenységének a történelmi síkon, és magyar nyelven, amint hogy ez még nem volt lehetséges 1847-ben, de természetes volt 1848-ban !

1848-49 után persze még a Bach-korszak következett, amikor először a német Grossbecskereker Wochenblatt című lapot indította meg a Pleitz Fer. Pál-cég, hogy csak 1867 után kövesse ezt, ugyan-csak Pleitz kiadásában, a magyarnyelvű Torontál, a vármegye félhivatalos lapja. De nem zárkózott el a kiadó a vármegye szerbjei elől sem, és a Wochenblatt szerb-magyar együttműködésre és barátságra valló, hogy erre felhívó hirdetéseket, hirdetményeket és cikkeket is közölt. Pleitzék megindultak a nemzeti kérdés megoldása felé vezető úton : 1872 óta a magyarság köré igyekezve csoportosítani, tömöríteni a megye főbb nemzeteit, - ekkor még a polgári síkon igyekezve megoldani a nemzeti kérdést a magyarság szupremáciája alatt, ami akkor még lehetségesnek ígérkezett. A családba bevonult akkori-ban, egyelőre mint üzemvezető és üzletvezető Mayer Rezső is / aki a további nemzedékben már Mara Jenőként fogja átvenni a vezetés szerepét a családban / és a Pleitz-unoka férje Brájjer Lajos - az első német Ady-fordító és ismert író, hogy később az újságíró Torontál-szerkesztő Kelemen János vezesse a céget Mara Sárával, a férj, Mara Jenő hirtelen tragikus halála után.

Maráék-Brájjerék-Kelemenék a szerkesztői tevékenységben is résztvettek, a szerkesztői polcon azután más, általában ismert nevek is szerepeltek, akik mint írók is ismertté tették nevüket és fellendítették a lapnak és vállalatnak nivóját. Bárány Ágoston korai halála után - aki mint a kérész, megteremtette könyveit és meghalt, - a nagy történetíró / újra történelemkutató !/ Szentkláray Jenő, az éppen megalakult Bánáti Történelmi Társulat titkára /1872/, aki bunyevác létére szerb történelmi berkekben is ismert volt és kutatott és írt szerbül is, majd a bohém Lauka Gusztáv, aki Petőfi barátjából Ferenc József lovagjává lett és a dinasztiahoz írt már ekkoriban verseket, majd Somfai János, a jónevű regényíró, aki erős-nagy léptekkel közeledett / mint a Stromfeld-család tagja / a szocializmus felé, de még megmaradt a megye lapjának, a Torontálnak is az élén, és a magyarosító Torontáli Közművelődési Egylet ügyvezető titkárának is. Kevert csoport volt ez : nagyon a németből jött Pleitz, Mayer, Brájjer mellett, de ez talán éppen így felelt meg az akkori polgári-dzsentris, osztályharcos-nemzeti harcos Torontálnak !

A kevert, bonyolult, kuszált osztály- és nemzeti szerkezetű Bánátnak talán éppen ilyen kiadóvállalatra volt szüksége a magyar szupremácia nemzeti és osztályharc leszerelő törekvéseinek idején. Ez tudta megteremteni a közönséget, azt a közönséget, amely nemcsak telt színháztermeket, hangverseny-termeket, hanem könyvvásárló közönséget is eredményezett ! Mert a szerkesztők, kiadók mellé-közönségre is szükség volt. Itt volt persze a Közművelődési Egylet és a Bánáti Történelmi Társulat is, de ezek egyeseket, kivézőnyelt vezetőket, nem pedig közönséget jelentettek ! De a számos hirdetés, a lapok és a megyei - községi kapcsolatok is arra voltak hivatva, hogy megteremtseik egyrészt a kellő tőkét, másrészt a kellő közönséget.

A legnagyobb vonzóerőt : tőke és közönség-teremtő erőt azután : a bohém Lauka Gusztáv, a harcos író Somfai János, végül, de nem utolsósorban Szabó Ferenc, az apátplébános gyakorolta. De ne feledjük, hogy Bárány Ágoston már 1848-ban a történelmi irodalom mellett döntött s ha az unoka, a kiadó Brájjer Lajos maga inkább szépirová és fordítóvá vált is, ott állott mellette a történész és pap, Szabó Ferenc, aki Bárány mellett arra a hagyományra is épített, amelyet a régi időkben Fényes Elek is kezdett már kiépíteni és kifejteni.

Pleitz hirdetésekkel, megyei és községi kapcsolatok kiépítésével gyűjtött tőkét és közönséget. Szabó Ferenc az apátplébános-történész - emlékezve svájci kolostori élményeire és az ott befolyó mise-intenció pénzekre - igyekezett ezt a rendszert idehaza is meghonosítani és a könyvkiadás megteremtése számára kiaknázni. Feljebbvalójával, Glattfelder Gyulával, a csanádi megyés püspökkel lépett hát érintkezésbe, meg a Csanád-egyházmegyei temesvári nyomdával s most már, noha a kiadványok száma egyre növekedett, sőt azok példányszáma is, a becskeréki Pleitz-nyomda - a temesvári egyházmegyei nyomdával egyetemben - így is győzte. Azért igyekeztek megmaradni a haladó polgári vonalon : ezt bizonyítja az a tény is, hogy Stassik hamarosan Rousseau Társadalmi szerződését, éppen Pleitz számára fogja magyarra fordítani !

Mégis, az egyházi anyagi alap és nyomda, az egyházi irányítás, beleágyazva a polgári mederbe az osztályharcot és nemzetiségi harcot leszerelni igyekvő sikon - bizonyos keresztény szocialista ízt is adott ennek az engedményes, leszerelő politikának, ami különösen a történelmi könyvekben / Weiss, Holzwarth stb / vagy a román Moldovan / Moldoveanu / könyvében jelentkezett, aki a románságról magyar nyelven és magyar irányzatossággal írt. Ugyanezt mondhatnók a Szabó Ferenc féle európai történelemről a francia forradalomtól 1885-ig, vagy a világtörténelemben illesztett magyarországi történelmi fejezetekről, szintén az ő tollából és az ő szerkesztésében. De a szerb-magyar barátságot is, nem csupán a Wochenblatt-ban, Torontál-ban hirdették meg Pleitzék, hanem a Balkán-ról szóló számos történelmi műükben is, mint pl. Thim József szerb történelmében 1848-ig, de Laza Kostić könyveiben vagy a Schwicker írásaiban is. És ne feledjük a horvát Nedić, azaz a magyar Szentkláray Jenő is kutatott a szerb történelemben, mint az ujvidéki Matica srpska és belgrádi Načno Društvo / Tudós társaság / tagja, - Szentkláray-Nedić különben magyar nyelven is foglalkozott a szerbek és románok történetével, s meg kell mondani, hogy habár politikai füzeteiben, beszédeiben magyar úri sovíniszta volt, tudományos műveiben mindig igyekezett a történelmi - tudományos igazság oldalán, a tárgyilagosság és magyar-szerb barátság oldalán maradni ! Már pedig Szentkláray egy időben szintén a Pleitz ház szerkesztője is egyúttal és szerbül csakúgy beszél mint magyarul, németül vagy csehül !

Ez az irány vezetett a Történelmi Nép- és Földrajzi Könyvtár hatalmas kötetéhez, amelyek főleg Európa és a világ történelmével, a Balkán és Magyarország történelmével foglalkoznak s amelyek között a Weiss-féle Világtörténelem 22 lexikon-formátumú kötete is szerepel, ha valamikor 1847-48-ban még a kis Bárány-könyvvel és a Prielle Kornélia becskeréki fellépését meghirdető szinlappal kezdte is a család a nyomdai működést. Azután különösen Szabó Ferenc és a Pleitzék-apa és fiú-halála után / 1905 / és 1918 után hanyatlás áll be a cég életében. Ekkor a ház érintett kapcsolatai is megszűnnek és a könyvkiadás egyre gyérül, már 1918-1941 között, amikor egy i-

deig még az unoka, Brájjer Lajos viszi tovább a stafétaborot, hogy azután elköltözzék Rijékába-Fiumébe és Maráék-Kelemenék vezetik még egy ideig - esetleg Globus néven is - a vállalatot. Ma mint szocialista öngazgatású üzem, Buducnost-Jövő néven, újra felvirágozik és újra ad ki tudományos történelmi műveket is.

Egyes kérdésekben megmaradtak a Pleitzék lerakta útvonalon a Globus idején is, így lapjuk a Torontál vagy Hiradó továbbra is bőven foglalkozik a munkásmozgalom eseményeivel, a lehetőség szerint igyekezve megmaradni a tárgyilagosság polgári síkján. A gazdag könyvkiadás vetése-aratása azonban már elmaradt. Megmaradnak a megszabta magyar-szerb barátság vonalán. Ennek, 1918 után, természetesen megváltozott mind iránya mind jelentősége.

Megváltoztak az idők s velük a kiadói tevékenység is : kiadói tevékenységre egyre kevesebb jutott, egészen az öngazgatású szocializmusig, amikor új lendületet kapott irányú foglalatossága is.

Mégis meg kell mondani azt is, hogy már a Pleitz-i időben sem Somfai János, a szerkesztő és kulturtitkár, az egyedüli, aki a Torontál és a kulturális évkönyvek szerkesztését össze tudja egyeztetni komoly társadalmi regényeinek eszmenetével, az osztályharcról tárgyilagosan írva, sőt talán némileg a munkásmozgály általános emberi vonalára is állva, legalább is arra felé esengve / Két világ, Forradalom az 1900-as években /. Mert a jobboldalon álló Pleitzék-Brájjerék nemcsak Szabót, de Somfait is vállalták ! Aminthogy történelmi műveikben is egyrészt a Balkán nemzeteivel foglalkoznak legtöbbször, igyekezve őket megnyerni, de ugyanakkor a társadalmi igazságra s az osztályharc nagy történelmi-társadalmi igazságára is rárátapintanak, természetesen keresztény-szocialista-közelben és a polgári igazság síkjára igyekezve irányítani a munkásságot ! Akárhogy is, felismerték az osztályharcot és az anyagi világ és gazdasági érdek hatását a társadalmi folyamatokra ! És ez nem kevés !

Hogy ez ellentmondásosság ? Bizonyára az. De mi mást is lehetne elvárni, mi többet lehetne elvárni attól, akit a polgári-egyházi érdekek másfelé vonz és vezet, nem pedig a tudományos igazság felé ? Ráadásul mégis a becsületes igazság-keresésére ! Valahogy úgy állunk ezzel az ellentmondásossággal mint a Balsac-éval vagy a Tolstoj-jéval, amit a marxizmus klasszikusai már oly régen felismertek. Akárhogy is, vonzotta volna Pleitzéket szívük - a társadalmi igazság megához vonzotta őket !

És vajjon megláthatott-e többet a társadalmi igazságból az, akit nevelés és pozíció a maga síkjára helyezett, akit kora és a még alig felfedezett levéltári szűkös anyag is korlátozott s mint egyén is kor- és osztálykötött és akik akkor működtek, amikor a polgári kritikizmus és pozitivizmus maga is jelentett még valamit a történelemben, amikor a dinasztikus hadi- és másfajtaú eseménytörténettel foglalkozik még a polgárember ! És főleg, amikor a kiadók és munkatársaik csoportja nem igen foglalkozik eredeti kutatással, hanem a meglévő irodalom alapján írják összefoglaló műveiket / mintegy a múlt szintézisét nyújtva !/, vagy a hasonló alapon álló és működő külföldi írókat fordítják. Mégis a hazai : bánáti-bácskai vagy pedig szerbiai, horvátországi írókon : Thimen, Klaicón, Jovan Risticen, Szentklárayn kívül fordítanak olyan írókat, is pl. németből, mint amilyen maga Leopold Ranke !

Persze nem téveszthetjük szem elől, hogy magában Bánátban is Szentklárayn, Orthvain, Thimen, Pesthyn és a Pleitz-csoporton kívül - ott működtek olyan tudós koponyák is, mint Czirbusz Géza, Farkas Geiza, Braun Róbert, Jeszenszky Ignác és társaik - akikkel más alkalommal foglalkoztam s akik külön csoportban egyegész hatalmas szociográfiai és szociológiai bánáti tudományt teremtetek !/ és akik a polgári sikon elérhető legnagyobb haladást mutathatják és már-már proletár-közelbe jutnak. Viszont a Pleitz-csoport is megközelíti a társadalmi-történelmi materialista felfogást, ha pozíció-nevelés egyházközeliség nem is engedik őt odajutni a Farkas Geizák színvonalára, amely modernebb is, haladóbb is a Pleitz-csoportnál, amely pl. Vigoroux-t s a hasonlókat is publikálja és bizonygatja velük a hit és tudomány azonosságát ! Lényegben a két polgári csoport eléggé megközelíti egymást : leszerelni igyekszik mind a kettő a proletárt és vagy a Szocialis - egyház vagy a haladó modern polgári radikálisok útjára kívánja őt irányítani ! A pesti Jászi Oszkár avagy Giesswein útja lenne ez Becskerekén, de ne feledjük, hogy Giesswein hitt a maga útjának haladó és szociális voltában.

Talán egy-két szót szentelnék még - e rövid hozzászólásban is - egy írónak aki régen a feledés homályába merült, talán megérdemelten is jórészt, de a Pleitzéknél megjelent főműve kihozza őt újra a sír szájából és elevenen állítja elénk !

Nagy Sándorra gondolok, aki a Márki Dózsája, az Acsádi Jobbágysága vonalán küzd fel magát ez egyetlen, Pleitznél megjelent könyvében, amelyet a magyar jobbágyság történetéről írt, s amely könyv az Acsádi hasonló könyvét teljes 17 esztendővel előzte meg, tekintve, hogy 1891-ben jelent meg a Pleitz-sorozatban a kis Becskerekén. Ez a korai évszám persze előnye és - hátránya is egyuttal. Az előny kézenfekvő, a hátrány pedig abban merül ki, hogy kisebb résztudást, adatismeretet, kevésbé haladó módszert és ideológiát is jelent s tesz lehetővé, mert 17 év nagy idő. Hátránya Nagy Sándornak az is, hogy nem történész, hanem jogász, aki a törvények prizmáján át, jogász-szemmel nézi a múltat. De antifeudalizmusban, népszerepetben jelent körülbelül annyit, amennyit egy Márki-előd, egy Acsádi-előd jelenthet és nyújthat. Kár, hogy ismeretlen ez az egy jó könyve is, amely távol áll többi jelentéktelen művétől.

Nagy Sándor - akár a francia forradalom nagy polgári történései vagy, a magyar Grünwald, felismeri az osztálytársadalmat, - amíg a feudalizmusról van szó, de a polgári társadalmat már a befutottság, célbajutottság társadalmának hiszi. Így ír pl : " Eddig még egy író sem tartotta érdemesnek a volt jobbágyságot arra, hogy történetét összeállítsa. Én megkísérlem. " Meg is teszi egész 1846-ig, mert azóta, tudja, más a világ s ma már elképzelni - mondja - is nehéz, hogy volt egy sötét korszak " amelyben az egyik ember dolgozott, a másik ember elszedte a munka gyümölcsét..." Mosolyogni lehetne talán a polgáron, aki a hasonló helyzetet nem ismeri föl a tőkés rendszerben, mert jogilag, politikailag lát, pl. ezt látva látatva : " Szabaddá lett a jobbágyság. Most már mindenki belül van az alkotmány sáncain.." Pedig hat év múlva, 1897-ben, szintén Bánátban, a másik csoport tagjai Farkas Geiza és Jeszenszky Ignác meglátja már a tőkés kizsákmányolást is falun és városban egyaránt.

Nagy Sándor mégis látó ember, ha nem is mindent meglátóvá tesz. Tudja, hogy április 11-ike nem sokat tett, hiszen a nemes és nem-nemes közti különbség nyomai még 20 éven át láthatók voltak, nemcsak

jogi ügyletekben, de úrbéri ügyekben is. És hozzászólt : " Sőt ma is / 1890 / van még társadalmi elfogultság elég és a régi családja még ma is biztosabb lépcsője a karriérnek mint a tudás és tehetség...; mégis be van fejezve a jobbágyság története. " És válaszoljunk neki az ő saját szavaival, amelyeket a nemesi történetírókról mondott : " Ki kívánhatta volna egy ily történetírótól, hogy saját osztálya rovására, méltányos legyen az igavonó baromnak tekintett nép iránt?"

Nagy Sándortól, a polgártól sem várhatjuk el ezt a munkásosztállyal szemben ! De ő maga is így folytatja elmélkedését : " Az újabb történetírók már nem oly elfogultak. " És jól látott : az utána következett marxista írók elvesztették elfogultságukat a polgári társadalommal szemben is.

De ezt viszont nem várhatjuk el a polgári, 1890-es Nagy Sándortól. Nem adhatta azt, mi nem lényege sem neki, sem korának és osztályának.

Árpád LÖBL:

Die Verlegertätigkeit der Familie Pleitz

Der Verfasser analysiert die Prinzipien der Verlegertätigkeit, vor allem die sich mit Geschichte befassenden Werke der Familie Pleitz, deren Verlagsunternehmen im Banat wirkte, auf einem Gebiet, das viele Nationalitäten hatte und das vor dem ersten Weltkrieg zu Ungarn, später aber teils zu Jugoslawien, teils zu Rumänien gehörte. Es wird festgestellt, daß die Schriftsteller, die sich um die ungarischen Reformzeit gegründete Verlagsunternehmen gruppierten, in der kleinen Ortschaft Becskerek in verschiedenen Themenkreisen moderne Werke von meist hohem Niveau herausgaben. Die verlegten Werke spiegelten die Ansprüche einer Gesellschaft mehrerer Nationalitäten auch in ihrer Sprache wieder. Die Familie Pleitz trug mit ihrer Verlegertätigkeit stark dazu bei, daß sich auch im Banat ein Publikum bildete, das für Literatur und Kultur aufgeschlossen war.

A Bittermann nyomdász-család szerepe Dél-Magyarországon

A történetkutatásnak egyik igen sajátos területe a nyomda-történet kutatása. Ugyanis a nyomdák keletkezése és fennmaradása - hasonlóan más privilégizált tevékenységekhez, mint például a gyógyszerészet, a kéményseprés, stb. valamint a céhes mesterségek- mindenkor szorosan kapcsolódik valamely család tevékenységéhez. Ugyancsak érdekesen fedezhetők fel bizonyos dinasztikus vonások, amelyekből számos esetben következtethetünk arra, hogy a privilégiumot elnyerő, az ipart először gyakorló nagy súlyt helyezett arra, hogy iparát és a privilégiumot fia és utódai is folytassák. / Ennek kapcsán közvetlenül kell megjegyezni azt, hogy a magyarországi nyomdaipari privilégiumok kiadása alkalmával a bécsi kancellária kinosan ügyelt arra, hogy hogyan kéri a privilégium megadását. Így történt az, hogy az első pécsi nyomdász, Engel János József erre a kényes körülményre nem gondolva kérelméből kihagyta az utódlásra vonatkozó megjelölést. Privilégiumleveléből pontosan megállapítható, hogy az kizárólag a saját személyére szól és ebből következően nem terjed ki utódaira, mint más nyomdászok privilégiuma esetében. Így azután - mert a pécsi városi tanács sem figyelt fel erre a körülményre - Engel özvegye, majd veje, Knezevich István is jogtalanul gyakorolta a nyomdaipart és ez utóbbinak külön kellett az engedélyt megkérnie./

Az imént felvetett témakört két szempontból szeretném megvilágítani. Első pillantásra úgy tűnik, mintha élesen különböznének egymástól : gazdasági és társadalmi szempontok; ám ha közelebbről vizsgáljuk, kitűnik, hogy a két komponensből következő eredő, a "quasi-dinasztikus" szemlélet, még társadalmi vonatkozásaiban is gazdasági alapokon nyugvó megfontolás terméke.

Gazdasági szempont. Vizsgált időszak a XVIII. század és a XIX. század első fele, mely időszakban a nyomdaalapításhoz királyi privilégium-levél megszerzése volt szükséges. A nyomdák száma a XVIII. században még igen csekély, a török uralom alól szabadult területeken meg éppen csak a század második felében kezd gyarapodni a számuk. Igen érdekes, külön vizsgálódást érdemel az az indító motívum, amikor a valamely nyomdában segédként dolgozó döntő elhatározásra jut : addigi alkalmazotti minőségét tulajdonosival váltja fel, kilép a "megszabott" körből, mintegy átlépi saját "sor-sa" korlátait. Ennek okát több motivációnak együttes vagy esetleg egyidejű hatásában kereshetjük. Ilyenek lehetnek : egy jelentősebb hozományú házasság, az alkalmazási minőség rossz helyzete, valahonnan jelentkező igény, sikerrel biztató ajánlat, - mint külsődleges jegyek. Sokkal érdekesebb lehet azonban az egyéni rátermettség, az önállóságra törekvés személyes motivációja. Ennek meglete vagy hiánya dönti el az önállósulás tartósságát. Ugyanis az előbb említett külsődleges jegyek együttevén sem elegendők a tartós boldoguláshoz, a személyes megfelelés hiányában. E kérdés vizsgálata már csak azért sem közömbös, mert egy korabeli nyomda minimális eszközökkel történő megnyitásához is egy szedő-nyomó segéd 8-10-15 évi keresetének megfelelő összegre volt szükség. Akár örökölte, akár kölcsön vette a szükséges anyagiakat, nyomdászunknak ugyancsak jól kellett dolgoznia, hogy viszonylag rövid idő alatt amortizálhassa

a befektetett tőkét. Így talán jobban érzékelhetjük, hogy miért és mennyire nem volt mindegy, hogy ki és milyen felkészültséggel vág bele egy ilyen vállalkozásba. / Az igazsághoz tartozik azonban, hogy a kudarcok oka nem mindig a rátermettség hiánya volt ! /

Társadalmi szempont. Szorosan kapcsolódik a legutóbb említett motivációhoz, amennyiben az egyéni rátermettség és magatartás párosulva a szakmai tudással és a kortól megkívánt műveltséggel, - egyedül alkalmas arra, hogy az újonnan alapított nyomda tulajdonosának személye és munkássága az adott, legtöbbször teljesen idegen környezetben társadalmilag megbecsülést és tiszteletet vivjon ki magának. Arra, hogy ez mennyire nem egyszerű, álljon itt két kis példa :

a./ Engel János József Klimó püspök ajánlására kapta meg a privilégiumot Pécs városára. Igen ám, de 1773-ban a város javában vívta harcát a püspökekkel, hogy elnyerhesse a szabad királyi város rangját. Ebből adódott, hogy Engelben a város urai " a püspök emberét " látták, évekig mellőzték s néki kitartó, becsületes munkával sikerült elérni, hogy munkáját megbecsüljék, míg végül tanácsagnak is megválasztották.

b./ Bittermann Károly, az első szabadkai nyomdász 1844-ben megérkezvén a városba, sietett felkeresni a polgármestert, támogatást kérve. A polgármester válaszul azt kérdezte : vajon ért-e a böllérséghez, a disznóvágáshoz, mert ha nem, aligha boldogul... Bittermann munkához látott és igen tekintélyes társadalmi megbecsülést szerzett magának és családjának, - böllérség nélkül is.

A nyomdászat az irodalom és a tudomány szolgálatára. A társadalmi szempont vizsgálata során nem mellőzhetünk egy olyan motivációt, amely valóban megérdemelne egy alapos, monografikus feldolgozást : a nyomdászok és az írók - tudósok kapcsolatára gondolok. Az ismert anekdotikus eseményeken túl, jól tudott, hogy íróink, költőink, tudósaink milyen sokat köszönhettek nyomdászaiknak, kik nagyon sokszor a más munkákon keresett nyereségük tekintélyes részét irodalom és tudomány pártolására fordították. Ugyancsak rendkívül érdekes lenne feldolgozni - különösen a XIX. század második felét érintően - a nyomdászok világnézeti és politikai szemléletének kérdését egy adott terület társadalmi élete tükrében.

Itt csak felvillanthatunk néhány gondolatot a gazdasági és társadalmi szempontokból. Ám igen izgalmas és érdekes lenne annak bővebb vizsgálata, hogy ezen szempontok milyen mértékben döntöttek az önállósulás, a " quasi-dinasztia " alapítás motivációjában. Ugyanis, ha csupán egy személyről van szó, annak így vagy úgy történő boldogulása nem sok érdekességet rejt magában. Am ha családos - s az esetek többsége ilyen - akkor nagy valószínűséggel felmerül a " quasi-dinasztikus " szemlélet azon motívuma, hogy gyermekeit eleve úgy neveli, egyéniségüket úgy alakítja, hogy keserves munkával megteremtett üzemet tovább folytassák. Éppen itt, a nevelésben dől el a folytatás szándéka, az elhatározott " quasi-dinasztikus " szemlélet megvalósítása. Amikor tudatosítja leendőnek szánt utódában a végzett munka szépségét, értelmét, erejét, a belefektetett nagyon-nagyságrendű anyagiak értékét, megcsillantva, saját helye-

tén példázva az adott terület társadalmi megbecsülését. Ilymódon fia, a kiszemelt utód büszke lehet, hogy a nevet és az üzletet majdan örökölve, részese és továbbfejlesztője lehet annak, mint a családnak, a "quasi-dinasztia" második nemzedéke.

Az eddig elmondottakból értelemszerűen következik, hogy ha valaki, valamely terület nyomdatörténeti kutatásával és annak feldolgozásával foglalkozik, semmiképp sem kerülheti el a családtörténeti vonatkozások feltárását. Ugyanis - különösen a nyomdászatban tapasztalható - ez az apáról-fiúra sugalmazott foglalkozás-folytatás igen intenzíven kifejezi a pozíció elnyerési és megtartási szándékot. Az ipart elnyerő nyomdász-apa nem csupán megélni akar, vagy családját eltartani, hanem igenis, tudatosan törekszik arra, hogy más iparhoz nem is foghatóan magas kulturális tevékenysége révén társadalmilag is megbecsülést és tiszteletet biztosítson magának. Világos, hogy ezen pozíció biztosítási szándékban ismét nem csupán magára gondol, hanem utódaira is: mintegy megalapozni kívánja az ő jövőjüket és sok jel arra mutat, hogy gyakran nem csupán anyagi vonalon, hanem erkölcsi szinten kívánja ezt elérni. Az elmondottak konklúziójaként megállapíthatjuk, hogy a nyomdász privilégiumot elnyerők jelentős része tudatosan quasi-dinasztikus.

Ezen dinasztikus törekvésben a család népességétől függően érdekes módon két irányt különböztethetünk meg. A nagy családú nyomdász mintegy horizontálisan valósítja meg dinasztiaját, erre kitűnő példát mutat a szabadkai Bittermann Károly, aki a maga nyomdája mellett három fiának is biztosított privilégiumos nyomda-létesítést. Ahol kevés gyerek van ott viszont a vertikális dinasztia tünetét fedezhetjük fel, amikor az alapító nyomdász apa egy gyermekével örökölteti a jól megalapozott nyomdaüzletet és az öröklődik az adódó ágon tovább. Erre példát a pécsi Taizs Mihály szolgáltató, a kinek nyomdáját fia József, majd ennek veje Wittelsbach Károly folytatta az üzem államosításáig.

A magyar nyomdatörténetet szélesebb körben vizsgálva néhány figyelemreméltó jelenséget vehetünk észre. Ha például a Trattner és Landerer nyomdász családok nyomdahelyeit próbáljuk felrajzolni a mult századi Magyarország térképére, akkor érdekesen tapasztalhatjuk azt, hogy ez a két nyomdász család, amelyek közel egyidőben majdnem riválisként működtek, - Pozsonytól Kassáig, Felső-Magyarország majd minden jelentős nyomdahelyén alapítottak nyomdát.

Saját kutatásom kapcsán fedeztem fel a Pécsen csupán két évig működő Bittermann Ede könyvnyomdászt, kinek pécsi működéséről egyetlen korábbi forrás sem emlékezett meg. A név ismerősnek tűnt és a vonatkozó nyomdászat-történeti munkák, évkönyvek adatai arra utalnak, hogy egy kiterjedtebb nyomdászcsaládról van szó. Érdeklődésemet oly mértékben felkeltette e körülmény, hogy a közelebbi vizsgálódás érdekében elutaztam Szabadkára, majd Zomborba és Zentára, ahol rendkívül érdekes adatokat nyertem e nyomdászcsalád működéséről. Ha most ismét a mult századi Magyarország térképén elhelyezzük a Bittermann nyomdák helyeit: Kaposvár, Pécs, Zombor, Szabadka, Zenta és Ada, akkor majdnem hasonló elhelyezkedési vonalat látunk, mint az imént említett Trattner és Landerer nyomdák esetében, - csak Dél-Magyarországon.

A Bittermann család történeti kialakulását kutatva a következő lényegesebb eseményeket kívánom felvázolni.

Az első magyarországi Bittermannról a Fővárosi Levéltár Bürger-Rollja tudósít, amely az 1692-1739 közötti éveket tárgyalja. E szerint Bittermann János Mihály könyvkötő 1713-ban letette a polgáresküt és budai polgár lett. Ebből következik, hogy személyében tisztelhetjük, minden valószínűség szerint, az első magyarországi Bittermannnt. Fővárosban tett kutatásaim sajnos nem adtak még választ arra, hogy miképp folytatódott az ő és családja élete, mert a legközelebbi Bittermann-adat 1805-től származik, amikor is Óbudán megszületett Bittermann Károly, aki felnövekedve a pesti Trattner és Károlyi-féle könyvnyomdában tanulta meg - méghozzá nagyon jól - a nyomdász mesterséget.

A kor szokásának megfelelően tanulóévei után vándorútra kelt és rövid bécsi tartózkodás után Lipcse, Drezda, majd Prága voltak a munkahelyei, honnan Bécsbe ment és ott megnősülve, ismét visszatért Pestre, a Trattner nyomdába. A fennmaradt feljegyzések egyértelműen rendkívüli képességekkel megáldott személynek jellemzik Bittermann Károlyt, de kiváló képességeinek tudatában is kellett, hogy legyen, és ez okozta azt, hogy nem kívánt egy életen át segédként dolgozni, hanem önállóan akart működni.

Akkoriban Zombor volt Bács-Bodrog megye székhelye, ahol a főispánt kereste fel, aki azonban Zombor helyett, mint nagy fejlődés előtt álló helységet, Szabadkát ajánlotta. A nyomdai privilégiumot elnyervén 1844-ben nagy szorgalommal látott munkához. Nyomdáját mind a megye, mind a város kiterjedten foglalkoztatta. Hamarosan tőkeerőssé is vált, fiait a szakmára kitaníttatta és hozzásegítette őket ahhoz, hogy önállósuljanak. Nagy családja volt : az első feleségétől őt, a másodiktól pedig hat gyermeke született, kik közül azonban többen fiatalon elhaltak. Szabadkán Bittermann Károly közvetlen utódja, fia, Bittermann József lett, aki atyja szellemében vezette tovább a nyomdát.

Nándor nevű fia Zombor városára kapott privilégiumot és mint első nyomdász működött.

Zenta városába is jutott egy Bittermann fiú : Andor nyitotta meg ott az első nyomdát, mely haláláig működött; ekkor özvegye Adára költözött, oda telepítve át a nyomda-üzletet.

Bittermann Károlyt - mint első szabadkai nyomdászt - Szabadka városa ma is tiszteli és becsüli annyira, hogy egy új igen szép villanegyedben utcanév őrzi emlékét. Csak kapcsolódóan említem meg, hogy a Bittermann családból Bittermann Károly unokájának özvegye és fia, valamint családja él még, de már nem a nyomdászakmában.

Az elmondottakkal a nyomdatörténethez kapcsolódó családtörténeti kutatások egyik érdekesnek látszó motívumára kívántam felhívni a figyelmet, amelynek során megfelelő kimunkálással számos esetben bizonyíthatónak látszik a tudatos, quasi-dinasztikus szemlélet. Ez egy kissé rokon a céhek történetében ismert "fiu folytatassa az apja mesterségét" szemlélettel, másfelől pedig - különösen a nyomdász családok esetében, az anyagiakon túlmenően : erkölcsi megbecsülés és rang biztosítása.

E témakörben kutatásaimat nem tekintem lezártnak, ellenkezőleg, további mélyreható vizsgálatokat végzek mind a Bittermann család, mind a pécsi Taizs család történetének feltárására.

Károly BORSY :

Die Rolle der Buchdruckerfamilie Bittermann in Südungarn

Der Verfasser weist in seiner Einleitung auf einige Forschungsprobleme der Geschichte der Buchdruckerkunst hin und betont im Zusammenhang damit die Wichtigkeit der Forschungen der Familiengeschichte. Die Buchdruckerkunst war ein privilegiertes Handwerk und verlieh dem, der dieses Privileg gewann, nicht nur einen moralischen Schutz, sondern in seinem Wirkungskreis auch Autorität und einen gesellschaftlichen Rang. Infolgedessen treffen wir in zahlreichen Fällen - besonders im 18. und 19. Jahrhundert - auf "dynastische" Bestrebungen, wie es der Verfasser ausdrückt : auf "quasi-dynastische" Erscheinungen. Wenn das privilegierte Handwerk nur von einem Nachfolger geerbt und weitergeführt wurde, sprechen wir über eine vertikale, wenn aber die Meisterschaft des Begründer-Vaters gleichzeitig von mehreren weitergepflegt wurde, können wir über eine horizontale "Quasi-Dynastie" sprechen. Für den vertikalen Fall ist die Familie Tazs ein Beispiel, wo die Buchdruckerei des Begründers Mihály erst von seinem Sohn Josef, dann vom Schwiegersohn des letzteren übernommen wurde; demgegenüber wurde die horizontale Variante von der Familie Bittermann im Süden des Landes vertreten. Der erste Buchdrucker in Szabadka, Károly Bittermann, sicherte - gleichzeitig mit der Tätigkeit seiner eigenen Druckerei - auch für seine drei Söhne das Buchdruckerprivileg in den Städten Kaposvár, Zombor, Szabadka und Zenta.

Tompas Ernő :

Egy soproni polgárcsalád / a Reischek / genealógiai és heraldikai emlékei

A heraldika és a genealógia tudománya korunkig csak a nemesek és a főurak tudományának számított, pedig általában egy egyszerű polgárnak vagy parasztnak számszerűleg több őse van, mint egy uralkodó családnak. Ez természetes is, hiszen náluk a dinasztikus árásek nem jöttek számításba a párvalasztásnál.

A címereknél hasonló a helyzet. Sokan használtak címert polgári, sőt paraszti családokban is, de eddig még heraldikusaink nem foglalkoztak ezekkel, nincsen róluk szóló irodalom, és a kutató nehezen találja meg azokat, hiszen kevés maradt meg belőlük, és azok is rendszerint valami iratköteg mélyén rejtőznek.

A polgárok családfájának vagy őseik táblázatának összeállítás nem könnyű feladat. A családi szájhagyományt fényképekkel, okmányokkal, levelekkel kell kiegészíteni, majd ezt a munkát követi az anyakönyvi kutatás, különböző, vallás szerinti egyházi anyakönyvekben. A kutatásnak ezt a részét egészíti ki a család házainak, vagy a családtagok sírkövei alapján nyerhető adatoknak jegyzéke, képe, illetve a városokban vezetett polgárkönyvek adatai.

A Reisch család esetében a soproni polgárkönyvekben az első feljegyzés Reisch Péterre / 1621 / és Reisch Benedekre / 1623 / vonatkozik. /1/

1639-ben azonban már Reisch György és Benedek tanuként szerepeltek, sőt az 1640-es években több Reisch névvel is találkozunk - tanuként - a város polgárkönyveiben.

A következő adat 1644 március 11-én kelt, amikor Reisch György, mint " polgár fia " kérte felvételét a város polgárainak sorába. /2/

1647. szeptember 23-án Reisch Mátyás lakatos, " polgár fia " " erlegt an statt des halban oneris ein grosses Polypschoß, sein Meisterstück. " / Olyan zárat készített tehát, amelynek nyelvei minden irányban zárnak, mestermunkaként. / Tanui voltak : Reisch Ádám Gerichtsadvocat és Ebner György.

1654. májusában tűnik fel ismét a polgár könyvben a család egyik tagja, / Kristóf / mint timár. /3/

Itt kell megjegyezni, hogy a polgárok közé való felvétel nem volt egyenletes. Békés időben megnézték, hogy kit vesznek fel a polgárok közé, de pl. a XVII. század végén, a nagy pestis járvány után, örültek, ha akadt jelentkező. Ha az apa a város polgára volt, akkor ez megkönnyítette a városi polgárok sorába való felvételt. A polgárok fiai kevesebbet is fizettek a polgárjogért, mint a bevándoroltak.

1676. november 28-án nagy tűzvész volt Sopronban és az 1655-76 évi polgárkönyvek elhamvadtak. A Reisch családra vonatkozó további feljegyzés 1685. februárjában kelt és Reisch Mihály timár felvéte-

lét jelzi a polgárok sorába, akinek apja : Kristóf és anyja : Orsolya volt. Ugyanez év májusában ugyancsak Reisch Kristóf "bőrös" és Orsolya másik fiát is feljegyzik, aki mészáros volt. Ekkor a tanuk közül az egyik egy timár, a másik csizmadia volt. 1694-ben Reisch Kristóf "bőrös", "a külső tanács tagja" és Orsolya Péter nevű fiának nevét találjuk meg a polgárkönyvben. /4/

A XVII. század végéről a család egyik tagjának, Reisch György timárnak végrendeletéről is tudomásunk van. A család fentmaradt végrendeleteinek száma a XVIII. században megnő, összesen 13 végrendeletet ismerünk 1703 és 1768 között. / Ezek a végrendeletek a család anyagi helyzetét, életmódját, műveltségi szintjét is jelzik. / 5/

A XVIII. században megszorodnak a családra vonatkozó és ránk maradt feljegyzések. Az 1730-as években csupán timárokat találunk közöttük, de 1774. augusztusában feljegyzik Reisch Imre köszörűst, majd 1796. márciusában Reisch Dávid Richárd ügyvédet, aki ekkor R. Mihály Konrád és Rozina fiaként szerepel a város polgárkönyvében.

A család ebben a században kezd kiemelkedni a kézműiparosok sorából. 1804-ben Reisch Tóbiást, mint "gazdapolgárt" jegyzik fel, aki néhai R. Tóbiás timár és Mária Zsuzsanna fia volt. 1808-ban Reisch György "gazdapolgár", R. Lipót és Zsuzsanna fia, majd 1810-ben ugyancsak kettőjük Lajos nevű fia szerepel "gazdapolgárként" a polgárkönyvben. - Ugyanebben az esztendőben Reisch Dániel "gazdapolgárt" is feljegyezték, aki R. Ferenc Károly és Mária Erzsébet fia volt. /6/

A XVIII. századi bejegyzések adatait azonban már kiegészíthetjük a II. József korabeli népszámlálásból megismert és a család anyagi helyzetét is bemutató adataiból. 1734-ben Sopron adózó polgárai között hat Reisch szerepelt, akik közül kettőnek szőleje, a többinek háza, illetve szántóföldje is volt. 14 esztendővel később a Sopron adózó polgárait tartalmazó feljegyzés ugyancsak hat Reischet tartott nyilván a város lakói között, akiknek háztulajdonuk volt, s közülük néhányan rétet, illetve irtványföldet is birtokoltak. /7/

Az első népszámlálás adatai szerint az egyik Reisch, mint köszörűs, másik kettő mint timár dolgozott a városban az 1780-as években. A többi Reisch csak mint háztulajdonos szerepelt, illetve id. Reisch Tóbiás a Magyar Királyhoz címzett vendéglő tulajdonosa volt.

1798-ban hét Reisch szerepelt az adózó polgárok összeírását tartalmazó iratokban.

A család vagyonosodásának mértéke is nyomon kísérhető a kezűn levő házak száma alapján, amelyet 1737-től 1939-ig kísérhetünk nyomon. 1935-ben összesen 14 lakóház / 52 lakóssal / volt a Sopronban élő Reisch család 13 tagjának tulajdonában. /8/

Érdemes foglalkozni e polgár-család címerével is. A Reisch család címere már a heraldika hanyatlásának idejéből való, a barokk stílus jegyei ismerhetőek fel azon. A pajzsok oválisak. Az első címeren ékre harmadolt pajzsot láthatunk, az alsó - ezüst - mezőben zöld halmon, ugyancsak zöld lombos fa áll. A felső két mező piros.

Sisak nincs a pajzson, helyette egy áztató kádat láthatunk, mely mögül egy timár alakja emelkedik ki. Mellette : P.R. monogramm látható, Peter Reisch. A pajzsot növényi díszre emlékeztető sisaktakaró öleli körül. 1746-ban használták.

A másik cimernél hasonló, de itt az osztóvonalak ivesek, ezt az osztást süvegezettnek nevezzük. A pajzs főalakja itt is egy zöldelő fa. Nem utánozza hajszálpontosan az előbbi pecsét rajzát, de éppen ez a látszólagos pontatlanság óvta meg a heraldikát a megmerevedéstől. A két felső piros mezejében egy-egy hatágu arany csillagot látunk. A sisakot rostéllal ábrázolta a vésnök. Koronájából növekvő alak emelkedik ki, valószínűleg bőrmellénnyel, jobbában a timárok által használt vonókést tartja. Monogramm és sisaktakaró mint az előbbi cimernél. 1766-ban használta Reisch Péter.

Reisch Tóbiás már a megduplázott és stilizált monogrammját vésette a pecsétgyűrűjébe, azt hogy ez a polgári mivoltának tudatos kihangsúlyozása vagy egyszerűen a divatnak a követelése volt-e, azt ma már nem lehet megállapítani. Már a középkori pecsétek vizsgálataánál meg lehetett állapítani, hogy az írástudatlanság fokozatos megszűnésével, úgy a XV. és XVI. század fordulóján, szaporodnak a betűkkel díszített pecsétek, Sisak helyett itt is egy áztató kádat láthatunk - eredetileg Reisch Tóbiás is timár volt, csak később adta át ezt az iparát a fiának - de ezen már a magyar címerekben elég gyakori örködő / : lába karmai között követ tart : / darut láthatjuk. A használat időpontja : 1768.

A polgár családoknak is megvoltak tehát azok a heraldikai és genealógiai emlékei, amelyeknek feltárása ugyancsak újat hozhat történettudományunk számára. A Reisch család nyomon követhető történeti adatai kicsiben tükrözik vissza egy nyugat-magyarországi város fejlődésének korszakait is.

Jegyzetek

- /1/ Győr-Sopron megyei Levéltár II. A soproni polgárkönyvek / Bürgerbücher / IV. 1003/g. l. - 13. / Reisch családra vonatkozó adatok / I. köt. 1535-1624, II. köt. 1625-1638. 146, 159. p.
- /2/ Uo. III. köt. 1638-1845. 5, 6/a, 14, 15, 17, 26/a, 32/a, 36, 39/a. p.
- /3/ Uo. IV. köt. 1644-54. 10, 41, 41/a. p.
- /4/ Uo. V. köt. 1677-82., IV. köt. 1681-85. 61. p., VII. köt. 1682-1687. 19. p., VIII. köt. 1685-1700. 1, 60, 109. p.
- /5/ Uo. Lad. R. Fasc. IV. 1688. V. 6. Nr. 187.
- /6/ Uo. IX. köt. 1701-1732. 91., 139, 267, X. köt. 1732-1763. 39, 191, 331, 349. p., II. köt. 1764-1779. 63, 213, 221. p., XII. köt. 1780-1810. 178, 193, 264, 321, 327, 378. p.
- /7/ Adóösszeírások és az 1784/85. évi népszámlálás adatai.
- /8/ Dr. Thirring Gusztáv : Sopron házaí és háztulajdonosai 1734-től 1939-ig; Dr. Heimler Károly : Sopron topográfiája.

Ernő TOMPOS :

Grundfragen der Genealogia und Heraldik dargestellt an der oedenburger Bürgerfamilie Reisch.

Hauptziel des Vortrages war : zu zeigen, daß sich diese beiden historischen Hilfswissenschaften nicht nur mit den feudalen Klassen, sondern auch mit bürgerlichen Familien und Bauern befassen können, da diese natürlich auch ihre Ahnen haben und ziemlich oft Wappen oder Hausmarken führten.

Eben darum wählte ich als Beispiel die seit mehr als 350 Jahren in Sopron lebende Familie Reisch. Die ältesten - uns bekannten - Ahnen waren Gerber. Ein Teil der Familie / : Tobias R. : / stieg in die führende Schicht des Bürgertums auf. Auf Photos zeigte ich seinen Taufschein, Heiratsurkunde, seine Häuser, sein Wappensiegel und Grabdenkmal. Ein jetzt noch lebender Abkomme / : Julius R. : / ist Glasermeister und er hat seine Stammtafel und die Variationen des Familienwappens malen lassen. Bei dieser Gelegenheit erwähnte ich die uns heute noch zur Verfügung stehende Quellen : Bürgerbücher, Testamente, Steuerbücher, Volkszählungen, Verzeichniss der Häuser von den Bürgern und natürlich die Matrikeln.

Ich benützte die Gelegenheit meines Vortrages auch zu einem Aufruf die Familienschriften, Bilder usw. aufzubewahren und nicht zu vernichten.

Balázs László :

A Dobozy-család szerepe Fejér megye társadalmi életében a XIV-XIX. században

Szabó István a magyarság ethnikumának a kialakulását elemezve írja : " Magyarország népi arculata a XVIII. század folyamán gyökeresen megváltozott. " /1/ A török hódoltság alatt az Alföld és a Dunántúl jó része elpusztult. Csak a Felvidék, Erdély és a kicsiny királyi Nyugat-Magyarország volt az akkori ország. S ahol akkor szinte semmi sem volt, ott alakult ki a mai Magyarország. /2/

Hogy az újjátelepülés során a magyarság középkori ethnikumból mennyi megmaradt erő járult hozzá az új Magyarország felépítéséhez, azt részben a genealógiai kutatások során is tisztázhatjuk. Részben, mert a jobbágyság és számtalan kisnemes család leszármazását nem tudjuk igazolni, jóllehet ez a két réteg adja a magyarság ethnikumának a zömét. A főrangú családokat is ki kell kapcsolni ilyen irányú vizsgálatainkból, mert az idegenekkel való gyakori házasságok miatt csak részben tarthatjuk őket a középkori magyarság ethnikumból valóknak. Leginkább a sajátos nevű köznemesség alkalmas az ilyen irányú kutatásokra. Fejér megyében több ilyen középkori eredetű család van, akik mindig Fejér megye területén laktak - a török alatti vándorlástól eltekintve - vagy ha másuttan kerültek is ide Fejér megyébe, de ethnikumuk a középkori magyarságból való, hogy csak egy párat említsék, ilyen a Csuthy-, Csilléry / Cziglery /-, Sáska-, Tinódy-, abai Arany-, Mészöly-család. Ezek között is az egyik legérdekesebb a fejérmegyei Doboz / Vértessedoboz / falut újjátelepítő Dobozy-család története. Vértessedoboz a középkori Dobozy-családból lett a XVIII-XIX. század folyamán közbirtokossá, majd faluvá. A községben a Dobozy-család ily nevű tagjai mellett ott találjuk azután a házassági kapcsolatok révén oda került, szintén nemesi rétegbe tartozó Csutky-, Csányi-, Kónya-, Érdy- nemespécselei Miklós-, Cserna-, Elek- stb. családok tagjait is, de a falu zömét a Dobozy-család tagjai adták a legújabb időkig.

A Fejér megyei Dobozy-családról a genealógia nagyon szerényen emlékezik meg. /3/ Inkább a Békés megyei Doboziai családrondja az ismertebb, - közülök akadtak Debrecen város főbírái, szenátorai, stb. - /4/ pedig a Fejér megyei Dobozy-család az amelyiknek az eredete messze visszanyúlik a középkorba s az 1400-as évektől hiteles okmányokkal is igazolható.

A család, mint más családok is, birtokaik után nevezték magukat, így ők is mai Vértessedobozról, amelyet másképpen a középkorban, de később is nagyon sokszor Felső-Tabajdnak említenek az okmányok.

Tabajd régi név, jelentését nem tudjuk, bizonyára személy név volt, csupán Fejér megyében fordul elő, mint falu-név.

Doboz nevű helységet azonban találunk a XI. századtól kezdve Békés megyében, / XII-XIII. században Pozsega megyében / Dobolcz /5/ az 1400-as években Temes megyében / Doboz, Dobáz /6/ Gömör megyében / Dobolcz, Dobócz, Dabócz /7/ s Fejér megyében. - Lehetett

személynév is /8/ de mind a békésmegyei Dobozsal mind a Gömör megyei Dabóczt tekintve a történészek, nyelvészek szláv eredetű szónak tartják, amely tölgyest jelent. - Valóban a magyarság a letelepüléskor kerülte a bükkerdőket a tölgyeseket szállták meg, ahol állataik számára jó legelőt találtak, mert a tölgyes erdőkben megnő a fű, de a sűrű bükkösben már nem. Így a Fejér megyei Doboz is ezt jelentheti. E néven később, amikor említik az irások, mindig hozzátesszik, hogy " aliter Felső-Tabajd " / más néven Felső-Tabajd/, azaz Tabajd egy része. /9/

A váli völgyet a Csákok szállták meg és Tabajd is az ő birtokuk. A Csák-nemzetség idők folyamán több / Karácsonyi János szerint 12/ ágra oszlott, s Tabajd / Egyházas-Tabajd, másképp Alsó-Tabajd, ahol a templom volt és Felső-Tabajd / a Kisfaludy-ágé lett. Hogy a Doboziak, akiket kezdetben Tabajdiaknak neveznek a Csák-nemzetség egyik ága volt-e, vagy pedig a nagyhatalmu Csák-nemzetség egyik familiarisa, megállapítani már nem lehet. A címerek a velük való kapcsolatra engednek következtetni. Az ősi cimeralakot egy nemzetség szempontjából döntő jelentőségűnek fogadják el a szakértők. A Csák-nemzetség címerében egy balra néző oroszlán van, a Dobozyakéban szintén. /10/ Másrészt 1403-ban az egyik írás Thabajdi Bertalant Berényi Miklós kir. pohárnokmester familiárisának mondja, /11/ 1433-ban pedig Doboz Bertalannal - aki valószínűleg azonos az előző Tabajdi Bertalannal - mint fejérmegyei szolgabíróval találkozunk. /12/ Mindenesetre jómódu nemes, ha megyei tisztséget visel. A származást rendről-rendre nem lehet már feltűnetni.

Tabajd falu nevével először 1231-ben, majd 1237-ben találkozunk, amikor a Csák-nembeli Ugrin érsek testvére, Miklós rendelkezik felőle s ekkor Tabajdot Izsák fiára hagyja, 7 szabad szolgával. - 1292-ben tűnik fel az első tabajdi nemes, mint tanu : Thobajdi Bertalan. - /14/ 1339-ben, amikor a Fejér megyei Sorul birtok határa iránt pereskednek, a szomszédos birtokos nemesek között a határjárásnál ott van Thobajdi Barnabás fia, Péter és Thobajdi János fia, László is. /15/ Előkelő tabajdi nemesnek kell tartanunk Tamás segninoni püspököt is, akinek 1388-ban Tabajdon birtoka van. /16/ Időrendi sorban ott találjuk 1403-ban Tabajdi Bertalant, majd 1433-ban a már szintén említett Doboz Bertalant, - mint Fejér megyei szolgabíró. /17/ - 1415-ben azonban már találkozunk először ezen a néven Doboz Jakabbal, ki a székesfehérvári keresztsek halászárt méltatlanul kínozza, /18/. 1482-ben Doboz Mihály és testvérei, András, Benedek és Sebestyén Mátyás királytól új adomány címen kapják Doboz birtokát. /19/ Továbbra is szerepelnek a Doboziak a XV. század folyamán : így a királyi ember 1493. febr. 6-án Doboz András Fejér megye részéről, amikor Egerváry Lászlót Csákok és Vitézy várak uradalmába beiktatják /20/. 1512-ben Doboz Mihály fehérvári olvasó-kanonokot bevezetik a fehérvári keresztsek Alsó-Tabajdon két jobbágytelek birtokába testvéreivel, Istvánnal és Balázssal együtt. /21/ Ennek a Doboz Mihály kanonoknak vitája van a bencésekkel, mert a jáki apátságot magának javadalmul kikérte, aminek a bencések ellene mondanak 1518-ban. /22/

A mohácsi vész és az ezt követő török hódoltság súlyos megpróbáltatások elé állítja a Doboziakat is. Fejér megye mindig a felvonuló hadak útjába esik. Mindjárt a csata után, amikor a török Budá felé nyomul, Doboz Mihály egyházastabajdi birtokos nemes feleségével, a Középszolnok megyei Farnosi Ilonával Esztergom felé menekül és a többi menekülővel együtt Pilismarótnál ütnek táborn, s

itt éri utól a török őket. Egy darabig hősiiesen védik magukat, de amikor a török ágyúkkal is megerősítve szétveri a táborn, Doboz Mihály hitvesével egy lovon menekül, s majd amikor a kettős teher alatt a ló elfárad és a török utól éri őket, feleségét előbb megöli, hogy a gyalázatos fogságtól megmentse, majd a harc közben őt is megölik. Ezt a történetet, mint a megrendítő hősiesség mintaképét Kisfaludy Sándor ismert szép költeményében éneklí meg, s Székely Bertalan pedig történeti képével teszi az egész országot előttr ismertté Doboz Mihály és hitvese történetét. A gyászos esemény színhelyén Pilismaróton nyárfákat ültetett el a kegyeletos emlékezés. /23/ - A család tagjai közül ez időben többen vagy elvesztek, vagy elvándoroltak. S ha igaz a Békés megyei Doboz-ág emlékezete és családrendi összeállítása, úgy ez időben kerülhetek a család egyes tagjai Békés megyébe. - Az otthon maradtak közül D. Bertalan nevét ismerjük ebben az időben, aki Zápolya János király hive lett, s aki 1539-ben megerősíti őt Doboz birtokában, mint amelyet ősei már régtől fogva bírtak. /24/ - D. Bertalan Zápolya János király halála után Ferdinánd pártjára áll, s 1543-ban Veszprémben Fejér megye közgyűlésén Baracska Pálty Pált és Balázst hűtlenséggel vádolja, de amely vád alól őket a közgyűlés felmenti. /25/ - A család egyik tagját, D. Mátyást a tihanyi vár birtokán találjuk 1572-ben, akinek a sorsáról és esetleges családjáról ezután már semmit sem tudunk. /26/ - De a harcok elcsendesülvén a Doboz-család - D. Bertalan, s leszármazottai, akiknek a családi kapcsolatait, leszármazását ezután már pontosan követni tudjuk, - megkísérli az ősi földön való megmaradást, s ámbár nemeselek és a török elismeri a nemeselek adómentességét, mégis megfizetik a töröknek az adót. 1580-81-ben a török defterek adóösszeírása szerint ott laknak egynéhányad magukkal D. Benedek fia, Lukács, s D. Bertalan fiai : Albert és Lukács, s fizetnek a töröknek 2.000 akcsét. /27/ - A 15 éves / 1591-1606 / éves háboru azonban szinte egész Fejér megyét elnépteleníti. A népes besenyő és kun falvak pusztaságokká lesznek, a lakosok egy része a Kiskunság és a Csepel szigetére menekül. A Tabajdi-névűek Kunszentmiklóson bizonyára ekkor telepednek itt le. Pákozd, Gyuró, Vál, Vereb, Etyek, Sósut lakóit földesuraik : Révay Péter és Jakusits András a királyi területre mentik át. Lovasberény földesurai, a Baracska Páltyak Révkomáromba, Mocsára /28/ menekülnek. Buda környéke, de tovább is délfelé az egész vidék magyarságát Pálffy Miklós esztergomi főkapitány, hogy Buda visszafoglalását előkészítse és hogy a török az itt levő lakosságtól se élelmet, se fogatot ne nyerhesen, - amint Mátyás főherceghez intézett levelében írja, - egészen Tolnáig mind felhozta és királyi területre, Esztergom és Érsekujvár közé telepítette la őket. /29/ - Ekkor hagyhatják el a Doboziak is ősi földjüket, s a Komárom megyei Marcelházára menekülnek. Komárom megyétől 1613. jun. 1-i közgyűlésén kérték nemességük elismertetését, bemutatva a székesfehérvári káptalantól függő pecséttel allátott, Doboz birtokába való beiktatásukról szóló oklevelüket, amelynek alapján Komárom megye felveszi nemesei közé D. Jánost és Miklóst. Doboz Mihály királyi katona lesz, s fiai közül Bálint Marcelháza marad, a másik fia azonban a Sopron megyei Bodonhelyre települ át. /30/

A török hódoltság területén nagyon bizonytalanok a birtokviszonyok. Fejér megye Vértessaljai járását Komárom megyéhez csatolják és a török hódoltság ellenére a tatari vár védelme alatt magyarnak tartják és Bicskén lakozó szolgabírása által igazgatják.

Az itt lévő falvak lakói a töröknek fizetett adó mellett a királyi adót is leróják, s földesuraiknak is a járandóságot megfizetik. A birtokok földesuraiknak a bizonytalanságok ellenére is jövedelmeznek, így a török hódoltság alatt lévő birtokokért is folyik a harc. Vélt örökösök eladják birtokaikat az igazi birtokok tudta nélkül. Így amikor 1649-ben Dobozy Miklós és János sógoraikkal, Ceuthy Balázssal és Gergellyel, hogy maguknak birtokukat biztosítsák, Doboz, másként Felső-Tabajd birtokára új királyi adománylevelet kérnek és nyernek, s magukat ebbe Komáromban beiktattatták és ezzel ösiségüket / aviticitatem / bebizonyították, akkor ennek Barius János és Ferenc nevében Pesti János 1650-ben ellentmondott. Barius János és Gergely igénye, s az ő révükön a birtoknak Tárnoky Gergely tatai harmincadosnak, majd megint tovább Bottyán Jánosnak, azután Balogh István győri nemesnek további eladása után Dobozért hosszú pert kell majd folytatniok. /31/ Doboz Miklós felesége, Széplaki Anna révén nagyobb Fejér megyei birtokokhoz jut : Szt. László, Szt. Miklós, Szt. Iván, Jég-háza, Széplak pusztákon. S amikor a Baracska Pálffy Örökös Dienes János és Dániel ezekre a birtokokra, valamint a Dobozaktól nem tudjuk mi módon szerzett Alsó-Varsány, Szt. Imre teleke és Baritta birtokokra királyi adománylevelet kapnak, akkor a Doboziak Csajágny Gergely komáromi adószedővel együtt tiltakoznak a beiktatás ellen, mert közben a Doboziak is eladták már ezeket Csajágny Gergelynek és feleségének : Konkoly Borbálának. /32/ - A birtokok ilyen állandó vétele és adása, bizonytalansága, majd a török kiűzése után az újszerezemnyi bizottságtól támasztott igények miatt csak hosszú idő múltán kerül vissza Doboz a család birtokába. - Hogy Marcelházán, Bodonhelyen miből élnek, nem tudjuk. - Egy 1653-ban felvett jegyzőkönyvből tudjuk, hogy a dobozi pusztát szántották és rajta kosokat is tartottak, s hogy a tabajdi lakosokkal, mivel a birtokhatárok bizonytalanok voltak, sokat perlekedtek, egymás vetéseit feldúlták, s állataikat elhajtották. /33/

A török kiűzése után Tabajdot Dobozzal együtt Balogh István szerzi meg, de amikor 1697-ben a beiktatásra kerül a sor, akkor a Doboziak és a Csuthyak tiltakoznak ellene. Amikor Balogh István az ellentmondás miatt pert indít ellenük, az idézés napján - nem tudni mi okból - nem jelennek meg, így a bíróság Balogh István igényét jelenti ki jogosnak. /34/ De a Dobozyak és a Csuthyak pártfogó, ügyvéd után néznek, s találnak is Sajnovics Mátyás Győr megye jegyzője és Fehér Gergely személyében, akiknek az új szerezemény, D. Miklóstól szerzett Varsány, Szt. Iván, Szt. László és Szt. Miklós puszták egy részét oda adják 1701. jan. 2-án a győri káptalan előtt. - A per a Rákóczi-szabadságharc miatt is hosszan elhúzódott. - 1725-ben Fejér megye előtt tanuvallomások igazolják, hogy mind a marcelházi, mind a bodonhelyi Dobozyak a dobozi Dobozyaknak egyeneságu leszármazottai. A per 1734-ben ér véget. Közben a bodonhelyi D. István fiai, Miklós és János eladják Sajnovics Mátyásnak a fenti puszták 1/8-ad részét 1717-ben 200 rajnai forintért, hasonlóképpen eladja Fehér Gergely is az 1700-ban neki jutott itt lévő Dobozy-részt is 1.000 rajnai forintért. Ezeket a birtokokat is minden bizonnyal az ügyvédi szolgálatokért adták el Sajnovics Mátyásnak. /35/ A per nemcsak a Dobozyaknak került nagyon sokba, Balogh István is kénytelen volt br. Száraz Györgytől nagy összegeket felvenni, aminek eredményeképpen Tabajd jó részét át kellett neki adnia. - A pert a Dobozyak megnyerték, s Dobozy Miklós dédunokáit, ifj. D. Miklóst és Jánost, úgyszintén Ceuthy Jánost és Mihályt Dobozd /1/, másként Felső-Tabajd birtokába bevezették. III. Károly 1736. jan. 27-én kérésükre leiratot

intéz Fejér megye közgyűléséhez, hogy adja ki nekik másolatban mindazt az oklevelet, amely Doboz puszta vonatkozik, ahogy ezt az 1723. évi orsz. gyűlés 42. §-a elrendelte. Ezt Fejér megye az év jan. 31-i közgyűlésén tudomásul vette és ennek eleget is tett. /36/

Az 1754/55. évi országos nemesi összeírás alkalmával Fejér megyében a következő Dobozy-családbelieket ismerték el nemeseknek : " István, 2 János és 1 Miklóst. /37/ - A XVIII. század folyamán birtokaik elaprózodnak és közbirtokosokká lettek, külön pecsétjük is van : egy kardos férfi " Doboz Possessoras " körirattal. /38/ Fejér megye közéletében a XVIII. század folyamán részt nem vehetnek. A megye ujjaalakulása alkalmával Eszterházy Pál nádor fiának, Ferencnek, a főispánnak meghagyja, hogy őfelsége parancsolatjából a megye tisztviselői csak katolikusok lehetnek, - s az egész Dobozy-család református marad. - Nagy hátrányuk az is, hogy leányegyházban laknak, ahol nincs a ref. egyháznak iskolája. Mint nemesek tarthatnának ugyan maguknak külön tanítót, de hogy felsőbb iskolába küldjék gyermekeiket, arra nincsen módjuk, egyrészt mivel egész Dunántúlon nincsen a reformátusoknak felsőbb iskolájuk, s birtokaik elaprózodnak, arra pedig nincsen lehetőségük, hogy gyermekeiket Debrecenbe küldjék. Amikor a türelmi rendelet után erre módjuk lenne, tiszteletbeli állások viselésére saját költségükből már nem alkalmasak. A XVIII. században a megyei közgyűlés előtt tárgyalt dolgaik vitás pénz-ügyi, gazdasági ügyek. Birtokrészeiket el-elzálogosítják, majd kiváltják. - Egyik-másikuk vállalkozóbb szellemű, mint pl. D. Péter aki tabajdi szőlője fejlesztésére / és a maga szükségére / 50 forint kölcsönt vesz, 1796-ban pedig tordasi föld bérelésére 10 forintot. Az 1797. évi nemesi felkelésen is csak úgy tud részt venni, hogy előbb 30 forintot, majd amikor ez nem elég, újból 20 forint kölcsönt vesz fel. Az 1809. évi insurrección id. Doboz István 24 éves Sámuel és 17 éves István fiaival vesz részt a családból. /39/

XIX. század elején társadalmi, vagyoni, családi életükre vonatkozólag hadd álljon előttünk Doboz Márton 1820-ból való levele, amikor nemessége igazolását kéri Fejér megyétől : " Néhai Ns Doboz János Doboz közbirtokos Édes Attyámnak rajtam kívül még mostan is 9 élő gyermekei lévén, mihelyt a jó és a rossz között különbséget tudtam tenni, azonnal meghatároztam magamat, hogy én Édes Attyám tsekély ősi jószágára nem támaszkodom, hanem élelmemet valamely kézi mesterség által fogom keresni. Azért is minek utánna a Takács mesterséget kitanultam, engemet az Isténi Gondviselés ezen Ttes Ns. Vármegyéből kiváztetett és a szomszéd Ttes Ns Pest Vármegyében kebelezett Dömsöd helységben már 16 esztendőktől olta lakozom és mindennemű adózásoknak terhek alá vettetem, melyekre mint Nemesi Szabadságban élt Édes Attyától származott törvényes fiu nem kötelezettném... " ezért kéri nemességéről a hiteles bizonyoságlevelet Tek.Ns. Vmegyének " Térd fej hajtó szolgája " Doboz Márton.

Az 1830-as években megint perük támad. Részben amiatt, hogy az egykori Baracska Pálffy utódok próbálják visszaszerezni régi birtokaikat, amikor is a felperesek perlik az összes birtokban levőket, a Czirákyakat, József főherceget stb. s köztük a Dobozyakat is. /40/ Másrészt a Szabadbattyánba / Csikvár / került Csuttyak ellen, akik az egész dobozi pusztának a negyedrésszére igényt tartottak. Mindkét esetben Matkovics István az ügyvédjük, akinek

több darab földet és szőlőt adnak fáradsága jutalmául. /41/

Doboznak 1839-ben 329 lakosa van, s a nemesi összeírás során 114 nemes családot vesznek számba, amelyből 57 Dobozai nevű / köztük 5 özvegyasszony /, 14 Cauthy / 1 özvegyasszony /, 8 Elek stb. tehát a település 50 %-a névleg is belőlük telik ki. /42/

Nemcsak nemesi öntudatuk, de református hitükhöz való hűségük is szilárd. Csak 1790/91. országgyűlés engedélye után van lehetőségük lelki és kulturális felemelkedéshez. Ekkor, mint Alcsut filiája / leányegyháza / egy előkönyörgő / praedorán / tanítót tarthatnak, majd 1823-ban önálló anyaegyházzá akarnak alakulni. Csekély lélekszámuk miatt ez sokáig nem sikerül. Végül is, sok harc után, 1832-ben ezt is eléri. 1836-ban építik meg mostan is meglévő templomukat. /43/

A közbirtokosság 1848 után faluvá alakul. - Társadalmilag lassan az egyszerű földműves réteghez tartoznak, közülük egyik-másik a főhercegi uradalomba, Alcsutra jár át napszámba, ahol id. József főherceg barátságosan elbeszélget velük, s szívrallal kínálja őket /44/ s a helyi hagyomány szerint - magával egyenrangú, egyidős nemesnek ismeri el, csak nekik - amint József főherceg mondja - az idők folyamán egy kicsit több szerencsájuk volt.

Magyarország népiségének a kialakulásához a Dobozyak egy falunak a betelepítésén túl, másuvá is elszóródva, értékes emberanyagot adtak, hogy a jelen korszakban belőlük iskolázott fők is emeljenek - a múlt dicsősége mellett - belső értékükkel a Dobozy-család fényét.

Jegyzetek

- /1/ Szabó István : A magyarság életrajza. Bp. 1941. - 135.
- /2/ Balázs László : Adalékok Árporka és Majosháza település- és egyháztörténetéhez. Ref. Egyház VIII. évf. / 1956 / - 398.1.
- /3/ Kempelen Béla : Magyar nemes családok - III. 341. 1. más Dobozy-családok után csak annyit mond, hogy Fejér megyében 1754/55. nemesi összeíráskor 2 D. István, 2 D. János és 1 Miklós volt. - Nagy Iván : Magyarország nemes családjai I-XII. Bp. 1858-69. - II. 31. 1. sem szól többet azon kívül, hogy részletesen ismerteti Dobozai Mihály és hitvese történetét és forrásmunkáit; pótkötetben 198-201. 1. csak a békésmegyei Dobozyak családrendjét közli, akik magukat a Fejér megyei Dobozyak-tól származtatják, őkük, az 1508-ban élt II. Mihálytól. Hogy ez a Békés megyei Dobozy-család Fejér megyeivel egy lenne, ezen kívül mással nem igazolható. De ha meggondoljuk, hogy a Békés megyei Doboz már I. István idejében lakott hely volt, s hogy éppen ebbe a Dobozba települtek volna át részben a Fejér megyeiek, megkérdőjelezhető. Viszont a belőle kirajzó bihari és abauji Dobozyak is ezt vallják. / Daróczy Zoltán : Nemesi Évkönyv Bp. 1923 - 45-46.1. / - A zempléni ág nem tartotta magát a Fejér megyeivel egynek. - A Fejér megyei Dobozy-családra 1. még Baán Kálmán és Pataki János Vidor róluk írt rövid kéziratos dolgozatait.

- / 4/ Haan Lajos : Békés vármegye hajdana. Pest, 1870. - 160-61. l. szerint Doboz név szláv eredetű, és a tölgyfa makkjának a kocsányától vette volna eredetét, amit ott toboznak-doboznak neveztek : tovább képzése annak a megállapításnak, amely szerint Doboz tölgyest jelent.
- / 5/ A Pozsega megyei Dobolcz - Dobócz-ra l. Karácsonyi J. : A magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig, I-III. Bp. 1900. - Ugyanitt a Csák-nemzetség dobóczy-ágáról. I.
- / 6/ Temesdobozra Mályusz Elemér : Zsigmondkori Oklevéltár. Bp. 1951. - I-II. I. 233, II/a 495, 564, II/b 190 stb. l. Temesdoboz közelében is van Csák, Csákova Csákvár, később nagyközség / Temes m. Magyarország Vármegyéi és Városai sorozatban, szerk. Borovszky S. - 34, 100. l. /
- / 7/ Gömör megyei Dabócz, Bobócza, Dobolcz stb. is Ila Bálint : Gömör megye II. Bp. 1944 - 206. l. szerint / Kniezsa I. : Családnevek képzése című kéziratos munkája I. köt. hivatkozva / azt állítja, hogy Doboz szláv eredetű, s tölgyest jelent.
- / 8/ Szamota-Zolnai : Oklevélszótár, Bp. 1912. említ Toboz-Doboz személynevet is. / l. a címszó alatt /
- / 9/ Glaser L. : Kelet-Dunántúl a honfoglalás és vezérek korában / Schneider M. - Juhász V. : Fejér vármegye. Bp. 1937 kötetben / 54. s köv. - Karácsonyi J. i.m. I. 293-303.
- / 10/ Hogy a Dobozy-családnak lett volna cimere, cimereslevele - ezt Pataki J.V. kéziratos munkájában kétségbe vonja annak alapján, hogy Rexa D. : Cimeres nemeslevelek Fejér vármegye levéltárában / Turul, 1913. évf. 119-131, 169-81 / c. munkájában / nem említi a Dobozyakat. De Rexa csak a Fejér megyei levéltárban meglévő, jórészt újabb kori adatokat hozza / s ez nem jelenti, hogy mivel Fejér megye levéltárában nem volt, így egyáltalában nem volt. - Siebmacher : Wappenbuch, Géza v. Csörgő : Der Adel von Ungarn samt Neberländern der St. Stephanskron, Nürnberg 1893. I. köt. Dobozy II. cimer Tafel 109. határozottan állítja ennek meglétét. - Az ősi cimer-rokonságokra Csoma József : Magyar nemzetségi címerek, Bp. 1904. - 61-63. l.
- / 11/ Fejér György : Codex diplomaticus, X/4 205. l.
- / 12/ Csánki Dezsd : Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában, Bp. 1897. I-III. köt. - III. 367. l.
- / 13/ Fejér Gy. i.m. III/2.227.
- / 14/ Zichy oklevéltár, I.79. l.
- / 15/ Anjou-kori okmánytár, III.600.
- / 16/ Hazai Oklevéltár, VII.425. l.
- / 17/ L. 11-12. jegyzetek.
- / 18/ Fejér : i.m.X/5 642. l.
- / 19/ Daróczy Z.i.m. 45-46. l.
- / 20/ Országos Levéltár / továbbiakban : OL / D.O. 19.960.- vagy uo. 19268. - 1487. máj. 10. a Csókaköhhöz tartozó malom és földek ügyében tartott vizsgálatokon ott vannak, mint tanuk Dobozi Pálffy János és D. Johannes Imre.

- /21/ Károly J. : Fejér vármegye története. I-V. Székesfehérvár 1896-1904. - II. 647.
- /22/ Pannonhalmi apátság lt. Caps. 53.I.112.
- /23/ Nagy Iván i.m. II.331. - Esztergom megye Magyarország vármegyei és városai.Szerk. Borovszky S. - Pilismarót./
- /24/ Károly J. i.m. IV. 447. 1.
- /25/ Uo. II. köt. II. old.
- /26/ Pannonhalmi rendtörténet. Tihanyi apátság története 720.1.
- /27/ Velics L-Kammerer E : Magyarországi kincstári defterek. Bp. 1886-90. II. 544.1.
- /28/ Jenei K. : A délszláv betelepülés előzményei és folyamata Fejér megyében. MTA. Veszprémi Akad. Értesítő II. Veszprém 1976. - 190. - O.L. O 18 Proc. Tab. 4 - 7337. - 21.1.
- /29/ Takáts S. : Telepitések Esztergom vidékére a XVI. sz. végén. Századok, 1903. évf. 532.1. - Gárdonyi Albert : Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt. / Tanulmányok Budapest múltjából V. köt. Bp. 1936. - 22-23.1./
- /30/ Schneider : M.Fejér megyei nemes családok I.II. Székesfehérvár, 1935-I.53.1.
- /31/ OL. - O 18. Proc. Tab. N° 5512. 927.
- /32/ Károly J. i.m. IV. 527. sköv.
- /33/ OL. O 18 Proc. Tab. N° 927.
- /34/ Uo.
- /35/ Károly J. i.m. IV. 36. - A győri káptalan előtt tett vallomások megtalálhatók az OL. O 18 Proc. Tab. N° 249, 499, 889 sz. peres csomókban másolatban, mint bizonyíték, valamint Fejér megyei lt. IV - A-32/b. Acta Nob. 207. Debozy-cs, 172. Csuthy-cs. csomóiban. - Károly J. i.m. V. 226.1.
- /36/ Uo.
- /37/ Illéssy János : Az 1754/55. évi nemesi összeírás.
- /38/ Fejér megyei lt. IV. - A - 32/b. 207. Dobozy-cs.
- /39/ Uo.
- /40/ L. 31.sz. jegyz.
- /41/ Károly J.i.m. IV.35.
- /42/ Schneider - Juhász : Fejér vm.i.m. 151.
- /43/ Budapest, Ráday-lt. -Vértesszéki ref. egyházmegye lt. 90/b. jelzett alatt az 1793-1842. évi kéziratos jkv.
- /44/ Móricz Pál : Magyar Sirató.

Dobozi Dobozy-család lezártnézése

Thebajdi Bertalan 1292.

Thebajdi Barnabás
Péter 1339.

Thebajdi János
László 1339.

Thebajdi Bertalan 1403 - Dobozai Bertalan 1433 Egyházass-Thebajdi János és Vida 1422
fejérmegyei eszolgabíró

Dobozi Jakab 1415.

Dobozi András 1493 Dobozai Pál és fia János és János fia Imre 1487.

Dobozi Mihály 1482.

Dobozi András 1482. Dobozai Benedek 1482. Dobozai Setestvén 1482.

Dobozi Mihály kanonok

Dobozi István Dobozai Balázs Dobozai Mihály a békési ág őse 1508?

Dobozi Bertalan 1539-1543

Dobozi Mátyás 1572 Dobozai Benedek
Lukács 1580/81.

Lukács 1580/81. Albert 1580/81.-1613+

János Marcalháza Miklós katona
f. Széplaky Anna

Bálint 1666-86 Zeuzeanna
f. Elek G.

János Bodonhalyen Dorottya Anna
f. Nagy Gy.

István 1700.

István

István 1717-25

Miklós 1717-25
Alcauton

János 1725 Alcauton - Miklós Szigetazentmiklóson
János "öreg" 1786 Dobozon

János "falaő"
fel. Koss Judit

István "falaő" 1741.
fel. Kalemén Erzsébet

József Márton István Péter Sándor János András Pál + két testvér

1782 1783 1785 1789 1792 1794 1798 1805
f. Bakonyi f. Hollósy
Erzsébet Judit

Sámuel János Sándor István
1783 1790-1854
f. Dobozai f. Dobozai Csarna Erzsébet
Éva

József Sándor István
1809 1814 1813

József Julianna Zeuzeanna József István Márton Julianna
1814. 1819. 1820. 1823. 1825. 1826. 1831.
f. Kovács
Zeuzeanna

István Erzsébet Zeuzeanna Mária Éva Lidia Julie János Mihály
f. Bicekey

Artur Dénes Géza Pál

A lezártnézési tábla csak az 1725-ben Alcauton levő Dobozai János vonalát tartalmazza.

László BALÁZS :

Die Rolle der Familie Dobozy im gesellschaftlichen Leben des Bezirks Fejér vom 14. bis zum 19. Jahrhundert

Die Türkenherrschaft bedeutete einen großen Einbruch im Leben des Ungarntums. Um erkennen zu können, wieviel Menschen aus dem mittelalterlichen ungarischen Volkstum nach der Verjagung der Türken am Leben und im Land geblieben sind und bei der Regenerierung des Ungarntums wirksam waren, können wir auch die Genealogie in Anspruch nehmen. Im Bezirk Fejér gibt es mehrere solche Familien mittelalterlicher Abstammung, die bis heute blühen. Eine der interessantesten ist die Familie Dobozy.

Anfangs wurde die Familie nach ihrem Besitz Tabajdi genannt; der Name Dobozy heißt anders Felső-Tabajd. Von 1433 an trug die Familie schon den Namen Dobozy; ihre Mitglieder bekleideten hervorragende Ämter. König Matthias bestätigte sie im Jahre 1482 als alte Adelige des Besitzes von Doboz. Nach der Schlacht bei Mohács wurde das Gedicht über das tragische Schicksal von Mihály Dobozy und seiner Gemahlin in ganzen Land bekannt : Die Frau wurde nach der Schlacht von ihrem Mann getötet, damit sie nicht in schmachvolle Gefangenschaft gerate. Die am Leben gebliebenen Mitglieder der Familie Dobozy versuchten, ihren Besitz zu erhalten, Ende des 16. Jahrhunderts waren sie aber gezwungen zu fliehen und zogen nach Marcelháza im Bezirk Komárom bzw. nach Bodonyhely im Bezirk Sopron. Hier bewiesen sie ihre adelige Abstammung und behüteten ihren Besitz.

Nach der Verjagung der Türken mußten sie lange Prozesse um ihren Besitz führen, an deren Ende der König ihnen ihr Gut Doboz zusprach.

Im 18. Jahrhundert durften sie weder im Land noch im Bezirk Ämter bekleiden, zuerst wegen ihrer Religion / während der Gegenreformation blieben sie Reformierte /, später wegen der Zerstückelung ihrer Güter. Bis Anfang des 19. Jahrhunderts vermehrte sich die Familie sehr zahlreich, so daß im Jahre 1837 die Hälfte der Einwohner des Dorfes Vértessedoboz deren Namen trug. Ende des 19. Jahrhunderts lebten einige von ihnen von Tagelöhnerarbeit auf dem Grundbesitz des Erzherzogs Josef Habsburg in Alcsut, der sie wegen ihrer adeligen Abstammung hochschätzte.

Heute gibt es unter ihnen auch solche, die als Intellektuelle hervorragende Positionen einnehmen, wie z.B. Imre Dobozi, der Vorsitzende des Schriftstellerverbandes.

Degré Alajos :

Két zalai család felemelkedése az egytelkes kurialisták közül a birtokos nemességbe

Köztudomásu, de néhány éve pontosan is kimutattam, /1/ hogy a Zala megyei nemesség több mint 87 %-a egytelkes kurialista, vagy birtok nélküli, esetleg más telkén élő nemes volt. Valószínűleg hasonló volt az arány a legtöbb dunántúli megyében. Nemesi jogállásukhoz fontos jogok fűződtek, / adómentesség, nemesi bírótság előtti perlekedés, stb. / de a megyei közgyűlésekre nem igen jártak el. Az 1819 évi kancelláriai rendelet után is csak választások, némely más fontos határozat meghozatala céljából sikerült felvonultatni egy részüket jó pénzért, etetve és itatva. /2/ A megye ügyeit tulajdonképpen a birtokos nemesek, és a XVIII. század végén már nagy létszámu tisztviselői kar intézte, akiknek túlnyomó része / kb. 85 %-a / a megye közgyűlésein részt is vett.

A birtokos nemesség azonban állandó mozgásban volt. Egyes családok kihaltak / Zalában Csapody, Perneszy stb./, mások elköltöztek, / Zalából a Csébi Pogány / vagy elszegényedtek / Spissich/. Igaz, vagyonuknak egy részét nagybirtokok szereztek meg, ilyen darabokból összetákoltt latifundium volt a Festeticseké is. Többnyire azonban a kihaltak helyébe új familiák léptek. Kivételesen előfordult ugyan, hogy az ármálist szerzett jobbágy egyenesen birtokos nemessé vált, t. i. ha különböző furfangos eszközökkel, zálogügyletekkel, stb. már jobbágyként vagyont szerzett, fizetett földesurának annak engedélyezéséért, hogy ármálist szerezhessen, és az ármális taksáját is le tudta róni, ilyenkor nemessé válva máris vagyon volt a kezében. Ez volt pl. a göcseji László család esete. /3/

Többnyire azonban a birtoktalan vagy egytelkes nemes családok egyikének-másikának sikerült birtokos nemessé válnia. Ennek az utnak két példáját szeretném Zala megyéből bemutatni, megjegyezve, hogy a két példából általánosítani nem szabad, de a megtett út ebben az esetben is érdekes.

Egyik a Csutor család, mely a mult század végén a megyei vezető birtokos nemesség egyik legtekintélyesebb reprezentánsa volt. Csutor Imre az 1870-es években több éven át alispán, talán kissé konzervatív hajlamu, nagy tiszteletet élvező úr volt, akinek a kritikai helytörténet megindulása sokat köszönhet. 1711-ben azonban a Csutorok még jobbágyok voltak. Csutor István Szentgrót polgárvárosi lakos 8 társával, egyetemleges felelősséggel 116 forint kölcsönt vett fel, Hajnal Sámuel tiszttartótól. /4/ Az új polgárvárosi telepesek gazdasági felszerelésére volt szüksége ez az összeg, amellyel a tiszttartónak teljesen kiszolgáltattottakká váltak. Csutor András pedig ugyanez évben a közeli Kisgörcbön volt adózó jobbágy, mindössze 1 hold buza, és 1 hold árpavetéssel, 13 akó borral, egyetlen állat nélkül. /5/ A következő években ennek a Csutor Andrásnak sikerült kimaradni az adóösszeírásokból, /6/ nem tudjuk milyen eszközökkel, de ezt később a nemesség igazolására tudta felhasználni. Fia, szintén András, talán még nála is szegényebb volt, mert " a keszthelyi mester praceptor " volt, akinek

vagyoni helyzete a szintén rosszul fizetett főnökétől függött. Bár nincsenek illúzióim az ekorabeli segédtanítók műveltsége tekintetében, kétségtelen, hogy írni, olvasni tudott, és környezete, az ekkor már elég nagy létszámú keszthelyi nemesség, ambíciókat is ébresztett benne. Ő 1734-ben megkísérelte nemességének igazolását. Az ekkor szokásos módon tanukat vonultatott fel, akik arról vallottak, hogy Csutor András ösének, Jánosnak "jó levelei" voltak, sőt a már elhalt kiscsőrbői prédikátortól még arról is hallottak, hogy ez a János "fegyvert viselő, kapitány ember volt," egy török tisztet elfogott és ezért ármálist kapott. A kuruc világban azonban a rációk elvitték a leveleit, azok máshová kerültek, a birtokban tartó pénzért kért értük, de Csutor András olyan szegény volt, hogy 1 hordó bort sem adhatott érte. Ennek a történetnek különösen az iratok elvesztésére és visszaváltására vonatkozó része kissé költői és a vizsgálóbizottság sem fogadta el. /7/ 1742-ben Csutor András újból megkísérelte az igazolást. Ekkor már tanúi arról vallottak, hogy ő is, apja is nemes módon éltek. A nemes módon élés alkalmasint azt jelentette, hogy nem fizettek adót, ami meg is felelt a valóságnak, hisz az adóalap összeírásból kimaradtak. Ezt a vallomást a vizsgálóbizottság elfogadta és Csutor Andrást igazolt nemessé nyilvánította. /8/ Nem egészen érthető, miért tartotta a vizsgálóbizottság elegendőnek ezt a vallomást, de legalább Zalában jellemző arra, hogy a pusztai nemesi rangot ebben a háborús időben / az osztrák örökösödési háború idején /, kellő ambícióju és ügyes embernek nem volt nehéz megszerezni.

Nemességének elismerése után Csutor András Tapolcára került, ahol - alkalmasint az erődítmény szabadságának még élő emléke következtében - aránylag nagyszámú volt az egytelkes nemesség. 1747-ben és 1760-ban megyei esküdt is volt. Ez nem különös eset, hisz ezt az alacsony rangú megyei tisztviselői állást máskor is adták írni-olvasni tudó szegény nemesnek. Ő maga és Ignác fia 1771-ben és 1777-ben nem is került bele a taksás nemesek összeírásába, ami arra mutat, hogy már egy telken felüli vagyona volt. 1762-ben és 1771-ben a tapolcai kurialista nemesek között találjuk Csutor Antalt, aki talán András ifjabbik fia volt, és akinek ingó vagyona 1771-ben mindössze 2 igásállatból, 2 tehénből, 15 köből gabonából, 4 szekér szénából, és 20 akó borból állott. Tehát semmi esetre sem volt egytelkesnél vagyonosabb. Csutor András másik fia, Ignác már 1769-ben esküdt, 1786-ban pedig aladószedő volt. /10/ Ennek az Ignácnak fia volt János, akit 1790-ben már beírtak a nemesi összeírásba, tehát alkalmasint a 16. életévét már betöltötte. Neki sikerült tanulni és ügyvédi vizsgát tenni, ami alapul szolgált arra, hogy 1800 után megyei alügyész, majd tiszti ügyész vált belőle. Nyilván a diploma megszerzése után, de megválasztása előtt feleségül vette Viosz Zsuzsannát, egy tekintélyes, vagyonos család leányát, a vezető nemesi családok a Sidyek és Terjékek közeli rokonát. 1796-ban még apósága Viosz Józsefé volt a salomvári uradalom, melyhez itt 140, Vitan 25, Gelsén 30, Andrásdán 98 hold szántó tartozott /11/, nem is számítva az erdőket és réteket. Az 1800-as évek elején ezt az uradalmat már Csutor János felesége örökölte, és azontul Csutor birtoknak számított. Itt született 1813-ban fia, Imre, aki 1829-ben már árvaságra jutott, de földesurnak írták. /12/ Részéről már a vagyonnal járó tehernek minősült 1845-ben a megyei aljegyzői tisztség.

Csutorék útja tehát a megyei kistisztviselőségen és az ügyvédi diplomán át vezetett, de birtokos nemesi jogállásukat az előnyös

házasságnak köszönhették. Talán Csutor János házasságában és diplomaszerezésében is szerepe volt annak, hogy a XVIII. század utolsó évtizedében a zalai nemesség forradalmi szárnyához tartozott, szabadkőműves, közeli barátja az ugyancsak Salonvárott birtokos / 100 hold szántó / Tuboly Lászlónak, a magyar jakobinus Spissich alispán bizalmasának és később Pálóczi Horváth Adámnak, akihez érdekes történeti motivumnak minősülő verses levelet is írt, /13/ és akit az ő közreműködésével sikerült kimenteni a " Stájer-tánc" című verse miatt ellene indított vizsgálatból. /14/

Másik példám a Deák család, melyhez nem volna szabad ilyen röviden hozzányulni, de a család eredetéről a tudományos igényvel készült Ferenczi életrajzban teljesen téves adatok vannak, /15/ A valóságot jobban megközelíti a regényesen író Eötvös Károly, aki sok mindent megállapított, de a kényesnek látszó kérdéseket elkerülte és természetesen túlszínezt. /16/

Tény, hogy az alsólendvai Esterházy uradalom 1703 évi adóösszeírásában fel van tüntetve Zsitkócon / akkor rendszerint Sittkócznak írták, ma Zitkovci, Jugoszláviához tartozó terület, Dobronoktól - Lendvavásárhelytől - északra kb. 3 km. / a 18 jobbágyszagda után Franciskus Deák nemes, 8 szarvasmarhából, 28 mérő őszi gabonavetésből / 14 magyar hold /, 8 mérő árpa és kölesvetésből álló vagyonnal, 79 dénár taksával. Tehát szerény vagyonu egytelkes nemes. Ugyanebben az összeírásban Dobronokon is van Deák István nevű 1 szarvasmarhával, 4 disznóval, 6 mérőnyi gabonavetéssel rendelkező, valamint Deák Márton 1 szarvasmarhával, 1 mérőnyi gabonavetéssel és 2 kapás szőlővel rendelkező adózó jobbággy. /17/ Ez arra mutat, hogy Eötvös Károly története a jobbágysorban maradt és Zsitkóczról Dobronokra költözött Deák rokonokról igazoltnak mutatkozik.

A nemesi összeírásokba Zsitkócon 1718-ban Deák Péter özvegyét, 1725-ben Deák Péter özvegyét és Deák Ferencet, 1738-ban idősebb és ifjabb Deák Ferencet, Deák Pétert és Deák Jánost jegyezték be. 1727-ben és 1728-ban Deák Ferenc, Péter és János sikeres nemességigazolást folytatott le. 1747 augusztus 20-án a közgyűlésen szavazottak között találjuk Deák Péter főszolgabíró és Deák János esküdtet. Ez utóbbi Zsitkócon kurialista nemesként is fel van jegyezve. 1762-ben Zsitkócon özvegy Deák Jánosnét veszik be a nemesi összeírásba. Ezzel szemben Tárnokon 1762-ig Deákkal nem találkozunk, noha 13-16 kurialista nemes is lakik ott. /18/ Földesurai 1729-ben még más családok. /19/

A család lakóhelye tehát a XVIII. század közepéig Zsitkóc, szerény vagyonú egytelkes nemesek, akik közül 1747-ben kiugrik Deák Péter főszolgabírói rangjával és nyilván ő segítette öcsét, a Zsitkócon maradó Jánost is megyei esküdtségre. Egytelkes nemesből főszolgabíróvá válni már ritka eset, közelebbi okát azonban nem tudjuk. Ennek a Deák Péternek fia volt Gábor, aki 1762-ben már táblabíró volt, és aki megcsinálta a nagy szerencsét, feleségül vette az egyik legvagyonosabb zalai család leányát, Hertelendy Annát, Kehida, részben Söjtör és több kisebb falusi részbirtok birtokosát. Deák Péter fiának mondja Gábort Ferenczi is : Deák Gábor 1790-ben már nem élt, az ő apját a geneológiai adatokat is tartalmazó 1790-es összeírásban Söjtörön nem tüntetik fel, csak két fiát, Ferenc szolgabíró / a haza bölcsének apját /, fiával Antallal, és József locumtenens primarius-t. Viszont ugyanebben az évben Zsitkócon né-

hai Péter aladószedőnek fiát, Ferenc alszolgabíróát írják a nemesi összeírásba. Ebből arra kell következtetnünk, hogy Deák Péternek két fia nőtt fel, az előnyös házasságot kötő Gábor és a Zeitkócon maradt Ferenc.

1768-ban az urbéri tabellában már Deák Gábor. Tárnok földesura 14 jobbággyal és 28 zsellérrel. Rajta kívül csak 2 más nemesnek volt itt 4, illetve 5 zsellére, 3 továbbinak pedig 1-1. /20/ Egyik fia, Deák József Tárnokon élt, ott 1796-ban jelentékeny vagyona volt, 156 hold szántó, Tófejen 42 hold szántó, de bérelte testvéreinek 84 hold tárnoki szántóját is. /21/ Ehhez járult természetesen megfelelő rét és erdő, valamint igen jelentékeny urbéri jövedelem. A tárnoki birtok azonban már Hertelendy Anna férjének kezében tűnik fel, valószínűnek látszik, hogy ez a vagyon is a Hertelendyek vagyonából került ki.

Tehát Deákéknál is tulajdonképpen ugyanaz történt, mint Csutoréknál, csak korábban és sokkal hatásosabban. A megyei tisztviselői rang megfelelővé tette az egytelkes származású kismest a gazdag házasságra és így lépett a XVIII. század 60-as éveiben az előkelő birtokos nemesség sorába. Unokájának, Deák Antalnak megyei karrierje / az 1810-es években már főszolgabíró, az 1820-as években országgyűlési követ és alispán /, már természetesen folyik nagybirtokosi állapotából.

Jegyzetek

- / 1/ Pálóczi Horváth Ádám és az 1819-es zalai tisztujítás. Zalai Gyűjtemény 2. sz. / 1974. / 48-50 l.
- / 2/ Szavazási rend a megyegyűléseken 1848 előtt. Fejér megyei történeti évkönyv 7. köt. / 1973. / 123. l.
- / 3/ ZmL. XIII. 20. László család levéltára 1.cs.
- / 4/ OL. P. 1313. Batthyány cs. lt. Maj.Lad.36.n.8.
- / 5/ ZmL. IV. 9a. Conscr. univ. Ő.11/b.
- / 6/ U.o. Ő.15 a, 19/286 p/, 21 /100 p /, 29 / 119-200 p/, 1714, 1715; 1720, 1730.
- / 7/ ZmL. IV.1.e. Inquisitiones nobilitares f.4. prot. 29. fol. 63-7.
- / 8/ Uo.
- / 9/ 1725 és 1740 között 13 és 22 között változott számuk. ZmL. IV. 1.e. Conscr. nobilitares 1.cs. az idézett években.
- /10/ Uo. a jelzett években és 16 köt. / 1786 Tapolca / 17 köt. 64. l. / 1790 Tapolca /.
- /11/ ZmL. IV. 9e. Zala megye összeírása az 1796 évi koronázási ajándék kivetésére 819 fol.

- /12/ ZmL. IV. 1.e. Conscr. nobilitares 1829. évi köt.
- /13/ Mózsai Ernő : Tsutor János ismeretlen verses levele Horváth Ádám hagyatékából. Klny. a Somogy megyei Könyvtár Közleményeiből.
- /14/ Vörös Károly : Adalékok Pálóczi Horváth Ádám életéhez. Irodalomtörténeti füzetek 17. sz. 41-49. l., Göcseji Helikon 4. sz. / 1972 /, 72. l./
- /15/ Ferenczi Zoltán : Deák élete. Bp. 1904. I. 4-5. l.
- /16/ Eötvös Károly : Deák Ferenc és családja. Bp. Révai kiadás. é.n. / 1904 tájlt /, 41-53. l.
- /17/ ZmL. IV. 9a. Conscr. univ. Ű.6.
- /18/ ZmL. IV.1.e. Conscr. nobilitaris 1 cs. a jelzett években. Tárnokról van nemesi összeírás az 1717, 1725, 1728, 1738, 1743, 1747 évből. ZmL. IV. 1.e. Inqisit. nobilitaris f.l. prot. 5 p.3., f.l. 9. p.69.
- /19/ ZmL. IV. 9.a. Conscr. univ. Ű.22.a., Málik, Szecsődy, Béczy, Tóth család.
- /20/ ZmL. IV. 1.g. Urbéria tabella Zalaegerszegi járás 59. sz.
- /21/ ZmL. IV. 9.e. Zala megyei összeírása az 1796. évi koronázási ajándék kivetésére. 980. fol.

Alajos DEGRÉ :

Der Aufstieg zweier Familien im Bezirk Zala von den Grundkurialisten in den Besitzeradel

Mehr als 80 % des Adels in Zala lebten in einer bauerlichen Lebensform, entweder als Kurialisten mit einem Grundstück, oder auf dem Grundstück in Grösse eines Bauernhofs eines anderen, dem sie einen Frondienst leisteten. Die genossen die Adelsprivilegien, interessierten sich aber für die Angelegenheiten des Komitats nicht; sie gingen erst nach 1819 - wenn sie anständig bezahlt wurden - ihre Stimmen ablegen. Den Angelegenheiten des Komitats gingen ausschließlich die Besitzer und seit dem Ende des 18. Jahrhunderts auch schon die vielen Beamten nach. Zwischen den beiden Schichten war eine tiefe Kluft. Doch kam es vor, daß ein bauerlicher Adeliger zum Großgrundbesitzer wurde. Dafür zeigt uns dieser Aufsatz zwei Beispiele, das der Familie Csutor, die schon am Anfang des 19. Jahrhunderts eine bedeutende Rolle spielte und in der zweiten Hälfte des Jahrhunderts schon zu den Leitern des Bezirke gehörte, und das Beispiel der Familie Deák, der Ahnen des großen Staatsmannes.

Die Familie Csutor gehörte 1711 noch zu den Leibeigenen, erst 1742 wurde ihr Adel anerkannt, dann waren die Mitglieder der Familie Kurialisten-Bauernadelige, zwei von ihnen erhielten auch kleinere Bezirksamter / Geschworener und Steuereinnahmer von unterem Rang. / Die Deáks waren schon 1703 anerkannte Adelige, ihr Besitz ist aber nicht größer als der der Bauern mit einem Grundstück. Ein Mitglied der Familie Deák erreichte 1742 das Amt eines Stuhlrichters. Sein Sohn und am Ende des 18. Jahrhunderts ein Mitglied der Familie Csutor heirateten je ein wohlhabendes Mädchen, ihre Kinder hatten schon bedeutsame Güter, die Deáks waren sogar schon ausgesprochene Großgrundbesitzer. Über Csutor, der eine vorteilhafte Ehe schloß, wissen wir, daß er studierte, die Advokaturprüfung ablegte, seinen Schriften nach ein gebildeter Mann war und im letzten Jahrzehnt des Jahrhunderts mit den Freimaurern in enger Verbindung stand, die den Komitats leiteten. Bei seinen Erfolgen sollen auch sein Fleiß, seine Begabung und seine Ambition eine große Rolle gespielt haben. Über Gábor Deák, der die reiche Tochter der Familie Hertelendy geheiratet hat, wissen wir nichts; daß er den Rang eines Tafelrichters gewann, soll nur die Folge seiner Autorität gewesen sein, die er wegen seines Vermögens hatte. Wie er die Hand des reichen Mädchens bekam, wissen wir nicht.

Dóber Viktor :

A Bezerédj család története - főleg zalai vonatkozásaiban

A nagymúltú család a hagyomány szerint a Lőrente nemzetségre leszármazottja. Nagy Iván szerint 1257-ben IV. Béla egyik oklevelében fordul elő e nemzetség első ízben. Dr. Juhász István szerint a család első, okiratban kimutatható őse, Dedalus, 1236-ban szorepel először, szintén IV. Béla idejében. A Lőrinte nemzetséggé volt a Veszprém megyei Lőrente, a Bezerédj családé pedig a zalai Bezeréd. Mindkét családról a Lőrente birtokokkal kapcsolatban fordulnak elő említések és erről a birtokra a Lőrente nemzetség megszűnése / Lőrentei Gyenge László magvaszakadta / után mindkét család igényt tart. 1440-ben ugyanis, mikor a magszakadás történt, Bezerédj Zsigmond és János, György fiai és az említett Lőrenthei Lászlónak vérrokonai ellen mondtak a szentkorona számára való lefoglalásnak, bizonyítva, hogy az illető helység őket illeti. Vissza is kapták. Új királyi adomány erősítette meg őket ebben 1456-ban. Így lett mind Lőrinc, mind Bezeréd / 1848-ig / egyedüli birtokosa a Bezerédj család.

Nagy Iván szerint a családi címeren rézsut oldalra dűlű pajzs látható, mely két részre őszűk. A felsű mezű vűrűs, az alsű kűk színű és ez utűbbiban mintegy vizben űszű oroszlán halad a bal oldal felű fordulva, s martalűkra nyujtja elsű lábait. Szájában három águ kűrbácsot tart. A pajzs felsű szegletén vagy csucsán zárt sisak áll. Erre a mindkét oldalról arany-kűk sisaktakarű vűrűs-kűk koszorűval van leszorítva. E koszorűból is a pajzsbelihez hasonló oroszlán emelkedik ki, szájában 3 águ kűrbácsal.

Juhász szerint az idűk folyamán e család a Zala vármegyei Koppánban, Dűtkűn, Szentkozmadombján és Őrűtt szerzett magának birtokokat és e birtokokra Miksa királytól nyertek új adományt 1564-ben Bűcsben kelt királyi oklevűlűl. Ezeken kivűl a késűbbi idűkben még más, tekintűlyes birtokokat is szereztek. /1/

1. A család rövid leszármazástörténete, elterjedése,
előkelű családokkal való kapcsolata.

A mellékelt 3 családfán a legfontosabb Bezerédj-ágakat láthatjuk. Az elsűn a legrégibb ismert Bezerédj-űs, I. Gyűrgy láthatű / 1400-ból /. Jűl szemlűlteti a tábla az egyre jobban szétágázű nagy rokonságot : kapcsolatba kerül a család, házasság révén, a Nádasdy, a Zámbo, a Chernel, a Zeke, a Poki, majd a kűsgűrbűi Kűrbey családdal, aztán a Jakusits, Bűri Balogh és Bessenyei család tűnik fel, hogy így a vamoscsaládi és szerdahelyi ág is megszűűlessék.

Vamoscsalád Vas megye északi részén található, kűzel Sopron megyéhez, míg Szerdahely a műlt század óta már beleolvadt a mai Fertűszentmiklűsba. /2/ E két hely szerepel legtűbbet a mi zalai vonatkozásainkban : a kűsgűrbűi jobbágyok ugyanis Szerdahelyre, a bezerédiek pedig Vamoscsaládra teljesítenek hosszűfuvarokat. /3/ A szerdahelyi Bezerédj III. István fia, IV. István / szűl. Szerdahelyen 1796-ban / kerül Tolna megyébe és ott lesz híres politikus a szabadságharc elűtti évtizedekben, az ún. reformkorban. /4/

A Szegedy és Festetics, továbbá a Tarányi családdal is kapcsolatba kerültek Bezerédjék. Szegedy II. Ignác Antónia nevű lányát vette feleségül Bezerédj György / 1799-1863 /, a Rákóczi-szabadságharc kivégzett brigadérosának fia, Lajos pedig Festetics Klárával kötött házasságot. /5/ 1753-ban a kiscsörbői Bezerédj Jób kérésére egy megyei esküdt állít ki igazolást arról, hogy Jób nagyapja, B. Mihály és neje, Bessenyei Klára az azóta már elhunyt Tarányi Lajos apjával, Ferencel miként alkudozott Szerdahelyen Klára leányuk megkérése alkalmával a móring összegén : a szülők 4000 tallért óhajtottak, a fiu apja, Ferenc, megbízottja által 1000-et ígért. Végül is 2.000-ben állapodtak meg. /6/ Ez az adat is némileg érzékelteti Bezerédj Mihály vagyoni helyzetét.

Csánky szerint Somoqyba akkor került a Bezerédj család, amikor Bezerédj György és Beleznay Krisztina fiának, Istvánnak fia, Zsigmond Nagyabajomba házasodott : Pais Annát vette feleségül./7/

A család vagyoni megerősödését a következő tényezők segítették elő : 1. A házasság. Azzal, hogy Bezerédj IV. György feleségül vette Görbei Katát, G. István-Csaby Eufrozina lányát, Kiscsörbő mellé megszerezte a Görbei ágon Hany, Ukk és még egyéb falvakban levő részeit, a Csaby ágon pedig Nagygyörbőn, Csabrendeken stb. szerzett birtokot. Görbei István apja, János ugyanis Ormány Józsa lányát, Orsolyát vette feleségül, Ormány viszont az Ukky Orsolyától eredő Mark János leányával kötött annak idején házasságot. Az Ukky, Mark stb. családok pedig a Zámbo, Hosszutóty, Vathy, Cziráki familiával voltak rokonságban - amint erre még rámutatunk. - Ugyanigy, jóval később, Bezerédj Mihály és Gindly Zsófia házassága is vagyoni gyarapodást jelentett. 2. A Nádasdy és egyéb urakkal való "familiaris" kapcsolat is gyarapította anyagi és erkölcsi tekintélyüket: pl. Bezerédj György Nádasdy Ferenc udvari "főembere" és fia, Zsigmond is hosszú éveket tölt Nádasdyéknál : így ennek a családnak oldalán jut el Olaszországba is. 3. Vámoscsalád-Szerdahely közel feküdt a győri, soproni-bécsi kereskedelmi útcákhoz és így gazdasági helyzetükön sokat segített a kereskedelem is./8/ 4. A Nádasdy és egyéb befolyásos családoknak köszönhető nem kis mértékben az, hogy Bezerédj György soproni alispán lehetett és utódai közül is a legtöbben megyei tisztviselőségükben magas rangokat szerezhettek. Magából a tisztviselői fizetésből azonban aligha gyarapodhatott a törzsvagyon, mert a Bezerédjéknél nem ritka a 10-13 tagú család is, így ezek nevelése, taníttatása felemésztette a fizetésüket. E megyei méltóságokat inkább azért említjük meg, mert későbbiekben e tisztségeken keresztül jutottak a vagyonszerzés egyéb eszközeihez, de leginkább a már említett házasságokhoz, mert hiszen a tekintélyes állásból könnyebb volt szerencsésebb házasságot is kötni. 5. Feltétlenül idesorolhatjuk még a rokonházasságokat is, melynek a fő célja : a törzsi vagyon épségének megőrzése. A Tolnába leszármazó Bezerédj István neje, Bezerédj Amália, aki irással is foglalkozott. Bezerédj II. Ignác hitvese : Bezerédj Jób fiának, Farkasnak lánya : B. Anna ! Viszont B. Farkas másik gyermeke, Mihály Bezerédj Zsófiát vette nőül. Bezerédj Kálmán, II. Ignác fia Bezerédj Lujza kezét kérte meg. /9/ E sok rokon házasságnak természetesen árnyoldalai is voltak, köztük a szellemi terhelt-ség is.

2. A Bezerédj család tagjai a katonai pályán

Az első családfán szereplő Bezerédj I. Mihály, Nádasdy Krisztina férje és testvére, III. György is a mohácsi csatában esett el. A harmadik testvér, Ferenc Szegednél esett el Szapolyay János oldalán. Bezerédj II. László / apja Chernel Borbálával kötött házasságot / 1610-ben Kapuvár várnagya volt és a Mérges helységet birtokló jó módú Poky családba házasodott : P. Margitot vette nőül. E várnagyi beosztás sem volt abban az időben veszélytelen állás. E házassága és várnagyi tiszte teszi érthetővé, hogy már akkor olvashatunk Sopron megyei Bezerédj-birtokokról, így Fertőszentmiklóson is, ahol földjei a Nádasdy-birtokokkal határosak. /10/ Az ő fia, IV. György is fegyverforgató volt, hiszen Nádasdy Ferenc udvari főembere lévén, sokszor jár katonai ügyekben is. Ez időből ismerjük fizetését is. Fia, I. István pedig nemcsak zalai és somogyi alispán, hanem Pápa lovaskapitánya is, akinek sok szomorúságot okoztak a fegyelmetlen végvári vitézek, főleg 1684-ben. /11/

Fia, János is jó katona volt. Zalavár várnagyaként említik és Geiger Krisztina volt a hitvese. Hazafias, "rebellis" gondolkodásáról is van adatunk, főleg 1709-ből. /12/

Tragikus volt viszont Bezerédj Zsigmond fiának, Imrének sorsa : amikor Rákóczi megtudta, hogy az osztrákok felé közelít, tárgyal, ennek demoralizáló hatásától félve kellett legbátrabb brigádosaától megválnia a kivégzéssel. Hitvese Botkay Mária volt és a tőle született Lajos vette nőül a már említett Festetics Klárát. /13/ Imre testvérét, Tamást, pedig a törökök ölték meg Zemlinnél 1691-ben. /14/

A Bezerédj család bizonyára részt vett az "örökösödési" háborúban, éppenúgy, mint a napóleoni harcokban. Csupán kiscsörbői vonatkozása miatt említjük meg Bezerédj Ferencet, akinek katonai rangját a kiscsörbői halotti anyakönyv is őrzi és nejével, Illési Borbálával a kiscsörbői templom szentélyében levő kriptában kapott helyet. Leányukat, Zsófiát Zichy János úr vette feleségül. /15/ Ha nem is katonáskodással, de a haza szolgálatában állt, mint politikus : Bezerédj István, aki Tolna megyének 1830-tól köve volt és elsőnek adóztatta meg magát önként. Igazi hazafi volt, szociális érzésű és az ipar fellendítésén is sokat fáradozott. Elvei mellett is kitartott és állást sohasem vállalt. Más szóval nem a karrier miatt állt a reformmozgalom élére. /16/ Bezerédj Lajos, a szerdahelyi ágon levő B. Kálmán és Sándor testvére a reformkor vége felé testőrtiszt, majd a 48-as szabadságharcban Görgey ezredese lesz. /17/

3. A vármegyék szolgálatában

Már a középkor végén rábukkanunk egy Bezerédj-re a zalai alispánok között : 1458-ban Bezerédj Jánosra, /18/ de a török időkben is akadnak a családból ilyen méltóságok.

Bezerédj IV. György pl. Sopron megye alispánja és országgyűlési köve. Társadalmi rangjához méltón alispáni családból nőül : a veszprémi alispán, Köröb István lányát, Katalint veszi el.

Fia, István nemcsak Pápa lovaskapitánya, hanem Zala-Somogy közös alispánja is. Nem kell külön mondanunk, mennyi súlyos megyei problémával kellett neki is megküzdenie.

Bezerédj György fia, Zsigmond a Nádasdy családnak köszönhetette, hogy 1665-ben a hosszú, febr. 18-tól május 19-ig tartó olaszországi utazáson résztvehetett és ezzel kitágult látóköre. Itthon pedig a vármegyei életben is szerepelt. /19/ VI. Bezerédj György Vas- és Veszprém megye követe is volt, később meg alnádor, 1829-ben a kőszegi tábla elnöke. Ő vette feleségül Szegedy Antóniát. E vámoscsaládi ághoz hasonlóan nevezetes megyei tisztségviselőket találunk a szerdahelyi ágon is : a II. Mihálytól leszármazó III. Mihály : Győr megye alispánja, a megye országgyűlési követe és a hétszemélyes tábla ülnöke / 1786 /. Nejétől, a gazdag Gindly Zsófiától való 4 fia is jogi pályára lépett. Közülük I. Ignác több megye országgyűlési követe, 1793-ban hétszemélynök, a Sz. István-rend kiskeresztése és kir. tanácsos / 1815, 1820 /. Fia, II. Ignác pedig Győr vármegye alispánja éveken át, követe és udvari tanácsos is. Ennek fia lett a Görgey ezredeseként említett Bezerédj Lajos. /20/ A győri alispán, III. Mihály öccse volt a kiskisgyőrben születő, B. Jób, aki jogi pályát végzett, de élete vége felé megyei főadószedő lett. Sajnos e tisztsége okozta bukását is: részben szembetegsége, részben más okok miatt kb. 10.000 ftnyi adósságot hagyott hátra. Első hitvesével, Bittó Erzsébettel, majd második nejével, Forintos Annával szép vagyont kapott ugyan, de a szépen induló uradalom az ő halála után, a század vége felé, 1780-1810 közt igen sok nehézséggel küzdött. Csak 1810-ben sikerült az utódoknak letörleszteni a nagy adósságot, melyből csak keveset engedett el a király. /21/

Jób halála után nem kis mértékben az is elősegítette a romlást, hogy a gazdaság mögött nem állhatott egy hosszú éveken át megyei méltóságot viselő apa, aki biztos fizetésével, rangjával, gazdálkodásával segíthetett volna családján. Így kénytelen volt Jób leánya, Anna; szinte gyerekekfejjel férjhezmenni a veszprémi úrhoz, Kun Lászlóhoz ; Bezerédj Farkas, a másik testvér pedig, alighogy elvette feleségül Szegvárótt a neves Gyulai Gaál családból Terézt, nemsokára meghalt. Ő is árváka hagyott. A harmadik testvér, ifju Jób is korán meghalt, s ráadásul izgága, kotekező természetével nemegyszer a megyével is összeütközött. Fiuágon tehát kihalt a kiskisgyőrből Jób-nemzetség és ezért került ide az 1800-as évek elején a győri oldal-ág, vagyis Mihály fiai közül Ferenc és Ignác. Ezek a tények jól szemléltetik, hogy a vármegyei tisztségviselés a terhek ellenére is biztos jövedelmi forrás is volt, s ahol ez megszűnt, az uradalom és a család is megszűnt.

4. A kiskisgyőrből Bezerédj uradalom rövid története

Mivel kutatásunk főtárgya elsősorban Zala megye és itt is főleg Kiskisgyőr és Bezeréd, legyen szabad, először most Kiskisgyőrt belevonni ebbe a genealogiai dolgozatba. Más szóval : a Bezerédj család tagjait most nem mint hazafiakat, katonákat, vármegyei tisztségviselőket, hanem mint földesurakat nézzük.

A Bezerédj család egyik tagja, IV. György feleségül vette Körbey István úr leányát, a Csab Eufrozinától született Katalint. Ez

a Csaby Eufrozina a tatai várkapitánynak, Csaby Mihálynak és Eördögh Katalinnak volt a leánya. Mivel pedig a Csaby nemzetségnek Csabrendeken és sok más helységen kívül Nagygyőrben is volt birtoka, így érthető, hogy Bezerédj György Kisgyőrben kívül e szomszédos faluban is kapott birtokot. Egy ideig a kisgyőrbői birtok miatt a soproni alispán urat, Bezerédj Györgyöt egyszerűen Görbei Györgynek is nevezték. /22/

Megjegyezzük, hogy a török időkben nem beszélhetünk igazi kisgyőrbői uradalmi központról. A török betörések és adózások miatt földesuri szempontból biztonságosabb volt Vas- és Sopron megyébe, allodiumot fenntartani. Volt ugyan 1600 körül is már Kisgyőrben nemesi udvarház, felsorolták a szántók, rétek, szőlők számát is, de megjegyezték, hogy minden pusztá... Ez az összeírás, gazdasági feljegyzés még Bezerédj György apósának, Körbey Istvánnak fiatalabb éveiben keletkezett, sőt ennek apja, Körbey János, a török fogságban sokat szenvedett bátor katona-földesur gazdasági helyzetére vonatkozott. Mind a beházasodó Bezerédj György, mind ennek fia, István, a pápai kapitány, csak távolból irányítja a kisgyőrbői és nagygyőrbői jobbágyságot, hajtja be rajtuk a földesuri járandóságokat.

Még a II. Mihálytól a Bessenyei Klárától való II. Ferenc is Ukkra rendeli a kisgyőrbői aratókat robotba 1722-ben kötött contractus alapján, mert ott van egy nagyobb, életrevalóbb gazdaság, ahol több robotoseregre van szükség. /23/ Jóval korábban, még a pápai kapitány, István fiának, Jánosnak idejében történt, hogy a rendeki Bors Péter is Ukkra volt kénytelen menni János úrhoz, hogy engedélyt kérjen egy "boronaház" építésére egyik rendeki Bezerédjtelken. /24/

Bezerédj Ferenc úr fia, Jób az első, aki Kisgyőrben residenciális kuriát épít és uradalmi központot alakít. Ez az építkezés a jelek szerint 1750 táján történt. /25/

Milyen volt Jób ur és a jobbágyság viszonya? Igaz, hogy Győrben alispánkodó bátyja, Mihály is befolyással volt Kisgyőrben akkori urbéri helyzetre, de a források szerint elsősorban Jób volt az, aki egymásután szedi el a jobbágyságtól irtásföldjeiket, a robotot pedig annyira emelte, hogy az 1768-as Urbárium által megőrzött jobbágyságvallomások szerint nem sokkal előtte zendülésben tört ki a feszültség, akárcsak a Festetics uradalom sok falujában. /26/ Egyébként a zendülés legfőbb oka az 1760. jun. 30-án Kisgyőrben tartott uriszéki gyűlés 7 pontja lehetett. Ezek közt főleg a Sopronig és Győrig előírt hosszufuvar volt a legsérlemesebb! /27/

Jób halála után a jobbágyság helyzetét még jobban nehezítette a családi adósság miatt támadt zilált anyagi helyzet, az özvegy Forintos Anna, továbbá a váltakozó uradalmi ispánok önkényeskedései. Nincs időnk ismertetni az 1848-ig tartó sok-sok urbéri panaszt, csupán annyit jegyzünk meg, hogy a földesurak irtásföldfoglalásai elsősorban urasági majorföldjeik gyarapítását szolgálták. Ezen kívül a legeltetés, az ún. Tilos kérdése volt az, ami az erdei haszonvételrel együtt sújtotta a jobbágyságot. Nem csoda tehát, ha már a napóleoni csapatok közeledése is reményt ébresztett a jobbágyságban. 1848-nak kellett azonban eljőnnie, hogy megváltozzék a jobbágyság-földesúr áldatlan viszonya.

A Bezerédj család tagjai tehát Kisgöörbön hasonló eljárást alkalmaztak, mint más földesurak a megyében. Messze elmaradtak tehát Tolna megyei rokonuk, Bezerédj István nemes reform-gondolkodásától !

5. Bezeréd és egyéb zalai birtokok.

Bezeréd, a család ősi faluja most elsősorban azért kerüljön ide, hogy a napóleoni háborúk idejéből megismerkedhessünk Pálffy János uradalmi ispán beszámolójával. 1809. aug. 27-én ugyanis, a franciák elvonulása után beszámol az elmúlt hónapok nyomasztó helyzetéről. A jobbágyság ugyanis - ezt máshonnan tudjuk - el voltak már keseredve az egyre nehezebb jobbágyterhek miatt : nemcsak a Vámoscsaládra megkövetelt hosszufuvar miatt, hanem azért is, mert a bezerédi hegyben egyre több szőlőt vettek ki kezükből a Bezerédj-testvérek, s ezeket potom áron fizették ki. /28/ Nos, a franciák közeledténél hírére a jobbágyság gyűléseket tartottak és kijelentették, hogy ezután a földesurnak csak áldomásért lesznek hajlandók robotolni, de csak azután, hogy saját földjeiket megmunkálták. Ha pedig jönnek a franciák, azokat azonnal az uraság pincéjéhez vezetik. A püspöki dézsmálásról is kemény szavak hangzottak el. /29/

Ne csodálkozzunk ezen a hangulaton. Bezeréden is, más Zala megyében fekvő Bezerédj-birtokokon is sok keserű előzménye volt ennek az ébredő népi öntudatnak. Elég csak megemlítenünk a kisgöörbői Bezerédj Jób eljárását Szentkozmadombján : 1760-ban kibecsülteti jószágából Kelemen Istvánt, aki ép nemesedik, felesége pedig máris nemes. Az ok és a cél : hogy a lakásukból majort csináltathasson és a birtokot így ő hasznosíthassa. /30/

Ha ezt tette egy nemessel, mennyivel inkább megtette jobbágyaival is.

Csupán megemlítjük, hogy e birtokokon kívül olvasunk még Szegvár, Ukk, Sároed / ma Szentimrefalva /, Csabrendek, aztán Göcsejben Boncodföldre, Szentkozmadombja, Görbő pusztá stb. birtokokkal kapcsolatban is. Az urbéri állapotok csaknem mindenütt hasonlóak voltak.

6. A Bezerédj család és az egyház.

A protestantizmus első időszakában a Bezerédj család csakhamar evangélikus lett. Ennek az a magyarázata, hogy Bezerédj IV. György Sopron megye alispánja volt akkoriban, ahol erős evangélikus közönség volt, továbbá Nádasdyék bizalmi embere is volt. Még 1643-ban az evangélikus hitben él, de mikor katolikus, hitre tért Nádasdy, ő is nemeokára követte ebben. /31/ Kisgöörbő egészen 1631-ig a kiskomáromi ref. egyházkerület tagja volt, de ekkor a még evangélikus Bezerédj György földesurasága idején Kiss Bertalan soproni ev.püspök darabontokat küldött Kisgöörbőre. Ezek kiűzték onnét az utolsó ref. lelkeszt, Fertórius Mátyást és attól kezdve evangélikus lett Kisgöörbő. /32/ A másik falu, Nagygyöörbő valószínűleg eredetileg is evangélikusnak indult, noha néhány ref. nemes is lakott ott, mint a Szűcs család, mely később Fejér megyébe vándorolt. /33/ A Bezerédj család dicséretére legyen azonban mondván az, hogy amikor 1643 u-

tán ismét katolikus lett a familia, sem Kiszgörbön, sem Nagygörbön nem bántották a hiveket evangélikus hitük miatt, hagyták őket ebben élni. Csak 1695-ben változtat hitet Nagygörbő és 1705 után Kiszgörbő, de nem tudjuk, ebben volt-e része a Bezerédj családnak.

Amikor 1754-ben megalakult a kiszgörbői plébánia, a veszprémi iratok megállapítják, hogy sem Bezerédj Jób, sem Zeke József úr nem gyakorol kegyuraságot, mivel a templom és plébánia irányában oly csekély adakozást mutatnak fel, hogy ez a kegyuraság címét nem érdemli meg. /34/ Ettől függetlenül nem zárkózott el sohasem a Bezerédj család a templom támogatásától. Csupán az 1789-ben leégett kiszgörbői plébánia 6 évig húzódó ujjaépítése az, amelynél nem is csodálkozhatunk, ha nem segítettek : a nagy családi adósság miatt. A következő században aztán egyre sűrűbben lennek meg Bezerédjék a kiszgörbői anyakönyvekben, annak jeléül, hogy itt élnek újra és igénybe veszik az egyházat. Majd később látni fogjuk, hogy Dombay Ignácné sz. Bezerédj Antónia pedig nemcsak iskolai alapítványával segíti elő a kiszgörbői iskolaügyet. /35/

A teljesség kedvéért megjegyezzük még azt is, hogy a Bezerédj familiából tehetséges és érdekes papi egyéniségek is kerültek ki. Így 1753-ból olvasunk Bezerédj Ferenc felsődőrsi prépostról egy parázs hangulatu szőlőhegyi verekedéssel kapcsolatban. /36/ A Somogyba került nagybajomi ágon találjuk Bezerédj Miklós veszprémi kanonokot / sz. 1793. / és Márton papot / sz. 1795 /. Az előbbi az 1839/40-i országgyűlésen helytelenítette a horvát hivatalnokokra gyakorolt magyar nyomást, hogy ti. a magyar nyelv legyen hivatalos nyelvük. /37/ Deák Ferenc is hasonlóképpen gondolkodott.

7. A Bezerédj család kámi levéltári anyagának néhány tanulsága

A Bezerédj család régi iratait a kámi, ménfői anyagban, továbbá a Szegedy-Zichy család anyagában találhatjuk meg. E kis dolgozat alkalmatlan arra, hogy ezt a hatalmas anyagot itt értékelhessük. Így csupán a kámi levéltári anyag főbb tanulságaira mutatunk rá.

a./ A házasságok révén szerzett birtokok okmányai Bezerédj György kiszgörbői beházasodása előtti időkből .

A Görbey Katát feleségül vett Bezerédj György, a későbbi soproni alispán egyik érdekes irat mellékleteként a következő leszámazást közli velünk :

" Uki András vette el Cziráki István leányát, Margitot, ezektől származott Uki Orsola, ezen Orsolát vette el Mark János, ezektől származott Mark Anna, ezt vette el Ormán Józsa, kinek lett leánya Ormán Orsik, akít Görbei János vett házostársul, ezeknek fia Görbei István vala, aki Csabi Frusínát vette feleségül, ezeknek leányát, Görbei Katát vette el Bezerédj György " /38/

Ez a felsorolás azért fontos, mert fényt vet arra, milyen módon találkozunk a későbbiek folyamán Bezerédjékkal Csabrendeken, Ukkon, stb.

Előbb azonban megjegyezzük a következőket : Uki András és Cziráki Margit lánya, Orsolya, Mark Jánoshoz ment feleségül első ízben, s ennek János fiát és Anna lányát ismerjük az iratokból. Utána ment férjhez Csaby Bazsó Andrásához, aki szintén özvegy volt : első nejétől származó Krisztina lányát előbb Hatlony László, majd a felségsértési perben / zalavári kincsarablás ! / szereplő Csány Bernét vette el. /39/

Még 1558-ban osztály jött létre Uky Orsolya és testvére, Zsófia közt. Néhai Uky András leányai ezek. Itt olvashatunk a család birtokairól : Káld, Szócz, Uk, Ederics és Mindszent falukról. /40/

A három utóbbi a Bezerédjek iratai közt is sokszor szerepel. A Sopron megyei Cirák község és Uky András házassága révén öröklődik részbirtokként a Körbey családra : ezért olvassuk 1595-ben, hogy Körbey János özvegye, illetve árván maradt fia, István, a későbbi veszprémi alispán nemcsak Kisgörbő, hanem Cirák nevű birtoka védelmére is kért curatort. /41/ 1636-ban Csaby Frusina, Görbey István özvegye is arra kéri vejét, Bezerédj Györgyöt, legyen gondja Cirákra, az ott élő jobbágyokra és arra, hogy Ukkról szekereken gabonát hozzanak ide. / t1. a töröktől biztonságosabb helyre / /42/ 1649-ben is az özvegy épületfát hordat Cirákra, gabonát kell csépeltetni, mert a ház fedésére kell a szalma stb. /43/

Az Ormány és Körbey család sorsán elgondolkozhatunk : 1560-ban Ormány várnagyot a sümegi templomban a kereeztkut mellett szurta le egy Veszprémi Gergely nevű szervitor lándzsájával és így árván maradtak kiskorú gyermekei, köztük az az Orsolya is, aki nem sok idő múlva Körbey János neje lett. /44/ Körbey János és huga, Anna is korán árva maradt, mivel apjuk, Körbey György, Vatai Klára férje fiatalon elhunyt. /45/ A két árva egybekelése utáni évek legszomorubb eseménye volt Körbey János török fogása : hogy innét szabaduljon, adta kisgörbői jószágát zálogba Bornemissza Jánosnak : Ormány Orsolya és testvére, János a zálogból úgy tudta kiváltani, hogy még ezüstneműit is eladta. /46/ Később még azt is megtudjuk, hogy Körbey János nőtestvére, Anna is segített a kiváltásban, ezért egymásután három házasságot kötve, bizonyára a férjek nyomására is, anyagi követeléssel lép János árvái, köztük István elé. /47/

Már ezek az adatok is sejtetni engedik, hogy az a Körbey-birtok, melynek örökébe lépett házasság útján Bezerédj György, sok szenvedést átélhetett. E családi tragédiák, a korai árvaság okozta azt, hogy pl. a kisgörbői birtok legkapzsisabb szomszédai, a Hagymásiak erőszakkal használni kezdték néhai Körbey János pusztáját. A kiskorú fiú, István védelmére keltek, szerencsére, jóakarói és így a zabbal bevetett területek után kárpótlást kapott a jogos örökös. Hagymásy Gábor azzal érvelt, hogy a kb. 100 holdat azért vetette be, mert már évek óta pusztá a falu és a megmaradt néhány jobbágy is Szentgrótra, az ő ortalma alá menekült. /48/ Az tény, hogy a török a századfordulón sok falut teljesen letarolt, átmenetileg teljesen pusztává tett. Kisgörbőn is 1598-ban Görbey Istvánnak mindössze 3 háza maradt jobbágyaival. /49/ Nemcsak a földek pusztultak el, hanem a szőlőket is alig művelték. /50/

A Sopron megyei birtokokon Bezerédjek természetesen nyugodtabban gazdálkodhattak, de éppen Kapuvár 1665. évi felgyújtása mutatja, hogy néha-néha ott is felbukkant a török pusztító ereje : Bezerédjek iratos és kincses ládái is elpusztultak akkor e várban, a-

hovák sok más nemes ur is behordta holmijait. /51/

b/ Bezerédj György és leszármazottjainak anyagi fejlődése

Hallottuk már, hogy a család Sopron megyei birtokait elsősorban az 1600-as évek elején Kapuvár várnagyaként szereplő Bezerédj László alapozta meg Poky Margittal való házasságával. Mivel ennek a Lászlónak nagypapja, a Mohácsonál elesett Mihály Nádasdy Krisztinával kötött házasságot, így érthető, ha a rokoni kapcsolatot révén is egyre nagyobb bizalommal volt a család Nádasdyék iránt.

Adjuk csak át a szót egy 1670-1700 közt keletkezett, dátum nélküli forrásnak, mely alighanem György fiától, az Itáliát járt Zsigmondtól való :

" Bezerédj Lászlónak fia B. György, ennek felesége Görbey Kata. Ez a B. György gyermeke sé g é t ü l f o g v á s t nagy Grófi Udvarokban szolgált, táborokban járt, az után nagy hírű Groff Nádasdy Pál Ur ő Nagyságát holtáig hiven szolgálta, az után az T. Gróff Nádasdy Ferenc Judex Curiae ő Nagyságát felesztendőki g dicséretesen szolgált, utoljára ezen Nemes Sopron Vármegyének Vice Ispán ságát 7 egész esztendőki g holta napjáig viselte becsületesen Isten nyugossza az örök életben. Ennek a Györgynek fiai voltak István, Sigmond, Pál, János, György, Ádám, Mihály leánya pedig Judit, Zeke Istvánné. /52/

Apja, László is Nádasdy Pál főembere volt. /53/ Amikor 1672-ben Szerdahelyen tanukat hallgatnak ki arról, hogy a szerdahelyi és vámoscsaládi kuriát és a hozzátartozó javakat Bezerédjék mindig békésen bírták-e, megvallják, hogy a szomszédos Nádasdyékkal mindig a legbékésebb viszonyban voltak és azok még a kocsmáltatást sem akadályozták. Itt említik a tanuk az 1665. évi szörnyű kapuvári vár-égést, amikor a Bezerédj család iratai és kincsei is odavesztek. /54/ Amikor 1662-ben Bezerédj György végrendeletét írja, /55/ akkor is apró-nagyobb gyermekeit és feleségét vagyonával együtt Nádasdy urék oltalmába ajánlja.

György ur 1629-ben még gr. Thurzó Ádámot szolgált. 4 lovat tarthatott, mindegyik után évente 20 forintot kapott, 20 mérő zabbal, 20 mérő búzával, egy vég " karazsin" posztóval, egy-egy öl szénával, két szolgájának napi egy-egy öreg pár kenyérrel és két icze borral, az ur asztalánál való élelmezéssel és öt rőt " gránát"-posztóval. Később már Nádasdy ur szolgálatában van és egészen 1647-ig nyomon követhetjük fizetését - mely lényegében hasonló az előbbihez. György ur tekintélyét mutatja Nádasdy e sora : " Hogy mi bizonyos dolgainkat meg akarván láttatnunk, az mi Kapui Jóságunkban, a végett küldettük ki Feő Ember Szolgánkat, Bezerédj György Uramat ... amit tehát ő fog kérdezni Ura nevében, azt feltétlenül megválaszolják. " /56/

Nem csoda, ha ilyen szoros kapcsolat az anyagiakban hatással volt a vallási kérdésekre is : amint hallottuk, Nádasdyt követve ő is katolizált 1643 körül.

Családi körülményeiről is vannak adataink : először is 8 leánytestvéréről készült egy jegyzék : 1622-1643 közt mentek ezek férjhez, mint B. László és Poky Margit leányai. Ezek a következők :

1. Bezerédj Anna 1622. ápr. 26-én esküdött Vittnyédy János urral.
2. Bezerédj Erzsébet 1625. jan. 21-én Deseő János urral,
3. Bezerédj Zsuzsanna 1626. jan. 22-én Militenczi Miklós urral,
4. Bezerédj Judit 1627. jan. 15-én Horváth Pállal,
5. Bezerédj Margit 1632. jan. 10-én Dankovics Ferencsel,
6. Bezerédj Krisztina is 1632. jan. 21-én Palásti Sándorral,
7. Bezerédj Fruzsina 1639. jan. 25-én Horváth Ferencsel,
8. Bezerédj Dorottya 1643. jun. 27-én Zanovics Sámuellel.

Magának Györgynek a gyermekeiről már hallottunk. István nevű fia, a későbbi pápai kapitány nagyszombati tanulóveiről is vannak adataink. Így 1647. jun. 17-én is írt egy levelet apjának, /57/ Ebben a jezsuitáknak való 3 fős tartozásáról van szó. 1649-ben apját szintén innét értesítik élelmezése, szállása felől, kéri, rendezze a számlát, mert nem szeretné " tudományoknak fundamentumait " félbehagyni " . /58/

1635-ben Bezerédj György édesanyjának, Poky Katalinnak ír a gazdasági ügyekről Lékáról keltező levelet. A pestis miatt ijesztő a munkáshiány / aug. 27-én kelt a levél ! / és ezért még mindig nem arattak le, egy öreg házaspárt is csak nehezen tudtak fogadni ! Ha anyja találna még pénzes aratókat, fogadjon, fel... /59/

Végül hadd említsük meg még György fiát, Z s i g m o n d o t is. Nevezetes olaszországi naplója végén ezeket írja magáról :

" 1638. febr. 22-én születtem Szerdahelyen "... 1655. márc. 10-én ment el Pozsonyba és ott " az ország gyűléseken állottam Széchi urak mellé, kikkel csakhamar üdön menten Grácban s jártam két esztendeig o s k o l á b a. 1657. esztendőben hattam el Széchi urakat jöttem Szerdahelyre májusnak 15. napján. "

1657. jun. 23-án állt gr. Drugeth Homonnay György udvarába " Szájbersdorff"-ban. Halála órájáig szolgáltá urát, 1661-ig. Okt. 9-én volt a temetése, hazajött, majd Nádasdy Ferenc ur szolgálatába állt, éspedig 1663. jan. 1-én. 1665. aug. 12-én, vagyis római útja után jegyezte el magának házastársul nemzeti Béri Balogh Klára asszonyt, s a lakodalom 1666. febr. 28-án volt Csempeszházán.

Gyermekeit így sorolja el : Szerdahelyen született Ferenc fia, 1668. nov. 6-án, 1670. okt. 28-án azonban Isten " elvette " őt magának. 1670. május 22-én uo. született Tamás / ő esett el 1691-ben Zemlinnél /, 1673. ápr. 14-én György Vámoscsaládon született, ugyanitt Marinka is 1675. febr. 20-án. 1678. dec. 8-án, " Boldogasszony fogantatása napján " László született, 1679. dec. 9-én I m r e / a későbbi kuruc brigádéros ! /, 1682. febr. 22-én pedig Zsigmond. A keresztelesek dátumát is közli a boldog apa. Általában 4-5 nap múlva szokott ez történni. /60/ Ugyancsak a napló végén közli a szomorú jegyzetet :

" Anno 1691. die 10 Aug. Zemlen az Szava vize mellett Az Derék két Armada egy más elleniben állván az Több urí rendek és vitézek,

között dicséretessen viselvé magát, ennyihány Törököt ki végeztén ez világbul. Az én kedves Fiam, B. Tamás egy Jancsár golyóbisátul meg lövetik és 15. Aug. meg holt Soós Várnál s ott temették el. Requiem aeterna.... "

Az itáliai naplóról itt helyszüke miatt, csak annyit jegyzünk meg, hogy Szerdahelyről 1665. febr. 18-án indult el Bezerédj, hogy Nádasdy Ferenchez és kíséretéhez csatlakozzék Potundorfban. Csak márc. 1-én érkeztek olasz földre. Legnagyobb élményei közé tartozott Velence és Róma megtekintése, a sok templom, ereiklye stb., de részletesen leírja a velencei hajógyárakat, fegyverraktárakat is, elsősorban a katona szemével nézve mindent. Husvét ünnepeiben fogadta őket a pápa is. Máj. 19-én érkeztek haza. Egy szót sem szól urának a küldetéséről, de néhány körülményt megemlíthetünk: előző évben, 1664-ben zajlott le a szomorú szentgotthárdi csata és a még szomorubb vasvári béke. 1666-ban Nádasdy és Wesselényi szövetezik, majd Nádasdy 1667-1670-ig helytartó, s mivel a Wesselényi összeesküvésben résztvett, 1670. szept. 3-án őt is elfogják. Ez a történelmi háttér és nincs kizárva, hogy Nádasdy Velencével és Rómával is a törökkel kapcsolatban tárgyalt, amelyről a napló nem szól. Nekünk azonban művelődéstörténetileg nagyon érdekes olvasmány, mert egy gyarapodó nemesi család egyre táguló látókörét figyelhetjük meg a sorok között.

A Napló hátsó részében akadunk még néhány családi feljegyzésre. E R szigmond egyik fia, az 1673-ban Vámoscsaládon született György is folytatni akarta apja írását:

" Én Bezerédj György vettem el Beleznay Krisztinát házostársul 1696. esztendőben Isten rendeléséből " - aztán felsorolja gyermekeit / az első két leánynál dátumot nem közöl /:

1. Eörsike, 2. Ádám; 3. Kata / 1701. ápr. 25/, 4. Marinka / 1704. jan. 20/; 5. Imre / dátum nincs/, 6. Ferenc / 1706. aug. 29 /, 7. Boriska / 1708/, 8. Sándor / 1709/, 9. Krisztina/1710/, 10. Klára / 1713. jul.7/, 11. Eörsike / 1715. jul. 5- az első Erzsi úgy látszik, meghalt /, 12. Anna Teréz / 1716. szept. 9./ és 13. István / 1708. ápr. 18./

Ugyanigy megtaláljuk a Naplóban György 13. számú gyermekének, Istvánnak családi feljegyzését is. Elég későn, 1752. jan. 30-án házasodott és Győrött vette feleségül Erdős Krisztinát. Tőle 7 gyermek született: 1. 1753-ban Ádám és Antal: jan. 15-én születtek, nyolcadnapra meg is haltak... 2./ 1754. jan. 6. Terézia, 3./ 1755. márc. 20. László / harmadnapra meghalt/, 4./ 1756. aug. 5: Zsigmond, de ő is meghalt ötödnapra, 5./ 1758. máj. 2.: Zsigmond és Farkas. "... az Családi kápolnában / vagyis Vámoscsaládon!/"keresztelték "... 6./ 1761. jan. 15. Katinka. 7./ 1762. aug. 10: utolsó fia halva született. Aztán ezt írja szomorúan: " Ugyan ezzel az ides Anyja is meg holt 12-a ejusdem mensis hét és nyolc óra tájban az eő Teremtőjének Bűnös Lőlkét vissza adta, sok keserő szomorúságokat hozott és szerzett. Élttem vele Tíz esztendeig és hat holnapokig szép csendességben és szeretetben. Requiescat in pace"... Ez utóbbi sorok mutatják, hogy a halál okozta gyászra, fájdalomra és nem arra vonatkozik, mintha rossz házaseletet éltek volna./61/

Ugy gondolom, ebben az utolsó fejezetben - legalább is részben - sikerült kimutatnom, hogy a Bezerédj család mi módon küzdötte fel magát a megyei tisztségekbe, és anyagilag is, annyi gyermek

nevelése közepette és annyi csapás ellenére is hogyan tudott a familia, legalább is Dunántúl viszonylatában a jelentősebb birtokosok közé felemelkedni. Az egyes ágak történetének további bogozására itt már nincs hely. Talán később erre is sor kerülhet.

Végül még csak annyit jegyzek meg, hogy Bezerédj Zeigmond naplójának családi adataival a közölt családfák adatait akartam ellátni pontosabb dátumokkal. Korábban ezek nem álltak még rendelkezésemre.

Jegyzetek

- / 1/ Nagy Iván : Magyarország családai, Pest, 1857. II. 92-94.
- Dr. Juhász István : Szemelvények a Bezerédj család történetéből, Bp. 1940. 1-4. l. - Csánky : Somogy Vármegye, Bp. 1914. 610. l.
- / 2/ Koller : Helységnévtár, 1873. 1267. l. itt még olvasható Fertőszentmiklóssal közösen Szerdahely neve, de később már csak az előbbi szerepel.
- / 3/ OL. P. 57. Bezerédj cs. kámi lt-a új rend C.XII.7.Fol. 41-42.
- / 4/ Nagy Iván i.m. II.98.
- / 5/ Uo. II.95. és ZmL. Testim. 1754. aug. 20. fasc. 11.nr. 12. Festetics Klára 1754-ben már özvegy. Az 1757-es veszprémi egyházi összeírás Kisgörcbön említi kiskorú gyermekeivel együtt.
- / 6/ ZmL. Testim. 1753. dec. 5. fasc.11.nr.18.
- / 7/ Csánky i.m. 610.
- / 8/ Nagy Iván i.m. E-Gy-kötet 407-408. A Gindly családról. A Zám-bó, Hosszutóthy, Vathy, Cziráki cs.-ról v.ő. OL. Bezerédj kámi lt-a P. 57. VI.22.
- / 9/ A magyar irodalom története 1965. 3.k.584. A rokonházasságokról vő. e dolgozat végén látható családfákat.
- /10/ Payr : A dunántúli evangélikus egyház története. Sopron, 1924. 654.o.
- /11/ OL. Batthyány miss. 1684. év, nr. 33008, 33009, 33010.
- /12/ ZmL. Acta Congr. 1709. töredékek. Jegyzék 1709-ben azokról az urakról; kik " adhuc inter rebelles sunt ".
- /13/ Nagy Iván i.m. II.96,97 Hóman-Szekfű : Magyar történet. IV. 293, 295, dr. Juhász i.m. külön fejezetben, Berend-Hanák : Magyarország története. 1971. év, I. 313.
- /14/ Nagy Iván i.m. II.94-95.

- /15/ Kisgörbő, Halotti akv. 1813. júl. 8. 50 évet élt. Rangja :
" Supremus vigilarum praefectus ". - Veszpr. Pk.lt.Acta
Dioc. 1837. nr. 303.
- /16/ Nagy Iván i.m. II. 97. Hóman-Szekfü i.m. V. 288, 346.
- /17/ ZmL. Prot. 1837. 4.k.nr.1346. 327.o. és Bezerédj Ferenc el-
beszélése Kisgörbőn 1962. május 2., unokabátyja, Imre pedig
1975. nov. 6-án nyilatkozott előttem. 1976-ban már egyik sem
él.
- /18/ Holub : Zala vármegye története a középkorban. H.sz. 1929.
469 l.
- /19/ OL. Bezerédj cs. kámi lt-a P.57, 1530-1879. VI. 1-22. csalá-
di levelezésben a 20. számu : Bezerédj Zs. naplója és későbbi
bejegyzések.
- /20/ Nagy Iván i.m. II.97.
- /21/ ZmL. Acta Congr. 1810.nov. 6. nr.41/6. Valóban a királynő, Má-
ria Terézia volt az első uralkodó, aki belenyult a Bezerédj-
árvák ügyébe, mivel Jób leánya Anna / Kun Lászlóné / egyene-
sen felségfolyamodványt írt a királynéhez címezve, s utódjai
is foglalkoztak a súlyos üggyel, így 1810-ben is királyi ren-
delet rendezte a vármegyei közös pénzek körül keletkezett hi-
ányok kárpótlását. Bezerédj Anna az előbb jelzett iratcsomó-
ban található latin nyelvű iratát 1777. ápr. 21-én írta.
- /22/ Payr i.m. 684.
- /23/ ZmL. Proc.civ. 1748. fasc. 103.nr.106.
- /24/ ZmL. Inquis. 1737. fasc. 21.nr.44.
- /25/ ZmL. Proc. civ. 1761. fasc. 187 nr.12.
- /26/ OL. Urb. Kisgörbő, 1768. nr.82. és Szabó Dezső : A herceg Fes-
tetics család története. Br. 1928. 115. l.
- /27/ OL. P. 57. Bezerédj cs. lt. új rend CXII. 7. Fol. 39. 1760.
- /28/ OL.P. 57. Bezerédj cs. lt/kámi /régli rend, C.nr. 62/a.
- /29/ Uo. C.nr.47. 1809. év.
- /30/ Pehm : Padányi Biró Márton élete és kora, Zalaegerszeg, 1934.
302. l.
- /31/ Payer i.m. 682.
- /32/ Pápai ref.könyvtár, Beck Gergely adatai I. 56-57.
- /33/ Fejér Megyei Levéltár Dóber V. kézirata : A nemes Szücs család
története Nagygyörbőtől Baracskáig, 94.o.
- /34/ Veszpr. pk.lt.Consecr.par.et com. 1754.
- /35/ Uo. Acta Dioc. 1864. dec. 29. nr. 1331. 1443.

- /36/ ZmL. Inquis. 1753. okt. 6. fasc.44.nr. 52. v.ö. Pehm i.m. 78.
- /37/ Hóman-Szekfű i.m. V.373,
- /38/ OL. Bezerédj cs.kámi lt-a P.57. A.IV.8. 1589. iraton utólagos bejegyzés, bizonyára B.Györgytől.V.ö. még uo. VI. 21. szám az izeákfalvai Mark-családfát.
- /39/ ZmL. Zalav. hh.lt. 1549. nr. 921, 1567 : nr. 1220, Szomb.áll. lt. kápt. jkv. V.365. és Füsz : A zalavári apátság története 184. l.
- /40/ OL. Bez.cs. kámi lt-a P.57.II.19. 1558.
- /41/ Uo. IV, 11./1612-ből való iratban.
- /42/ Uo. VI.9. 1636. nov. 2.
- /43/ Uo. VI. 11. 1649.
- /44/ Uo. II.35. 1564. okt. 21-i iratban van az 1560-as gyilkosság.
- /45/ Uo. II.38. 1565 : ekkor már férjhez is ment Vatay Klára : Zebdényi Boldizsár lett újabb férje. Kocsy István szerint " erőszakkal " tette magát Körbey János és Anna gyámjává.
- /46/ Uo. IV. 8. és ménfői P.58. 1585. év.
- /47/ Uo. kámi lt.P.57. A IV.14. 1619. Anna 3 férje : 1.Bisztriczky Miklós, 2. Beszterczey János és 3. Kámonyi Bálint.
- /48/ Uo. kámi lt. P.57. IV.9. 1596.
- /49/ Uo. Dic. Zala IV. 486. 1598.
- /50/ Uo. kámi lt.IV.10. dátum nélkül, de valószínűleg 1596-1600 között keletkezhetett. Itt csupán 6 jobbágynév szerepel.
- /51/ Uo. P.57.V.20. 1672. Szerdahelyen tanukihallgatás.
- /52/ Uo. V.29. genealógia dátum nélkül.
- /53/ Uo. VI.1. 1629. aug.20.
- /54/ Uo. V. 20, 1672.
- /55/ Uo. V.18. 1662. febr. 24. Szerdahely
- /56/ Uo. V.11. 1629-1647 közti fizetések.
- /57/ Uo. VI.10.1674. jun.17.
- /58/ Uo. VI.12. 1649. dec.9.
- /59/ Uo. VI.3. 1635. aug.27.
- /60/ Uo. VI.20. A napló végén.

/61/ Uo. a napló végén 51, 56.o. - A családfákon látható, hogy Erdős Krisztina halála után III.B. István újra házasodott, és 2. nejétől, Könyves Borbálától újra születtek gyermekei: Gergely, Márton / szombathelyi egyh.m.pap/, Boldizsár, Pál, Miklós / veszprémi kanonok, c.püspök, septemvir /, Magdolna és Judit /.

Viktor DÓBER :

Die Geschichte der Familie Bezerédj, besonders im Beziehung auf Zala

Die Geschichte der Familie Bezerédj reicht ins Mittelalter, in die Zeit des Königs Béla IV. zurück. Sie stammt aus dem Geschlecht Lőrente. Ihr Familienwappen enthält einen etwas schräg stehenden Schild, eine rote und eine blaue Fläche mit einem schwimmenden Löwen, der eine dreiarmlige Peitsche im Maul hält. Die Familie gab unserem Vaterland wertvolle Persönlichkeiten : viele Vizegespane, Bezirksbeamte, hervorragende Soldaten und Politiker. Ihr Besitz wurde durch königliche Gaben, durch im Einkommen für ihre Ämter im Bezirk, durch die Eheschließungen mit jungen Menschen aus vornehmen Familien und oft durch Ehen unter Verwandten vergrößert. In den Kriegen gegen die Türken blieben zahlreiche Mitglieder der Familie Bezerédj auf dem Schlachtfeld, andere wurden verletzt. Imre Bezerédj, der Brigadier von Rákóczi, wollte als er den Unsinn der weiteren Kämpfe sah, mit den Österreichern Verhandlungen führen, darum wurde er als Verräter im Dezember 1708 hingerichtet. Der hervorragendste Politiker der Familie war István Bezerédj in der Reformzeit im Bezirk Tolna. Was die Angehörigkeit zur Kirche betrifft, war die Familie vom Anfang der Reformzeit an bis 1643 evangelisch und seitdem - der Rückkehr von F. Nádasdy in die katholische Kirche folgend - lebt die Familie bis heute im katholischen Glauben.

A Bazerád1 család fontosabb genealógiai táblázatai 1848-ig.
/ Nagy Iván és Juhász István /

I. tábla I A legrégibb ősök

Bazerád1 I. György 1400.

I. Zeigmond 1430

I. János +

II. János I. Balázs II. György
1456

I. László

Bernát I. Miklós I. János

II. Zeigmond
1483

Gábor +

I. Ferenc I. Mihály
+1527 +1526

III. György

/Nádasy
Krisztina/

I. Tamás /Zánbó Sára /

I. Bálint 1590.

Gergely

/ Chernel Borbála /

III. János / Zeke Orsolya /

Boldizsár II. László I. Pál Krisztof

II. Miklós II. Bálint

1668

/ Poky Kat. /
1610.

IV. György /1656: ellep. /

/ Görbe1 Katalin /

István

III. Zeigmond

II. Mihály / Judit, Ádám itt nem

/Jakus1th

Kate / Bé11 Belogh

/Bessenvey

Klára/

János

vánoscsaládi ág

szerdahelyi ág

/Geiger
Krisztina/ +

2. A vámoscsaládi ág:

Tamás V. György 1673		Mária Ruea Miklós	László	IV. Zeigmond	
/Beleznay Krisztina/				Imre 1679-1708: II. Rákóczi Ferenc brig. generálisa, neje széplaki Botka Mária	
		Lajos /Faestetica Klára/		Károly /Bogyay Judit/	
		+			
Ádám Ferenc 1711- 1776:	Sándor 1711- 1776:	III. István 1. Erdős Kriszt. 2. Könyves Borb./a	Krisztina Polonyi N. Klára Berns Ádám	Mária Borb. Balogh József	
Jákfalvi Novák Judit/ a vámoscsaládi idősebb ág törzestyja					
vámoscsaládi ifjabb ág törzestyja /					
VI. György Imre Péter 1769 1799 1754- 1812.					
Judit /falebükői Nagy Pál/ Barkóczi Roxy Magdolna					
VII. György Anna Teréz Borbála 1799-1863 /Bor- gyulai a dunántúli cza 1853. Géál József Tábla elnöke 1. Falebükői /Szegedy Imre/ Nagy Zeigm. Antónia/ 2. Kőszavá- ry Miklós					
Vince 1796. VIII. 13. Szomb. hely, + 1832. I. 2. Vámoscsalád, esk. 1820. XII. 17. Vörös Annával /Miséfé/.					

3. A szerdahelyi ősi :

II. Mihály, /Bassonyey Alára/

József

II. Ferenc

III. Mihály
/Gindly Zsófia/
id. Jób
1. Bittó Erzsé
hétézemélynök, alispán 2. Forintos Anna

I. Ignác
hétézemélynök

III. Ferenc
Illés Borb.

III. István
Nagy Erzsé

IV. Mih.

Zsófia
/Zichy
János/

IV. István III. Pál
híres követ /gr.
/Bézerédj Mu-
Amália író- ray
nő/ Ever.

Az anyától :
Anna ifj. Jób Farkas
/ Bittó/gyulai
/Kun/ Zs./ Gaál
László/ Teréz/

IV. Mihály VI. Fer. Anna
Bez. Zsófi. Móri- Bez.
Cza II.
Esz. Ign.

II. Ignác

IV. Miklós

udv. tanácsos
/Bézerédj
Anna, B. Farkas
lánya/

Béla

Kálmán
/Bez.
Lujza

Lajos Sándor
/Med- /nőtlen maradt,

sümei szolgabíró volt/

nyánszky

Gizella : ennek leszármazottjai az 1976-ban meghalt kiscsorból
Bézerédj Imre és Ferenc/

Szaezkó István :

A Jeszenszky család jelentősége, különös tekintettel a baranyai ágra

Korreferátumomban nem törekedhettem a címben jelzett téma teljes feldolgozására, mégis úgy vélem, hogy a Jeszenszky család történetével kapcsolatos adataim eddigi ismereteink bővítése mellett a helytörténeti kutatásokat is elősegíteni fogják.

A Jeszenszky család Baranya megye történetében jelentős szerepet játszott. A család baranyai ágáról a legfontosabb tényeket és adatokat - nagyrészt éppen ezért, - eddig is tudtuk. A nemrég befejeződött családi levéltári anyag rendezése azonban sok olyan új adatot hozott felszínre, amellyel konkrétabbá és életesebbé tehetjük a családról eddig alkotott képet. Ennek, ezen adatok feltárásának jelentőségét az is emeli, hogy a családi levéltár rendelkezésünkre álló része csupán töredék, mert az anyag túlnyomó többsége korábban megsemmisült.

Előre kell bocsátanom azt is, hogy a családfa közlésétől - annak nagy terjedelme, és főként töredék jellege miatt - el kellett állnom. Az azonban bizonyos - eddigi ismereteink alapján is, - hogy a Jeszenszky család a rokoni és érdekszövetséget oly kiterjedttségben valósította meg, hogy nem igen volt a birtokos nemesség között, a vele hasonló pozícióju családok körében egy sem, amellyel a Jeszenszkyek valamilyen kapcsolatba ne kerültek volna. A jelentőséget - mint oly sok esetben - szerencsés házasságok is elősegítették. Annak feltárása azonban, hogy milyen tényezők játszottak közre abban, hogy jelentőségüket közel két évszázadig fenn tudták tartani, csupán mélyebb ismeretek és elemzések révén valósulhat meg. Ugyancsak a későbbiekben történhet meg a család genealógiai ismertetése, uradalmi anyagának feldolgozása egy részletező tanulmány keretében. A továbbiakban elsősorban a nemesség elismerését és elismertetését, ennek problémáit és forrásait, adatait vizsgáljuk. Ezt követően pedig a jelentőséget, tehetőséget reprezentáló birtokokról szólunk.

A család nagyobb, ismertebb ágáról elég néhány szót szólni, mivel baranyai vonatkozásuk nincs. A Turóc vármegyei nagyjeszeni Jeszenszky család Magyarország egyik legrégebbi nemesi családjainak egyike. A család első ismert személye a XII. századi Temérdek Andrács, aki a Turóc vármegyei Jeszen földet bírta. Utódai a királyoknak tett szolgálataik fejében IV. Lászlótól a jeszeni földre örökös adománylevelet nyertek. A nagyjeszeni ág I. Ferdinándnak Innsbruckban 1563-ban kelt kiváltságlevelében nyerte a régi nemesi címer megerősítését. "A címer : a pajzs barna udvarában hármas halomról egy körösfű / körösfű / emelkedik - a körösfű szlovákul jeszen - ez alatt egy medve áll, hátra néző fejjel. A pajzs bal oldalán sűrű felhőből két egymás melletti férfikar nyúlik, ki egy hosszú lándzsával a medvének szívébe szúrva. A pajzs fölötti koronából és pajzsbelihez hasonló medve emelkedik ki, a leírt körösfűt tartva. A címer körüli foszladék vegyesen kék-fekete és arany."/1/ A család különböző ágai kiterjedtek Baranya, Bars, Hont, Pest, Somogy, Szatmár, Tolna stb. megyékre is. Egy másik főágazat a kisje-

szeni ág, melyet a genealógia Jeszenszky-Paolovitz ágának is nevez. Ebből az ágból valók a baranyai Jeszenszkyek, akikről itt részletesebben szólnunk.

A leszármazás megállapításához nagy segítséget nyújtott a Baranya megyei Levéltár kéziratárának egy darabja /2/ melyben a családra vonatkozó legfontosabb adatokat gyűjtötték össze 9 oldalon, talán valamelyik kései Jeszenszky. Okiratokból, megyei jegyzőkönyvekből, családi iratokból, anyakönyvekből veszi az eredeti szöveget és annak fordítását is adja. A továbbiakban célszerűnek látszik ebből a kéziratból idézni az idevágó adatokat.

A családból Jeszenszky János származott először Baranyába, és pedig mint katona még a XVIII. század első felében. A volt alispán, Horváth Dániel családjával megismerkedvén, 1748 február 25-én nőül vette Horváth Dániel egyik leányát, Klárát, /3/ János ekkor már százados volt és, hogy a Horváth valamint a Jeszenszky család ekkor már a megyében a tekintélyesebbek között foglalt helyet, mutatja az, hogy az esketést maga a püspök, Gróf Berényi végezte, amint ezt a Pécs-belvárosi esketési anyakönyv másolatában található bejegyzés bizonyítja. /4/ Jeszenszky János később őrnagy és Szigetvár várának parancsnoka lett, s mint ilyen halt meg 1765 július 19-én. Nemességét János nem hirdette, de fiai felnővén szükségesnek találták nemesi voltukat kellőképpen bizonyítani. 1774 június 6-án kapták Turóc vármegyétől a nemesi bizonyítványt, melyet az 1774. évi szeptember 10-én tartott közgyűlésen hirdettek ki. /5/ Hogy a Baranyában lakott Jeszenszky család a Paolovitz ágból származott, annak bizonyítására szolgál az is, hogy János és fiai, Emanuel és Antal is, valamint leszármazóik is csak lényegtelenül eltérő címmert használtak attól a címtől, amelyet még 1521-ben II. Lajos királytól Paolovitz Miklós és Jámbor Ádám nyertek. /6/ Érdekes, hogy e két okirat tartalma ellenére alig találunk adatot arra, hogy a család a későbbi időktől eltekintve, a kisjeszeni előnevet használta volna. Az 1748. évi eskető levélben a keresztnéve nélkül említett Jeszenszky János de alsó-jeszen, helyesebben kisjeszen előnévvel fordul elő. Jeszenszky Antal naplójegyzeteiben apját, Jánost kisjeszeni előnévvel említi: Pl.: "19. July. 1765. Kis-jeszeni Jeszenszky János Feß-Strássa mester és Szigeth várának Commendantsa, kedves édes Atyám meghalt." De már ő és bátyja, Emanuel is, valamint leszármazottaik is magukat különös előszeretettel folyton de Megyefalva előnévvel írták, amint ezt a levéltárban lévő számtalan okirat tanúsítja - holott ez az előnév ténylegesen anyjuk előneve volt. Azt még Horváth Dániel, a megye alispánja nyerte 1738. szeptember 23-án, miként ezt az 1738. évi december 10-én tartott közgyűléskor, ezen előnév adományozás kihirdetéséről szóló jegyzőkönyv is tanúsítja. /7/ Ha azonban figyelembe vesszük azt, hogy Horváth Dániel, mivel fiu gyermeke nem volt, leányait fiúsíttatta s jószágainak egy része az előnevet adó Megyefalva / megyefalva / együtt Klára leányával a Jeszenszky családra szállott - rá találhatunk az okra, amely János fiait a megyefalvai előnév felvételére indította. Az előnév használatának királyi megerősítését azonban nem lelni. Az említett kéziraton kívül a családi levéltár anyagában is található adatok a család nemességének kérdését illetően. Pl.: 1829-ben kelt az a "Somogy megye Karaihoz és Rendeihez" intézett instantia, /8/ amelyben a "vármegyebéli nemes urak lajstromába leendő beiktatásukat kéri Jeszenszky Imre és Ferenc testvérek" anyjuk után a megyében birtokbéli jószágtestre hivatkozva. Az 1842-ben Pécsen kelt "Feljegyzése kisjeszeni és megyefalvai Jeszenszky család irományok tárában található diplomák, oklevelek és egyéb íro-

mányoknak " /9/ - címet viselő jegyzékben 19. numerus alatt ez áll : " Testimonállisa t. Turótz Vgyének T. Jeszenszky család nemességéről. " 48. szám alatt pedig Horváth Dániel nemességéről szóló testimonálist jegyezték fel. Érdekességként megemlíthető, hogy 1817-ben Jeszenszky Pál Rátzvárosi csizmadia mesterember a vármegye támogatását, pártfogását kéri, hogy nemesi eredetéről - melyet a helység előljárói kétségbe vontak-tanu levelet adjanak részére, míg a turóci nemes levelet megszerzi. E jónevű, ám lecsuszott nemesről ez az egyetlen hír, /10/ a fent említett mesternek a tárgyalat családdal - itt a megyében semmi kimutatható kapcsolata nem volt. Bár, hogy ő a család valamely ágához tartozott, és valóban Turócból elszármazott szegény nemesember volt - ez lehetséges.

A család szerepéről, melyet a megye hivatali szervezetében betöltött, elég annyit szólni, hogy a család és rokonsága több alispánt adott a megyének. Időben az első Petrovszky József volt. Fia, Ferenc a következő alispán, Horváth Dániel Krisztina leányát vette feleségül. Petrovszky Ferenc II. Lipót alatt volt alispán. Pécs városában és a megyében birt jelentőségüket mutatja, hogy a szabad királyi városi rangra emelésért folytatott harcban, mint a város jeles családjait sorolják elő - többek között - a Jeszenszky, Petrovszky, Horváth családokat. A reformkor harmincas éveiben Sikovics József ülhetett az alispáni székben. Leányát, Ilonát Jeszenszky Ferenc vette nőül, aki 1861-ben - pár év megszakítással - 1889-ig igazgatta, alispánként, a megyét.

A gazdaság alapját Jeszenszky János - az első baranyai Jeszenszky - felelőségének és szüleinek birtokai jelentették. A már említett diplomák és oklevelek 1842-ben kelt feljegyzése a birtokokról így ír :

" Nro. 1. Néhai Horváth Dániel alispány nevére Donationalis levél Bükösd, Megyefa, Gyűrűfű, Goritza s ezekhez tartozandó egyéb pusztákról... burg 22.május 1738, Károl királ alá írássával és lógó petséttel.

" Nro. 2. Ugyan Horváth Dániel alispányról megyefa pusztá eránt nyert diploma. Vienna, Austriae, 23 mensis Septembris 1738. Károly aláírásával...

" Nro. 3. Ismét Horváth Dániel alispány által Katalin és Klára leányára nyert megférfisittásrul szolló diploma, Bükösd, Megyefa, Ibafa, Csebény és ezekhez tartozandó pusztákra. Posony várában 13. Septembris, 1741. "

" Nro. 20. Lapsi, Csebény, Like, Megyefa, Radkótza, Szentlélek, Goritza, Ibafa, Gyűrűfű, helységek és puszták conscriptiojának mássa. "

Petrovszky Ferencné, született Horváth Krisztina egyesség levele 1763-ból így osztja el a birtokokat : /11/

" az Bükösd és az nem régen szakétott Győrőfő nevű faluk, nem különben Szentlélek és Radkótza puszták, a mintis az pécsi városban lévő ház, Nagy utcában helyeztetett és Balozicsiak, nem különben Fekete József gombkötő házak között rekesztett, említett Horváth Christina asszonyt, néhai Petrovszky Ferencnek meg hagyott Eözvegyét;

az másik pedig : Megyefalva és Ibafa faluk, Liki, Lapsi, Goritza és Csebény puszták, nem különben az másik pécsi ház nagy utzában lévő, PP. Paulinusokhoz közelítő, Horvat Clara asszonyt illeti. "

Jeszenszky Ferenc és Jeszenszky Nepomuki János 1832. december 27-én osztotta fel következőképp a birtokokat : /12/

" ... boldogult ős atyánk Tettes / Tekintetes / Horváth Dániel ur után munket ősiképpen illető megférjfiusíttatott, s nevezetesen ezen T. Nemes Baranya megye kebelében helyheztesített Bükösd, Radkótza, Gyűrűfű, Szentlélek, Csebény, Ibafa, Like, Lapsi, Megyefa és Goritza birtokok egyarányos és igazságos felosztásában meg egyeztünk... a fent előszámlált birtokok, jelesen : Bükösd, és Radkótza 3061 4/8, Gyűrűfű, Szentlélek 1331 4/8, Csebény 796 7/8, Ibafa, Like, Lapsi 2874 6/8, Megyefa 1291 4/8, Goritza 282 2/8. Összesen 9612 1/8 holdat foglallnának, úgy ezen birtokokat minden hozzátartozandó határokkal és minden földesuri jussokkal együtt illy módon osztottuk fel kétfelé.... "

A pécsi székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltárának iratai is tájékoztatnak, főleg eladólevelek révén, a család által egykor birt helységekről. A Zala megyebéli helységek eladásakor leginkább a nagy távolságra és a " tsekély haszon"-ra hivatkoznak. Ezek legtöbbje szőlőtermő hely : " Badatsonyban a pusztá templom mellett álló szőlő, /13/ Vonyartzi és Szalbéri szőlők, /14/ Dörögöd és Felsőörs, Denti és Imáz puszták /15/; a somogyi Bolhást 1839-ben vette meg Gróf Zichy Károly 74000 ezüst forintért. /16/

1832-ben árverés alá bocsátották a pécsi szőlőket és réteket. Ezek a következők : " ... árverés alá bocsájtván... a/ a Havi Boldog Asszony Temploma alatt lévő szőlőt, b/ Kalvaria hegye alatt lévő szőlőt, c/ Balokanyi mellett lévő szántóföldet, d/Heger malmánál lévő rétet, e/ Ispotály alatt lévő rétet, f/ Marhavásár alatt lévő rétet, g/ Árpádi Tüskést, h/ Basa malmánál lévő rétet, i/ Molnár utzában lévő majort./17/

Mint már említettük a teljes családfa közlése előtt még akadályok vannak, kíséreljük meg csupán a legfontosabb személyek szerint végigvenni a családfát, már amennyiben ez így lehetséges; csupán a Jeszenszky család vonalát vesszük figyelembe, a más családokkal való kapcsolatoknak itt nem szánunk teret. Horvát Dániel és Pávics Katalin három gyermeke közül Klárát / 1728-1805 / vette feleségül Jeszenszky János / ?-1765/. Két fiugyermeük két felé terjesztette a családot / Emanuel : 1749-1805, Antal : ?-1810 ? / Antal leszármazói a család jelentősége szempontjából kevésbé jelentősek, közülük Nep.János említhető. Emanuel gyermekei közül fiát, Ferencet / II./ lehet kiemelni - jelentős személy volt a gazdálkodásban. Az ő fia, ugyancsak Ferenc - e néven már harmadik - volt alispán 1861-től. Felesége is alispán leánya, Siskovics Ilona. A személyek adatai még hiányosak, de már figyelemmel kísérhető a család fejlődése, erősödése, terjeszkedése; - amióta az első Jeszenszky minden bizonnyal nem sok vagyonnal, de tekintéllyel és nemességére büszkén a megyébe érkezett. Birtokot szerzett - jó házassággal. Utódai, rokonai beépültek a megyei nemesség szervezetébe. A késői utódok talán már csak az előnévből ismerték a régi turóci helynevet.

A bükkösi kastélyt az idén megszüpítették, áll a megyefai kastély is; a pécsi ház kapuja felett a címerkő a régi, de ábráját már nem lehet kivenni.

Jegyzetek

- /1/ Nagy Iván : Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal, Pest, 1858. 4.köt. 336-343. p.
- /2/ Baranya megyei Levéltár /BmL/ Kézirattár Nro. 195. 1-9. p.
- /3/ BmL. Kézirattár Nro. 195 1.p.
- /4/ Copia Matriculae Copulatorum anno ab 1700-1789 41.p. Nro. 39. 1748 februar 25 :
" Copulans Ex.D. Eppus. Copulatus est P.D. Jeszenszky de alsó-Jeszen capitaneus cum Domicella Clara Horváth de Megyefalva. Testes : P.D. Ignatius Rimanoczy. " V.ö. Kézirattár Nro. 195. 1.p.
- /5/ BmL. Baranyavármegye Közgyűlési Jegyzőkönyvek / Bvm. közgy. jkv./ Anno 1774. 106. p. Nro. 298 10. Septembris :
" Legebantur literae Comitatus Thuroczensis super eo... " vagyis : " Olvastatott Thurocz megye átirata aziránt, hogy valamint az 1754-ben tartott nemesi vizsgálat alkalmával bebizonyosodott, miként a Magyarország Felsőleges Királyainak ajándékozása folytán nevezett megye területén a kis-jeszeni régi nemesi birtokkal bíró Jeszenszky-Paolovitz család a régi nemesség kétségtelen előjogának örvend, úgy vitézlő Jeszenszky Antal és Emanuel is, kik kisjeszeni Jeszenszky Mátyásnak Ferenc nevű fiától származó Jánosnak fiai. / Ki innen Baranya megyébe hurcolkodva Pécssett betelepedett / amit bizonyítanak... osztályos és vérbeli rokonok és nemesek.... fentnevezett Jeszenszky Antal és Emanuel az adományos és birtokos, következésképp kétségtelen nemességű családból való / származó / bizonyos leszármazásukat teljesen bebizonyítván, ezek Tek. Megye kétségtelen nemes urai névsorába felvételtek és a nemesség használatában... meghagynak. "
- /6/ BmL. Kézirattár Nro. 195 3.p.
" ... azonkívül, hogy ugyanazon Paolovitz Miklós és Testvérje Jámor Ádám az irántunk és Szent Koronánk irányában teljesítendő szolgálatokra készebbek és buzgóbbak legyenek, ezen címert-mint a nemesség jelvényét - tudniillik : Háromszögű, kékszinű pajzsot, melynek egyik részét mező földi, melyen férfi munkára készülődve, jobbában felfelé irányított fejszét tart, átvágni akarva ezzel a nemes vadat / ti.Szarvas / melyet, midőn ez a mezőn szaladt, megfogott, baljával pedig megtartani törekszik... mely előadatottak mind a művész kezével világosabban lefestve és jelen levél fején alkalmazva vannak-jószívvvel adjuk, adományozzuk. "
- /7/ BmL. Bvm. közgy. jkv. Anno 1738. 35-36 p.Nro. 257. Septembris 23.
" Öfelsége Ausztriában, Bécsben folyó év szeptember hó 23-iki kelettel kibocsájtott kegyes rendelete, melynek értelmében tekintettel vitézlő Horváth Dániel, Baranya megye alispánjának hűséges... szolgálataira... melyeket állhatatosan és hasznosan kifejtett, ugy azért, mint azért is, mivel ezen megyében fekvő Megyefalva pusztának már régebbi kegyes királyi adományozás folytán örökös ura, neki és általa örököseinek és mindkét nembeli utódjának örök időre a Megyefalvai előnevet / Praedicatum de Megyefalva / legkegyelmesebben adjuk, adományozzuk és engedjük... "

- / 8/ BmL. Jeszenszky család Levéltára 1. doboz Családi iratok :
" Már több esztendőktől olly szerentsénk juttatott, hogy Anyai ősi bolhási résznek birtokja által Ttes Karokk és Rendekk fényes soraiban mgunkat mi alul irattak számlálhattuk... hálaadólag fogadjuk... hogy ezen üdő alatt valódi nemes állapotunkról semmi kétség ki nem jelentetett... mégis, hogy a ... vármegye Nemesei Lajstormába iktattasunk, ezen alázatos esdésünk istápolására ide mellékelten bé mutattuk Nemes Turócz vármegyének, mint eredeti honyunkból nyert Nemesi Tanu levelet, mely által megösmértetik, hogy... az még hajdan Szt.Királyoktul nyert nemesi szabadsággal folyvást élő Jeszenszky-Paolovitz nemzetséggnek valóságos és törvényes ivadékjai vagyunk... "
- / 9/ BmL. Jeszenszky család Levéltára 1. doboz.
- /10/ BmL. Nemesi iratok / Jeszenszkyek /
- /11/ BmL. Jeszenszky család levéltára 1. doboz.
- /12/ BmL. Nemesi iratok / Jeszenszkyek; birtokosztózás /
- /13/ BmL. Pécsi Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltárának iratai :
Fassionales Originales 1842-1850 / A 31-es doboz utáni két bekötött könyv ! / Fasciculus CC.Nro. 264, Pécs. 1842 Aug.10.
- /14/ Uo. Fasc. C++ Nro. 85 1802, március 6.
- /15/ Uo. Fasc. C++ Nro. 163 1811, Juny 28.
- /16/ Uo. Fasc. CC Nro. 215 1839, november 15.
- /17/ BmL. Jeszenszky család Levéltára 1. doboz

István SZASZKÓ:

Die Bedeutung der Familie Jeszenszky, mit besonderer Hinsicht auf ihren Zweig in der Baranya

Der Vortrag zeigt uns - in erster Linie aufgrund archivalischer Quellen in bezug auf den Zweig der Familie in der Baranya - die Probleme und Quellen der Anerkennung des Adels, weiterhin die Zahl und die Lage der Güter. Kurz berichtet er uns den Anfang, wie sie in den besitzrechtlichen und wirtschaftlichen Schriften des Familienarchivs erscheinen. Die ersten Angaben führten uns bis zum Anfang des 18. Jahrhunderts zurück. Der erste Jeszenszky in der Baranya, János, heiratete eine Tochter des damaligen Vizegespanns /1748/ und legte dadurch den Grundstein für die späteren Güter der Familie.

Nach der Eheschließung von János Jeszenszky und Klára Horváth wurden von den Nachkömmlingen immer öfter beide Familiennamen gebraucht: der Zweig in der Baranya wurde unter dem Namen Kisjeszeni und Megyefalvai Jeszenszky bekannt. Der erste Jeszenszky starb im Jahre 1765 als Befehlshaber der Burg Szigetvár. Seine Söhne wünschten im Jahre 1774 mit dem Adelsbrief aus dem Bezirk Túróc, ihrer eigentlichen Heimat, ihren Adel zu beweisen und bekanntzugeben. Das ist so sehr gelungen, daß die Familie und ihre Verwandtschaft dem Bezirk im 18. und 19. Jahrhundert vier Vizegespane gab. Über das Herrschaftsgut und über die Wirtschaft berichten uns die Schriften von den Aufteilungen und die Verkaufsbriefe der Güter, am eingehendsten z. B. ein Dokument aus dem Jahre 1832 über die Aufteilung der Güter in zwei Teile. Hier sind die Güter, die insgesamt beinahe zehntausend Joch groß waren, auch ihrer Größe nach aufgezählt. Diese Güter sind: Bükkösd, Radkóca, Gyűrűfű, Szentlélek, Csebény, Ibafa, Megyefa und Gorica. Außerhalb des Bezirks Baranya wurde das Gut Bolhás im Bezirk Somogy für 74 tausend Silbergulden* verkauft. In Pécs sind von ihren allgemein bekannten Gütern vor allem ihre Weigärten und Wiesen zu erwähnen; es lohnt sich weiterhin, eine von ihren wirtschaftlichen Schriften aufzuzählen und die Abrechnung von Schafen, wo auch Benennungen von Krankheiten aufbewahrt wurden, oder die meteorologischen Notizen des Gutsverwalters, die er ein wirtschaftliches Tagebuch nannte. Ein Inventar aus dem Jahre 1833 stellt uns das schöne Kastell in Bükkösd vor.

* ezüst forint

Die reichhaltigen Schriften und Verrechnungen des unlängst geordneten Familienarchivs erhalten beachtenswerte Angaben, die sich auf die oben erwähnten Dörfer und auf das Zentrum des Herrschaftsgutes, auf Bükkösd, beziehen.

Kállay István :

A móri uradalom birtokosainak genealógiája 1691-1848

A középkorban Csókakő várához tartozó uradalom birtokosai, a Csákok, Rozgonyiak, Buzlaiak, Egerváryak, Kanizsayak, Nádasdyak voltak. Az uradalom 1671-ben a kincstáré lett, majd 1678-1688 között Széchenyi György kalocsai érsek birtokolta. Az uralkodó az uradalmat 1691. november 8-án báró Hochburg János hadiszállítónak és mindkét nemű örököseinek adományozta pallos- és kegyuri joggal, a lefizetett 60 000 rajnai forint váltság fejében. /1/ A közepes nagyságu uradalomhoz több falu / Bodajk, Csurgó, Keresztes, Zámoly, Pátka, Söréd, Csákberény /, és puszták / Borbála, Kisfalud, Kajmat, Vajal, Árki, Pusztavám, Gerencsér, Szentgyörgyvár, Szentkereszt, Ondód, Szentalbert, Sárkány, Kis- és Nagyveleg, Tárnok, Törös, Timár, Dobos, Csókakő, Ság, Nyék, Gánt, Kápolna, Ikrény, Lesvár / tartozott. /2/ Az uradalom kiterjedését az 1. sz. térkép mutatja.

A Mária Terézia-kori urbérrendezéskor a Luzsénszky és Berényi családnak 17 egész és 16 harminckedett telke, Lambergének 16 egész telke volt Mórton. /3/ A XVIII. század utolsó harmadában az uradalom termény, bordézsma és nád-bevételét 5431 Ft-ra értékelték. /4/ Ezenkívül nagyobb bevétele volt az uradalomnak a jobbágyság által fizetett cenzusból, kilencedből, legeltetésből. Különösen sokat hoztak a haszonvételek : a sörfőzés évi 1500, a bormérés 1000, a vendégfogadó külön 150, a vám 200 Ft-ot jövedelmezett. De nem sokkal maradt el a téglaegetés, mészárszék, pálinkafőzőház, malom bevétele sem. A kastélyhoz két csűr, új major, sörfőzőházi major, istálló, juhhodály, disznóól, tisztartói ház és az ispán háza / vulgo Schafferhaus / tartozott. Az egész uradalom évi bevételét és az épületeket 85 100 Ft-ra értékelték. /5/

Mint azt fentebb is említettem, jelentős jövedelmet hozott az uradalmon keresztülvezető utakon szedett vám. Egy 1781-es jelentésben olvasható, hogy Mór határában - a pusztákat is beleértve - nyolc köhid és 32 fahid volt, amihez 2 km töltés tartozott. A hidakat és töltéseket a vámot szedő uradalom tartotta karban. /6/ Az 1803. augusztus 30-i megyei közgyűlésen az alispán szövé tette, hogy a móri vámut, valamint a rajta lévő hidak rossz állapotban vannak. A közgyűlés az illetékes szolgabíró bízta meg : figyelmeztesse az uradalom birtokosait, hogy a kereskedelmi utat és a rajta lévő hidakat állítsa helyre. /7/ Ennek a felhívásnak köszönhetjük, hogy pontos képünk van a móri uradalomhoz tartozó kereskedelmi vámutakról : a birtokosok ui. részletes felmérést végeztettek annak megállapítására, hogy kinek melyik utszakaszt és felépítményt kell javíttatnia. Az 1804-ben készült felmérés szerint /8/ a móri uradalomhoz az alábbi kereskedelmi utak tartoztak / melyek után az uradalom szedte a vámot / :

- Fehérvár határáról Keresztesen és Söréden át Mór mezővárosig, 18700 m hosszúságban,
- a győri ut, Dobos pusztán át, a malom előtt, 10201 m hosszúságban,
- a Fehérvárról kivezető budai uton, Kisfalud pusztán át, 703 m hosszúságban.

- 216 -

1.sz. térkép
A móri uradalom kiterjedése
a XIX.sz. elején

- 217 -

2.sz. térkép
A móri uradalomhoz tartozó
vámútak 1804

Magyarország Fejlesztéséért György Cs. Nagyágának hazafini igyekezetek hatálos Előmozdításának ajánlják Görög és...

A vámutak elhelyezkedését a 2. sz. térkép mutatja.

A csaknem 30 km hosszú vámút fontos kereskedelmi útvonal volt, hiszen Fehérvárról akár Győr, akár Buda felé indult is el a kereskedő, a város határánál rögtön a móri vámba botlott. A győri úton Keresztesnél, a budai úton Kisfalud pusztánál állott az uradalom vámszedője. A 30 km vámút felosztása a birtokosok között igen pontosan történt, ami a birtokviszonyokat is mutatja :

- a teljes vámút felét, vagyis 15 km-t, Lamberg gróf birtokolt és tartott karban,
- a fennmaradó másik felet / 15 km-t / báró Perényi, gróf Luzsénszky és gróf Bethlen birtokolta.

A pontos felosztás / a karban tartandó felépítmények megjelölésével / a következő :

1./ Báró Perényi tartotta karban a Fehérvár határától Keresztesig, majd Keresztes felett Söréd felé tartó utat. Két híd volt készülőben : egy a falu alatt már elkészült, a másik a falu felett / a hegyekből folyó víz levezetésére / még hátra volt. A faluban is volt két híd.

2./ Gróf Lamberg Fülöp része Keresztes felett kezdődött, az igari hidon át Sörédig, innen Mór mezővárosig. Űvé volt a budai úton a Kisfalud pusztai vámút is. A 15 km hosszú szakaszon hét híd volt : a Mór-sörédi töltésúton két kőhíd, Igaron egy nagy híd /még nem kész/, Keresztesen két híd / felállítandó/, a kisfaludi két hídból is csak az egyik volt kész 1804-ben.

3./ Báró Luzsénszky a Lambergéhez csatlakozó részt birtokolta, ezen három híd volt. Ebből egy kőhíd már elkészült, két hidat fel kellett építeni.

4./ Gróf Bethlen birtokolta a vámutat Mór felett, Dobos pusztán át, a megye határáig. Itt három híd volt.

A móri vámon 1804-ben, az 1785. június 10-én megállapított tarifa szerint szedték a vámot. A tarifa keresztesi, dobosi és kisfaludi vámház előtt, mindenki számára látható helyen, ki volt függesztve. /9/ A tarifa a következő volt. /10/

1. számú táblázat. A móri uradalom vámterifája

M e g n e v e z é s	d é n á r
egy ökör vagy bika	1
két tehén	1
két borjú	1
paripa / vásárra /	1
paraszt ló	1/2
öt juh vagy kecske	1/2
10 bérány /Szt.János nap után/	1/2
hízott dieznó	1/2
két rendes dieznó	1/2
négy db egy éves dieznó	1/2
két lovas kocsi	3
három-négy lovas kocsi	4
négy ökrös szekér	5
hat-nyolc ökrös szekér	8
három-négy lovas kocsi	7 1/2 közepesen ter- halva
négy ökrös szekér	10
hat ökrös szekér	15
bármilyen, bárhogy terhelt kocsi	20
egy személy, egy lóval	1
bármilyen személy	1

A vám nem volt magas. Gróf Festetics György pl. 1803-ban a pen-
telei vámon egy rakott szekér után 10, egy igásállat után 5, egy
üres szekér után 5, egy db marha után 5, egy db juh vagy sertés u-
tán 1, egy személy után 1 2/3, egy db tele zeák után 1 2/3 dénárt
szedett./11/

A móri vámutról 1825-ben hallunk ismét. Ez év augusztusában a
kiküldött megyei deputáció jelentette, hogy a móri utban, az igari
hegyháton, a vízmosás károkat okozott. Megállapították, hogy a le-
zuduló víz nemcsak az utban, hanem az árok mellett fekvő szántóföl-
dekben is nagy kárt tett, mely előbb-utóbb az ut leomlásához vezet.
Javasolták, hogy a hegyháton lévő ut árkanak partját vesszőfonással
erősítsék meg, a medret kővel rakják ki. A móri uradalom felajánlot-
ta a szükséges vesszőt, karót és követ, csupán a munka, a fuvarok és
a felügyelet díját kérte a megyétől. A megyei közgyűlés elfogadta az
uradalom ajánlatát./12/

A vámutak felmérése / melyet Csapó Benjámín megyei mérnök készítette/, összeírása és felosztása alapján biztonsággal állapíthatjuk meg az 1804. évi birtokviszonyokat. E szerint a móri uradalom fele a gróf Lamberg, másik fele pedig a báró Luzsénszky, gróf Bethlen és a báró Perényi családok kezében volt. A birtokrészeket a családi kapcsolatok ellenére külön-külön igazgatták. Nem jutott viszont vámut az ugyancsak birtokos gróf Berényi családnak. De volt birtoka Mórrott a fehérvári postamesternek / Karnovitsnak / is, aki 1795-ben megvette az uradalom kecskehegyi szőlőjét./13/

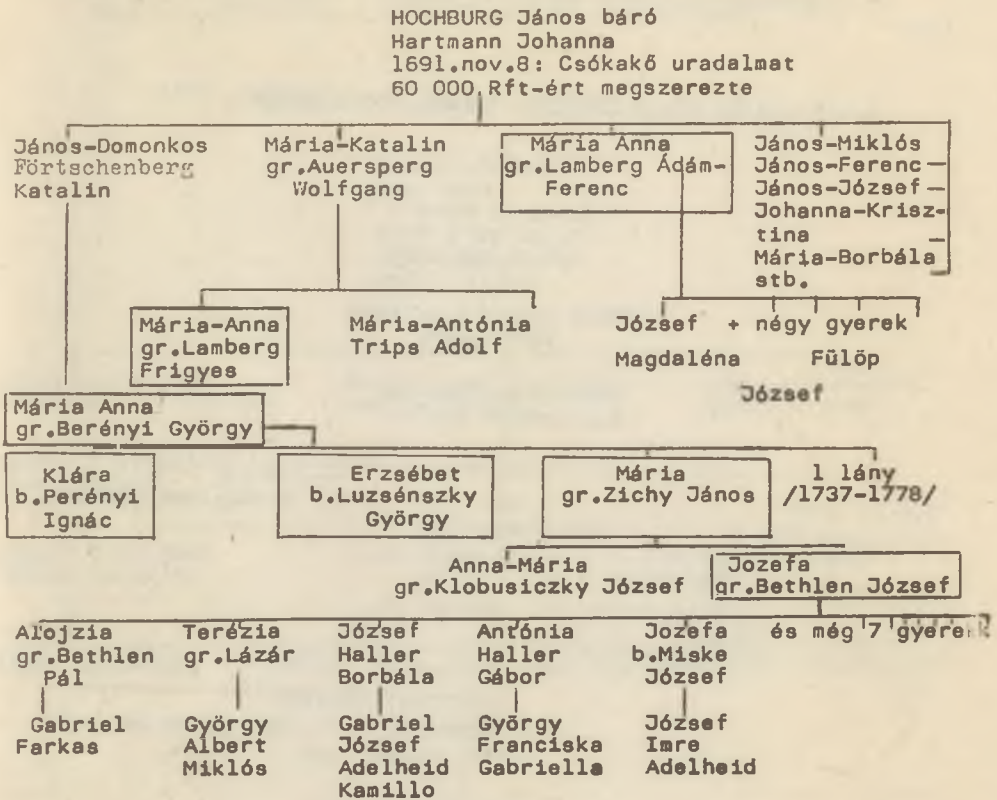
Az uradalom felét bíró özv. gróf Lamberg Ferencné / született Nádasdy grófnő/ 1798-ban meghalt. Az uradalom örököse Lamberg Fülöp lett. 1807. május 27-én bekövetkezett haláláig ő volt Mór legnagyobb földesura. Őt özvegye, Lamberg Fülöpné, született Luzsénszky Borbála, majd 1826-tól fia, Fülöp követte. Az uraság 1815-ig Pozsonyban, ezt követően Mórrott lakott. Törös, Vaja és Árki pusztán a Lambergek mellett csak a Berényieknek voltak cenzuális földjeik./14/ 1821-ben Keresztes falut és Szent Borbála pusztát " a Hochburg ivadék " báró Perényi Imre eladta gróf Károlyi Györgynek. /15/ 1826-ban a Lamberg részt az alábbiak szerint osztották fel: /16/

- 1./ Lamberg Fülöp része : Zámoly és a környező puszták, Borbála, Kerékszenttamás, Veleg,
- 2./ Lamberg Teréz része : Mór község fele, Törös, Timár, Dobos, Árki, Vajal, Csóka,
- 3./ Lamberg Rudolf része : Csákkerény, Orond, Gánt, Kápolna, Kiszfalud / Rudolf ezt a részt már 1824-ben birtokba vette/ .
- 4./ Lamberg Mária örökösei / gróf Festetics Krisztina, Géza és Gizella / kapták : Pátka, Ság, Nyék, Ikrény és Lesvár.

1831. január 18-án a megyei közgyűlésen - az adósságok könyvébe való bejegyzés végett - felolvasták özvegy Lambergné 40 000 v. Ft-ról szóló, gróf Waldstein József Vince részére kiadott adóslevelét. A közgyűlésen a móri uradalom ügyésze, Körmendy Sándor, a bejegyzésnek ellent mondott, mivel a 40 000 Ft " per alatt " volt./17/ Ugyanabban az évben Perényi Imre Csurgót és Igart gróf Károlyi Györgynek adta el. Ekkor került Csurgó a Károlyiak kezébe. /18/ 1842-ben kisebb birtok kiigazítása / földcserére / került sor a Lamberg és a Luzsénszky uradalmak között./19/

Amint a fentebb elmondottakból kitűnt, a tárgyalt korszakban Mórrott a Lamberg, Luzsénszky, Berényi, Perényi, Bethlen családok birtokoltak. A birtokviszonyok jobb megértése céljából - az Országos Levéltárban őrzött családi levéltárak adatai alapján - összeállítottam a Mórrott birtokos családok leszármazási táblázatait.

2. sz. táblázat. A Hochburg család leszármazása. /20/

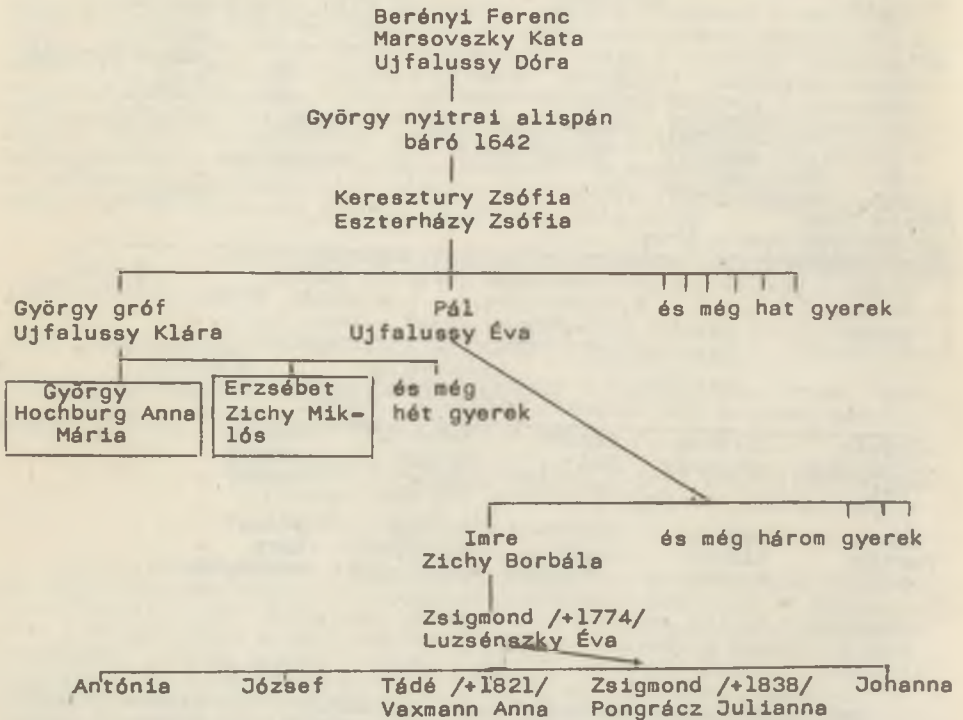
Kétségtelenül a Hochburg család nemzedékrendje adja a legvilágosabb képet a birtokos családok leszármazásáról. A birtokot szerző báró Hochburg János és Hartmann Johanna lányát, Mária Annát gróf Lamberg Ferenc vette el, unokáját, ugyancsak Mária Annát, Lamberg Frigyes. A másik unoka / János Domokos lánya / gróf Berényi György felesége lett. Egyik lányukat, Klárát, báró Perényi Ferenc, a másikat, Erzsébetet, báró Luzeňszky György, a harmadikat, Máriát, gróf Zichy János vette el. Ez utóbbi házasságból született Zichy Jozefa / gróf Bethlen József neje /.

Amint látjuk, a birtokosok sora világosan kitűnik magából a leszármazási táblázatból :

báró Hochburg
gróf Lamberg
gróf Berényi
báró Luzeňszky
gróf Zichy
gróf Bethlen

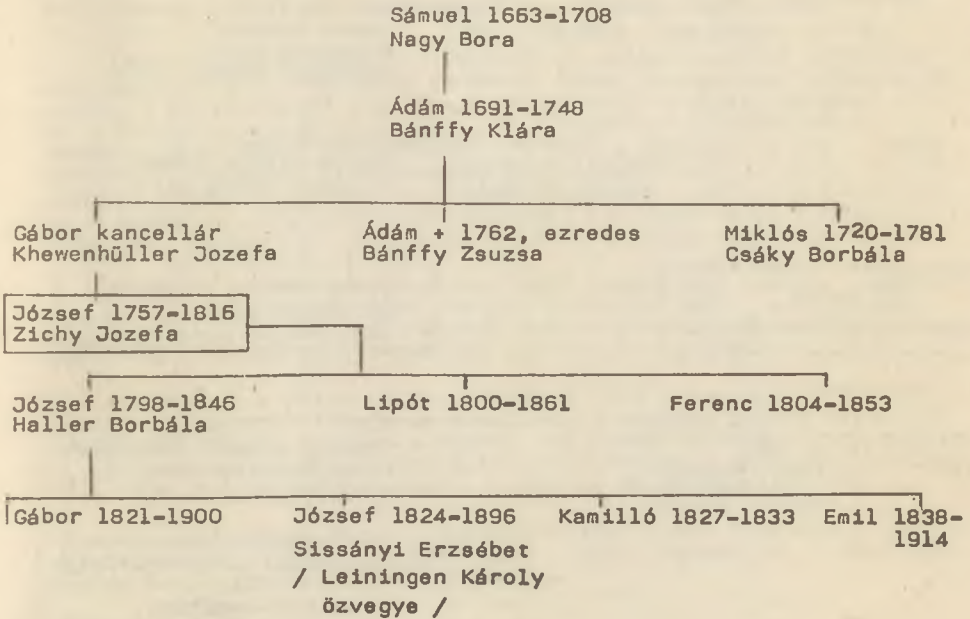
A továbbiakban a beházasodott családok leszármazását vizsgálom.

3. sz. táblázat. A Berényi család leszármazása. /21/

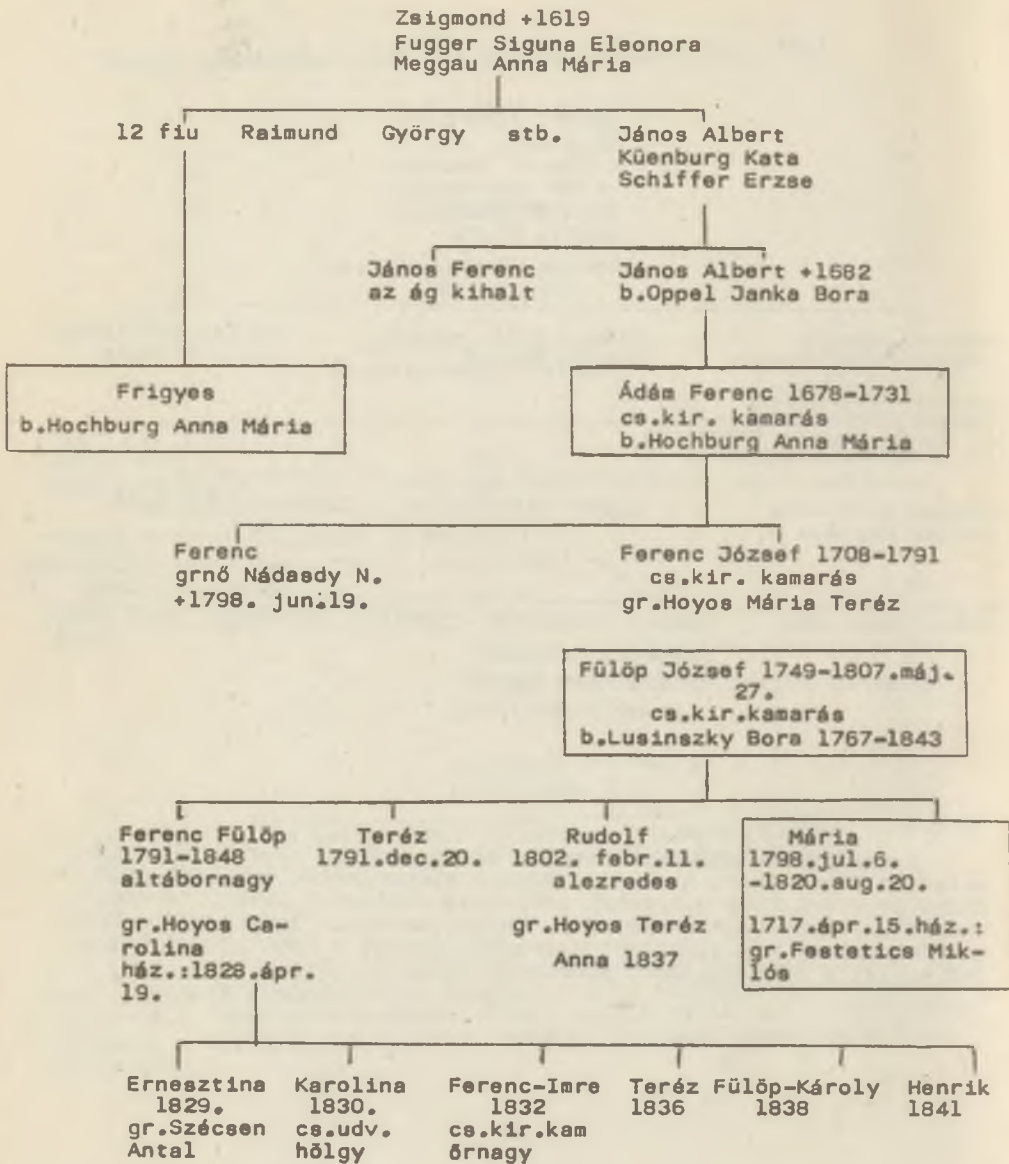
A Berényi családnak tehát négyszeres házassági kapcsolata volt mőri birtokos családokkal : Berényi György felesége Hochburg Anna Mária volt, Berényi Erzsébetet Zichy Miklós vette el, Berényi Imre felesége : Zichy Borbála, fiuk, Berényi Zsigmond Luzsénszky Évát vette nőül.

4. számú táblázat. A Bethlen család leszármazása. /22/

A táblázaton szereplő Bethlen Gábor erdélyi udvari kancellár, velencei követ volt. Az ő fia, József kincstárnok, vette el gróf Zichy Jozefát. Több gyermekük született : József, Lipót, Ferenc, Ludovika / gróf Bethlen Pálné /, Teréz, Antónia, Jozefa. /23/ Gróf Bethlen József kincstárnokon keresztül jutott a küüllővári Bethlen család a móri részbirtokhoz.

5. számú táblázat. A Lamberg család leszármazása. /24/

A Lamberg család Németországból eredt. Ősei között egy Fugger lányt is találhatunk. 1764-ben / 47.t.c./ Ferenc Antal, 1791-ben / 73.t.c./ Fülöp József kapott magyar honfiuságot. A családnak három fő vonala volt : bajor-osztrák, morva és magyar. A család cimere : négyfelé osztott pajzs, két mező ezüst és vörös mezőkre oszlik, a másik kettő arany udvarában fekete vizsla látható. A középpajzsban két egymással szembenálló, arany és ezüst pöttyös vadász eb van. A családnak a móri uradalmon kívül az alsóausztiai Ottenstein- és Gilgenburgban is voltak birtokai. A családi levéltárat is ott őrizték. /25/ A család németországi ága főúron, elsőszülöttségi joggal, a római birodalmi hercegi címet viselte./26/

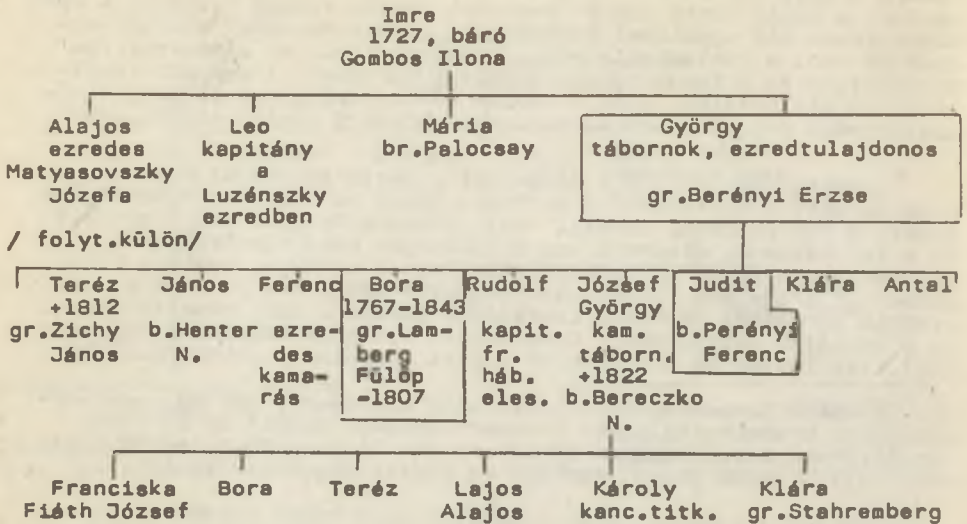
Lamberg Ádám Ferenc / 1678-1731 / vette feleségül Hochburg Anna Máriát, a birtokszerző Hochburg János és Hartmann Johanna leányát. A birtokszerző unokája pedig Lamberg Frigyes felesége lett. Ez a két házasság alapozta meg a Lamberg móri részirtokát. Hochburg Anna Mária és Lamberg Ádám Ferenc unokája, Lamberg Fülöp József / 1749-1807 / Luzsénszky Borát / 1767-1843 / vette el. Ez utóbbin keresztül jutott a Luzsénszky család a móri részirtokhoz. Az ő unokájuk volt Lamberg Ernesztina, kit gróf Szécsen Antal vett nőül. Itt léptek be a Szécsenek a móri uradalom részirtoklásába.

A másik birtokos, a reglicei báró Luzsénszky család, Lengyelországból eredeztette magát. Magyar birtokot Rudolf és I. Lipót idejében nyertek. 1727-ben kaptak magyar báróságot. A család nemcsak Fejér, hanem Abauj, Szatmár és Nógrád megyékben is élt.

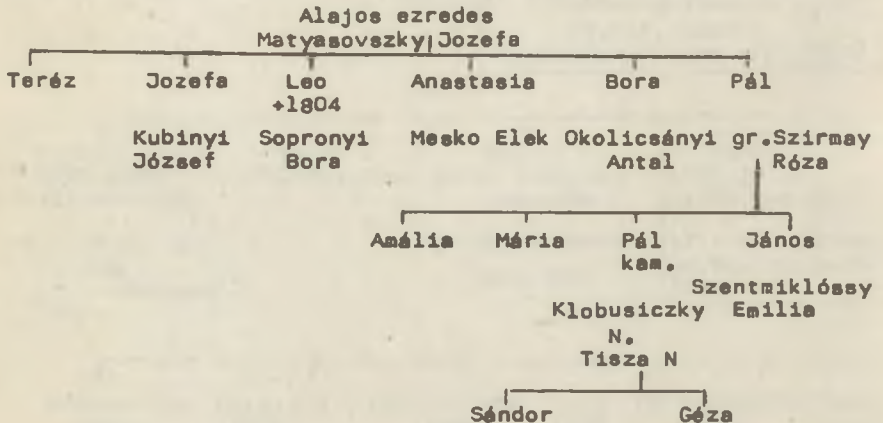
Cimerük : a pajzs vörös udvarában zöld téren ágaskodó fehér griff ragadozásra kinyújtva első lábait. A pajzs fölött bárói korona, azon sisak. Mögötte oldalról egy vörös elefánt-ormány nyulik ki. /27/ A családból nagyobb hírnevet Luzsénszky János / 1790-1857/ és Mihály / 1817-1863/szerzett, irodalmi munkásságával. /28/

A Luzsénszky Borán / Lamberg Fülöp József felesége / keresztül lépnek be a birtoklás rendjébe. A másik kapcsolat : Luzsénszky György Berényi Erzsébetet vette nőül.

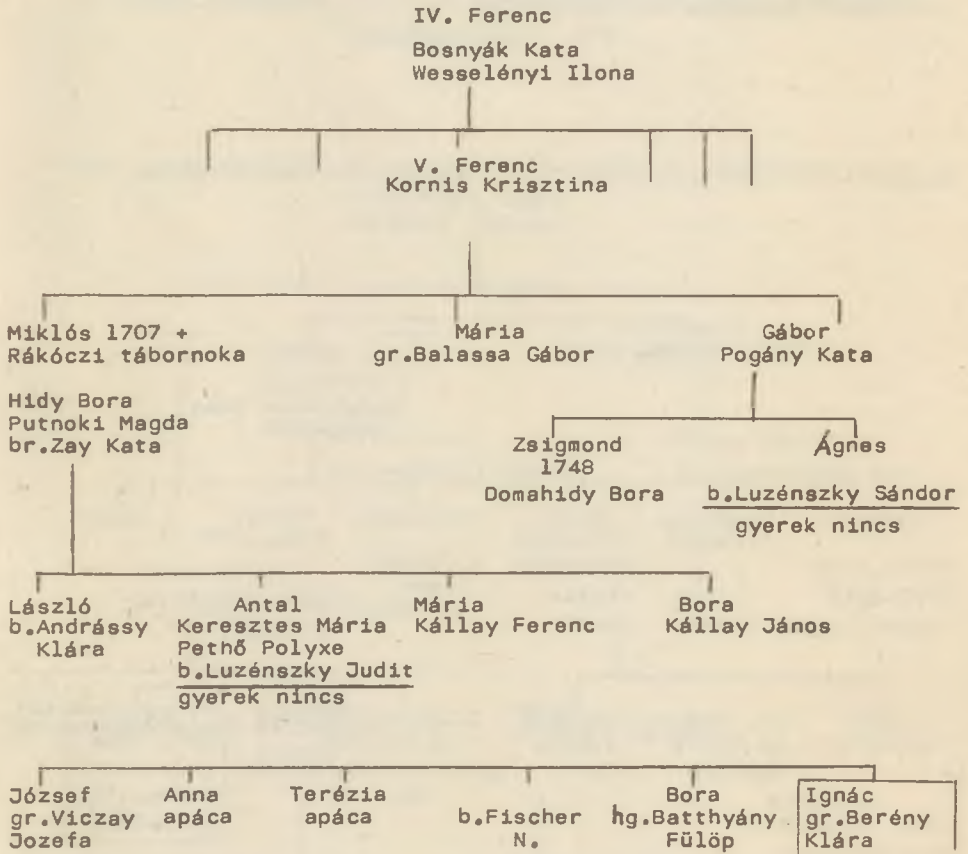
6. számú táblázat. A Luzsénzky család leszármazása. / 29/

Alajos ezredes ága:

7. számú táblázat. A perényi Perényi család leszármazása/30/

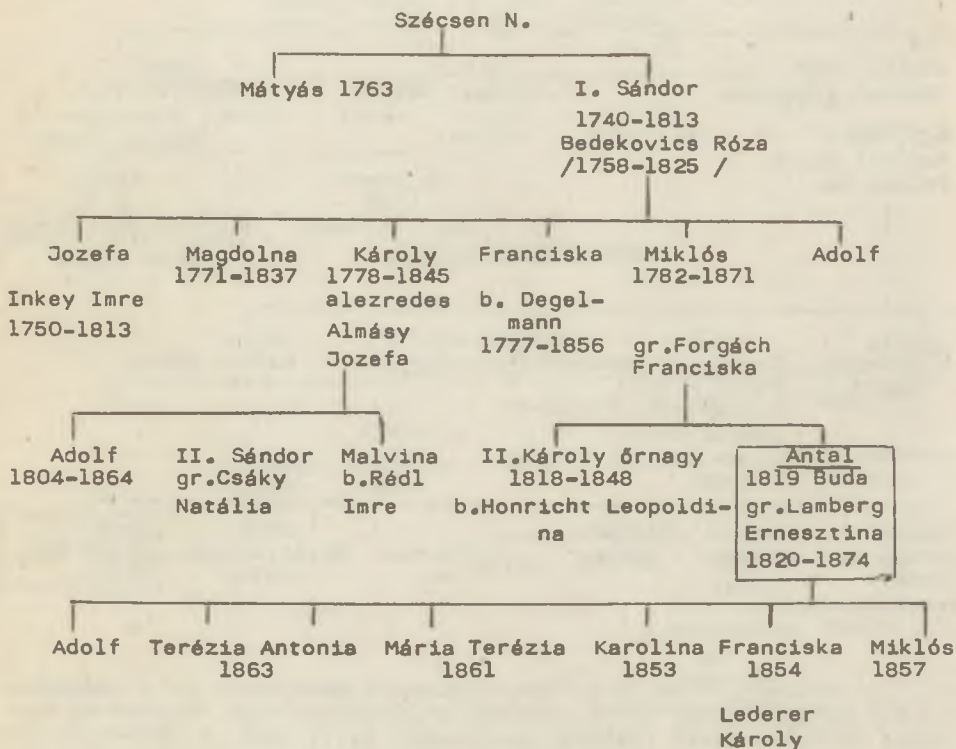

A Perényi család tehát két alkalommal házasodott be a Luzsénszky családba. Perényi Ágnes Luzsénszky Sándorhoz ment férjhez és Perényi Antal harmadik felesége Luzsénszky Judit volt. A Perényiek révén egy Balassa is megjelent Mórton. Báró Berényi László már Fehérvárcsurgón született. /31/

Viszonylag későn, korszakunk végén, Lamberg Ernesztinával kötött házassága révén került be a móri földesurak közé temerini gróf Szécsen Antal, birodalmi és belső titkos tanácsos, a Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja. /32/ Ernesztin apja, Szécsen apósa az a Lamberg Ferenc Fülöp volt, akit 1848-ban a pesti hajóhídon megöltek. Maga Szécsen 1848 előtt és után megrögzött aulikus volt.

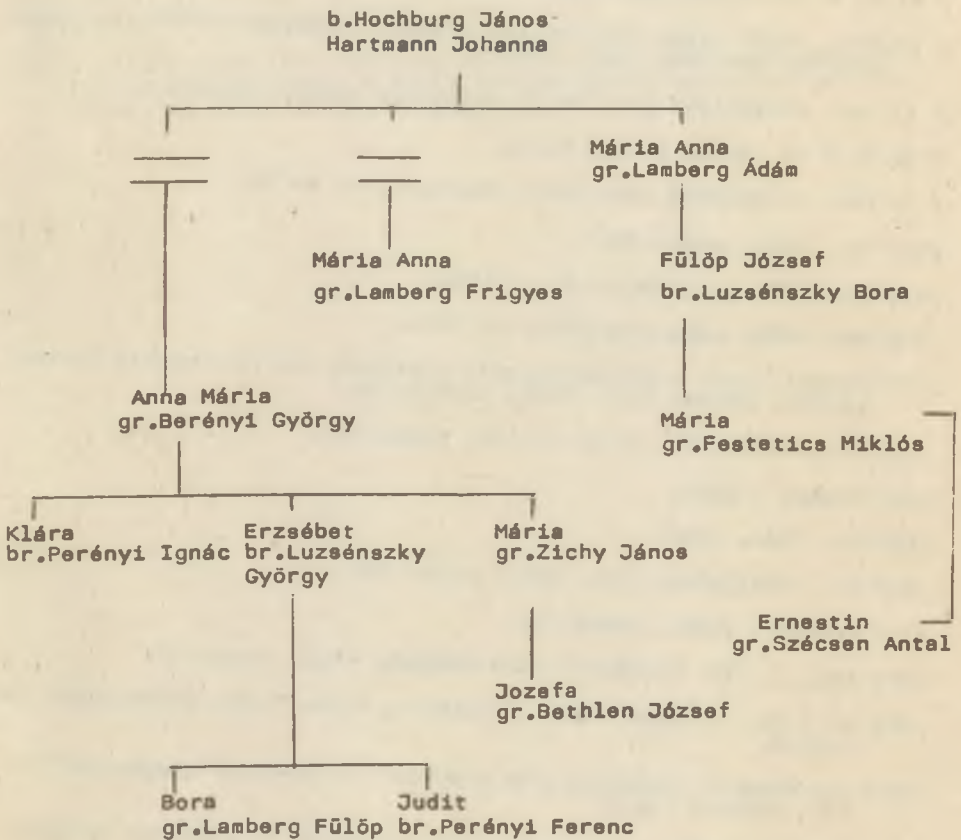
A család leszármazása a következő :

8. számú táblázat. A temerini Szécsen család leszármazása. /33/

Befejezésül közlöm a móri uradalom birtokosainak / birtokszerzői-
nek / általam összeállított táblázatát.

9. számú táblázat. A móri uradalom birtokosainak leszármazása
/birtokszerzők/ /34/

Jegyzetek

- / 1/ Károly János : Fejér megye története, III. Székesfejérvár 1899. 286.köv.1. és Turul, XII.k. Budapest 1893. 47-48.
- / 2/ OL. P. 56. Bethlen család levéltára Fasc. 61. XXV. No. 1.
P. 49. Berényi család levéltára Fasc. 62. No 1-7.
P. 707. Zichy család levéltára Fasc. 46. et M. No 8, 5.
- / 3/ Az urbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában, Budapest 1970. I. Dunántúl. 110.
- / 4/ OL P 707. Fasc. 216. et M. No 8.
- / 5/ OL P 707. Fasc. 216. et M. No 5.
- / 6/ FmL, Fejér megye történetére vonatkozó jegyzetek. Kéziratgyűjtemény, Mór 1781. 212. 1.
- / 7/ FmL, Közgyűlési jkv. 1803. augusztus 30-31. No 976.
- / 8/ OL P 56. Fasc. CLXXV. No 2.
- / 9/ FmL. Közgyűlési jkv. 1804. február 7-8. No 28.
- /10/ Uo. 1785. junius 10.
- /11/ Uo. 1803. november 8-9. No 1230.
- /12/ Uo. 1825. augusztus 9-11. No 1084.
- /13/ Seidel Ignác : Chronologische Erzählung der Herrschaft Csóka-kő-Mór, Steyer 1898. 1795. április 26.
- /14/ FmL, Térképtár, No 8, 15, 81. 1820-1823.
- /15/ Seidel : 1821.
- /16/ Uo. 1824, 1826.
- /17/ FmL, Közgyűlési jkv. 1831. január 18.
- /18/ Seidel : 1831. junius 16.
- /19/ FmL, V. Mór mezőváros. Szerződések. 1842. július 6.
- /20/ OL P 56. Bethlen család levéltára. Fasc. CLXI. Genealógiák, No 14/1-2.
- /21/ Pap Gáborné összeállítás alapján / P szekció, kiegészítő kötet, kézirat, OL /
- /22/ Bakács István : P szekció kisebb családi és személyi fondok, I. Budapest 1968. 129.
- /23/ Nagy Iván : Magyarország családai. II. Pest 1858. 88-89.
- /24/ Nagy Iván : IV. 17.

- /25/ Nagy Iván : IV. 16-17.
- /26/ Magyar nemzetségi zsebkönyv, Főrang. I. Budapest 1888, 8, 154.
- /27/ Nagy Iván : IV. 206-207.
- /28/ Szinnyei József : Magyar írók élete és munkái, VIII. Budapest 1902. 155-156.
- /29/ Nagy Iván : IV. 588.
- /30/ Nagy Iván : IX. 229.
- /31/ Nagy Iván : IX. 239.
- /32/ Magyar nemzetségi zsebkönyv, Főrang. I. Budapest 1888. 234.
- /33/ Uo. 233-234. és Nagy Iván : IX. 537.
- /34/ A táblázatban csak azok szerepelnek, akik házasság útján birtokrészhez jutottak. A többi családtagokat még akkor sem említem, ha nevük különben ismeretes.

István KÁLLAY :

Die Genealogie der Besitzer des Herrschaftsgutes Mór in den Jahren
1691-1848

Im Mittelalter waren die Familien Csák, Rozgonyi, Egerváry, Kanizsai und Nádasdy die Besitzer des Herrschaftsgutes, das zur Burg Csókakö / Bezirk Fejér / gehörte. Vom Jahre 1671 gehörte das Herrschaftsgut zur Schatzkammer, zwischen den Jahren 1678 und 1688 besaß es György Széchenyi, der Erzbischof von Kalocsa. Der Herrscher gab dem Heereslieferanten János Hochburg und seinen Erben von beiden Geschlechtern das Gut im Jahre 1691, mit Blutbann / Jus gladii / und dem Recht des Kirchenherrn, gegen 60 000 Rheingulden Lösegeld. um Herrschaftsgut gehörten sieben Dörfer und 25 Gehöfte. Seine Bedeutung wurde daruch bestimmt, daß auf dem wichtigen Handelsweg von Székesfehérvár nach Buda und nach Győr von ihm der Zoll erhoben wurde. Die Wälder und Weinberge der Gegend sicherten den Besitzern des Gutes ein hohes Einkommen.

Der Aufsatz beweist anhand der Abstammungstabellen der Gutsbesitzer, wie man die sonst unüberblickbaren Besitzverhältnisse mit Hilfe der Genealogie rekonstruieren kann. Er teilt die genealogischen Tabellen folgender Familien mit : Hochburg, Berényi, Bethlen, Lamberg, Luzsénszky, Perényi und Szécsen.

Aus den Tabellen stellt sich heraus, daß die Tochter und die Enkelin des Besitzerwerbers Hochburg je einen Lamberg geheiratet haben. So kam das Herrschaftsgut in die Hände der Familie Lamberg. Durch weiteres Einheiraten erschienen die Luzsénszkys, Perényis, Berényis, Bethlens, Zichys, Festetics ' bzw. am spätesten die Szécsens. Ihre Stelle an der Abstammungstabelle bestimmte gleichzeitig den auf sie fallenden Anteil des Herrschaftsgutes.

A Dunántúl településtörténetével foglalkozó konferenciákon most kapott - önálló szekció keretében - először nyilvánosságot a genealógia és a biográfia. Ezekhez szorosan kapcsolódnak a történelmi segédtudományok gyűjtőnév alatt számontartott egyéb tudományok is, így elsősorban a heraldika és a szfragisztika. Ezek nélkül a hazánkban hosszú múltra és értékes hagyományokra visszatekintő szaktudományok nélkül szinte lehetetlen a feudális kori történelem alapos, hiteles felmérése és megértése.

E korreferátum legfőbb célja ennek bizonyítása : egy reneszánsz címeres sírkőtörödékhöz kapcsolódva, címertani, pecsétani, és családtörténeti adatokból kiindulva - rövid életrajz keretében - diplomácia-, gazdaság és hadtörténeti, de művészettörténeti, sőt irodalomtörténeti oldalról is felvillantani a lehangoló középkori magyar királyság egy utolsó fényugarát. A korreferátum ilymódon kiterjeszteni igyekszik a szekció eredetileg megszabott kereteit, sőt korban is kilóg kisse az elsőrendűen vizsgálandó századok sorából, mert a XVI. század elejére, pontosan, a Mohács előtti évtizedekbe vezet. De mentségére szolgálhat helyi és időbeli aktualitása : néhány nap múlva lesz a tragikus kimenetelű mohácsi ütközet 450-ik évfordulója, amiről a bevezető előadás nyomán a konferencia teljes plénuma is illő módon megemlékezett.

1972 őszén a veszprémi várhegyen, a székesegyház főkapujától néhány lépésnyire, kábelfektetés közben a járdaszint alatt majdnem másfél méterre egy faragott kőlap töredékeire bukkantak. A töredékek közül egy olasz reneszánsz ízlésű címer egyik felét lehetett összerakni. A hasított pajzs bal felében két egymással keresztbe tett egyenes kard, a két meztelen penge között pedig ötszirmu rózsza látható. A pajzs jobb fele majdnem teljesen hiányzik, de a még látható indításokból megállapítható, hogy azt három balharánt pólya töltötte ki. A pajzs fölött levő rojtozott végű, keresztekkel díszített szalagbrázolás rögtön elárulta, hogy a pajzsot eredetileg püspöksüveg koronázta. A címer tehát valamelyik veszprémi püspöké lehetett, a kőlap, illetőleg a címer méretei pedig a sírkőre engedtek következtetni.

A heraldika és a szfragisztika segítségül hívásával hamarosan választ lehetett adni arra a kérdésre, hogy vajjon kinek a sírköve került elő, de a meghatározáshoz fontos támpontot szolgáltatott a képzőművészeti stílustörténet is, mert a pajzs formája jellegzetes olasz kartus, amelynek népszerű elnevezése reneszánsz löfeipajzs, az a XV-XVI. századi sisak és sisakdísz nélküli pajzscímer, amely elsősorban Itáliában volt közkedvelt és közismert és különösen Firenzében a híres reneszánsz paloták homlokzatán / Strozzi, Medici-Ricardi, Rucellai / ma is látható. Közép-Európában többnyire csak Magyarországon és Lengyelországban fordul elő. Sorba véve tehát a címerpajzs stílusa által körülhatárolt reneszánsz kori veszprémi püspökeket, kiderült, hogy Vitézi Alberten, Mátyás király kiváló humanista kortársán kívül - akinek címerével ellátott, alakos vörösmárvány sírkő töredéke a veszprémi székesegyház melletti Szent-György kápolnában látható - csak ketten, ifju Vitéz János és Berisz-

ló Péter haltak meg, mint veszprémi püspökök, az előbbi 1499-ben, az utóbbi 1520-ban, a többiek újabb egyházi tisztségeket szerezve még életükben elkerültek Veszprémből. Kettőjük címerét kellett tehát megvizsgálni, illetőleg összehasonlítani az előkerült töredékekkel. Az összehasonlítás során a heraldikai szakirodalom is adott némi támpontot, de a Siebmacher féle nagy címergyűjtemény magyarországi és horvátországi kötete sőt a Turul egyik cikke is - nyilván a nehezen kivehető pecsétlenyomatok alapján - tévesen közölte a Beriszlók címerét. Az Országos Levéltárban és a pozsonyi Városi Levéltárban fennmaradt eredeti címeres pecsétlenyomatokból azonban egyértelműen meg lehetett állapítani, hogy a címer Beriszló Péteré.

Beriszló Péter, horvát nevén Petar Brislavic fél évezreddel ezelőtt 1475-ben született a dalmáciai Trogirban, / régi nevén Trau / feltehetően abból az előkelő boszniai családból, amelynek tagjai a törökök előnyomulása elől Szlavóniába húzódtak. Később egyik águk - mivel a Hunyadiak pártjával szemben az osztrák pártot támogatta - Mátyás király korában a dalmáciai Klisz / Clissa / várába, majd onnét tovább, az akkor velencei fennhatóság alatt álló Trogirba menekült.

Személye és működése szorosan összeforrott a magyar királyság XVI. századi történetének első két évtizedével. Életrajza rövid ismertetésének különleges aktualitást ad az is, hogy most néhány nap múlva emlékezünk meg a korszakot záró mohácsi ütközet 450-ik évfordulójáról. Jellegetes reneszánsz egyéniségében - a kor szokásához híven - szétválaszthatatlanul ötvöződött egybe a főpap, az államférfi, a diplomata és a hadvezér. Egyik első tagja annak a - legtöbbször rokoni szálakkal is összekapcsolt - délszláv eredetű, rendszerint dalmata, olaszos műveltségű magyarországi főpapsorozatnak, amely az államvezetés és diplomácia területén oly jelentős szerepet töltött be a XVI. századi Magyarország történetében. Közeli rokonságban állhatott Beriszló Bertalannal, avránai perjellel, a legnagyobb és leggazdagabb magyarországi egyházi lovagrend előljárójával, az ugyancsak trogiri születésű Statileo János felsőrácsi prépost, aki később, mint erdélyi / gyulafehérvári / püspök János király hűséges diplomatája lett, vagy unokatestvére, vagy unokaöccse volt az egyik forrás szerint consobrinus, a másik szerint ex sorore nepos /. Ennek unokaöccse ifjú Statileo János sümegi főesperes volt, unokahugának Statileo Margitnak és a dalmáciai sibeniki / régi nevén Sebenico / születésű Verancsics Ferencnek a házasságából született Verancsics Antal esztergomi érsek, a neves magyar történetíró. Ennek ismét unokaöccse Verancsics Faustus veszprémi várkapitány és csanádi püspök, és valamilyen leányági rokonságban állott Beriszló Péter az ugyancsak trogiri / Trau / származású Domitio családdal is, amelynek egy tagja Domitio aliter Beriszló Jeromos egri nagyprépost volt a XVI. század derekán. A rokoni kapcsolatokat és az egyházi javadalmakat jelentő Stallumokat a mellékelt leszármazási táblán lehet figyelemmel kísérni. De ehhez a sorozathoz számíthatjuk - ha a rokoni kapcsolatot nem is tudjuk kimutatni - Brodarics István váci püspököt a neves történetírót és Utyeszenovics, másképpen Martinuzzi vagy Fráter Györgyöt is, a magyar történelem egyik legérdekesebb és legvitatottabb nagy alakját, a barátból lett bíborost, Magyarország és Erdély kormányzóját.

Beriszló Péter pályája egyházi vonalon indult el. Valószínű, hogy tekintélyes rokonai révén került Magyarországra, a humanista Váradi Péter kalocsai érsek udvarába. A Beriszlók a XV. és XVI. szá-

zad fordulóján jelentős állami tisztségeket töltöttek be, s az ország zászlósurai közé számítottak. Ferenc többször jajcai bán, a törökök elleni védelem e kulcshelyének oltalmazója volt, János Rác-ország despotája címet viselte, a már említett Bertalan pedig vránai perjel tisztét töltötte be. A két előbbi grabarjai előnévvel emlegetik a források, szemben a trogiri Péterrel, de sem az ők családi kapcsolata, sem a Bertalané nem egyértelműen tisztázott Beriszló Péterrel.

Beriszló Péter már 1501-ben királyi titkár lett, s rendszeresen résztvett a királyi tanácsban. 1502-ben kezdődött diplomáciai szereplése. A király Rómába küldte, hogy a törökökkel kötött békéhez megnyerje a pápa hozzájárulását. 1504-ben Velencében tárgyalta. 1510-ben Miksa császárnál járt a Velence-, illetve török-ellenes cambray-i liga ügyében. 1511-ben Lengyelországban, 1511 és 1512 fordulóján ismét a szentszéknél és Miksa császárnál találjuk. Beriszló ott volt Bakócz Tamásnak, a pápaválasztáson is esélyesen induló, mérhetetlenül gazdag és hatalmas esztergomi prímásnak római kíséretében. Bakócz javaslatára II. Gyula a nagy reneszánsz pápa és Miksa császár között Beriszló volt a személyes közvetítő. Ő vitte a béke feltételeit és a pápa arany rózsáját a császárhoz. Utódjával, a Medici családból származó X. Leóval is közvetlen kapcsolatot tartott fenn.

Közben az egyházi ranglétrán is gyorsan emelkedett. 1507-ben fehérvári prépost, 1512-ben veszprémi püspök lett. A pápa a biborosi kalapot is kilátásba helyezte számára, s ebben V. Károly császár is támogatta, de ellenségei meghiúsították ezt a tervet.

Világi pályafutása még magasabbra ivelt. 1513-tól 1516-ig, II. Ulászló király haláláig királyi kincstartó, az ország pénzügyeinek legfőbb intézője volt. Palotája a budai várban, a mai Uri utcában állott. Egyidejűleg Horvátország, Dalmácia és Szlavónia bányájává is kinevezték és ezzel elnyerte az ország egyik legmagasabb, és azokban az időkben talán a legfontosabb hivatalát. Ezt a két tisztséget : a kincstartóságot és a horvát bányágot rendszerint egy emberre bízták Mátyás király óta, hogy egy kézben összpontosuljon a déli végek török elleni védelmének gazdasági, politikai és katonai irányítása.

A legnagyobb hírnévre azonban mint hadvezér tett szert. Attól kezdve, hogy átvette a déli bányások politikai és katonai irányítását, minden erejét az akkor meglehetősen önálló horvát, szlávon, dalmát és bosnyák területek védelmére fordította. Rendet teremtett a főurak önkényeskedésétől szenvedő Horvátországban, majd 1513-ban Zrinyi Miklóssal, Szluini Mihállyal és Beriszló Ferencsel együtt Dubicánál nagy győzelmet aratott a törökök felett. A pápa elismerésül megszentelt karddal és arany díszesekkel tüntette ki. Jajca várát többször is megvédte a törökök ellen. Természetes fia is egy török elleni csatában esett el.

Közben folyton azon fáradozott, hogy a törökök elleni védelemre anyagi segítséget szerezzen. De a magyar kincstár üres volt, a főnemességnél süket fülekre talált, a szlavóniai rendek is minden áron ki akartak bujni a katonai támogatás kötelezettsége alól, a külföldi uralkodók és a Habeburg császárok is csak ígértették a segítséget - az állandóan tervezett nagy kereszties hadjárat álma szertefoszlott -, mindössze a pápáktól kapott sűrű könyörgő leveleire időnként valamelyes anyagi támogatást. Az 1517-ben és 1518-ban aratott katonai győzelmeit sem tudta kihasználni a nyomorító élelmiszerhiány miatt.

Hét éven át megszakítás nélkül harcolt a déli végeken. Ezért egyházmegyéjét sem tudta személyesen kormányozni. Így legközelebbi rokonát, a már említett Statileo János felsőörsi prépostot bízta meg egyházi ügyeinek vitelével. Püspöksége alatt 1515-ben rendelte el a veszprémi zsinat - Magyarországon először - a rendszeres, pontos anyakönyvezést.

A szakadatlan végvári csatározások közepette érte a halál. 1520 május 20-án a Korenica patak mellett megvert török sereg néhány - leshelyen rejtőzködő - katonája oltotta ki az életét. Holttestét Biháceba vitték, onnan szállíttatta el Veszprémbe Statileo János, és temettette el a székesegyházban. A veszprémi káptalan számadáskönyvének egykoru latinnyelvű bejegyzése szerint a káptalan 1525-ben 100 köből bort juttatott Statileo János felsőörsi prépostnak, hogy annak az árából készíttesse el az elesett püspök sírkövét. Hogy a sírkő valóban el is készült azt egy egykoru kézírásos jelentésből biztosan tudjuk. A kéziratot az Országos Levéltár őrzi : A magyar nyelvű jelentés Bornemissza Pál volt veszprémi, de akkor már erdélyi püspököknek szól, a XVI. század derekán írhatták és a szemtanu hitelességével számol be arról, hogy milyen szomorú állapotban van Beriszló püspök sírja a veszprémi székesegyházban. Elmondja, hogy a várost elfoglaló törökök / 1552-ben esett el Veszprém / a sírt feldúlták és a sírkövet szétverték. A szemtanu pontosan feljegyezte a sírfeliratot is megjegyezve, hogy az a püspöksüveggel díszített címerpajzs alatt állott, és még a törés helyét is pontosan megjelölte a szövegben / a jobb alsó saroknál, ahová az évszámot vésték. / a latinnyelvű sírfelirat magyarul így hangzik :

Beriszló Péter
királyi kincstartónak,
Dalmácia, Horvátország
és Bosznia bánjának,
a kiváló püspökök
és jeles hadvezérnek
állította az alattvalók
szeretete a káptalan által
az Ur 1525-ik évében.

A szétvert sírkő egy jelentős darabja most végre előkerült. Nem csoda, hogy a föld mélye rejtegette, hiszen Veszprém, a legjelentősebb magyar végvárak egyike ötázor volt török kézben, és a szétvert székesegyház köveit a XVII. század második felében a vár erődítésére használták fel.

A címertörődék reneszánsz kori faragott köemlékeink sorát tovább gazdagítja. Mérete megegyezik a XVI. század elejéről ismert, többi címeres magyarországi sírkőével. Bár anyaga - mert nem vörösmárványból készült - és főleg épsége nem vetekedhet sok szép ismert hazai reneszánsz sírkőével, enyhén ívelt oldalú, hatszögletes lőfejpajzs formájával mégis előkelő és szinte egyedülálló helyet foglal el a magyarországi reneszánsz címeres sírkövek között. Egyetlen, anyagában is hozzá hasonló, vele majdnem pontosan egykoru hazai lőfejpajzsos, címeres sírkövet ismerünk, Johannes Furno, modenai ifjuét, amely a budai domonkosok kolostorának kerengőjéből nemrég - a budapesti Hilton-szálló építését megelőző műemléki felmérések során - került elő. A Beriszló sírkő a már említett kápte-

lani számadáskönyv bejegyzését figyelembe véve, feltehetően 1525-ben készült, egy évvel Mohács előtt, és így a közvetlen firenzei hatású, lehiggadt egyszerűségű, eredeti, itáliai cinquecento egyik legutolsó, szép, tiszta hajtása Magyarországon.

A Beriszló cimer tüzetesebb vizsgálata néhány figyelemreméltó heraldikai következtetésre is lehetőséget ad. Bár a cimer tökéletesen megegyezik a Beriszló Péter által használt cimeres pecsétek cimerképével, Siebmacher dalmáciai kötete szerint a trogiri Beriszlók ősi cimerképe pusztán a két keresztbetett egyenes pengéjű kard volt. A pengék közé a rózsza a Statileok ősi cimeréből került, de a Statileok is átvették a velük rokon Beriszlók ősi cimerképét, mert hiszen a Statileo János gyulafehérvári székesegyházban levő alakos cimeres sírkövén / 1542 / a Statileo nemzetség ősi cimere : a jobbharánt pólya fölötti rózsza mellett a hasított pajzs jobb felében ott látható Beriszlók egymással keresztberakott két kardja is, a francia királytól egyik követsége alkalmával kapott kitüntető cimerbővítés : a francia lilium kíséretében. A Beriszlókkal rokonságba került trogiri Domitio család cimerébe is beletették a két kardot. Ugy látszik tehát, hogy ebben az időben az egyes előkelőbb családok összeházasodásakor szokásban volt egymás cimerével saját ősi cimerüket kiegészíteni, de ugyanakkor már a királyi egyből történő cimerbővítés is divatozott. Megválaszolatlanul maradt még az a kérdés, hogy Beriszló Péter cimerébe honnan került a három balharánt pólya ? Erre konkrét megoldás egyelőre nem található. Mindezenetre igen érdekes, hogy Magyarországon a harántpólyák rendszerint az előkelő délvidéki, vagy itáliai familiák cimerében a leggyakoribbak. Hogy csak néhányat említsek : Ilyen a köztudottan délvidéki eredetű Tahy család ősi cimere, egy előkelő, ősi boszniai nemzetséggé, a Korsachichoké / Duco di Santa Saba / és firenzei eredetű / Ozorai / olasz nevén Scolari családé is.

Beriszló Péter politikai szereplését nehéz tárgyilagosan értékelnünk, mert az sok ellentmondással terhes. Bakócz Tamás híveként kezdte pályafutását, de hamarosan élesen szembekerült vele. A nagyraagyó és önző Bakócz a Velencei Köztársaságnak nyílt, vagy titkos, de állandó szövetségese volt, Beriszlót viszont dalmát származása a dalmát városokat leigázó Velence ellen szervezkedő párt-hoz kötötte és annak egyik vezére is lett. Sokáig azt az irreális tervet támogatta, hogy Dalmáciát vissza kell szerezni Velencétől a magyar korona számára. De emellett sohasem tévesztette szem elől, hogy hazáját elsősorban a török birodalom felől fenyegeti a legnagyobb veszedelem. Habsburg barát külpolitikát folytatott, de a belpolitikában Szapolyaival tartott. Az 1514-es parasztfelkelés leverésében - úgy tudjuk - tevőlegesen nem vett részt, de a horvátországi parasztságot keményen féken tartotta.

Történelmi szerepét és különösen emberi magatartását pozitívnak kell itélnünk. Egyházi karrierjét és javadalmaít, magánvagyonát, legmagasabb diplomáciai összeköttetéseit és minden elérhető anyagi erőforrást a déli végek védelmének szolgálatába állította. Ezért pályázott a zágrábi püspökség gazdag javadalmaira, de Bakócz elűtötte tőle, saját családjának szerezve meg őket. Ezért foglalta el erőszakosan Beriszló Ferenc örökségét. Ennek érdekében zálogosította el a vránai perjelség javait. Ezért küszködött a passzív szlavóniai rendekkel és ezért küldte a pápának és a császárnak megrázó panaszos leveleit, feltárva hazája elhagyatottságát és

szegénységét, a főurak széthuzását és önzését. Szinte az egyetlen jelentős államférfi volt a Mohács előtti tragikus évtizedben az önző, anyagi és szűklátókörű urak között, aki szilárd meggyőződéssel, a legsúlyosabb áldozatokat is vállalva, bátran és önzetlenül küzdött hazájáért. Sajnos megértésre sehol sem talált, sem a magyar főuraknál, sem a császárnál, sem az európai uralkodóknál, sem Velencénél. Mint kincstartó, a délnémet gazdasági érdekeltiségekkel szemben inkább az olaszokat támogatta, de az ország gazdasági erőforrásait nem sikerült kellőképp mozgósítani.

Halálát a király és a nép mélyen gyászolta és a kortársak szerint vele sirba szállott az egyetlen olyan hadvezér, aki az 1521-ben elesett Nándorfehérvárt, az ország déli védőbástyáját és kapuját még megvédhette volna.

Beriszló Péter elsősorban szűkebb hazáját, Dalmáciát és a déli bánságokat védelmezte, de rajtuk keresztül Magyarországot is. Bár a német császártól is folyton támogatást remélve, minden lehetséges nemzetközi kapcsolatot igyekezett kihasználni és hazája javára fordítani, végig hiven szolgált a magyar királyt. Seregében sok magyar katona szolgált. Így érthető, hogy nemzeti irodalmunk első végvári vitézi éneke éppen őróla született meg. 1515-ben : Szabatkay Mihály éneke Beriszló Péterről. Hadd idézzem néhány, a kor szellemét tükröző jellegzetes strófáját.

" Mind ti népek bankódjatok pispek
veszedelmén.
mert tudjátok, míg Isten segélé az ű jó
szerencsáját.
nem uralkodik terek császár az ű fején.

Im látjátok ellenségit sok helen meggyüzte
terekeknek sokaságát rólatok elizte....

Ahol vinak ű huszári, ott vigan osztóznak,
Ű szolgálai az morháért csak meg nem bántatnak,
Gyakor helen vigan laknak, mind magyaról szólnak...
Kenyereggyünk uristennek mi mind fejenkint
hogy ne hagyjon terekeknek dulia koroskint/=mindig/,
bátoritson viadlhoz minket mind fejenkint.

Ez éneket ezerütszáz tizenüt esztendőben
Szabatkay Mihály szerzé egy nagy jó kedvében
Egy szent Gyergynek innepében nemes kezdetében. "

A törökverő Beriszló Pétert - akár a Zrinyieket - a horvát nép méltán tekinti egyik legnagyobb nemzeti hősné. Emlékét kegyelettel őrzik szülővárosában Trogirban. A főtéri loggiás csarnokot díszítő hatalmas, lovas domborművét Ivan Mestrovic, a világhírű horvát szobrászművész alkotta. Családi címerével díszített szülőházát emléktábla jelzi, kőbe vésett címere pedig a városháza falán hirdeti dicső tetteit.

A magyar történeti szakirodalom alig foglalkozott Beriszló Péterrel. Tulajdonképpen csak egyetlen munkára, a Verancsics Antal összes műveinek függelékeként megjelent Beriszló latin nyelvű életrajzra szorítkozik, amelyet " Vita Petri Berislavi " címen Marna-

vich Tomkó János boszniai püspök irt meg és adott ki 1620-ban Vencében. Ezen kívül csak Margalits Ede Horvát történeti repertórium foglalkozik a Beriszlókkal és Beriszló Péterrel, legujabban pedig Kubinyi András irt Beriszló Péterről és budai szerepléséről - elsősorban gazdaságtörténeti szempontból jelentős - tanulmányt. Az igazi, nagy életrajzi feldolgozással mai napig adós a magyar történelmi szakirodalom.

Születésének ötszázadik évfordulójára mégis történt valami : Mint már említettem, elkészült széttört sirkővének ujrafaragott, szép rekonstrukciója, az egykori sirfelirat ujravésésével és a megmentett értékes töredékek művészi kiegészítésével. Koncz Pál restaurátor és Kovács János kőfaragó díjnyertes munkája a múzeumi restaurátorok színvonalas országos veszprémi kiállításának egyik legszebb darabja. A kiegészített sirkő előreláthatólag a veszprémi székesegyház Szent György kápolnájában, vagy altemplomában - talán éppen a legendás hírű pap-ban feldult sirja helyén, vagy annak közvetlen közelében kerül méltó elhelyezésre.

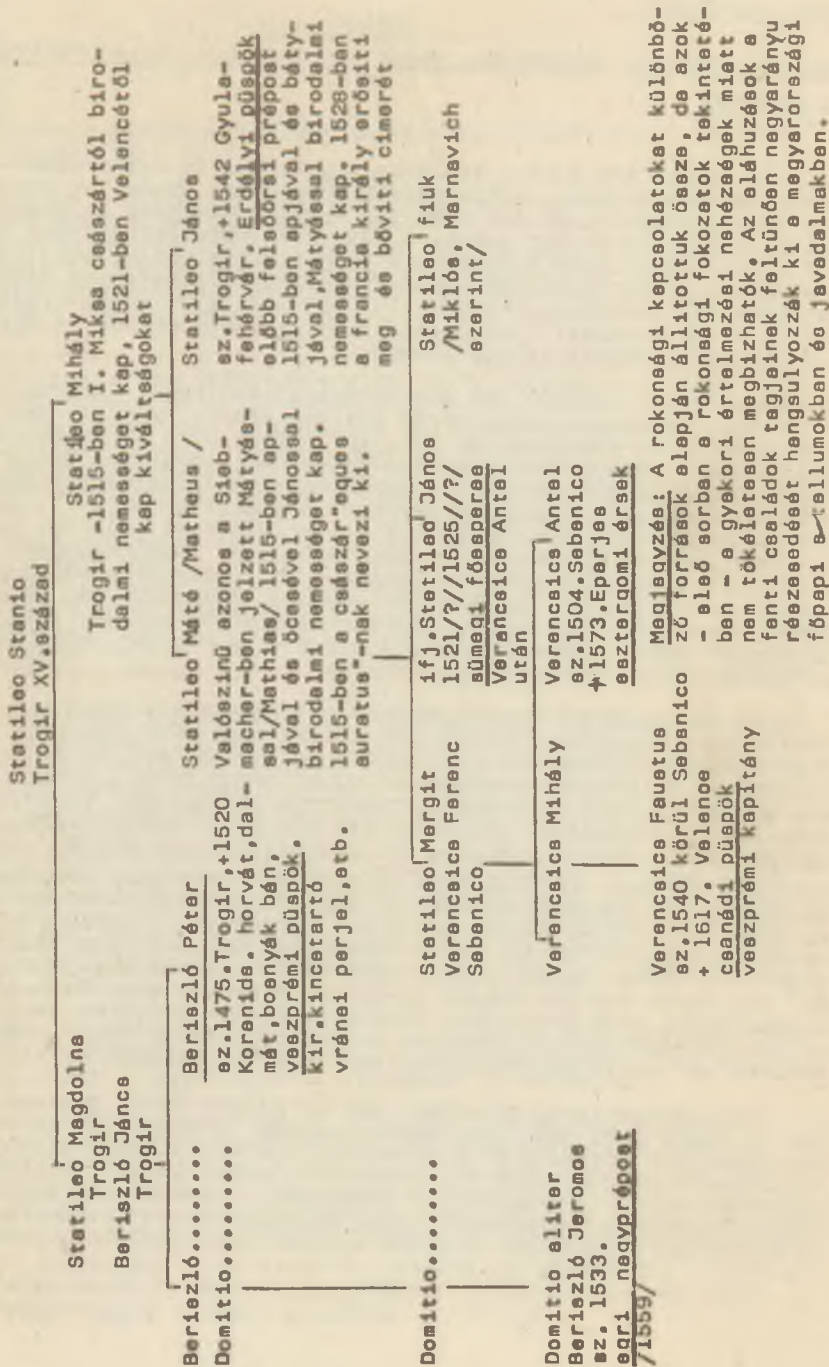
Jegyzet

A korreferátum szerzőnek a Veszprém Megyei Múzeumok Közleményeiben közelesen megjelenő " Beriszló Péter veszprémi püspök cimeres sirkőve " c. hosszabb heraldikai tanulmánya alapján - elsősorban az életrajzi és családtörténeti adatok kiemelésével - készült, ezért a vonatkozó jegyzetek és bibliográfia közlését itt mellőzzük.

Beriszló Péter kiegészített és restaurált címeres sírkő-
redéke a veszprémi Bakonyi Múzeumban

A Berieszlő /Berimlavici/, Statileo / Statilic /, Domitio és Vatanzio / Verancsics / családok rokonsági kapcsolatának vázlatos összeállítása

Megjegyzés: A rokonsági kapcsolatokat különböző források alapján állítottuk össze, de azok - elsősorban a rokonsági fokozatok tekintetében - a gyakori értelmzései nehézségek miatt nem tökéletesen megbízhatók. Az aláhúzottak a fenti családok tagjainak feltűnően nagyarányú rézaszedését hangsúlyozzák ki a megvároszági főpapi állumokban és javealmakban.

Péter NAGYBÁKAY :

Der Grabstein mit Wappen des Banus von Kroatien, Péter Beriszló,
in Veszprém

Im Jahre 1972 wurden die Bruchstücke des im Jahre 1525 verfertigten Renaissancegrabsteins mit Wappen des Banus von Kroatien, Péter Beriszló, in der Nähe des Doms in Veszprém im Boden zufällig gefunden. Es ist gelungen, die Wappenbruchstücke des von den Türken zerstörten Grabes nach heraldischen und sfragistischen Analysen zu identifizieren und seine Aufschrift aufgrund einer ungarischen Aufzeichnung aus dem 17. Jahrhundert zu rekonstruieren. Der Zeitpunkt und die Kosten seiner Herstellung wurden im Abrechnungsbuch des Domkapitels aufbewahrt.

Die Persönlichkeit und die Tätigkeit von Péter Beriszló, der unter dem Grabstein ruhte, waren mit den ersten zwei Jahrzehnten des ungarischen Königtums im 16. Jahrhundert aufs engste verbunden. Er war eines der ersten Mitglieder der - meistens durch Verwandtschaft verbundenen - ungarländischen dalmatischen Oberpriestergruppe südslawischer Herkunft und italienischer Bildung, die in der Führung des Staates und in der Diplomatie in der Gesellschaft Ungarns im 16. Jahrhundert eine sehr bedeutende Rolle spielte. Der in Trau geborene Beriszló war unter anderem mit János Statileo, dem Bischof in Siebenbürgen und Diplomaten des Königs János, in enger verwandtschaftlicher Verbindung und war durch den letzteren auch mit dem Erzbischof von Esztergom, dem Geschichtsschreiber Antal Verancsics verwandt.

In der charakteristischen Renaissancepersönlichkeit des Beriszló sind der Erzgeistliche, der Staatsmann, der Diplomat und der Heeresführer miteinander aufs engste verbunden. Auf seiner kirchlichen und weltlichen Laufbahn stieg er immer höher. Außer in dem Bistum in Veszprém zeichnete er sich als königlicher Gesandter, dann als Schatzmeister und vor allem als Banus von Kroatien, Dalmatien und Bosnien, weiterhin als ausgezeichnete Soldat und Heeresführer aus. Im Gegenteil zu den kurzsichtigen, materiell denkenden und egoistischen Herren und Erzgeistlichen seiner Zeit, zu denen auch Tamás Bakócz gerechnet werden kann, wendete er alle seine materiellen Kräfte zur Verteidigung der südlichen Grenzgebiete gegen die Türken an und nützte auch seine persönlichen Verbindungen mit dem Papst und dem Kaiser in deren Interesse aus. Im Laufe eines sieben Jahre lang dauernden, ununterbrochenen Streites, erreichte er auch bedeutende militärische Siege und fiel im Jahre 1520 in den Kämpfen auf dem Grenzgebiet, in der Nähe von Bihács.

Die Zeitgenossen glaubten, daß er allein fähig gewesen wäre, das im Jahre 1521 gefallene Nádorfehérvár erfolgreich zu verteidigen. Das kroatische Volk verehrt ihn als seinen Nationalhelden. Sein Name und seine Taten werden - außer seinem neulich zusammengestellten und ergänzten Grabstein - samt der Erinnerung an seine ungarischen Soldaten in einem Heldenlied aus dem Jahre 1515, im ersten in ungarischer Sprache aus den Grenzgebieten, bewahrt.

HOZZÁSZÓLÁSOK

A szekció előadásaihoz csatlakozó beszélgetés során először Iharosy József kért szót.

" Nagyon megtisztelő, de egyáltalán nem könnyű feladat egy tudományos szakmai konferencia " amatőr " részesének lenni, mert amíg a csupán kedvtelésből, - mintegy csak a maga szórakoztatására kutató és író amatőr könnyű lélekkel és szabad fantáziával kezdhették neki kedvtelésének, addig ezen a helyen már joggal kérhetik számon eddigi sáfárkodását. Ez a tény tagadhatatlanul nyugalansággal tölti el, mert kutatásaim indítóoka legalább is kezdetben, nem a tudomány szolgálata, hanem az egyéni tudnivágyás, ismeretnövelés és a nép iránti szeretet volt, párosulva a történelem iránti vonzódással, mely visszatekintésre késztetett, - tudni akaráván azt, hogy milyen összefüggésben és társadalmi meghatározottságban követték egymást annak a szűkebb településnek az eseményei, ahonnan magam is származom. Innen, az őseket kereső kutatásból indult el a Somogy multjában szerteszét leírtakból összeállító falutörténetem : - " Jákó története ", melyben sok birtokosnemes és jobbagycsalád leszármazásának felvázolása lett kutatásom eredménye. Ugyanigy, inkább csak a kedvtelés indított egy bácskai község életének és történetének a feldolgozására és arra is, hogy latinnyelvű okiratok alapján meghatározzam több, rég eltűnt középkori somogyi település helyét s felvázoljam Somogy 1350 előtti térképét is. Hasonlóképpen, minden társadalmi megrendelés nélkül dolgozom jelenleg a középkori Somogy életével foglalkozó szemelvénytárgyazon. "

Hangsúlyozva e kutatásokban a genealógiai megközelítés jelentőségét és hasznát, hozzászóló rámutatott a hazai anyakönyvezés kései indulására és általában elmaradottságára. " A legrégebbi Somogyközeli anyakönyvvel Pápán 1638-ból, Kanizsán 1690-ből, Légrádön 1694-ből Veszprémbe az ősi püspökség ellenére is csak 1703-ból, Nagybagjomban 1717-ből s Kaposváron 1731-ből találkoztam. A többi anyakönyv - kisebb-nagyobb eltéréssel - a 18. század derekáról való. " Így volt lehetséges, hogy " Jákó története " c. háromkötetes kéziratomban királlyal már az első király idejéből, birtokos nemesekkel 1316-ban, ellenben azzal a pórral, aki az előbbieket hatalmi alapját megteremtette, csak századokkal később, akkor is a török 1554-évi adójegyzékében találkoztam, majd 1703-ban, a megyei adóösszeírás során.

Ezidővel már szinte egyidejű az anyakönyv, így a feudális és kapitalista társadalom kizsákmányolt osztályainak korunkig eltelt küzdelmes harca a genealógia segítségével is kutatható. "

Következő hozzászóló dr. Zsolt Zsigmond főorvos volt : " Tudom, hogy a szekció mára kitűzött témakörébe egyáltalán nem vág bele a mondanivalóm, azonban az elnöklő ur szíves engedélyével pár szóval mégis megemlítem, hogy az eddig elhangzott előadások nem, vagy keveset foglalkoztak a földrajzi nevek vallomásával, holott azok igen hathatósan támogathatják a családtörténeti, genealógiai kutatásokat, különösen a középkor, a X.-XIII. századi történetekre, leszármazásokra vonatkozóan, hisz ebben a korban az oklevelek még vagy semmit, vagy nagyon keveset mondanak.

Legutóbb pl. reménytelennek látszó feladat megoldásába fogtam s megkísérleltem az Anonymus által említett bihari vezér : Menümarót történelmi szerepét igazolni s éppen a földrajzi nevek rendszerének vallomása alapján azt hiszem megbízhatóan sikerült igazolni, hogy Marót nemcsak hogy nem mesealak, de leánya Zolta-val való házassága végén a magyar főúri családok közé emelkedve, a X. századtól jelentős szerepet is be töltött történelmünkben. "

Ezt követte :

Zinner Tibor, Budapest Főváros Levéltárának munkatársa, hozzászólása, aki rámutatott arra, hogy " a társadalom mobilizációs tendenciáinak vizsgálatánál - legyen annak területe akár csak egy-egy család, csoport, réteg vagy társadalmi osztály - a genealógiának, mint segédtudománynak rendkívül nagy szerepe van ", a genealógia újszerű alkalmazási területére hívta fel a figyelmet.

" Budapest Főváros Levéltárában dolgozom, s az Ébredő Magyarok Egyesületével foglalkozom. Eddigi kutatásaim egy sajátos területéről szeretnék most beszámolni, mert úgy érzem, hogy az alapvetően levéltári forrásbázisú genealógiának is újabb forrásegyütteseket kell előtérbe helyeznie, mert csak így lehet felkelteni az érdeklődést szekciónk tárgya iránt. Ilyen újtipusú forrásegyütteseknek tartom a különböző korszakokból származó választói névjegyzékeket, valamint az ügyességi és bírósági pereket. Ez utóbbiakról szólnék most, a bűn " genealógiájáról ".

Az Ébredő Magyarok " rövid " történetük alatt - 1918 őszi alakulásuktól 1945-ös feloszlásukig - politikai bűnök halmazát követték el. Három nemzedékük, az alapító, terrorista, pretoriánus gárda szerepét betöltő nagy nemzedék, az 1920-as évek közepétől Gömbös kinevezéséig tevékenykedő, konszolidált és csak itt-ott ébredező második nemzedék, valamint a szélsőjobboldali reneszánszsal újjászülető harmadik nemzedék egyénenkénti és csoportos vizsgálatánál a házagos, töredékes levéltári iratanyagban belül a jogi iratok jelentették a legnagyobb segítséget. A politikai bűn - mint jelen esetben a genealógiai kutatás tárgya - az ÉME esetében tökéletesen kimutatta azokat a sajátosságokat, amelyek minden más egyesület tagjaitól megkülönböztették az ébredőket.

A Budapesti Királyi Ügyesség és a Budapesti Királyi Büntető-törvényszék, valamint a Budapesti Népügyesség és Budapesti Népbíróság ébredőkkel kapcsolatos büntetőperes irataiban olyan társadalomtörténeti vizsgálódásokra volt lehetőség, melyeknek eredményeképpen megismertük az ÉME társadalmi bázisát és annak alakulását a Horthy-érában, a három nemzedék közötti családi és politikai összefüggéseket, kapcsolatokat, az ébredők viszonylag szűk politikai vezető elitjének összetételét, a nyilaskeresztes mozgalom és az ébredők társadalmi bázisának egymáshoz való viszonyát.

A különböző korszakokból vett minták - 1920-1923, 1927-1932, 1936-1940, 1945-1949 - kimutatták az ÉME összetételében végbement eltolódást a jól szervezett lumpen elemektől a szalonfasisztáig, a robbantásos nemzetvédelmi osztagok tagjaitól a keresztény-nemzeti eszmét hűen szolgáló ügyvédekig, orvosokig, tisztviselőig, képviselőig. A vizsgált büntetőperes személyi részeiből kiderült, hogy igen szoros rokoni kapcsolat van a nemzedékek között. A hatalomban való részesedést tekintve még az alapítók, az első generáció volt a vezető az 1930-as években is, azonban az egyre jobban szűkülő tár-

sadalmi bázist a harmadik generáció adta. Ez utóbbiak radikalizmusuk miatt egyre jobban tolódtak, de nem lettek a nyilas mozgalom aktivistái.

A Bethlen-kormány időszakában lefolytatott perekben elsősorban nem a vezető csoport képviselői, hanem a városi kispolgárság alsó rétege és a tanuló ifjúság került a vádlottak padjára. Az ÉME-re szükség volt, s a szükség törvényt bontott. A középrétegek felső kategóriájából származó vezetők helyett csak a nemzetvédelmi osztatok egy-két aktivistáját büntették meg.

A második világháborús Teleki-kormány működése alatt keletkezett nyilas perekben alig találunk olyan nyilaskeresztes elitét, aki korábban ébredő lett volna.

Az 1945 utáni büntetőperek tanúsága szerint a népbíróságok nemcsak a háborús bűncselekményeket kérték számon - Budapesten és vidéken egyaránt -, hanem az azt megelőző népellenes tevékenységet is. Így kerültek bíróság elé a fehérterror lovagjai, az ébredő magyarok. Vallomásaik, személyi adataik, családi kapcsolataik igen fontos segítséget jelentenek a politikai- és társadalomtörténetírás számára.

Világossá vált, hogy a politikai életben elfoglalt helyzet az ébredők budapesti csoportjánál öröklődött. Apák és fiaik ugyanazon eszméért küzdöttek, mégha módszereik törvényszerűen mások is voltak. A kurzus folyamatos átalakulása jobbfelé az egyre erősödő radikalizmusukkal is mérhető, de mert szerepüket már eljátszották, egyre inkább a háttérbe szorultak. A számszerű csökkenés együtt járt az egyesületi élet fellazulásával, s a feloszlítás már csak az í-re feltett pontot jelentette.

Azt hiszem, hogy a családtörténetnek és a genealógiának az előbbieken vázolt igen kis időtartamban vizsgált felhasználása nem volt haszontalan. A mikrostrukturák vizsgálatánál alkalmazott módszerek megválasztása mindig a forrásbázistól függ. A bírósági anyagokban levő személyi részek, statisztikai adatlapok a kutatást nagy mértékben elősegítik. A későbbiekben hasonló módszerekkel a vidéki ÉME-csoportokat óhajtom majd megvizsgálni, s választ kapni arra a kérdésre, hogy miért csak a budapesti ÉME garnitúra volt a vezető, s miért nem "híglut" fel vidékről. "

A szekció vezető értékelését az általa vezetett szekció munkájáról lásd a záró ülés anyagában.

PLENÁRIS ZÁRÓULÉS

Rúzsás Lajos elnök :

Tisztelt Konferencia !

Eljutottunk a Dunántúl Településtörténete II. Konferencia záróüléséhez, amely értékeli a konferenciának az eredményeit. Fölkérem az egyes szekcióknak a vezetőit, hogy a szekció munkájáról számoljanak be az összülés számára.

Kérem tehát elsőként Wellmann Imrét, hogy a településtörténeti szekció keretében a mezőgazdaságtörténet problémáival foglalkozó ülés munkájáról terjessze elő a jelentését.

Wellmann Imre :

Tisztelt Konferencia !

Az első, településtörténeti szekció a/ része, mely a mezőgazdaságtörténet főbb problémáinak tárgyalását tűzte maga elé az 1767. és 1848. közötti időszakban, különös tekintettel a Dunántúlra, 1 bevezető előadás, 8 fölkért és számos önkéntes hozzászólás révén igyekezett elérni kitűzött célját. Mindez számottevően hozzájárult ahhoz, hogy a korszak agrárfejlődéséről konkrétabb és többoldalú képet alkothassunk magunknak.

A bevezető előadás azokat a főbb körvonalakat próbálta megrajzolni, melyekbe a kor mezőgazdaságáról szóló ismereteinket célszerű beilleszteni. Rámutatott arra, hogy a XIX. század első felében fokozódó igény nyilatkozott meg az agráréletünk tőkés fejlődésének kibontakozásához szükséges feltételek iránt. Ugyanakkor felvázolta azokat a gátló tényezőket is, melyek a tőkés fejlődés szélesebb körű kialakulását megnehezítették.

A hozzászólások az általános fejlődés képét számos részlet vonatkozásában mélyítették el a Dunántúl különféle tájait illetően. Különös érdeklődés kísérte azokat az új eredményeket, melyek a Baranya megyei Hegyháton a kistájak kialakulását és funkcionálását formáló történeti tényezőkre vetettek újszerű világosságot. Részletes vizsgálat alá kerültek egy somogyi nagybirtok településtípusai, nemkülönben azok a tényezők, melyek az agrárfejlődés során Esztergom megye településeire hatottak. Meglehetősen elhanyagolt kutatási területen hozott hasznos eredményeket a XVIII. és XIX. század fordulóján Somogy megyében létesített vízéptmények vizsgálata. Szóhoz jutottak a mezőgazdaság fontos ágai is : beható képet kaptunk a Somogy megyei állattartás és -tenyésztés problémáiról a reformkorban, s ugyancsak alapos kritikai észrevételek mutatták ki a gabonatermelés fontos statisztikai forrásának használhatóságát.

1828-i országos összeírásunk számszerű adatainak feldolgozása alkalmat adott arra, hogy Vas megye egy részének parasztgazdaságai helyzetéről részletekbe menő képet kapjunk.

Már az eddig elmondottak is mutatják, hogy a szekció tárgy és terület vonatkozásában egyaránt sokoldalúan igyekezett megközelíteni a kitűzött problémákat. Tette ezt általában a különféle - irodalmi, levéltári, néprajzi jellegű - források alapos felkutatásával és beható elemzésével. Kiaknázásukra általában helyes, követendő módszereket alkalmazott; külön ki kell emelni a vita során elhangzott elméleti-módszerbeli fejtegetéseket, melyek egyrészt a számítógépek alkalmazásának lehetőségeit és korlátait boncolták hasznosan, másrészt azzal a problémával birkóztak gondolatébresztő módon, hogy mai közgazdasági fogalmainkat mennyiben helyes és célravezető a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakára alkalmazni. Jó adatbázis és helyes módszerek sok tekintetben hasznos új eredményeket gyümölcsöztek.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a szekció munkája eredményes volt, új meglátásokkal és ismeretekkel gyarapította a Dunántúl agrárfejlődésére vonatkozó ismereteinket a tárgyalat korszakban. A szekció munkája, előadás, hozzászólások, élénk vita egyként hozzájárultak ahhoz, hogy konferenciánk számottevő építőkövének tekintsük s egyben kíváncsiság teszi, hogy településtörténeti tanácskozásaink folytatásában is elnyerje megillető helyét.

Rúzsás Lajos elnök :

Megköszönöm Wellmann Imrénék a beszámolóját, és felkérem Fügedi Eriket, aki az első szekciónak a várostörténettel foglalkozó ülését vezette, szíveskedjék a szekció munkájáról beszámolni.

Fügedi Erik :

Nagy örömmel vettem részt a konferencián, és vezettem a várostörténeti szekciót, élvezve és részesülve a szekció minden előnyében és hátrányában, abban ti., hogy a konferenciát teljes egészében nem tudtuk áttekinteni, viszont egy szűkebb munkaterületen belül gondolatainkat kicserélhettük.

A dunántúli városoknak főleg kézműveseiről és kereskedőiről kaptunk nyolc felkért hozzászólást, amelyek mind fegyelmezetten betartották az időtartamokat, nem is következett be túlfáradás. A program és az egymás után következő referátumok szépen kiegészítették egymást. A legszorosabban Kis Máriának a szombathelyi és Somkuti Évának a fehérvári kereskedőkről, ugyanabban az időpontban a XVIII-XIX. század fordulóján látható helyzetéről tartott referátumai kapcsolódtak egymással. A referátumoknak a száma megfelelően oszlott meg szabad királyi és mezővárosok között. A mezővárosok közül Zalaegerszeg került a kutatásnak a középpontjába, több oldalról is, Simonné Tiegelmann Ilona és Blázy Árpád előadásában.

A felolvasott referátumok igen jó forrásismeretről tettek tanúságot. Ebből a sorból Kováts Valériának a szigetvári vizsgálata azzal vált ki előnyösen, hogy nem levéltári, hanem régészeti források alapján rajzolta meg az egy agglomerációt alkotó városi és falusi település együttélését, illetőleg kialakulását.

Ami az egész szekcióülésből lényegében összefoglaló eredmény az a következő. Annak ellenére, hogy a művészettörténeti irodalomban természetesen és jogosan meghonosodott a barokk város fogalma erre a korszakra, és főleg a dunántúli városokra, mégis úgy tűnik, hogy ez a városképben magában csak igen hiányosan érvényesült, nem történt a középkori alaprajzhoz képest nagy változás, hanem mindössze egy-egy / püspöki vagy világi / rezidencia illeszkedett bele a maga, most már valóban barokk megjelenési formáival a városoknak addigi alaprajzába. Ha pedig azt kell mondanunk, hogy a dunántúli városok alaprajzban sem váltak barokk várossá, akkor ugyanezt még sokkal inkább mondhatjuk el a társadalmi és gazdasági fejlődéséről. Mindaz ami kézművesekről, kereskedőkről, az 1848 előtti korszakban megállapítható volt, arra mutatott, hogy továbbélt a középkori városgazdaság a maga nagyon is kicsinyes viszonyaival, és a maga nagyon is részleteibe menő szabályozásával, amely mögött a polgárság egy-egy rétegének érdekei álltak.

Felmerül a szekció tárgyalásai során, hogy a várostérképek tulajdonképpen ugyanolyan forrásai a várostörténetnek, mint bármely iratforrás, és hogy ha természetesen tartjuk, hogy a középkori okleveleket publikáljuk és hozzáférhetővé tesszük ezen az úton, akkor szükséges lenne, hogy azokat a várostérképeket, amilyeneket pl. Pécsről Babics András rekonstrukciója jelent, szintén hozzáférhetővé tegyünk, ne csak egyszerű publikáció formájában, hanem úgy, hogy az külön kapható és munkatérképnek felhasználható legyen.

Összefoglalva a szekció üléseit azt remélem, hogy az anyag, amely mindenképpen érdekes és méltó a megjelenésre, hamarosan napvilágot lát.

Ruzsás Lajos :

Megköszönöm Fügedi Eriknek a beszámolóját, és felkérem a Nemzetiségtörténeti szekciónak a vezetőjét, Szita Lászlót, hogy a szekció munkájáról jelentését tegye meg.

Szita László :

Az I. Településtörténeti Konferencián a Nemzetiségtörténeti szekciónak voltam a résztvevője. Az első konferencia Nemzetiségi szekciójának az értékelése azóta már írásban is megjelent. Megállapíthatjuk, hogy a II. Településtörténeti Konferencia Nemzetiségi szekciója a székesfehérvári konferencia kitűnő nyomdokain haladt tovább. Az a töröktől történt fölszabadulástól a XVIII. század 60-as éveikig Dunántúlról átfogó, és ugyanakkor több kisebb ré-

gióban, tájegységben részletes képet festett a betelepítésről, a nemzetiségek helyzetéről, a nemzetiség és magyar lakosság struktúráis arányairól. Számos vonatkozásban sok olyan új eredményt publikált, amelyet a dunántúli történetírás eddig nem ismert. Számos vonatkozásban olyan részterületeket is megvilágított, amelyek kutatása egyáltalában nem, vagy pedig csak nagyon kevés teret kapott az utolsó évtized helytörténeti kutatásában, de az országos történeti kutatásban is.

Ez a konferencia, illetve a szekció munkálatai azt bizonyították, hogy mind az előadások, mind a hozzászólások olyan alapról indultak, amely alapot, mint említettem, a székesfehérvári nemzetiségi történeti szekció épített fel. A tematikájában egy kissé egysíkúbb volt a nemzetiségi szekciónak a produktuma, részleteiben azonban kitűnő eredményeket hozott. Az egyes kérdések feldolgozásában, a nemzetiségi probléma kutatásában használható metodikai eredményt hozott. Egy-két új tudományágnak a bevonását javasolta a nemzetiségek történetének a kutatásába, különös tekintettel a délszláv nemzetiségek kutatásába. Ujszerű képet tudott fölvázolni arról, hogy a paraszti áruforgalom megerősödésének, kiterjedésének idején kialakult dunántúli piacvezetékben milyen nagy jelentőségű szerepet játszottak, vagy egyáltalában milyen szerepet kaptak a Dunántúlon élő és már az árutermelés vonalán is jelentkező és megerősödött különböző nemzetiségek.

Aláhuzta ez a tanácskozás azt, hogy ezeknek a tájpiacoknak többhelyűtt karakterét és gazdagodását adta ennek a tájpiacnak a nemzetiségek sajátos gazdálkodása, gazdasági kulturája. Igen sok előadás a maga sajátos témájának kibontásánál jutott el az asszimiláció problémájáig. A XVIII. század második felében jelentkező asszimilációs folyamat több szempontu megvilágítást kapott. A Dunántúl belső megyéinél erősen jelentkező asszimilációs problémát többezör érintette ez a szekció. Nagyon fontos megállapításokat tett abban a vonatkozásban, hogy lényeges eltérések tapasztalhatók az "asszimiláció-sebességben". Többek között akkor, amikor egy nagyobb nemzetiségi tömbből kirajzás történik, a kirajzott nemzetiségi csoportok asszimilációjának sebessége lényegesen, évtizedekben mérhetően gyorsabb. Továbbá meghatározta, vonalat húzott több területen, több kisebb dunántúli régióban abban a vonatkozásban is, hogy mi az asszimilációs sebesség különbsége a német nemzetiség és a délszláv nemzetiségi csoportok között, és mik ezeknek az okai.

Több előadásból világos képet kaptunk arról is, hogy az asszimilációs sebesség meggyorsulásában milyen lassító vagy gyorsító szerepet játszottak a vallási tényezők. Az államvallást megtestesítő katolikus vallás, a nemzetiségi lakosságnál gyors, illetve a görög-keleti valláson lévő délszláv népcsoportoknál az asszimiláció ennek következtében lassu.

Rendkívül plasztikussá vált az a kép is, hogy a szabad királyi városok nemzetiségeinek az asszimilációja gyorsabb, a nagyobb tömbben élő paraszti nemzetiségi tömegeké lassabb, világossá vált az is, hogy helyileg milyen gazdasági-társadalmi gyökerekre vezethető vissza a XVIII. század végi és XIX. század eleji asszimiláció.

A konferenciának a nemzetiségtörténeti szekciójában a német nemzetiség valamennyi problémája nagyobb teret kapott, mint a délszláv népcsoportoké. Ez abból adódott, hogy az előadók témája ebben a vonatkozásban eltért, valamint, hogy a Nemzetiségtörténeti szekció e-

gyik előadása sajnálatos módon, - amelyik pont a délszlávok történetének összefoglalását jelentette volna - elmaradt./Sarosácz György előadását kötetünkben közöljük./ Szerk./

A Nemzetiségtörténeti szekció székesfehérvári ülésén a cigány-probléma is helyet kapott. Hasonlóképpen ennek a konferenciának a nemzetiségtörténeti szekciójában is reális és pozitív képet és újszerű megvilágítást kapott az a probléma, hogy " felülről ", az államhatalom segítségével és erejével történő és megújuló asszimilációs politika a cigányság tekintetében semmi eredményre nem vezetett.

Tolna megye nemzetiségi strukturájának teljes megbízható és reális, mondhatnánk egzakt adatokon nyugvó bemutatása történt. A XIX. század első negyedében különösen klasszikus ez a kép, amely ebben a vonatkozásban hézagpótlást jelent Tolna megye történetéhez.

A Dunántúlon élő különböző nemzetiségeknek olyan csoportjai, amelyek az ipar különböző strukturáiban helyezkedtek el, több előadás kapcsán rendkívül érdekes megvilágítást kaptak. Egy jeletem-kennye fejlődő közép-dunántúli vagy délnyugat-dunántúli város ipari népességének a nemzetiségi strukturájáról kaptunk áttekintést az egész XVIII. században. Az előadások jellegzetesen bizonyították, hogy hogyan alakul a nemzetiségi polgárság helyzete a városokban.

Az előadássorozat egyik gyöngyszemének számított egy manufaktúra nemzetiségi strukturájának bemutatása. Olyan manufaktúrának a nemzetiségi strukturája, amelyik teljesen nélkülözte a magyar elemet, alapításától egészen megszűnéséig. Fölveti ez az előadás a gondolatot, hogy a Dunántúl valamennyi manufaktúrája nemzetiségi strukturájának a vizsgálata várat magára. Pedig igen érdekes eredményeket várhatunk a manufaktúra ipari népesség nemzetiségi összetételének vizsgálatától.

A magyar nyelvért folyó küzdelemről reális, korrekt áttekintést kaphattunk a délkelet-dunántúli tájegységből. Ennek a problématikának a kapcsán történt hozzászólás is, és válasz is, amely ide kívánczik a plenáris zárülés elé. Nevezetesen az, hogy Délkelet-Dunántúl valamennyi alsófoku iskolájának a megvizsgálása után az a kép alakult ki, hogy az 1840-es évek végéig az alsófoku iskoláztatásban a magyar asszimilációs törekvésnek nincsenek jelei. Ellenkezőleg: méltányosság, messzemenő korrektség jellemzi az egykori tanügyi vezetést, szemben a megyei politikai vezetésnek egyébként valóban polgári nacionalista politikai törekvéseivel. Nagyon izgalmas történeti kutatási problémakör az alsófoku oktatás általános kutatása a Dunántúlon olyan tekintetből is, hogy a Délkelet-Dunántúl nem specialitást jelent, hanem az egykori politikának a területen érvényesülő ellenhatását. A soknemzetiségű Baranya alsófoku oktatásában progresszív szellem érvényesült.

A Zselic / baranyai és somogyi tájegység / nemzetiségének strukturális vizsgálata is új eredményeket hozott. Baranyában több éve folyik a Zselic régióinak a kutatása, amelynek külön munkabizottsága van, és alkotó munkaközössége két kötetnyi anyagot publikált. A nemzetiségtörténeti szekcióban elhangzott előadás ezeknek a nyomdokain halad, sok vonatkozásban - különösen a német nemzetiség kutatásában - újszerű módszertani lehetőségeket is ajánlott.

A délszláv nemzetiségek, s azon belül a különböző délszláv népcsoportok, amelyek a török után különösen nagy számban éltek a Délkelet-Dunántúlon, Délnyugat-Dunántúlon és egész Nyugat-Dunántúlon a magyarsággal együttműködnek. Eredetüket, kontinuitásukat, az egyes népcsoportok jellegének kutatását nagyban elősegíti az onomasztikai vizsgálat, amelyre egy előadás mutatott rá, és ennek módszertani jelentőségét és várható eredményeit elemezte.

A legkevésbé feldolgozott délkelet-dunántúli problémakörök egyike a József-kori baranyai nemzetiségi problémák kérdése. Erre vonatkozóan is vázlatos összefoglalást hallhattunk a Nemzetiségtörténeti szekcióban.

Összefoglalva így a részeredményeket, megállapítható az, hogy a Nemzetiségtörténeti szekció betöltötte a funkcióját a Településtörténeti Konferencia hatalmas témakörén belül. Ugy látjuk, hogy a székesfehérvári konferencián a XVIII. századig megrajzolt, nagyon korrekt, reális képet sikerült a következő történelmi periódusban is újra fölvázolni. Azt a szándékot, azt a korrekt történeti "hozzáállást", amelyet oly dicsérőleg emelt ki Vörös Károly a VEAB megjelent kötetében, az ún. "kényes nemzetiségi probléma" tekintetében, ebben a Nemzetiségtörténeti szekcióban is minden előadó részéről tapasztaltunk.

Ruzsás Lajos :

Megköszönöm Szita László beszámolóját, kérem Kanyar József jelentését a Művelődéstörténeti szekció munkájáról.

Kanyar József :

A művelődéstörténeti szekció munkálkodása egyértelműen azt bizonyította, hogy mennyire nélkülözhetetlen a településtörténeti kutatásoknál a művelődéstörténet szerepe. A szekció munkájában három nagy téma / az előadás és a két korreferátum / regionális vonatkozásban szólt hozzá a kérdéshez Dél-Dunántúl kapcsán, négy pedig megyei keretekben hozott részletes adatokat. A mai nap pedig négy városból kaptunk jelentős művelődéstörténeti adatokat. Talán azt is elmondanám, hogy a felszólalók és a korreferálók között az egyetemi, a főiskolai, és a középiskolai tanárokat figyelembe véve : öt bölcsész felszólaló volt, négy levéltáros, egy történész és egy múzeológus. A vitában négy hozzászóló vett részt, s mindkét napon a szekcióban. 24-24 aktív résztvevő.

A kérdést tárgyalva először nyilván a népiskola, majd a kö-zépiskola és a főiskola déldunántúli szerepével foglalkoztunk a kései feudalizmus idején, együtt az iskolai és az iskolán kívüli népművelés problematikájával. Először a népiskola kérdése került szőnyegre, az adatok nagyjából fedték Dél-Dunántúlon egymást. So-mogy megyében az összes tanítók száma 319 helyiségre vetítettem 146 volt, / kb. 45 %-os /. 174 faluban nem volt tanító, 56 %-ában a falunak. Ez az arány nagyjából Dél-Dunántúl megyéiben is álta-lánosítható volt. Az egyik korreferátum tudósítása szerint Zala-nak az eredményei voltak ennél szomorúbbak, 519 helyiségből mind-össze 149-ben volt csak/ tehát 28 %-ában / tanító. A Lexikon lo-corum adatai szerint a megye 240 magyarul beszélő falujában /So-mogyról van szó / 180, 45 %-ában volt tanító, 11 németül beszélő-ben 6, és 61 horvát ajkú településben pedig 27 tanító működött, mindez a tanítói ellátottság arányát a németül beszélő falvakban mutatta a legkedvezőbbnek. A népiskolázás lassú fejlődéséről tet-tek a korreferátorok bizonyítást, az egyre csökkenő tanító nélkü-li falvakról. Az iskolába járás átlagát figyelembe véve arról a lassú növekedésről számolhatunk be, hogy bár mindkét felekezetnek az iskoláiban, mind a katolikus, mind a protestáns iskolákban az emelkedés bizonyítható volt a lassú növekedés, mégis míg az isko-lába járók átlaga 8,7-ről 9,63-ra növekedett a római katolikus iskolákban, addig ez a növekedés a protestáns népiskolákban szin-te minden esztendőben ennek duplájaként, 16,54-ről 18,76-ra emel-kedett. Egyértelműen bizonyították ezek az adatsorok a protestáns népoktatás intenzívebb voltát és hatékonyságát. De megnéztük a megyei összeírások kapcsán a dunántúli megyék falvaiban és a mez-ővárosaiban a tanítóellátottság arányait is, s e tekintetben Fejér megyéjé volt a legkedvezőbb arány, amelyet Komárom és Veszprém megye követett az élen, a kilencedik helyen fekvő Somogy, egyáltalán Dunántúlnak ez a belső rezervátuma : Zala, Somogy és Baranya nagyjából mindig a kilencedik hely utáni sorban voltak ta-lálhatók. Az egy tanítóra jutó lélek- és gyermekszám tekinteté-ben Dunántúlon az elsőbbség Veszprém megyéjé volt, ezt követte Fejér megye és Győr megye. Tehát a dunántúli népiskolázás kedve-zőbb voltát is megállapították az alföldi megyék állapotaival szemben. Az iskolába való tanítás kapcsán talán még azt mondanám el, hogy nagyjában a statisztikailag hasznosítható adatok közül az olvasást a népiskolák 61 %-ában tanították, írást csak 44 %-ában, - 46 %-ában a hit elemeit, a katekizmust, az éneket és az imádságot, számtant mindössze csak a népiskolák 5 %-ában tanítot-ták Dél-Dunántúlon.

Az írástudás problematikáját érintve, a dunántúli jobbágyság körében végzett felméréseket érintette az egyik korreferátor. A községi előljáróságok aláírásait vizsgálva, az aláírók néveláírá-sait elemezve, az aláírni nemtudók százalékát kimutatva, megállá-pította, hogy Dunántúlon a mezővárosi előljáróknak csak 42 %-a tu-dott írni, míg a dunántúli jobbágyfalvak írástudása csak 11,4 %-os volt. E tekintetben Soproné volt a vezetőrdem, majd Komáromé, Győré, Tolnáé és Veszprémé következett 8 %-os átlaggal, míg Somogy, Zala és Baranya írástudása e tekintetben a 3 % alatt maradt. Egy szóval a következtetése arról szólt, hogy a piaci, a kereskedelmi utak melletti települések lakói jobban írtak, de jobban és többet is számoltak. A népiskolák súlya egyébként a Ratio Educationis-ban meglehetősen elhanyagolt volt, az egész törvénytervezet mindössze csak 30 oldalon foglalkozott vele. Jellemző az egyik korreferátora-nak az a megállapítása, hogy amikor a Ratio Educationis bevezetése előtt felhívták arra a megyéknek a figyelmét, hogy küldjék el a népiskolai tanítókat továbbképzésre : Fejér megye szinte nem is rea-

gált erre a rendelkezésre, mindössze csak Orményi József, aki részt vett a Ratio Educationis kidolgozásában, volt az egyetlen, aki elküldte tanítóját a budai továbbképzésre.

Nagyon értékes megállapításokat mondtak el az iskolán kívüli közművelődési formákról, a szószekeknek a jelentőségéről : a népművelés XVIII. századi piacairól és fórumairól. Kitűnő megállapítás mutatott arra rá, hogy a népi kultúra a XVIII. században mennyire lazította az egyházi dogmákat. Tulajdonképpen a népi léleknek csak egyik felét tudta leigázni az egyház, és hatalmába tartani, a pogány népi elemeket azonban soha nem tudta hatalma alá kényszeríteni.

Nagyon sok értékes hozzászólás volt a korreferátumok között, és különösképpen a középiskolák kapcsán alakultak ki értékes viták. Az Észak-Dunántúl és Dél-Dunántúl középiskolái ellátottsága kapcsán nagyok voltak az eltérések. Dél-Dunántúl rendkívül hátrányos helyzetben szerepelt Észak-Dunántúllal szemben. 1766-ban még csak két középiskola van Dél-Dunántúlon, egyetlen egy főiskola sem. Észak-Dunántúlon már 11 középiskola és 1 főiskola működik. Ez nagyjából 1792-ben is így volt, de a többi paraméterek is Dél-Dunántúl hátrányos helyzetére utaltak. Az 1787-es népességszámot alapul véve : 91 ezer lakos jutott egy középiskolára Észak-Dunántúlon. Dél-Dunántúlon a kétszeresénél is több, 236 000. Észak-Dunántúlon a középiskolák sűrűségére utalóan az iskolák egymástól való távolsága 40 km volt, ez az átlag Dél-Dunántúlon már több mint a kétszerese volt, 84 km. Lényegében mindez azt bizonyította, hogy a török alatti elpusztított területeken hajdani virágzó kulturális életet szinte előlről kellett megalapozni, és nehezen tért Dél-Dunántúl magához, tulajdonképpen Pécs volt csak az egyetlen szabad királyi város, ezt is csak a XVIII. század legvégén sikeredett elnyerni, és főiskola is csak 17 évig működött falai között, az 1785-ben Győrbe ide helyezett főiskola, amelyet csakhamar visszahelyeztek újra Győrbe.

Nagyon értékes, művelődéstörténeti korreferátum hangzott el, amely egy-egy város életében vizsgálta a hagyatéki leltárakat. A polgárosodásnak a szintjét mutató leltárak tükréből jelentős következtetéseket tett az előadó a civilizációs és a kulturális fejlődésre. Izgalmas volt az a kiegészítő studium is, amely éppen a pecséttan kapcsán kezdett rámutatni, hogy milyen érdekesek az agrártörténeti és agrotechnikai történetekről beszélő közéleti pecsétek, e miniatűr közégtörténetek.

Mindent összegezve azt kell mondjam, hogy a művelődéstörténeti szekció értékes munkát végzett, és feltárt eredményei méltán fogják kiegészíteni azokat a figyelemre méltó tételket, amelyek más szekciók ülésein hangzottak el.

Rúzsás Lajos :

Köszönöm Kanyar József számadását, és kérem az értékelést a Genealógiai szekció tevékenységéről, Vörös Károlytól.

Tisztelt Hallgatóim !

A genealógiai szekció munkáját összefoglalva mindenekelőtt az hangsúlyozandó, hogy a felszabadulás óta ez volt az első olyan tudományos tanácskozás, amelynek tárgyát kifejezetten genealógiai és - hozzájuk csatlakozva - biográfiai kutatások eredményei alkották. Az érdeklődés, mely a szekció munkája iránt megnyilvánult, igazolta a rendezés feltételezését : bebizonyosodott, hogy e tárgy iránt van, nem is csekély és korántsem színvonalatlan érdeklődés. Ezt mutatják a részvétel számai : a két ülésen átlag 18-20 hallgató előtt 10 előadás hangzott el : közülük egy a nagybirtokhoz, kettő a nemesi középbirtokhoz, kettő a kisnemességhez, három a polgársághoz, s - egyelőre sajnos csak egy - a parasztsághoz kapcsolódott; egy előadás kifejezetten biográfiai vonatkozású volt. Az előadásokat hozzászólások kísérték, - közülük nem egy szinte maga is önálló kiselőadás színvonalán.

Mint ezt az előadások megoszlásának bemutatásánál alkalmazott kategóriák is mutatják és érzékeltethetik : az előadások általában már túlléptek a hagyományos családtörténeti formákon. Üsszhangban - előzetes összebeszélés nélkül is - a szekcióvezetői bevezetőben hangoztatott igénnyel, általában a családtörténeti kutatás határainak tágítására törekedtek, helyesen keresve ennek során a vizsgált személyeket vagy családot adó osztályra jellemző vonásokat és az ezek érzékeltetésére legalkalmasabb formákat. Főúri birtoklás-történet, a köznemesekre és a középbirtokosokra jellemző családi - s részben hivatali - kapcsolatok, valamint az e rétegekben ingatlagnagy vagyoni bázisukból adódóan oly szorosan következő hanyatlás rajza, polgárok esetén - igen öröndetesen - az általuk folytatott gazdasági, vagy éppen kulturális tevékenység ismertetése, s a paraszti migráció kezdetei : mind felmerültek előadásaink, s a hozzászólások kapcsán. És mivel az idő rövidsége miatt az előadások is eleve erősen tömörített szövegűek voltak, gyors váltakozásukat hallgatva az egész összkép és összbenyomás / épp úgy mint tavalyi konferenciánkon is / igen mozgalmassá vált. Biztató ígéretül arra, hogy a következő évek genealógiai, családtörténeti kutatásai ezt a társadalomtörténet felé mutató irányt fogják továbbfolytatni és erősíteni.

Mert természetesen nem szabad szem elől téveszteni, hogy mindezek még csak kezdeti eredmények : az első lépések, egy művelni újból csak nemrég kezdett műfajban. Megmutatják azonban a továbblépés alapjait : az eleven és igen biztató igényt a családtörténeti vizsgálat határainak tágítására, s a megmutatták, érzékeltették az olyan kutatások szükségességét, melyek az interfamiliáris vizsgálatokon át egy család útjában és kapcsolataiban az osztály, vagy legalábbis egy réteg útjának általános vonásait is képesek bemutatni. A családtörténeti kutatás és sajátos genealógiai szempontjai és aspektusai így lesznek - a munkának immár ígéreteiként - alkalmasak arra, hogy a társadalomtörténeten át az eddiginél szorosabban integrálódjanak be a nemzeti történelem nagy körképébe. Am ennek kapcsán már - éppen külföldi barátaink részéről - felvetődött a szomszédos országokba vezető kapcsolatok fokozott figyelembevételének, sőt kifejezett kutatásának javaslata is : Szekciónk nem egy előadása tematikájában ilyen kapcsolatokat érintett is. A Kárpát-

medencén belül éppen az utolsó 2-300 évben végbement hatalmas méretű migráció ismeretében e kérdések kikapcsolása elvileg indokolatlan, de gyakorlatilag lehetetlen is lenne. Konferenciánk dunántúliséga nem jelentheti / mint ahogy eddig sem jelentette / érdeklődésünk megállását akkor, ha a Dunántúl multjának valamely problémája túlnyúlik a regionális vagy állami határokon.

Végül mint utolsónak szóló szekcióvezető hadd tolmácsoljam - ha felhatalmazás nélkül is, de nyilván minden résztvevő hozzájárulásával - mindannyiunk köszönetét a konferenciát megrendező szervek : az MTA pécsi és veszprémi bizottságai és ezeknek illetékes szakbizottságai, a Magyar Történelmi Társulat dunántúli szervezetei és a Baranya megyei Levéltár felé, - külön megköszönve háziasszonyunk, T. Mérey Klára mindenre kiterjedő, konferenciánkat emberi-személyi vonatkozásaiban is oly kellemessé, és szálta tudományosan is még hatékonyabbá formáló figyelmét és fáradságát.

Rúzsás Lajos :

Köszönöm Vörös Károlynak a summázását. Most pedig fölteszem a kérdést, van-e valakinek hozzászólása a szekcióülések vezetőinek a beszámolóikhoz ? Ha nincsen, akkor felkérem mindazokat, akik a konferenciának előadói, hozzászólói voltak, hogy kézírataikat, amennyiben még nem adták le, küldjék be, miután az ülésnek az anyaga - az előző üléshez, előző konferenciához hasonlóan - meg fog jelenni. Éspedig a kérésünk az, hogy ne csupán a szöveget magát, az előadásoknak, ill. hozzászólásoknak a szövegét adjuk le, hanem hozzá - az előző kötetnek a mintájára - resumét is csatoljunk, mert az megkönnyíti és meggyorsítja a kiadási munkát.

Fölkérem a VEAB részéről Farkas Gábort, hogy bejelentését tegye meg.

Farkas Gábor :

Tisztelt Konferencia !

Bejelentem, hogy következő rendezvényünk Székesfehérváron lesz azonban nem a következő évben, 1977-ben, hanem két esztendő múlva, 1978-ban, május végén. Azért májusban, mert a városban / Székesfehérváron / az Alba Regia napokat ebben a hónapban tartják és a Településtörténeti Konferenciát egyik kiemelkedő rendezvénynek szánjuk.

Konferenciára a szervező munkát a Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Bizottsága Településtörténeti Szakbizottsága hamarosan megkezdi, amelyet a Fejér megyei Levéltár fog össze. Természetesen igényeljük továbbra is a Pécsi Akadémiai Bizottság segítségét.

Konferenciát a jelenlegi szekciókkal kívánjuk megrendezni, és 1848-1867 közötti időszak problematikájának a vizsgálatára kerül sor. A tőkés fejlődés első évtizedeiről lesz szó, amikor az önálló magyar gazdasági és szellemi élet megteremtése volt napirenden. Ez az időszak számtalan kérdést vet föl, éppen ezért csak ezt a két évtizedet vettük fel a rendezvénytervbe.

Szeretnénk ha a jelenlegi szekcióvezetők vállalnák a fehérvári konferencián is a szekciók vezetését. Kérjük őket, hogy az előadások és hozzászólások orientálására bizonyos szempontokat adjanak. Ezeket lesokeozorositva megküldenénk a konferencia résztvevőinek.

Szeretettel várjuk Önöket Székesfehérváron 1978. májusában. A pontos időpontról még nem tudok tájékoztatást adni, de egészen biztos, hogy május utolsó hetében kerül rá sor.

Rúzsás Lajos :

Ezzel eljutottunk a konferencia utolsó pillanatához. Köszönetet mondok a Veszprémi Akadémiai Bizottságnak, a Magyar Történelmi Társulatnak, Baranya megye és Pécs város Tanácsának, a Baranya megyei Levéltárnak és a Janus Pannonius Múzeumnak, mint akiknek a segítségével jött létre ez a konferencia. És nemcsak, hogy létrejött, hanem azt reméljük az előző bejelentés nyomán, hogy ennek folytatása lesz, és ez az 1976. augusztus 24-25 csak egy kő az úton, amelyen továbbra is együtt haladunk és találkozunk. A történelem a múltnak a rekonstrukciója más társadalmakban. Minálunk azonban, úgy mint az irodalmunk is, politikai tett, népünk fejlődésének szükséges eszköze, és ebben kell továbbra is együttműködnünk és előrehaladnunk. Köszönetet mondva a résztvevőknek, a konferenciát ezennel bezárom.

Settlement History of Transdanubia

II.

1767 - 1849

/ A summary of the conference held in Pécs on 24-25th of August/
1976

The VIIIth Special Committee of the Pécs Committee of the Academy assembling experts of literature, language and history continued the research work of settlement history begun in 1975 by the Special Committee of the Veszprém Committee of the Academy and presenting it to the expert public. This volume has come into being with the cooperation of these two special committees and it discloses the recent research results connected with the settlement history of our country's western part, Transdanubia.

The conference started with a full session, where György SZÉKELY, academician, delivered a lecture entitled "The Transformation of the European Settlement Netting in the XV-XVIIIth native development inserting it in the three centuries old European development and adding remarks to the 450th anniversary of a part of Hungary's coming under Turkish rule. On the wide European tableau differences can be made among the towns of Western, Middle and Eastern Europe and within these the development of Transdanubian towns from among which it is all in all Sopron that retained some of the mediaeval towns' golden age.

After the full session the conference continued its work in five sections. The first two sections discussed the settlement history of Transdanubia : one of them undertook revealing the main problems of agricultural history, the other treating the essential features of town development between 1767 and 1848.

The chairman of the first section dr. Imre WELMANN in his introduction entitled "The Main Problems of the Promotion of Our Agriculture in the Period from the Settlement of Socage Labour till the Emancipation of Serfs" said that the main agricultural problem of the period was to create the conditions of capitalist production. The principal mover of the transformation was the agricultural prosperity starting with the Napoleonic Wars but coming into being unequally. The traditional structure inherited from the previous epoch was hindering the renewal of agriculture. Still the way of capitalist development was blocked by the feudal serfdom.

Gyula BENDA's lecture "Tabellae procreationis frugum - The Sources of Agricultural History" referred to the source-value of the decreed registration of crops owing to the recurrent years of famine in the second half of the XVIIIth century. Concretely it analyses the registration of one territory, a comitatus, in the course of which apart from the range of sowing he also points out the proportion of the grain-crops species. From the comparison of the production with the needs it comes to light that besides the productional market-towns and villages the majority of villages was self-supplying.

Eva H. VERESS in her lecture " The Regional Statistical Problems of Transdanubia " set out from the aspects of perspective research. She dealt with the question how much use can be made of the sources in the second half of the XIXth century concerning the late feudal period on the basis of " Computer Archivum " a work being in progress in the Agricultural Museum of Hungary. She takes the corn-problem for a concrete example surveying the comparative statistical sources of the characteristic features of the territory's settlement and cultivation structure.

Imre SZENTMIHÁLYI in his lecture " The Reflection of Settlement Peculiarities in our Regional Names " proved that regional names reveal very much about national-ethnical data, the social property relations, apart from regional names relating to religion, names reflecting occupational features are to be found, furthermore those connected with settlement-names and regional names referring to the number of settlements.

Kálmánné TÓTH's lecture entitled " The Peasant Farms in Hegyhát in the first Third of the XIXth Century " studied the condition of the lands in villein tenure on a geographically delimitable smaller territory of Transdanubia on the basis of the countrywide registration for 1828 and the correction data for that of 1832. It compared and considered the natural factors influencing the tillage of land, the intensity of cultivation, the part of trade, furthermore within agriculture the effect and part of corn-growing and vine-growing culture in the formation of peasant farming.

István DRASKÓCZY : According to the lecture " The Farming of the Sarfs of Esztergom County in the Twenties of the XIXth Century " the sowing culture in general was traditional within the three-course rotation farming in the area of the county which is situated by the Danube. The yield was 3 - 3,5. Vine-growing was significant, there was wine export to Austria. Pasture and winter foddering was characteristic of animal husbandry. Craftsmen pursued agricultural activity as well.

Bertalan ANDRÁSFALVY's lecture entitled " Settlement Structure and the Regional Division of Labour " marked the peasant life of the mediaeval dense settlement netting by the formation of the special regional division of labour - mainly on the basis of the evidence of place-names. In this way the meeting of material and cultural demands was made possible. Settlements formed structures of big and small regions which disappeared by the appearance of capitalist towns forming regions in the course of commodity production and money economy.

Klára T. MÉREY's lecture on " The Settlement Types of a Large Estate in Somogy " typifies the settlement types of an estate containing 3 market-towns /oppidum / and 16 villages /pagus / on the basis of an estate register for 1798 which shows the social structure. She points out that the common feature of the villages of different nationalities is the relatively great number of Jewish tenants who paid 16 per cent of the estate's income in cash. All this proves the great part of merchant capital played in the management of big manor farms.

Tibor TÓTH in his lecture " Data to the Beginnings of Animal Breeding at the turn of the XVIII-XIXth centuries " stated that in

the last decades of the XVIIIth century, but even more in the first third of the XIXth century, within the territorially as well gradually widening framework of the productional large farm also emerged those technological phases of new type that show the start of a specific agrarian-capitalist development. With the tillage of arable lands resting partly on the harmoniously transforming fodder-growing, animal breeding, moreover, purposeful species transformation started. In the period and county considered, these efforts, of course, could not grow to determining proportions yet, but the growth of breeding technology adjusting itself to the fundamentals of species structure made it discernible that large-scale production was about to assert itself.

Géza BENCZE's lecture " Water Buildings in Somogy at the turn of the XVIII-XIXth centuries " surveys the part of mills and mill-dams in a bigger administrative unit of the territory. At the beginning of the XIXth century the length of embankment built for the purpose of transport was 120 km-s. At this time started the regulation of river-ways and the work of drainage on the territory.

The introduction of the second section laying stress upon the town history was given from the chair by Erik FOGEDI. Its title is " The Development of Transdanubian Towns in the Period 1767-1848." He tried to prove that those 22 settlements that can be qualified as towns in Transdanubia between 1767-1848 were transformed into modern towns neither as urban units nor in their social structure. That task remained to be solved by the revolution of 1848.

Ernő LAKATOS's lecture " The Right Bank Settlement of the Danube in Pest County in the period 1728-1828 " surveyed in 4 market towns and 43 villages the socage population and its differentiation in accordance with the landed property groups. The number of the socage households increased by 400 per cent, while the size of estates increased only by 6 per cent during the hundred years. Besides the demesne estates and Buda capital within the socage population the number of destitute cottars grew by which the labour reserves of the developing capitalist industry was also taking shape.

András ORTUTAY made a comparison between the county towns of Esztergom and Komárom counties, both of which lie by the upper reach of the Danube, in the XIII-XIXth centuries. The trade of Esztergom is more advanced, on the other hand, the boundary of Komárom is longer and vine-growing culture is prevailing. Its development was accelerated owing to the prosperity caused by the Napoleonic Wars and it surpassed Esztergom.

Valéria KOVÁTS in her lecture " The Outline of the Settlement History of Szigetvár from the Second Half of the XVIIIth Century till 1848 " investigated with the method of archeology the slow progress of the settlement having been under Turkish subjugation for more than hundred years from 1566. In the XVIIth century Szigetvár consisted of 3 parts : the mediaeval city, where Hungarian and German artisans were living ; the so-called Bosnian town, where Bosnians having settled here during the Turkish rule and Croats were living in a rural settlement; and the so-called Kanizsei town which came into being with the infiltrating Hungarians and German settlers.

Gábor KOPASZ's lecture entitled " Data to the Location of Industry in Pécs before 1848 " writes about the XVIIIth century

industry of the most important town of Southern Transdanubia. According to the town register for 1752 forty-three crafts were pursued. In a register for the purpose of fire-extinguishing 52 crafts are mentioned. In 1833 a list of gild-masters and artist was drawn up : according to it 663 masters, 712 journeymen and 317 apprentices were working in 81 crafts; in 1848 altogether 1739 masters, journeymen and apprentices in 87 crafts. By 1848 the stagnancy of the corporation had already become evident.

SIMONNÉ, Ilona TIEGELMAN's lecture entitled " The Craftsmen of Zalaegerszeg in the XVIII-XIXth centuries " points out the occupational distribution, the financial differentiation of the craftsmen, furthermore, the increase of the number of craftsmen of noble descent in the market-town on the basis of the town register for 1770, besides the ones for 1790 and 1802 making mention of the gilds and that of the town-map made in 1827.

Anna LENDVAI in her lecture " The Craftsmen of Nagykanizsa at the Turn of the XVIII-XIXth Centuries " surveys the numerical growth of the handicraftsmen of the market-town having been liberated from the Turkish rule. She also points out that numerous Jewish handicraftsmen were living in the town who meant a menace for the gild-masters from the beginning of the XIXth century./ She quotes precedents of their several struggles /.

Mária KISS pointed out in her lecture " The Trade Life of Szombathely at the Turn of the XVIII-XIXth Centuries " that the trade of the town was of local character, the artisans forwarded their products immediately to their consumers. The tradesmen of the town tried to restrict peddling trade and the activity of Jewish and Greek tradesmen with the help of the municipal council / statutes, limitation, stallage, decrees connected with measures etc./

Éva SOMKUTI's lecture entitled " The Trade of Székesfehérvár at the Turn of the XVIII-XIXth Centuries " gave an account of the part and activity of the Merchants' Society founded in 1712 in the ancient crowning town. She pointed out that it developed a trade having country-wide and foreign relations till 1840, when the powers of the acts of Parliament were diminished and so the formation of free trade was promoted in Székesfehérvár, too.

Árpád BLÁZY in his lecture entitled " The Part of Pharmacies in the Settlement Structure of the Market-town " summed up those professional and social-economical tendencies of development, which determined the progress of pharmacy in the XVIIIth century and the first half of the XIXth century. He discussed the forms of property concerning the pharmacies and their town-forming, respectively social-sociological part.

The third section treated the nationality problems of the territory between the mentioned time-limits. The introduction was given from the chair by László SZITA entitled " The Formation of the Nationality Structure of Transdanubia at the end of the XVIIIth and in the middle of the XIXth century. He proved that Southern Slavonic and German settling or rather settlement was taking place at a rapid pace from 1686 till 1750. However, internal migration was the most considerable about 1700-1740. The territorial settling down had already taken place in the first half of the XVIIIth century, but a final situation took shape in the XIXth century. Con-

considerable Southern Slavonic and German masses formed in South-Eastern Transdanubia. In 1840 the proportion of the Hungarian nation as compared to the nationalities in Transdanubia was 67,5 : 33,4.

Imre DANKÓ in his lecture entitled " The Transdanubian People's Exchange of Goods and its Nationality Bearings at the Turn of the XVIII-XIXth Century " pointed to the interethnic significance of the exchange of goods which had a settlement-forming power as well. / Market-, fair-places, buildings of foreign nationalities for religious purpose /. Such an integrated culture as the Pannonian took shape in this way in Transdanubia, in the formation and spread of which, besides several other factors, the exchange of goods had a great part, too.

István KÁLLAY in his lecture " The Assimilation Process of the German and Serbian Population in the Town of Székesfehérvár from 1773 till 1848 " referred to the German settlers' becoming bilingual, then to the quicker assimilation promoted by the common religion, while the assimilation of Serbs was slowed down just owing to this fact. The Germans were merchants and artisans in the first place, so it was to their interest to become identified with the inhabitants, which was helped on by their isolation from the German settlements. The German and Serbian population as citizens, were a part of the ruling class and so their development took place according to the rules of the movement of Hungary's society.

Gábor FARKAS's lecture entitled " The German Population of Fejér County from 1768 to 1848 " treated the German settling of the beginning of the XIXth century / Lajoskomárom, Hercegfalva /. Then he gave the broad outline of the difference between the assimilation of free royal burghs and that of the artisans and merchants in the market-towns, pointing out that this process was promoted by the bourgeois civilization. In the first half of the XIXth century began an assimilation in all significant settlements of the county which was helped on a large scale by the fact, that while the Hungarians had their political leaders, the Germans lost their intelligentsia / a lack of priests and schoolmasters /.

János HEICZINGER in his lecture entitled " The Settling Down of Gypsies in Fejér County in the second Half of the XVIIIth Century " summarized the history of the gypsies in Hungary, called " romungros " by the ethnographers. They stayed here after the period of Turkish occupation. On the basis of the archival data the lecturer made known the registration data of Fejér county having taken place in the 1783/1784 soldier's year, thus wishing to ensure a starting-point for further research connected with regional history.

Gusztáv HECKENAST in his lecture " The Iron Foundry of Kislőd " said that the iron foundry of Kislőd in Veszprém county was founded in 1756 by the Moravian small capitalist entrepreneur, Johann Carl, and the blast-furnace belonging to it was completed in 1760/62. The plant closed down after the depletion of the near-by iron ore place of occurrence in 1792, its foundry was used until 1817. The collective of workmen consisted of Moravian immigrants, mostly of families and their kinsfolk, its labour-reserve was made sure from Bohemia-Moravia.

Éva KISSZONDY in " The Nationality Relations of Tolna County in the XVIIIth and first Half of the XIXth Century" gave an outline of the nationality relations in the biggest administrative unit of German settling in Transdanubia. According to the census for 1828 one third of the population was German, a smaller part / about 5000-5000 souls / Serbian, respectively other nationalities. In spite of the Magyarizing efforts of the county nobility, which did not take an arbitrary form anywhere, the Germans preserved their national unity during the discussed period.

Géza KISS in his lecture entitled " The Research Problems of the Struggle going on for the Declaration of Hungarian as the Official Language of the State in the Multinational Baranya County" gave an outline of the problems concerning the local struggles for the declaration of Hungarian as the official language of the state by searching through the contemporary literature as well as the referring material of the State Archive of Baranya county. In the study he tried to integrate the official / county / and social events of the movement. He pointed out the, seemingly radical in fact fearing all changes, two-facedness of the conservative policy, the special features deriving from the differentiation of the ruling class, the lack of a middle-class intelligentsia which let the church intellectuals take the lead in the question of the language in Baranya till the middle of the thirties.

Károly VARGHA's "Data to the Settling of the Germans in Zeelic" was about the history of a region which became deserted in the period of Turkish occupation. The territory was repopulated by German settlers in the first place besides whom, however, Hungarians and Croatians were living, too. The lecturer told about the motion of the German settlements from the XIXth century till our days referring to the advantage, difficulties and sources of further research work.

László MÁNDOKI's lecture entitled " The Southern Slavonic Onomastics of Baranya " discussed the possibilities of making use of onomastics in settlement history. The personal and geographical names, a statistical and linguistical analysis of name-fashions can throw light upon the problems of settling and settlement, upon secondary migrations. Still the names referring to the Southern Slavonic forms of locale and place can help us settle the problems of the continuity of the substratum. The Southern Slavonian equivalents of the place-names of today are normatives of grammatical correctness and usage, and at the same time they outline the ecological scope of the single small groups. The names of stars can help us find the Southern Slavs' previous, respectively original homes.

György SAROSÁCZ's lecture " The Croatians of Baranya " outlined that in Southern Transdanubia Bosnian and "sokác" people settled down on the territory verged by the Danube and Drava, while the Croatians by the side of the Drava. The Serbs do not form a separate ethnical group. The marriages in 1720-1750 already denote the ethnic boundary. Their culture refers to the different areas and centuries of their settlement.

Zsolt REGÖLYI in his lecture entitled " Data to the Position of Nationalities in Baranya during József II's Absolutism " refers to and describes the economic advantages offered for the German settlers arriving on the basis of the enlightened József II's decree to reside. These settlements scarcely increased the number of the population, since a great many people fell victim to the epidemic of the plague devastating at that time. The aim of settlement was not the founding of new settlements, but the strengthening of the existing ones. The emperor saw to it that the help of this policy an economically strong and loyal German-speaking chain of villages was established in Southern Transdanubia.

The section of the history of culture started with the introduction given from the chair by József KANYAR. He discussed the conditions of public elementary schools and secondary education in Southern Transdanubia in the period of late feudalism. His sources were the four county registers before the coming out of Ratio Educationis I. On the basis of these data he makes known the subjects taught and the teacher-supply of schools. He points out that the Turkish subjugation lasting for 150 years ruined the mediaeval flourishing cultural institutions / The University of Pécs, secondary schools / and that the maintainers of the secondary schools developing in the late feudalism were the churches. / Roman Catholic and Protestant /.

Imre SZÁNTÓ discussed the Catholic popular education in Hungary the sources of which were the up to now neglected Sunday sermons. They played a great part in the forming of the public opinion among the mostly illiterate peasants. The lecturer drew attention to the almanacs that were important printed matter kept in villein houses.

Kálmán BENDA's lecture entitled " Schooling and Literacy Among the Peasants of Transdanubia in the second Half of the XVIIIth Century " tries to prove that on this territory the conditions in schools were more favourable than the country-wide average making known the Transdanubian data of the priest- and teacher-register made on the basis of the edict for 1769. He stresses the importance of the Protestant schooling, but at the same time he refers to the ineufficient training of the school-masters and the slight efficiency of teaching. / The latter is proved by the signatures of the questionnaires of 1600 places taken down in connection with the settlement of socage in 1767 which show largescale illiteracy. The latter is independent of the village's nationality but is proportional to the degree of the place's getting connected with the market. / A parallel is drawn between this and the contemporary Bavarian and Silesian school provision.

Magda MÓRA in her lecture " Popular Education in Fejér County / 1777-1888 / " touches upon the effect of Emperor József II's educational decrees on the popular education of the county, then discussed the learning of school-masters, the subjects taught and the number of pupils attending school, on the basis of church-reports. She analyses the formation of the mentioned problems on the basis of the register-data taken between 1841 and 1847.

István KOTNYEK in " The Work and Circumstances of Life of Schoolmasters in Zala between the Two Ratio Educationis I-s /1777-1806 / " revealed the educational conditions in the biggest ad-

ministrative unit of the territory. In 1770 there were 146 schools in the 519 settlements of the county, while in 1806 the number of schools rose above 170. He spoke about the salary of school-masters and the control exercised on them / by the village, the person or the landlord /.

István TÓTH's lecture entitled " The World of Ideas of the Enlightenment in the Literature of Pécs-Baranya " treated the Pécs Library opened for general public in 1774 by bishop Klimo, further the Academy of Pécs, a professor of which was dismissed from his job because of preaching Kantian and atheistic doctrines. Besides making known the popular wing of enlightenment / poet János Kónyi / he expounds and evaluates the correspondence carried on by the outstanding writer of the Hungarian Jacobines, János Batsányi, and his friend in Pécs, László Juranitz.

Győző BEZERÉDY's lecture entitled " The Cultural Historical Aspects of Village Signets " points to the conclusions that can be drawn from unambiguous sigil-pictures. Besides the tools and crops of agriculture and the representation of working processes, deforestation, even portrayal can be seen in places on signet-pictures / pictures suitable for making study of costume /. The makers of the signets were - in the lecturer's opinion - village / often wandering / smiths.

BENCZÉNE Eszter NAGY's lecture " A Study of the Inventories of Estates of the Citizens in Nagykanizsa at the Turn of the XVIII-XIXth Centuries " explains the importance of the source-group concerning the history of material culture. / Everyday consumer means, costume, professional tools, occasionally luxury articles /. The studying of inventories in a longer time cross-section registers the changes that set in the life-circumstances of the bourgeoisie as well.

József TIRNITZ in his lecture entitled " The Cultural Development of Sopron Town at the Turn of the XVIII-XIXth Centuries " writes about the cultural institutions of one of the towns of Western Hungary having a glorious past. It had a theatre built of stone and bricks with permanent companies performing in it since 1769. At the beginning of the 1790-s a circulating library was opened and in 1829 the Sopron Music Society was founded. There were two denominational secondary schools in the town, the pupils of which came out more and more from the bourgeois and peasant social classes. Painters, sculptors and architects living here worked all over Transdanubia.

Rajmund HEGEDŰS in " The Cultural Conditions in Esztergom at the Turn of the XVIII-XIXth Centuries " dealt with the printing house of the town by the Danube which was set into operation again in 1821 and its products. He mentioned that one of the citizens placed his book-gift of 25000 volumes in the first public library of the town. After this the lecturer surveys the training of teachers and the public elementary schools of the five different types in Esztergom within the mentioned time-limits.

Ferenc MIHÁLY's lecture entitled " The Part and Significance of the Secondary School of Magyaróvár /1767-1848 /" finds that the

development of the secondary school founded by the citizens was wrecked by the Ratio Educationis, it lost its pupils and, therefore, was ceased by the decree of 1798. After ten years it started to function again and its range of education was widened. The organization of a course of philosophy having been brought forward in 1815, where agriculture would have been taught, too, was not realized finally for lack of material resources. The author enumerates the pupils and pedagogues who became famous afterwards.

Károly VORCS directed the work of the genealogical section. He stressed in his introduction " The Problems of Biographical and Genealogical Research and their Place in the Research of Regional History " that genealogical research also can appear as particular, general historical method and can promote a better understanding of the historical process. It has a great part first of all in the studying of the moving of society. With its help we get a fairly more concrete conception of the decline, rise, migration of the social classes, strata and groups than till now. The results available so can be of great significance for the research of national view-point apart from that of the local and regional social-historical scope.

Miklós ZÁBORSZKY in his lecture entitled " The Way of a Peasant Family of Sur at the End of the XVIIIth and the Beginning of the XIXth Century " surveys the history of a tax-paying family on the basis of the registers of births, marriages and deaths, further on that of the so-called register for 1841. He points out that while in the XVIIIth century the financial situation of the partners in marriage did not matter / wealthy farmers often married daughters of cottar families / in the XIXth century only people of similar wealth got married.

Árpád LÖBL : " The Publishing Activity of the Pleitz Family ". The author analyses the direction line of the publications - first of all those dealing with history - of the Pleitz family's publishing company in the multinational society of Bánát. This territory formed a part of Hungary before World War I, afterwards it became Yugoslavian, Rumanian. The lecturer states that the writers forming a group round the publishing company being founded in the reform era published up-to-date, high level works rich in subject in small Bácskerek. The publications reflected the needs of the multinational society in their language. With their publishing activity the Pleitzs contributed to the forming of a book-buying public responsive to culture in Bánát, too.

Károly BORSY in his lecture " The Part of the Bittermann Printer-family in Southern Transdanubia " stresses the importance of genealogical research referring to the difficulties of the research of typographical history. Printing being a privileged industry, the history of the forming printers' dynasties gives simultaneously the history of this branch of industry.

Erő TOMPOS in his lecture " The Genealogical and Heraldic Relics of a Sopron Middle-class Family " surveys the history of a family of craftsmen / mainly tanners from the beginning of the 1600s referring to the sources from which data are available. Then he makes known the varieties of the coats-of-arms used by the family in the XVIIIth century.

László BALÁZS in his lecture entitled " The Part of the Do-bozy Family in the Social Life of Fejér County in the XIV-XIXth Centuries " follows up the history of a mediaeval Hungarian family from 1782 showing their escape from the Turks to the western frontiers, then the breaking up into pieces of the family's land and their sinking into work by the day. The descendent of this family is the present chairman of the Writers's Association.

Alajos DEGRÉ in his lecture entitled " The Rise of Two Families in Zala from among Owners of One Hide of Land / "Curialists"/ to the Nobility having Landed Property " shows through the history of the Cautor and Deák families how peasants having one hide of land could become big landowners of nobility. Ferenc Deák was the member of the latter family who is the most significant Hungarian statesman of the XIXth century.

Viktor DÓBER dealing with the history of the Bezerédy family followed up the history of a family of ancient lineage which gave politicians and county leaders playing great part in the history of our country from the Middle Ages till the XIXth century.

István SZASZKÓ's lecture " The Significance of the Jeszenszky Family with Particular Attention to its Baranya Line " gives an account of how important information of economic history is hidden in family archives on the basis of the property-documents of the family coming from the north and giving mainly county civil servants and leaders.

István KÁLLAY's lecture entitled "The Genealogy of the Owners of the Estate of Mór in 1691-1848 " gives a good instance how the otherwise puzzling relations of ownership can be reconstructed by the help of genealogy.

Péter NAGYBÁKAY's lecture entitled " The Escutcheoned Tomb-stone of Péter Beriszló, the Croatian Ban, in Veszprém " in connection with the Renaissance fragment of tomb-stone made in 1525 which was dug up from the earth deals with this prominent figure of the beginning of the XVIth century, who is the Veszprém bishop, a statesman, diplomat and commander in one person and was killed in a fight against the Turks on the battle-field in 1520. The Croatian people reverences him as a national hero and the first border-castle canto in Hungarian was written about him.

The sessions were always followed by vivid methodological debates showing the recent research results. At the closing session the chairmen of the five sections gave a brief evaluation of the work of the section directed by them for the more than 200 participants of the full session.

ИСТОРИЯ ПОСЕЛЕНИЙ ЗАДУНАЙСКОГО КРАЯ

II

1767 - 1848

/Резюме конференции, состоявшейся

24 - 25 августа 1976 г. в г. Печ./

УИИ-я секция филиала Академии Наук в г. Печ, представленная специалистами в области литературы, языкознания и истории, продолжила работу по исследованию и изложению в кругу специалистов истории поселений, начало которой было положено в 1975 г. секцией веспремского филиала Академии Наук по вопросам истории поселений. Плодом совместной деятельности двух упомянутых секций и является предлагаемый том, призванный ознакомить читателя с результатами новых исследований, связанных с историей поселений Задунайского края - западных районов нашей родины.

Конференция началась пленарным заседанием, на котором академик Дёрдь СЕКЕИ выступил с докладом под названием "Преобразования в сети европейских поселений в XVI-XIX веках и Задунайский край." В своём докладе докладчик показал на фоне трёхсотлетнего развития Европы путь отечественного развития, связав оный с 450-летием со дня попадания части Венгрии под турецкое иго. На широком табло Европы ясно вырисовывается различие между городами Западной, Средней и Восточной Европы, а также развитие задунайских городов, среди которых только Шопрон сохранил некоторые черты средневековых городов эпохи процветания.

После пленарного заседания работа конференции велась по пяти секциям. Первые две секции занимались историей задунайских поселений. Первая из названных рассмотрела основные проблемы истории сельского хозяйства, вторая же посвятила свою деятельность раскрытию существенных черт развития городов в период между 1767-1848 гг.

Руководитель первой секции доктор Имре ВЕЛЬМАН во вступительном докладе "Основные вопросы развития нашего сельского хозяйства в период времени от упорядочения оброка до освобождения крепостных" отметил, что основным сельскохозяйственным вопросом этой эпохи было создание условий капиталистического производства. Главной движущей силой перевоплощения автор назвал сельскохозяйственную конъюнктуру, ведущую своё начало от времён наполеоновских войн, но формирующуюся неравномерно. Обновлению сельского хозяйства препятствовал унаследованный от предшествующей эпохи традиционный строй, дороге же капиталистическому развитию крестьянского хозяйства преграждало феодальное крепостное право.

Дьюла БЕНДА. В своём содокладе "Tabellae procreationis frugum - источники истории сельского хозяйства" указывает на ценность данных регистрации урожая, предписанной из-за периодически повторяющихся во второй половине XVIII века неурожайных лет. Конкретно автор анализирует сводки одной области, определив в процессе этого анализа, кроме протяжённости посевов, также и соотношение зерновых культур. Сравнение урожая и потребности показывает, что большинство деревень наряду с товаропроизводящими сельскими городами и деревнями находилось на самообеспечении.

Ева Х. ВЕРЕШ. Исходной точкой зрения данного содоклада "Вопросы региональной статистики в Задунайском крае" является перспективное исследование. Опираясь на ведущую музей сельского хозяйства Венгрии работу "Computer Archivum", она рассматривает вопрос используемости при исследовании эпохи позднего феодализма источников второй половины XIX века. В качестве конкретного примера автор берёт пшеницу, касаясь при этом сравнительных статистических источников показателей по поселениям и сельскохозяйственным культурам области.

Имре СЕНТИХАЙ. В своём докладе на тему "Отражение особенностей поселений в названиях местностей Венгрии" автор показал, что названия местностей во многом раскрывают национально-этнические условия, общественно-владенческие отношения, что наряду

зывает на общую черту деревень с разнонациональным населением — относительно большое число арендаторов еврейского происхождения, плата, вносимая ими составляла 16 % всего дохода наличными деньгами латифундии. Всё это говорит о большой роли торгового капитала в поместном хозяйстве.

Тибор ТОТ. В содокладе "Сведения о начале скотоводства в Шомоде на рубеже XIX века" автор установил, что и в исследуемой им области в последние десятилетия XVIII — в первой трети XIX веков в постепенно расширяющихся территориально рамках занимающейся товарпроизводством помещичьей латифундии появились технологические, производственно-технические моменты нового типа, знаменующие начало своеобразного аграрно-капиталистического развития. Наряду с выращиванием полевых культур, частично на базе гармонично преобразующегося кормового хозяйства стало развиваться скотоводство, более того, целенаправленное выведение пород скота, показывающее изменение запросов рынка. Данные стремления в исследуемый период времени не могли ещё, разумеется, принять определяющих размеров, однако развитие технологии разведения скота, приспособляющееся к условиям племенной структуры, уже сделало распознаваемым зарождение крупного производства.

Геза БЕНЦЕ. В докладе "Водные сооружения в Шомоде на рубеже XIX века" на примере одной из более крупных административных единиц рассматривается роль мельниц и мельничных дамб в заболачивании. Длина построенных с коммуникационной целью дорог на дамбе составляла в начале XIX века 120 км. Тогда в области были начаты работы по регулированию рек и осушению болот.

Вторая секция выдвинула на передний план историю городов. Руководитель этой секции Эрик ФЮГЕДИ сделал вводный доклад на тему "Развитие задунайских городов между 1768—1848 гг." В этом докладе автор установил, что 22 местечка в Задунайском крае, могущие в 1768 — 1848 гг. считаться городами, ни в смысле поселений, ни в смысле общественной структуры не превратились в современные города. Решить эту задачу предстояло эпохе после 1848 г.

Эрнё ЛАКАТОШ. В содокладе "Правобережные поселения на Дунае в пештской области в 1728 — 1828 годах" автор проанализи-

ровал разделение по общественному расслоению и по группам имений оброчного населения в 4-х сельскохозяйственных городах и 43-х деревнях. Количество оброчных хозяйств за 100 лет выросло на 400 %, в то время, как размер земельных угодий увеличился всего лишь на 6 %. В среде оброчного населения, проживающего около казённого поместья и столичной Бу..., возросло число безземельных батраков, что создало также резервы рабочей силы для развивающейся капиталистической промышленности.

Андраш ОРТУТАИ. Проводит сравнение главных городов XVIII-XIX веков эстергомской и комаромской областей, расположенных по верхнему течению Дуная. В Эстергоме лучше развита торговля, Комаром же имеет более протяжённые границы, здесь доминирует роль винограда. Под влиянием обусловленной наполеоновскими войнами конъюнктуры развитие последнего ускорилось и превзошло Эстергом.

Валерия КОВАЧ. В содокладе "Очерк об истории поселения Сигетвар со второй половины XVIII века до 1848 года" автор с помощью метода археологии рассматривает медленное развитие поселения, на протяжении более ста лет /начиная с 1566 года/ находившегося под турецким игом. В XVIII веке Сигетвар состоял из 3 частей: из средневековой части города, населённой венгерскими и немецкими ремесленниками и торговцами, из так называемого "боснийского" города, где в деревенском поселении жили хорваты и переселённые во времена турецкого господства босняки, а также из так называемого города Канижа, возникшего в середине XVIII века и заселённого окрестными венграми и немецкими переселенцами.

Габор КОПАС. В содокладе "Сведения о становлении промышленности в Пече до 1848 года" автор описывает промышленность XVIII века важнейшего города Задунайского края. Согласно переписи 1752 года в городе насчитывалось 43 ремесленника, по переписи же 1778 года, служащей целям тушения пожаров, это число увеличилось до 52. В 1833 году была проведена перепись цеховых мастеров и ремесленников, согласно этой переписи по 81 специальности работали 663 мастера. 712 подмастерьев и 317 мальчиков - учеников. В 1848 году в 87 специальностях было

со многими названиями, связанными с религией, существуют также названия, указывающие на особенности рода занятий, на наименования поселений и число последних.

ТОТ Кальманне. В содокладе под названием "Крестьянские хозяйства в Хедехате в первой трети XIX века" проанализировано на основе данных всеобщей переписи 1828 года и поправок к ней 1832 года положение крепостных хозяйств на небольшой, отграничиваемой географически территории Задунайского края. Автор сравнил и оценил природные факторы, оказывавшие влияние на земледелие, интенсивность окультивации, на роль торговли, а в рамках сельского хозяйства - на роль выращивания зерновых культур и виноградарства, рассмотрел влияние вышеназванных на формирование крестьянского хозяйства.

Иштван ДРАКОШИ. Посевная структура на территории исследуемой в докладе "Хозяйствование крепостного крестьянства в астергомской области в 20-х годах XIX века" придунайской области в рамках трёхпольного хозяйства была, как правило, традиционной. Урожайность 3 - 3,5. Значительно виноградарство, экспорт в Австрию. Для скотоводства характерны пастбы и зимнее кормление. Ремесленники занимались также и сельским хозяйством.

Берталан АНДРАШФАЛВИ. Доклад "Структура поселений и региональное разделение труда" освещает вопрос о том, что характерным для жизни крестьян густой сети средневековых поселений было возникновение специального регионального разделения труда, что большей частью доказывают наименования местностей. Это сделало возможным удовлетворение материальных и культурных потребностей. Поселенцы создали мелкие и крупные региональные структуры, которые в процессе товарного производства и денежного хозяйства были распущены формирующимися районами капиталистическими городами.

Клара Т. МЕРЕМ. В докладе "Типы поселений одной латифундии в Комоде" автор на основе отражающей общественный строй переписи 1798 г. обрисовывает типы поместных поселений, включающих в себя 3 сельских города и 16 деревень. Докладчиком ука-

занятно всего 1739 мастеров, подмастерьев и учеников. После 1840 года уже стал очевидным застой цеховой организации.

Илона ТИГЕЛЬМАНН ШИМОННЕ. В докладе "Залаегерсегские ремесленники XIX века" автор на основе городской переписи 1770 года, а также карты города, изготовленной в 1826 году и упоминающей цеха 1790 и 1802 годов, констатирует профессиональное расслоение, имущественное различие ремесленников сельскохозяйственного города, далее увеличение числа ремесленников благородного происхождения.

Анна ЛЕНДВАЙ. В содокладе "Надьканижанские ремесленники на рубеже XIX века" докладчик рассматривает численный рост мастеров-ремесленников освобождённого от турецкого ига сельскохозяйственного города. Автор обращает внимание на наличие в городе большого количества еврейских мастеров, уже с начала XIX века означавших опасность для цеховых мастеров. /На множестве примеров демонстрируется их борьба./

Мария КИШ. В докладе "Торговая жизнь Сомбатхея на рубеже XIX века" автор установил местный характер торговли в городе: ремесленники поставляли свои изделия непосредственно потребителю. Сомбатхейские торговцы стремились с помощью городского совета ограничить торговлю в разнос, а также деятельность еврейских и греческих торговцев /уставы, органичения, плата за место, распоряжения относительно мер и т.д./

Ева ШОМКУТИ. В докладе "Торговля в Секешфехерваре на рубеже XIX века" автор осветил деятельность и роль Торгового Общества, основанного в городе бывшего коронования королей в 1712 году. Докладчик констатировал факт создания этим Обществом до 1840 года торговли с общегосударственными и зарубежными связями, когда была ослаблена сфера действия парламентских законов, что способствовало формированию свободной торговли также и в Секешфехерваре.

Арпад ВЛАЗИ. В докладе "Роль аптек в поселковой структуре сельскохозяйственного города" автор обобщил направления профессионального и общественно-хозяйственного развития провинции в XVIII - первой половине XIX веков. Докладчик занимался вопросом форм собственности в аптеках, а также их градофор-

мирующей и общественно - социологической ролью.

Третья секция занималась национальными проблемами области в данные промежутки времени. Вступительный доклад на тему "Формирование национальной структуры в Задунайском крае в конце XVIII - середине XIX веков" сделал Ласло СИТА. Автор указал на то, что с 1686 по 1750 годы значительными темпами происходило заселение территорий южными славянами и немцами. Однако самой интенсивной внутренней миграция была примерно в 1700 - 1740 годах. Территориальное размещение национальностей произошло уже в первой половине XVIII века, но окончательная картина сложилась в XIX веке. На юго-востоке Задунайского края сформировалась значительная масса славян и немцев. В 1848 году соотношение венгров и национальностей в Задунайском крае было 67,5 : 33,4.

Имре ДАНКО. В содокладе "Товарооборот народов Задунайского края и национальные взаимоотношения на рубеже XIX века" автор указывает на важное значение товарообмена, способствовавшего также и формированию поселений /рыночные и ярмарочные площади, культовые здания иных народностей/. Подобным образом в Задунайском крае сложилась такая интегрированная культура, как паннонйская, в формировании и распространении которой наряду со многими другими факторами значительную роль сыграл также и товарообмен.

Иштван КАЛЛАИ. В докладе "Процесс ассимиляции немецкого и сербского населения в городе Секешфехервар в 1773-1848 годах" автор указал на превращение в билингвистов немецких поселенцев, далее на процесс более быстрой ассимиляции их, обусловленной общностью религии, в то время, как именно религия стала замедляющим фактором в ассимиляции сербов. Немцы были, в первую очередь, торговцами и ремесленниками, таким образом, отождествление с населением находилось в их интересах. Этому способствовали также их изолированность от немецких поселений. Немцы и сербы как буржуазия города являлись частью феодального господствующего класса, их развитие протекало по законам изменений венгерского общества.

Габор ФАРКАШ. В докладе "Немецкое население феерского области в 1768-1848 годах" автор занимается вопросами новых немецких поселений начала XVIII века /Лайошкмаром, Герцегалва/, затем об-

рисовывает ремесленную и торговую буржуазию сельскохозяйственного города, характеризует разницу в ассимиляции населения свободных королевских городов, указывая на то, что процессу слияния способствовало обуржуазивание. В первой половине XIX века всех более значительных поселениях области началась ассимиляция, чему в большой степени помогло наличие у венгров политического руководящего слоя, в то время, как немцы потеряли свою интеллигенцию /нехватка попов и учителей/.

Янош ХЕЙЦИНГЕР. В докладе "Обоснование цыган в фейерской области во второй половине XVIII века" автор охарактеризовал историю цыганских поселений Венгрии, оставшихся после турецкого господства и названных этнографами *romungro*. Докладчик собрал архивные сведения по переписи деревень фейерской области, проведенные в военные 1783-84 годы, обеспечив тем самым отправной пункт для дальнейшего исследования местной истории.

Густав ХЕКЕНАСТ. Сводоклад "Небольшой металлургический завод в Кишлэде" знакомит с фактом создания в 1756 году в веспремской области кишлэдского металлургического завода, основанного мелким капиталистом-предпринимателем Моравии Йоганом Карлом Гомолач. Основанная к заводу большая плавильная печь была построена в 1760-62 годах. Завод был закрыт в 1792 году в результате истощения близлежащих залежей железной руды, молотковой дробилкой завода пользовались до 1817 года. Коллектив рабочих завода состоял из переселенцев, главным образом, родственных семей, рабочую смену также обеспечивала Чешская Моравия.

Ева КИШАССОНДИ. В докладе "Национальные отношения в области Тольна в XVIII - первой половине XIX веков" автор раскрывает взаимоотношения национальностей в одной из крупнейших в Задунайском крае административных единиц с немецкими поселенцами. Согласно переписи 1828 года примерно треть населения области составляли немцы, меньшая доля приходилась на сербов и прочие национальности /по 5000 человек/. Несмотря на стремление дворянства области к овенгериванию - что нигде не приняло насаждения фарм - немецкая национальность в рассматриваемый период времени сохранила своё сплочённое национальное единство.

Геза КИШ. В содокладе "Проблемы, связанные с исследованием движения за объявление венгерского языка государственным в многонациональной области Бараня" автор, изучив современную литературу, а также соответствующий материал Государственного Архива области Бараня, осветил проблемы местной кампании за становление венгерского языка государственным. В своём исследовании докладчик стремился слить воедино официальные /областные/ и общественные события движения. Он указал на двуличность консервативной политики /внешне радикальной, внутренне чуждающейся всяческого изменения/, на особенности, вытекающие из многослойности феодального господствующего класса, на нехватку гражданской интеллигенции, которая в области Бараня до середины 30-х годов привела к ведущей роли в вопросе языка церковную интеллигенцию.

Карл ВАРГА. В содокладе "Данные к поселению немцев в Желице" автор рассказывает историю местечка, полностью обезлюдившего в пору турецкого владычества. Эту территорию землевладельцы заселили, в первую очередь, немцами - поселенцами, наряду с ними там жили также венгры и хорваты. Докладчик ознакомил слушателей с перемещением немецких поселений с XIX века до наших дней, указав на нужность, трудности и источники дальнейшего исследования.

Ласло МАНДОКИ. В докладе "Ономастика южных славян в Баране" автор занимался возможностями использования ономастики в истории поселений. Имена людей и географические названия, статический и языковой анализ модных имён могут в нужном освещении представить вопросы поселения и заселения, вопросы вторичных миграций. Южнославянские названия мест и форм земной поверхности, встречающиеся у других этнических характеров, могут оказать помощь в решении вопросов непрерывности субстратов. Южнославянские наименования, существующие параллельно с теперешними названиями мест, характеризуют нормы правильного употребления языка и вместе с тем экологический круг отдельных небольших групп. Названия звезд могут оказать помощь в определении первоначальных или оригинальных местонахождений проживавших в Баране южных славян.

Дьёрдь ШАРОШАЦ. В докладе "Хорваты в области Бараня" автор говорит о поселении на задунайской территории между Дунаем и Дравой шокацов и босняков, а по берегам Дравы - хорватов. Серым не

образовывали самостоятельной этнической группы. Браки, заключаемые в 1720-1750 годах, уже намечают этнические границы. Их культура указывает на то, что заселение происходило на различных территориях и в разные века.

Жолт РЕГЕМ. В содокладе "дополнительные сведения к положению национальностей в Баране во времена абсолютизма эпохи Иосифа Второго" автор пишет об экономических льготах, предоставляемых немецким поселенцам, прибывшим согласно указу о переселении от 1782 года, изданного просвещенным Иосифом Вторым. Эти поселенцы едва увеличивали численность населения, поскольку многие стали жертвой вспыхнувшей в то время эпидемии чумы. Целью переселения было не создание новых, а укрепление старых поселений. Император заботился о том, чтобы помещики исполняли обещания, оглашенные им в указах. С помощью этой политики в Задунайском крае была создана экономически прочная сеть переданных императору деревень о немецким населением.

Со вступительными докладом на заседаниях секции истории культурм выступил Йозеф КАНЬЯР, охарактеризовавший положение начальной школы и среднее образования в Задунайском крае в эпоху позднего феодализма. Источники: 4 областных переписи до появления первого *Ratio Educationis* на основании данных этих переписей автор знакомит с изучаемыми предметами и обеспеченностью школ учителями. Докладчик констатирует факт уничтожения 150-летним турецким игом процветавших в средние века культурных институтов /Печский университет, средние школы/, основанные в эпоху позднего феодализма средние школы содержались церквями /римской и католической/.

Имре САНТО. Докладчик на основании воскресных проповедей - источников, которыми до сих пор пренебрегали - осветил вопрос о католическом просвещении народных масс в Венгрии. Эти проповеди играли большую роль в формировании общественного мнения среди большей частью неграмотного крестьянства. Автор обратил внимание и на календари, являвшиеся важным произведением печати и хранившиеся в крепостных домах.

Кальман БЕНДА. В докладе "Обучение и грамотность в среде задунайского крестьянства во второй половине XVIII века" автор,

сообщив данные переписи попов и учителей Задунайского края, проведенной на основании правительственного декрета от 1769 года, констатирует более выгодное, чем в среднем по стране, положение школ этого района. Докладчик особо выделяет значение протестантского обучения, указывая в то же время на недостаточную подготовку учителей и на незначительную эффективность обучения. /Последнее утверждение доказывают подписи на анкетах, собранные в 1600 поселений в связи с упорядочением оброка в 1767 году и свидетельствующие о большой степени безграмотности/. Степень неграмотности независима от национальностей в деревне, но пропорциональна степени подключения к товарному производству населенного пункта. Автор проводит параллель с обеспеченностью школами в эту эпоху в Баварии и Силезии.

Магда МОРА. Автор содоклада "Народное образование в феерской области в 1777-1888 году затрагивает степень воздействия на народное образование в названной области декретов о просвещении, изданных императором Иосифом Вторым, затем, опираясь на протоколы церковного следствия, освещает вопросы подготовки учителей, называет преподаваемые предметы и число посещающих школы. На основании данных переписей 1841-1847 годов анализирует ход развития упомянутых проблем.

Иштван КОТНЕК. В докладе "Деятельность и условия жизни задайских учителей в период времени между двумя первыми Ratio Educationis /1777-1806 гг/" автор на примере одной из самых крупных административных единиц области раскрывает положение с образованием. В 1770 году в 519 населенных пунктах области насчитывалось 146 школ, в 1806 году их число стало свыше 170. Докладчик сообщил о дотации учителей, о надзоре за ними /поселок, приходский священник или помещик/.

Иштван ТОТ. доклад "Духовный мир просвещения в литературе Печа - Варани" посвящен печской библиотеке, в 1774 году открытой для публичного доступа епископом Климо, далее Печской Академии, одного из профессоров которой в конце XVIII века лишили должности за проповедь кантианства и атеизма. Наряду с народными крыльями просвещения /поэт Янош Кони/, автор знакомит с пе-

репиской одного из выдающихся венгерских писателей-якобинцев Яноша Бачани с его печским другом Ласло Юраничем и даёт оценку этой переписки.

Дёзе БЕЗЕРЕГИ. В докладе "Поселковые печати с точки зрения истории просвещения" автор указывает на возможные выводы, вытекающие из общепонятных изображений на печатях. Наряду с изображением инструментов и продуктов сельского хозяйства, а также различных рабочих процессов на печатях XVIII века изображены рубка, иногда человек /в видах, пригодных для изучения одежды/. Изготовителями печатей автор считает деревенских, часто бродячих кузнецов.

Эстер НАДЬ БЕНЦЕНЕ. В докладе "Исследование описи имущества надьяканианских граждан на рубеже XIX века" проявляется пунктуальность в отношении истории материальной культуры означенных описей /предметы быта, одежда, рабочие инструменты, иногда предметы роскоши/. Изучение этих описей выявляет изменения, происшедшие в жизни граждан.

Мосиф ТАРНИЦ. В содокладе "Культурное развитие города Шопрона на рубеже XIX века" автор описывает культурные учреждения одного из западновенгерских городов с большим прошлым. С 1769 года в Шопроне функционировал построенный из камня и кирпича театр, где выступали постоянные труппы. В начале 1790 года открылась библиотека с выдачей книг на дом, в 1829 году было основано шопронское Музыкальное объединение. В городе имелось две религиозных гимназии, ученики которых были выходцами из гражданских и крестьянских слоёв. Здесь жили художники и скульпторы, архитекторы. Их деятельность распространялась на весь Задунайский край.

Раймунд ХЕГЕДОШ. Содоклад "Просвещение в Эстергоме на рубеже XIX века" охарактеризовал возродившуюся в 1821 году в городе на Дунае типографию и её издания. Автор упомянул некоего гражданина города, подарившего первой публичной городской библиотеке 2500 томов.

Ференц МИХАЙ. Согласно докладу "Роль и значение мадяро-

варской гимназии /1767-1848/" развитие основанной гражданами города гимназии подорвал *Ratio Educationis*. Гимназия опустела и поэтому была закрыта по королевскому указу от 1798 года. Через десять лет гимназия возобновила свою деятельность, расширились её учебные рамки. В 1815 году возник вопрос с введении курса философии, который должен был включать также основы сельского хозяйства. Из-за нехватки материальных средств этот план однако не был осуществлён. Автор перечисляет имена ставших известными гимназистов и педагогов.

Работой генеалогической секции руководил Карл ВЁРМ. Во вступительном докладе "Вопросы биографических и генеалогических исследований" автор подчеркнул, что генеалогические исследования могут предстать как своеобразный, общесторический метод и могут способствовать лучшему пониманию исторического процесса. Им принадлежит большая роль, в первую очередь, в изучении движения общества. С их помощью в значительной мере конкретизируется картина упадка, подъёма, миграции общественных классов, слоёв, групп. Полученные таким образом результаты выходят за рамки местной и региональной истории общества и имеют значение также в исследованиях общегосударственного масштаба.

Миклош ЗАБОРСКИ. В докладе "Путь крестьянской семьи из Шура в конце XVIII – начале XIX веков" на основании метрических книг и данных общегосударственной /1828 г./ и оброчной /1841 г./ переписей анализируется история платящей налоги семьи. Автор констатирует тот факт, что в XVIII веке имущественное положение супругов не играло роли /состоятельные хозяева часто женились на батрачках/, в XIX же веке браки заключались только равными в имущественном отношении.

Арпад ЛЕБЛ. "Издательская деятельность семьи Плейц". Автор анализирует направляющую линию изданий семьи Плейц, в особенности произведений, занимающихся историей. Это издательство было одним из книгоиздательств банатского общества, расположенного на многонациональной территории, до первой мировой войны принадлежавшей Венгрии, затем отошедшей к Югославии и Румынии.

Докладчик констатирует, что группировавшиеся вокруг основанного во времена эпохи реформ издательства писатели публиковали в небольшом населённом пункте Бечкерек современные издания с богатой тематикой, обычно стоявшие на высоком уровне. В языке изданий, как правило, отражались запросы многонационального общества. Издательская деятельность семьи Плейц способствовала формированию в Банате восприимчивой к культуре общественности, покупающей книги.

Карл БОРШИ. В докладе "Роль семьи печатника Биттерманна в Задунайском крае" автор, указав на трудности в исследовании истории типографского дела, подчёркивает значение генеалогических исследований. Печатное дело было привилегированным ремеслом, поэтому история сложившихся династий печатников является одновременно и историей этой отрасли промышленности.

Эрнэ ТОМПОШ. В содокладе "Генеалогические и геральдические воспоминания одной семьи гражданского происхождения из Шопрона" автор анализирует историю семьи ремесленника с начала 1600 годов /членами семьи были, главным образом, дубильщики/, указав на источники информации. Докладчик знакомит также с изменениями фамильного герба, которыми семья пользовалась в XVIII веке.

Ласло БАЛАЖ. В докладе "Роль семьи Добци в общественной жизни Фейерской области в XVIII-XIX веках" автор прослеживает путь одной средневековой венгерской семьи, начиная с 1782 года. Показав её бегство от турецких захватчиков к западным границам, докладчик описывает раздробление поместья и попадание членов семьи в подёнщики. Один из потомков этой семьи является в настоящее время председателем Союза писателей.

Алайош ДЕГРЕ. В докладе "Возвышение двух залайских семей из одионадельных куриальных во владетельных дворян" автор на примере истории семей Чутор и Деак показывает превращение мелкого куриального дворянина в крупного землевладельца. Членом семьи Деак был Ференц Дзак, один из самых значительных государственных деятелей Венгрии в XIX веке.

Виктор ДОБЕР. Автор посвятил свой доклад генеалогии семьи Безереди, начиная со средних веков до конца XIX века, проследив историю дворянской семьи, выходцы из которой были игравшими большую роль в истории нашей родины политиками, руководителями области.

Иштван САСКО. В содокладе "Значение семьи Есенских, с особым упором на ветвь, проживавшую в Баране" автор, опираясь на документы, содержащие данные о владениях переселившейся с севера страны семьи, давшей области, в основном, чиновников и предводителей, раскрывает важность кроющейся в семейных архивах экономико-исторической информации.

Иштван КАЛЛАЙ. Доклад "Генеалогия землевладельцев морской латифундии с 1691 по 1848 гг." является замечательным примером того, как помощью генеалогии реконструировать иначе необозримые отношения собственности.

Петер НАДЬБАКАИ. Доклад "Веспремский надгробный камень с гербом на могиле бана Кroatии Петра Верисло" посвящён важной личности начала XVI века - бывшему епископу Веспрема, государственному деятелю, дипломату и полководцу, павшему в битве против турок в 1520 году. /Обломок упомянутого могильного камня, изготовленного в 1525 году в стиле ренессанса, найден при раскопках несколько лет назад/. Хорватский народ чтит Петра Берисло как национального героя, в 1515 году о нём была сложена первая на венгерском языке вевгарская песнь о витязе.

Заседания секций всегда сопровождались оживлённой дискуссией, демонстрирующей результаты методики и новых исследований. На заключительном заседании конференции перед более, чем 200 участниками пленума выступили руководители 5 секций, дав краткую оценку работы ведомых ими секций.

